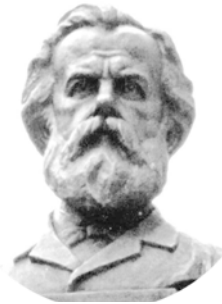

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

Серія 22

Політичні науки
та методика викладання
соціально-політичних дисциплін

Випуск 4

Київ
Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова
2010

УДК
ББК 66:74.263
Н 34

Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін.
Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.
– К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2010. -
Випуск 4. – 220 с.

У збірнику вміщені наукові праці викладачів, докторантів та аспірантів, у яких висвітлюються сучасні теоретичні, наукові та науково-методичні питання політичних наук.

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 4 від 25 листопада 2010 року)

Рецензенти: **Антонюк О.В.**, доктор політичних наук, професор;
Бідзюра І.П., доктор політичних наук, професор;
Головатий М.Ф., доктор політичних наук, професор.

Склад редакційної колегії:

Андрусишин Б.І.	доктор історичних наук, професор, академік УАПН;
Андрущенко В.П.	доктор філософських наук, професор, академік АПНУ;
Бабкін В.Д.	доктор юридичних наук, професор, академік УАПН;
Бабкіна О.В.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН (відповідальний редактор);
Бебик В.М.	доктор політичних наук, професор;
Бех В.П.	доктор філософських наук, професор, академік УАПН;
Булда А.А.	доктор педагогічних наук, професор;
Варзар І.М.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН;
Волинка Г.В.	доктор філософських наук, професор, академік УАПН;
Головатий М.Ф.	доктор політичних наук, професор;
Горбатенко В.П.	доктор політичних наук, професор, академік УАПН;
Дробот І.І.	доктор історичних наук, професор;
Зеленько Г.І.	доктор політичних наук;
Кремень В.Г.	доктор філософських наук, професор, академік НАНУ
Михальченко М.І.	доктор політичних наук, професор;
Розова Т.В.	доктор філософських наук, професор;
Телешун С.О.	доктор політичних наук, професор;
Хилько М.І.	доктор філософських наук, професор.

Зміст

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: МОДЕЛІ ВЛАДИ». ПІДСУМКИ ТРЕТЬОГО КОНГРЕСУ ПОЛІТОЛОГІВ УКРАЇНИ.....	5
РЕЗОЛЮЦІЯ ТРЕТЬОГО КОНГРЕСУ ПОЛІТОЛОГІВ УКРАЇНИ.....	7
<i>ВИБРАНІ ДОПОВІДІ УЧАСНИКІВ ТРЕТЬОГО КОНГРЕСУ ПОЛІТОЛОГІВ УКРАЇНИ:</i>	
<i>Михальченко М.І.</i> ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: ЩО МИ МОДЕРНІЗУЄМО?.....	9
<i>Майборода О.М.</i> ПОЛІТИЧНА СУВЕРЕННІСТЬ ВЛАДИ У ВЗАЄМОВІДНОСИНАХ З СУСПІЛЬСТВОМ.....	14
<i>Рудич Ф.М.</i> ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ УКРАЇНИ: СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ, ВПЛИВ НА УТВЕРДЖЕННЯ ЄДИНОЇ ДЕРЖАВИ.....	21

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

<i>Радченко Л.М.</i> СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ.....	27
<i>Маруховська-Картунова О.О.</i> СУЧАСНА ЗАХІДНА ЕТНОПОЛІТИЧНА КОНФІКТОЛОГІЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕТНОКРАТІЇ.....	31
<i>Похило І.Д.</i> МОДЕРНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ БЕНЕДИКТА АНДЕРСЕНА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ У ЄВРОПІ.....	37
<i>Козакевич І. О.</i> ОСНОВНІ РИСИ ВИСОКОРОЗВИНУТОГО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТВОРУ ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ «ОДНОВИМІРНА ЛЮДИНА».....	43
<i>Пояркова Т.К.</i> «МЕГАТРЕНДИ» – МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВОГО ПРОЦЕСУ.....	49
<i>Постол О.Є.</i> ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЯВУ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ У СУЧАСНОМУ СВІТІ.....	54
<i>Найчук А. В.</i> СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР.....	60
<i>Чижова О.М.</i> ПОЛІТИЧНИЙ ПРАГМАТИЗМ.....	67

ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ЗЛАГОДИ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

<i>Панченко Т.В.</i> РЕГІОНАЛЬНА І ЛОКАЛЬНА ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК СКЛАДОВІ КУЛЬТУРИ СУБСИДІАРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	72
<i>Рудакевич О.М.</i> СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ “НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА” ТА “ЕТНОПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА НАЦІЇ”.....	78
<i>Мазур Л.В.</i> МІСЦЕ ТА РОЛЬ ІДЕОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	83
<i>Воляннюк О. Я.</i> ТИПОВІ СТАНИ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ’ЯТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД.....	91
<i>Гнатко М. М.</i> ПОЛІТИЧНИЙ МІФ ЯК ЧИННИК ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	97
<i>Розлуцька А.</i> ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА РИЗИКИ ВТРАТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	104

Сліпецька Ю.М. РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СОЦІОПОЛІТИЧНОГО ПОДІЛУ.....	111
---	-----

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ

Денисюк С. Г. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ЧИННИК СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	118
Кавка В.В. ІНТЕРНЕТ ЯК ЗАСІБ МЕРЕЖЕВОЇ ВІЙНИ.....	123

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА МОЛОДІ

Карнаух А.А. ВПЛИВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ..	128
Мороз А.С. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ОЧИМА МОЛОДІ: ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	133
Колісниченко Р.М. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (ЧАСТИНА II).....	140

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Волощук Ю.І. УКРАЇНСЬКА МЕНШИНА РУМУНІЇ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ РУМУНІЇ ТА УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПАДІННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ.....	146
Коцур В.В. УКРАЇНА І РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА: ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН ТА СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА В ХХ СТОЛІТТІ.....	151
Дубровський Р.В. „ПІВНІЧНИЙ ПОТІК” І УКРАЇНА: ЕНЕРГЕТИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	158
Таран Є. І. МІСЦЕ УКРАЇНИ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТАХ ОБХІДНИХ ГАЗОТРАНСПОРТНИХ МАРШРУТІВ...	163

ЗАРУБІЖНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДОСВІД

Кононенко Н. ВИБОРЧА СИСТЕМА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК МЕХАНІЗМ МАНІПУЛЯЦІЇ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СУБ’ЄКТІВ (КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.).....	168
Панчак-Бялоблоцка Н.В. ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПАРЛАМЕНТІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ НА РІВНІ ПОСТІЙНИХ КОМІТЕТІВ.....	175
Семенець-Орлова І.А. ЕВОЛЮЦІЯ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПРИКЛАДІ ЗАХІДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	184

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Бабкіна О.В. МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ (матеріали до лекції).....	195
Ситник С.В. МІЖ ТЕОРІЄЮ ТА ПРАКТИКОЮ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (до відкриття нової спеціальності «Публічна політика та управління»).....	202
Остапенко М.А. ВИБОРИ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ (методична розробка лекції).....	208

РЕЦЕНЗІЇ

Савчук К.О. ДІАЛОГ МІЖ ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО.....	214
---	-----

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ФЕЛІКСУ МИХАЙЛОВИЧУ РУДИЧУ – 80 РОКІВ.....	217
--	-----

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

«ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: МОДЕЛІ ВЛАДИ».

Підсумки Третього Конгресу політологів України

Київ, 26 листопада 2010 року

Щорічне зібрання провідних науковців в галузі політичної науки відбулося 26 листопада 2010 року в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Організаторами Конгресу виступили Національна академія наук України, Міністерство освіти і науки України, Асоціація політичних наук України, Українська академія політичних наук. Учасників Конгресу привітав Президент України В.Янукович, який підкреслив, що сьогодні Україна потребує сучасного бачення свого політичного майбутнього. Політична система України вимагає якісних змін: необхідно завершити глибоку реформу влади, вдосконалити виборчу систему, забезпечити сталий розвиток самоврядування, зміцнити судову владу, провести системні зміни у секторі безпеки. На переконання Президента України, науковців-політологів та представників державної влади об'єднує спільна мета - розбудова України як демократичної держави та формування консолідованої політичної нації. Досягти цього можливо через налагодження ефективного зв'язку обміну думками та досвідом між науковим середовищем, державними інституціями та громадськістю, що є запорукою ефективного впровадження реформ та модернізації всієї країни. В.Янукович побажав учасникам Конгресу натхнення, плідної роботи та вагомих результатів.

В роботі Конгресу взяли участь віце-президент НАН України, академік НАН України В.Геєць, голова ЦВК України, член-кореспондент НАН України В.Шаповал. З доповідями виступили член-кореспондент НАН України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України М.Михальченко, доктор філософських наук, завідувач відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України Є.Бистрицький, доктор історичних наук, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України О.Майборода.

Увага учасників Конгресу була зосереджена на пошуках оптимізації моделі влади в Україні, шляхів трансформації її політичної системи. Як зазначалося у виступах, формування та функціонування демократичної моделі влади в Україні має служити інтересам українського народу і української держави та відбуватись на наступних засадах: захист суверенітету і територіальної цілісності України; узгодження національних інтересів, інтересів особи і держави; забезпечення національної безпеки України; реалізація принципів соціально-правової державності, верховенства права, Конституції та законів України; забезпечення здійснення прав і свобод людини та громадянина; оптимального поєднання прав, повноважень та відповідальності органів влади, їх моральності, професіоналізму, компетентності та прозорості.

Знаковою була участь у роботі Конгресу більшості завідувачів кафедр політології провідних вищих навчальних закладів України, котрі одночасно зійшлися на думці про недопустимість виведення дисципліни «Політологія» з нормативної частини циклу підготовки бакалаврів в Україні. Подібні урядові рішення, на думку учасників, становлять загрозу розвитку громадянської культури українців, суперечать процесам демократизації політичного життя, що безпосередньо залежать від необхідних заходів піднесення політичних свідомості і компетентності громадян через систему поширення політичних знань. Викладання політології повинно становити вагомий складову освітніх програм для різних категорій населення, як в межах існуючої державної системи освіти України, так і за її межами. Більше того, перед сучасними науковцями постає завдання сприяти інституціоналізації і теоретико-методологічній систематизації процесу досліджень в галузі

політичної дидактики, надати політичній освіті і громадянському вихованню загальнодержавного статусу. Така думка, зокрема, була озвучена й у виступі на тему «Політична освіта в сучасній Україні: тенденції розвитку та перспективи» доктора політичних наук, проректора Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» В.Бєбика.

Співзвучною до даної проблематики є також питання формування політичної нації України як передумови утворення єдиної держави, яке у своїй доповіді порушив доктор філософських наук, завідувач відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України Ф.Рудич. Під час Конгресу зазначалося, що особливості розвитку політичної системи в Україні позначені відсутністю багатьох передумов переходу до демократії в економіці, соціальній сфері, культурі, політиці; гетерогенністю українського суспільства (структурованість за соціально-економічними, ідеологічними, етнічними, релігійними, зовнішньополітичними орієнтаціями); негативними наслідками авторитарного минулого; девальвацією демократичних принципів владарювання в очах пересічних громадян, зростаючою аполітичністю молоді; неспроможністю політичних еліт до консенсусу; відсутністю всенародного обговорення комплексних проєктів демократичних перетворень; нерозвиненістю форм контролю за посадовими особами; наявністю масового соціального відчуження, нетерпіння, фрустрації. Не втратили своєї актуальності завдання реформування політичної системи, котрі були озвучені ще на перших зібраннях політологів, та передбачали поглиблення демократичних засад управління, зміцнення конституційного ладу, підвищення ефективності діяльності державних органів, духовного та морального оздоровлення суспільства, підвищення добробуту громадян, піднесення міжнародного авторитету країни і зміцнення національної безпеки.

Окрему увагу в роботі Конгресу було приділено ціннісним аспектам політичної та правової культури перехідних суспільств. Так, доктор політичних наук, завідувач відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.Корєцького І.Кресіна зосередила свій виступ на питанні толерантності в процесі демократизації України. Політична толерантність, на думку вченої, задає матрицю відносин у суспільстві, закладає підвалини об'єктивно необхідних реформ політичної системи.

В контексті заданої проблематики Конгресу актуальним для сучасного політичного життя України прозвучав також виступ доктора політичних наук, доцента кафедри соціології та політології Національної юридичної академії ім. Я.Мудрого (м. Харків) І.Поліщука, у якому були розкриті питання оптимальної моделі виборчої системи України. Для наукового середовища політологів цілком очевидним видається той факт, що ефективна реорганізація влади в Україні потребує стабільного, легітимного та діючого Основного закону, який чітко, однозначно та зрозуміло зафіксує на конституційному рівні владний механізм, що забезпечуватиме єдність державної політики, гарантуватиме права та свободи громадян України.

Розгорнуті виступи учасників мали своє продовження у жвавій дискусії з актуальних проблем розвитку сучасної політичної системи України, еволюції вітчизняної політології та політичної освіти. Про утвердження авторитету Конгресу політологів України, зокрема, та політичної науки, в цілому, свідчили заповненні ряди зацікавлених студентів, молодих науковців, викладачів, аспірантів, число яких щороку зростає, не зважаючи на загальнодержавну тенденцію обмеження доступності політичних знань. Долаючи стереотипи регіональної нетерпимості, розриву поколінь у сучасній Україні, Конгрес вкотре об'єднав науковців з різних регіонів України, відомих класиків-засновників сучасної української політології та їх послідовників.

Зусиллями членів президії Асоціації політологів України був підготовлений проєкт заключної резолюції. У атмосфері неупередженої дискусії, обміну думками, конструктивного діалогу учасники дійшли спільної згоди й ухвалили Резолюцію Третього Конгресу політологів України, котра була надіслана Президенту України Януковичу В.Ф., Голові ВРУ

Литвину В.М., Прем'єр-міністру України Азарову М.Я., Міністру освіти, науки, молоді та спорту Табачнику Д.В. Її лейтмотивом постала проблематика комплексного реформування політичної системи України на шляху оновлення владної моделі. Базовими пріоритетами реформування політичної системи визначено: створення наукових основ функціонування та розвитку політичної системи; модернізація політичних інститутів, забезпечення їх належного функціонування в сучасних умовах і в перспективі; гармонізація взаємодії всіх складових політичної системи: держави, політичних партій, інститутів місцевого самоврядування; оптимізація взаємовідносин політичної влади з інститутами громадянського суспільства, подолання тенденції відчуження влади від суспільства; забезпечення послідовного здійснення принципу поділу функцій влади, їх чіткого визначення та тісної взаємодії; забезпечення принципів демократії в діяльності всіх органів державної влади та місцевого самоврядування, транспарентності діяльності влади, реальної свободи ЗМІ; узгодження національного законодавства з міжнародно-правовими актами, ратифікованими Україною, та приведення національної політичної системи до загальноновизнаних моделей європейської і світової демократії; забезпечення політичної і духовної консолідації українського суспільства; розвиток політичної і правової освіти та культури. З повним текстом Резолюції Третього Конгресу політологів України, а також окремими доповідями учасників наші читачі мають можливість ознайомитись нижче.

*Бабкіна Ольга Володимирівна,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук НПУ ім. М.П.Драгоманова,
академік Української академії політичних наук*

РЕЗОЛЮЦІЯ

Третього Конгресу політологів України «Політична система України: моделі влади»

Заслухавши та обговоривши доповіді та виступи членів Третього Конгресу політологів України, констатуємо, що Формування та функціонування демократичної моделі влади в Україні має служити інтересам українського народу і української держави і відбуватись на таких засадах: захист суверенітету і територіальної цілісності України; узгодження національних інтересів, інтересів особи і держави; забезпечення національної безпеки України; реалізація принципів соціально-правової державності, верховенства права, Конституції та законів України; забезпечення здійснення прав і свобод людини та громадянина; оптимального поєднання прав, повноважень та відповідальності органів влади, їх моральності, професіоналізму, компетентності та прозорості.

Сьогодні стає все очевиднішим, що суспільство України вимагає такої політичної системи, де була б забезпечена реальна демократія, чесна конкуренція політичних сил, законотворення було б якісним і прогнозованим, а органи виконавчої влади перебували б під ефективним контролем парламенту. Учасники Третього Конгресу політологів України вважають за необхідне наголосити на пріоритетності подальших наукових досліджень трансформації політичної системи України, аналіз можливих моделей влади, оптимізації діяльності політичних інститутів, дослідження сучасних політичних процесів.

Основною метою трансформації політичної системи українського суспільства вважаємо посилення її соціальної спрямованості, перетворення на ефективний засіб надійного забезпечення соціальних прав і гарантій, наданих громадянам Конституцією України.

Констатуємо, що реформування політичної системи повинно бути спрямовано на гармонізацію приватних і загальнонаціональних інтересів. Демократичні свободи і соціальна захищеність особи не можуть задовольнятися за рахунок нанесення шкоди загальнонаціональним інтересам. Реформа покликана унеможливити спроби будь-яких соціально-політичних сил узурпувати політичну владу в країні, або спрямувати діяльність владних структур на задоволення корпоративних, кланових інтересів.

Головними умовою реформування політичної системи України вважаємо створення наукових основ функціонування та розвитку політичної системи. В цьому напрямі необхідно зосередитись на дослідженні наступних проблем:

- модернізації політичних інститутів, забезпеченні їх належного функціонування в сучасних умовах і в перспективі;
- гармонізації взаємодії всіх складових політичної системи: держави, політичних партій, інститутів місцевого самоврядування;
- оптимізації взаємовідносин політичної влади з інститутами громадянського суспільства, подоланні тенденції відчуження влади від суспільства;
- забезпеченні послідовного здійснення принципу поділу функцій влади, їх чіткого визначення та тісної взаємодії;
- забезпеченні принципів демократії в діяльності всіх органів державної влади та місцевого самоврядування, транспарентності діяльності влади, реальної свободи ЗМІ;
- узгодженні національного законодавства з міжнародно-правовими актами, ратифікованими Україною, та приведенні національної політичної системи до загальноєвропейських моделей європейської і світової демократії;
- забезпеченні політичної і духовної консолідації українського суспільства;
- розвитку політичної і правової освіти, культури.

Вважаємо, що для ефективної організації влади в Україні потрібний стабільний, легітимний та діючий Основний закон, який чітко, однозначно та зрозуміло зафіксує на конституційному рівні владний механізм, що забезпечуватиме єдність державної політики, гарантуватиме права та свободи громадян України.

Основний змістом конституційної реформи має бути: більш ефективний розподіл влади між вищими державними органами Президентом, Парламентом, Урядом і Конституційним судом в межах змішаної форми правління; скасування імперативного мандату народних депутатів та обмеження депутатської недоторканості; визначення механізмів реалізації Президента своїх повноважень; закріплення визначальних повноважень щодо формування та реалізації державної політики за урядом; створення умов для реформування адміністративно-територіального устрою; зміцнення місцевого та запровадження регіонального самоврядування; реалізація змін, необхідних для повноцінної судової реформи (зміни квотного порядку призначення суддів, посилення їхньої відповідальності, приведення складу Вищої ради юстиції у відповідність до європейських стандартів; становлення більш дієвих механізмів охорони та захисту української Конституції).

Особливу увагу учасники Третього Конгресу політологів звертають на необхідність формування демократичної політичної культури як владної еліти, так і громадян України. Цей процес має спиратися на найновіші дослідження суспільної та політичної науки, здійснення науково-дослідницької та організаційної роботи щодо оновлення методологічної та методичної основи вивчення політичних процесів та відносин, видання нового покоління підручників з політології; вирішення питання про відновлення статусу політології як дисципліни нормативної частини циклу навчальних планів підготовки бакалаврів.

Політична освіта має на меті політичну соціалізацію, її орієнтацію на активну політичну участь, формування демократичних, гуманістичних цінностей, громадянської відповідальності, культурного спілкування між громадськими політичними організаціями і державою, а також всередині держави.

Учасники Третього Конгресу політологів вважають за необхідне звернутися до керівництва Міністерства освіти України з проханням прийняти невідкладні заходи щодо припинення ліквідації політологічних кафедр в навчальних закладах, скорочення годин на вивчення політології, вилучення курсів політології з навчальних планів підготовки фахівців.

Вважати доцільним надіслати це рішення МОН України, радам ректорів і вузів для обговорення і можливого використання в своїй діяльності.

*Михальченко Микола Іванович,
Президент Української академії політичних наук,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу теорії та історії політичної науки,
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І.Ф. Кураса НАН України*

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: ЩО МИ МОДЕРНІЗУЄМО?

(доповідь на Третньому Конгресі політологів України)

В сучасному світі спостерігаються кризові явища в усіх структурних моделях влади і в політичних системах країн. Навіть в таких начебто політично стабільних країнах, як США, Велика Британія, Франція, Бельгія та інші, йдуть дискусії з ефективності політичних інститутів і виборчих систем, взаємовідносин влади і суспільства, влади і опозиції. Надзвичайно гостро проблема доцільності і ефективності політичних систем стоїть в постсоціалістичних, зокрема в пострадянських країнах.

Варто оглянутися, як складалася політична система в Україні. Після розвалу СРСР і отримання незалежності Україною стара політична система не була демонтована. Навіть Верховна Рада, обрана в умовах УРСР, не була розпущена і переобрана. Рада Міністрів УРСР була перейменована в Кабінет Міністрів і продовжувала функціонувати, за змістом, як і в радянські часи. А згодом став Кабінет Міністрів штабом "прихвизації" державної власності на базі законів Верховної Ради, депутати якої енергійно лобювали цю "прихвизацію", оскільки отримували свою частку здобичі. Замість ЦК Компартії України з'явилася Адміністрація Президента України, яка прагнула зберегти ті ж самі контрольні функції у державі (інша справа, що не так склалося, як бажалося). Довгий час, до 1996 року, діяла дещо підновлена Конституція УРСР.

Така ситуація дозволила створити симбіоз старої "влади рад", нових "патерналістських" партій і президентської адміністрації, яка замінила старі райкоми і обкоми партії і ЦК Компартії України. Цей зовсім неприродний симбіоз існує до цього часу і дозволив поступове переродження політичного режиму в олігархію.

Олігархія, тобто режим, при якому політична влада належить групі найбільш багатих громадян, існувала в усі часи і існує сьогодні. Вона існувала в США, в частині країн Європи (згадаємо неологізм "плутократія", який застосовували в ХХ столітті замість терміну "олігархія"), зараз існує в Африці, Азії, в пострадянських країнах. Цей режим має свої недоліки і позитиви. Тому, наприклад, якщо якусь людину в Росії, Україні або Туркменії називають олігархом, то вона не біжить до суду, щоб захистити честь і гідність. У всякому разі таких судових процесів не було, а звання "олігарх" не менш почесне, ніж "президент".

"Батьком" олігархічного режиму в Україні вважається экс-президент Л.Кучма. А "демократичний блиск" цьому режиму спробував надати В.Ющенко.

1. Україна: якою вона є з політичного боку?

За структурно-функціональними характеристиками Україна є республіка з змішаною формою влади і управління (весь час мандрує від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської за спрощеними класифікаціями). Ця форма влади і управління закріплена у різних варіантах Конституції України, в законах про функції елементів політичної системи, різних інституцій і навіть посадових осіб. Але цілісної системи політичної влади і управління в Україні не існує, оскільки Верховна Рада постійно змінює Конституцію, визначальне законодавство щодо політичної системи країни, повноваження гілок влади тощо. Тобто, з цього боку законодавча влада є фактором політичної нестабільності і конфліктогенності в суспільстві.

Велику роль в політичній нестабільності в країні грає й те, що Конституцію не виконує ні одна з гілок влади, в тому числі Конституційний Суд, який тлумачить конституційні норми під політичне замовлення або багатозначно.

Можна було б перерахувати й інші фактори нестійкості політичної системи в Україні, політичної нестабільності. Але важливо зупинитися на головному факторі: сутність

політичного режиму в Україні визначає своєю діяльністю або бездіяльністю Президент України з допомогою конституційних і позаконституційних механізмів влади. І тут на перший план виходять риси характеру президентів. А це для стабільності політичної системи є додатковим фактором нестабільності. Її приладжують під чергового президента.

Перший Президент України Л.Кравчук був нонконформістом в політиці: з одного боку, він відкинув догми комунізму, норми тоталітаризму як системи влади; а з іншого – він залишився ідеологом, подібним до усіх ідеологів, які компроміс ставлять вище перемоги будь-якою ціною. І політичний режим в Україні був нонконформістським – суперечливим, політична воля Президента України відбивалася в діяльності політичних інститутів слабо, пошук політичних і економічних компромісів перетворювався в політичне маневрування без чіткої мети. Цей режим був достатньо демократичним, ліберальним, але вразливим, що й привело до його падіння. Найбільший внесок в падіння цього режиму вніс Л.Кучма і очолюваний ним Союз підприємців і промисловців України, який поступово перетворився з союзу "червоних директорів і голів колгоспів" в союз "диких капіталістів", яким демократія була не потрібна.

Тому до влади був приведений яскравий авторитарист з великою жагою до влади та її утримання – Л.Кучма. Він достатньо значний внесок зробив в стабілізацію економіки України, частково розв'язав "кримську проблему", вправно маневрував між Сходом і Заходом, особливо між Росією і США, але створив режим "освіченого авторитаризму", за словами глави його адміністрації – Д. Табачника. Крім того, в межах цього режиму розквітла корупція, з'явилися олігархи і т.д. Світ став розглядати Україну як корумповане, олігархічне суспільство. Щодо корупції, то це неодноразово визнавав і сам Л.Кучма в посланнях до Верховної Ради, виступах, інтерв'ю.

Риси цього режиму, як олігархічного, проявилися де – факто і стали загальновизнаним фактом, коли говорять про Україну і за кордоном і в середині країни. Дійсно, декілька олігархічних фінансово-промислово-політичних груп контролюють вибори президента (конкуренція наявна досить жорстка), парламенту, формують уряд, суди, прокуратури, контролюють ЗМІ, регіональні органи влади тощо. Звання "олігарх" в Україні стало почесним і не заперечується самими олігархами як таке. Але олігархічний режим докорінно змінює ситуацію: інтереси простої, "маленької" людини, її права зникають з порядку денного влади та інститутів політичної системи.

В.Ющенко прийшов до влади на гаслах боротьби з корупцією і олігархізацією держави, обіцянок захистити інтереси "малого українця". Але своєю діяльністю і бездіяльністю довів корумпованість і олігархізацію української держави до завершених форм. В той же час своєю псевдодемократичною демагогією і політичною ненадійністю не влаштував ні одну з олігархічних груп і був відсторонений від влади шляхом виборів. Одночасно він втратив довіру "малого українця", який не отримав нічого від "помаранчевих подій".

В.Янукович отримав в спадок економічно і політично ослаблену країну і на перший погляд почав відновлювати кумівський політичний режим "освіченого авторитаризму". Але це тільки "на перший погляд". В реальності В.Януковичу не вдасться збудувати "неокучмістський" політичний режим, тому що за сім років в Україні суттєво змінилися суспільні процеси. В нових реаліях В.Янукович буде специфічний політичний режим, який йому дозволяють умови сьогочасного суспільства. Він не є ні спадкоємцем Л.Кучми, ні реставратором його режиму. Він буде новий політичний режим.

Перерахуємо деякі фактори, які визначають зміст і форму нового політичного режиму. При цьому поняття "політичний режим" не несе негативістського змісту. Це нормативне поняття політичної науки, з допомогою якого характеризується політична реальність.

- Олігархічні фінансово-промислові групи в Україні настільки зміцнили механізми впливу на політичну владу, що В.Янукович має менші межі політичного вибору в політичних маневрах, ніж Л.Кучма, повинен враховувати більш складний ансамбль економічних і політичних інтересів в середині країни. Тим більше, що частина олігархічних груп ще не розробила стратегій взаємодії з новообраним президентом або чекає перших

оцінок громадянського суспільством результатів його політики, щоб визначити свою позицію.

- Новий політичний режим має яскраво виражений регіональний соціальний базис. Його доля багато в чому залежить від того, чи стане цей базис всеукраїнським. І справи тут не в підтримці регіональних бюрократів Заходу, Центру і Півдня України, а в підтримці інтелектуальних еліт і народу. Бюрократів ніде не люблять, хоча без них не може функціонувати держава.

- В Україні назріли зміни в партбудівництві. Або в країні складеться однопартійна система за зразком Росії, або реальна багатопартійна система. Не повинна вводити в оману слабкість опозиції. Якщо декілька провідних фінансово-промислових груп побачать загрозу своїм інтересам, то на фоні нового економічного зростання вони "знайдуть" кошти для створення системної опозиції як в парламенті, так і поза парламентом.

- В.Януковичу за короткий термін вдалося консолідувати гілки влади, створити стійку більшість у Верховній Раді, зміцнити контроль над органами самоврядування. Цей позитив може перетворитися в негатив, якщо консолідована влада не стане більш ефективною, не підвищить рівень життя населення. Президент, в кінцевому рахунку, буде відповідальний "за все", ніякі відставки в уряді і регіонах не пом'якшать "ефект бумерангу".

- Зовнішньополітичний і економічний фактори. Захід і Росія ще не визначилися повною мірою з підтримкою нового політичного режиму. Вони вичікують, наскільки виявиться ефективний цей режим. А Захід ще й відслідковує міру його демократичності. В умовах повної залежності економічної ситуації від зовнішніх позик Президент України змушений працювати з обережністю.

Отже, необхідно піддати сумніву міфологічну тезу, що в Україні не склалася політична система і політичний режим мають перехідний характер. Не може існувати держава двадцять років без усталеної політичної системи. А будь-який політичний режим, за виключенням декларацій тоталітарно-диктаторських, не тільки є в значній мірі перехідним, навіть при належності влади однієї партії, але й декларує курс на зміни в суспільстві, які начебто будуть в інтересах народу. Тоталітарно-диктаторські режими можуть оголосити "тисячолітній рейх" або будівництво комунізму як "раю на Землі", але теж виявилися перехідними. Тому варто обережніше використовувати поняття "перехідний". Усі суспільства розвиваються (прогресивно або регресивно), усе змінюється, переходячи з одного стану в інший.

У всіх пострадянських державах, можливо за виключенням Киргизії і Молдови, вже склалися політичні системи. В одних країнах авторитарні, в інших демократичні, в третіх кланово-олігархічні. У кожному випадку політична система окремої країни повинна аналізуватися конкретно-історично. Наприклад, основні проблеми взаємовідносин Білорусії і Росії полягають не тільки в особистостях, які знаходяться при владі, не тільки в типі режимів, скільки в тому, що О.Лукашенко не бажає передавати деякі галузі економіки Білорусії олігархічним кланам Росії.

В Україні склалася значною мірою олігархія, форма правління державою, коли влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів) і елементи політичної системи забезпечують таку форму правління. В той же час в Україні зберігається напіврозвинена демократія, що забезпечує олігархічній владі цивілізований імідж. Етап олігархічного правління у різних формах проходили багато сучасних демократичних країн, поки клани, фінансово-промислові групи, корпорації не навчилися доручати управління державами своїм агентам-політикам і така ситуація була юридично закріплена в законах відокремлення політики від бізнесу.

Варіант "напівдемократичної олігархії" в Україні є дещо кращим, ніж авторитаризм, навіть з "керованою демократією". Тим більше, що населення України старших вікових груп жило в умовах режиму "геронтократії", в який поступово перетворився радянський авторитаризм в 70–80-х роках ХХ століття. За зовнішньої форми, але не за змістом, геронтократія в СРСР нагадує олігархію (влада небагатьох), але олігархія є більш

динамічним і цинічним режимом, який не тоталітарно використовує могутню машину ідеологічного тиску на базі ілюзорних ідеалів, обмежуючись примітивним пропагандистським прикриттям інтересів олігархічних груп.

Український варіант "напівдемократичної олігархії" має слабкі і сильні сторони.

Слабкі сторони:

- Оскільки влада обслуговує приватні інтереси олігархів в економіці і політиці, то демократія існує лише як маскувальна сітка для правлячого режиму, що особливо яскраво проявляється в правоохоронній сфері, зокрема в судовій владі. За соціологічними опитуваннями і контент-аналізом ЗМІ українська судова система найбільш корумпована і контрольована олігархічними фінансово-промисловими групами і політичним режимом. Двадцять років обіцянок влади провести правову і судову реформи залишаються порожнім гаслом, оскільки режим не прагне втратити такий могутній засіб впливу на суспільство.

- Національно-етнічний український елемент незначний в складі олігархів. Тому співвідношення національно-етнічного і космополітичного елементів вразливо для пропаганди, що проявилася в гаслах "помаранчевих потрясінь" 2004 року, є предметом формування різних фобій. Лише толерантність українського народу дозволяє мінімізувати вплив цих фобій.

- Соціальне розшарування суспільства продовжується, зростає розрив в рівні життя між бідними і багатими, які нахабно, притому з допомогою ЗМІ, демонструють свій паразитарний стиль життя. Населення у значній частині люмпенізується, а суспільство стає "вагітним" соціальними конфліктами. Олігархи і їх менеджери, політики різко виокремлюються за способом життя з громадянського суспільства, створюють елітарні зони житла і відпочинку, засоби транспорту і зв'язку і т.д. Чим загострюють соціальну ситуацію в країні.

- Формується паразитична верства, яка безпосередньо працює на інтереси олігархів, обслуговує їх. Значною мірою це молодь, інколи фахово підготовлені бойовики, які можуть бути використані в економічній і політичній боротьбі як ударні сили (в рейдерських захопленнях підприємств, на мітингах, як засіб політичного терору тощо). Але не варто переоцінювати їх силу. Якщо в державі владу отримує політична сила, яка хоче знизити роль цієї верстви, то паразитична верства не може протистояти ефективній державі.

- Олігархічний режим має достатньо важелів впливу для розповсюдження корупції, порушення конституційних норм, законів, застосування нелітимних виборчих технологій, контролю за діяльністю ЗМІ і т.д. "під себе" і використовує їх під гаслами "наведення порядку", "захисту інтересів народу", але насправді для отримання надприбутків, зміцнення режиму.

- Олігархічні фінансово-промислові групи не фінансують розвиток науки, освіти, культури, навіть через механізми політичної влади виділяють на них бюджетні кошти за залишковим принципом. Хоча й використовують кадри, підготовлені у цих сферах державою. Тому інтелігенція, у масі, є природним ворогом олігархічного режиму, що й показали події кінця 2004 року. Вона може бути довгий час політично пасивною, але потім виступити детонатором соціально-політичного вибуху.

Сильні сторони українського варіанту олігархії:

- Через різницю політичних і економічних інтересів олігархічних груп в країні існують декілька центрів формування влади і впливу на владу. Між ними існує досить жорстка конкуренція, яка не допускає домінування одного олігархічного клану в політичному житті і переходу до авторитаризму і тоталітаризму, зберігає, хай і часткові риси демократії. Тим самим в суспільстві існує потенціал розвитку демократії.

- Олігархічні клани змушені захищати національні інтереси, тому що деякою мірою це й "їх" інтереси, оскільки вони володіють не тільки економічними ресурсами країни, але й самою нацією. По-перше, соціальний інститут самозбереження перемагає космополітичні настрої (тут К.Маркс не зовсім правий, що капітал не має вітчизни), тому що клани

зацікавлені в збереженні економічної і політичної влади в окремій незалежній країні як справжні хазяїни. По-друге, українські олігархічні клани є запеклими ворогами олігархічних кланів інших країн в боротьбі за власність. Достатньо проаналізувати боротьбу українських і російських кланів за власність в Україні. По-третє, олігархія є перехідною формою політичного режиму, хоч і може триматися як економічна влада досить довго. Згадаємо владу Рокфеллерів, Дюпонів, Морганів, Фордів та інших олігархічних груп в США. Але в кінцевому результаті вона перетворюється або в деспотію (тиранію), або в аристократію, з рисами демократії (Велика Британія, Швеція, Нідерланди), або в демократію. Україну може чекати така трансформація в демократію.

• Українські олігархічні клани підштовхують цивілізаційне вивчення України на користь Заходу. По-перше, вони стратегічно програли боротьбу за російський ринок російським олігархічним групам. Але не тому, що менш розумні, а тому, що росіяни спираються на більш могутній сировинний ресурс і на більш агресивну націоналістичну владу. Принципова відмінність російської і української моделей влади полягає в наступному. В Росії нарешті завершений проект захоплення влади органами безпеки (ВНК, ОДПУ(о) – Держжинський, Ягода, Єжов; Мінбезпеки плюс МВС – Л.Берія; КДБ – Ю.Андропов; ФСБ – В.Путін). Б.Єльцин сприяв формуванню олігархічного режиму, але все ж таки був змушений мирним шляхом передати владу органам безпеки, які відвели олігархам друге місце. А хто на це не погоджувався були змушені емігрувати або посаджені в тюрми. В Україні, на щастя, відсутній останній елемент – путінізм, хоч дехто за цим жалкує, але не українські олігархи, яких путінізм лякає. Тому в Україні сформувалася олігархія в чистому вигляді, що не перекриває шлях трансформації в демократію. По-друге, українські олігархічні групи, визначившись економічно на користь євроінтеграції, туди переорієнтовують капітали, там купується майно, там вчаться діти, відпочивають родини і коханки і т.д., підштовхують усі гілки влади і на політичний євроінтеграційний шлях. Хоча й не ігнорують виважені економічні відносини з ресурсно багатою Росією. По-третє, вищенаведені фактори штовхають олігархічні групи на обмеження зовнішньополітичних маневрів теперішньої влади в проведенні проросійської політики, чого бажала б значна частина її східноукраїнського електорату. Якщо влада "не послухає" олігархів, які захищають свої інтереси, то буде стимульоване зміцнення проукраїнської опозиції.

Є ще один фактор, який не має яскравих позитивних або негативних характеристик, але має важливе значення в характеристиці олігархів. Олігархія, як економічна і політична влада, не спирається на один соціальний клас, як спиралася більшовики на "пролетаріїв". Вона декласує суспільство, щоб мати соціально неструктуроване суспільство, суспільство "сірих людей". (Брати Стругацькі розкрили механізми формування такого суспільства в романі "Складно бути богом", хоча й не зовсім системно), яким маніпулювати і керувати простіше. Декласоване суспільство є надійним політичним майданчиком декласованих політичних партій – вони створюються олігархами, досягають або не досягають успіху, зникають, "перебувають в анабіозі", просинаються, щоб знову "заснути" і т.д.

В умовах панування олігархічних промислово-фінансово-політичних груп досить динамічно відбувається структуризація і переструктуризація "політичних верхів" (управлінських груп) навколо окремих олігархів, які стають або економічними або політичними переможцями. Українська бюрократія кидає програвших і переходить на бік переможців. Може тому в Україні немає необхідності в масових каральних акціях переможених. Їх краще перевербовувати, купувати або вони самі прийдуть з зашморгом на шиї, щоб їх помилювали. Це характерна і специфічна риса розв'язання виборчих конфліктів в Україні, специфічно "організованого" суспільства.

Ця точка зору не є ні апологією олігархії, ні її запереченням як історичного факту в Україні. Сталось те, що сталось. І тільки внутрішні і зовнішні фактори розвитку України визначають долю її політичної і економічної систем, режимів, що існували, і ще будуть існувати.

До написання цієї роботи автора спонукали гасла, які постійно повторюють деякі політики з "команди" діючого Президента України: "Наведемо порядок!" По-перше, ці гасла не нові. Їх широко використовував Л.Кучма та його "команда". І навели кланово-олігархічний порядок. Тому плагіат сьогодні не вітається. Якщо ж мова іде про якийсь "новий порядок", то необхідно показати його елементи, систему, цілі. А.Гітлер вже наводив "новий порядок" в Європі і Африці. І це завершилося Нюрнберзьким трибуналом. Якщо висувається мета перейти від "української моделі демократії" як анархо-демагогічної риторики до демократії правової держави – це одна справа. Якщо ж висувається мета розповсюдити образ життя Донбасу на усю територію України, то ця мета ілюзорна, якщо реально проаналізувати спосіб життя, умови життя в різних регіонах України. В багатобарвності, розмаїтті життя регіонів України її сила. Зміцнення єдності регіонів України, взаємозбагачення їх способів життя – це справжня мета політичного розвитку країни.

Як би провести кожного донеччанина Центральною і Західною Україною, то вони б забули слова, що там живуть суцільні "бандерівці", а побачили як будується і динамічно розвиваються ці частини України, і зовсім не за рахунок Донбасу, які толерантні і хазяйновиті люди там живуть. Як би привезти кожного "західника" в Донбас і показати умови життя і праці дончан, то вони б зрозуміли, чому їх політична поведінка є такою, якою є, хто і як налаштовує їх проти української мови і культури, хоч більшість їх є етнічними українцями і український борщ і грибну юшку варять таким же способом як і в Центральній і Західній Україні. Отже, історична доля нового режиму залежить від міри демократичності і гуманістичності моделі "нового порядку", який буде запропонований, і від того, що цей "порядок" принесе конкретно кожній людині. Крім того, важливо, щоб регіони України не протистояли один одному, а поєднували конструктивні ідеї та ініціативи, з якими вони виходять на національний рівень.

Найближчі два роки покажуть, який шлях обере Україна: модернізація олігархії або розбудова демократичної політичної системи, яка сконцентрує в собі надбання світового досвіду і національних традицій.

*Майборода Олександр Микитович,
доктор політичних наук, заступник директора
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

ПОЛІТИЧНА СУВЕРЕННІСТЬ ВЛАДИ У ВЗАЄМВІДНОСИНАХ З СУСПІЛЬСТВОМ

(доповідь на Третньому Конгресі політологів України)

Незмінним рефреном у риторичній нинішньої правлячої в Україні політичної сили є ідеологема „зміцнення владної вертикалі”. Судячи з відгуків на роботу виборчих комісій під час місцевих виборів, з проходження законопроектів у Верховній Раді України, з рішень Верховного і Конституційного судів зі спірних питань політичного устрою, їй успішно вдається втілювати цю ідеологеми. Влада переконана, що курс на її всеохоплююче домінування і контроль над усіма сферами життя є найбільш оптимальним з точки зору політичної та управлінської раціональності, найбільш ефективним і продуктивним засобом вирішення головних проблем країни. Із альтернативи „менше держави-більше самоуправління” і „більше самоуправління-менше держави” українська влада вирішила обрати перший варіант суспільно політичної моделі.

Зазіхання влади на політичну монополію з одного боку виглядають логічними. "Майже всі визначення влади так чи інакше пов'язують її здійснення з примушуванням, наказуванням, зовнішнім вольовим зусиллям по відношенню до підвладних"[1]. З другого боку, розуміння державного суверенітету як повної незалежності від інших суб'єктів нині

втрачає свою канонічність. Сучасна політична наука вважає, що потрібне "комплексне переосмислення і переоцінка поняття „суверенітет держави” у зв’язку з наявністю інших, недержавних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру: „В нинішніх умовах стає тенденцією перехід від минулої силової концепції державного суверенітету до сучасної концепції державного суверенітету, заснованого на праві” [2]. Узгодження концепції політичної суверенності влади з концепцією суверенних прав людина є імперативом сучасності, оскільки "у сьогоdnішніх умовах двигуном прогресу є творчість маси вільних людей" [3].

Ідеалом злиття понять "народ" і "політичний суверенітет" вважається безпосередня, плебісцитарна, демократія [4]. Практична неможливість реалізувати плебісцитарну демократію не тільки щоденно, а й навіть через короткі часові інтервали, ще більшою мірою посилює роль інституцій, спроможних взяти на себе роль посередників між владою і суспільством. З цього випливає, що суверенність у здійсненні політичного владарювання має розумітися не тільки як одноосібне правління держави, а й як залучення до нього громадян та їх незалежних асоціацій, тобто громадянського суспільства.

Побоювання держави, що у такий спосіб громадянське суспільство витіснить політичне суспільство, в якому державним інституціям та установам належить провідна роль, амортизується запровадженням концепту "громадянсько-політичного суспільства", у якому політичне суспільство не протистоїть громадянському, а створює сприятливі умови для його функціонування [5].

Торкаючись питання про повноту влади як ознаку її політичного суверенітету треба брати до уваги, що в англomовній лексиці влада може позначатися термінами і "power", і "authority". Причому другий термін може розумітися і як власне "влада", і як "авторитет". Стосовно цієї бісемантичності терміну "authority" зазначалося, що авторитет не є чимось, що повністю належить до роду "влада", так само як і не є чимось залежним або другорядним до влади, але належить до більш змістовної категорії соціального контролю або впливу. Подвійна взаємозалежність між авторитетом і владарюванням підкреслює його важливість як одного з джерел зміцнення політичної суверенності держави у тій частині, яка стосується її відносин з позавладними акторами або чинниками впливу. Міцність політичної суверенності влади залежить від її здатності підтримувати свою репутацію влади "безпечної" для суспільства, готової до взаємодії з ним.

Політичний досвід різних країн показує, що політична суверенність держави може проявлятися або посиленням її тиску на громадян, або намаганням здобути для себе більшого авторитету в їхніх очах шляхом поширення демократичного залучення їх до здійснення влади. "Демократії не бояться свого народу", – наголошує, зокрема, держсекретар США Б.Клінтон, – а обмеження прав народу тільки "демонструє страх нелегітимних правителів, слабкодухість тих, хто відмовляє своїм громадян у захисті, на який вони заслуговують" [6].

Світовою політологічною думкою постульовано, що участь громадянського суспільства у зміцненні демократичного авторитету влади, а відтак і її легітимності, на яку спирається її політична суверенність, полягає в тому, що воно обмежує державну владу шляхом контролю; стимулює політичну участь громадян; сприяє артикуляції, агрегації та репрезентації інтересів громадян; уможлиблює перехід від клієнтизму до громадянства на локальному рівні; пом’якшує принципову поляризацію політичних конфліктів; залучає й тренує нових політичних лідерів; сприяє дискутуванню та реформуванню існуючих демократичних інститутів та процедур; поширює інформацію і, таким чином, надає можливість громадянам колективно представляти і захищати їхні інтереси та цінності; забезпечує розуміння процесів економічних реформ демократичних держав; сприяє компромісному вирішенню конфліктів, зміцнює соціальні здобутки демократії; розвиває у громадян повагу до держави та позитивну взаємодію з нею через посилення підзвітності, відповідальності, змістовності й ефективності, отже легітимності політичної системи [7]. Сприяючи розвитку громадянського суспільства, влада тим самим зміцнює моральну

легітимність держави та її авторитет в очах підданих: чим розвиненіше громадянське суспільство, тим виразнішими у країні є ознаки демократії, які вбирають в себе свободу утворення неурядових організацій (НУО), які репрезентують інтереси громадян, та участі в них, свободу думки, свободу голосування, виборність органів влади, право участі у політичному змаганні, альтернативні джерела інформації, вільні та чесні вибори [8].

Особливо помітну роль у зміцненні репутації держави як правової відіграють правозахисні НУО. Вони сприяють покращанню національної системи захисту прав людини, ліквідації недоліків в роботі державних органів, здійснюють експертизу законопроектів і чинного законодавства на предмет їх відповідності міжнародним стандартам, складають рекомендації державній владі щодо ненасильницької трансформації тоталітарних структур у демократичні, здійснюють правову освіту населення, беруть на себе частину обов'язків щодо конкретної підтримки осіб, які потребують правового захисту [9]. Навіть громадянська непокора, яка зовні виглядає прямим викликом політичній суверенності влади, у своєму підсумку спроможна суттєво сприяти вирішенню задач, покладених на владу, а відтак і зміцненню її авторитету. Звісно, коли влада здатна до суспільно раціональної відповіді на неї [10]. На жаль, держава зазвичай вважає себе уособленням "публічного інтересу", а тому вважає альтернативні точки зору зазіханням на свій суверенітет. Владі видається більш природним дотримуватися конфронтаційної моделі з громадянським суспільством, спираючись на анахронізми, що "держава завжди намагатиметься зруйнувати громадянське суспільство, а воно повинно мати сили протистояти цьому" [11], що державі важко заохочувати громадянське суспільство, оскільки вона за природою є органом примушування [12], що суверенітет держави є політичною владою, а тому саме влада одноосібно створює і зміцнює правління і закони" [13].

В той же час, у політичній традиції західних демократій, зокрема американської, політичний суверенітет розуміється як надання кожній людині рівного доступу до правління. Звідси випливає, що рівень політичної суверенності демократичної держави залежить від спільних повсякденних зусиль як уряду, так і громадян у тому, щоб жити відповідно до цінностей демократії і брати на себе відповідальність за самоуправління.

Влада, якщо вона прагне зміцнити свою політичну суверенність, повинна довести суспільству, що саме її рішення та дії є оптимальними з точки зору загального блага. Найкраще досягти цього шляхом зміцнення демократії. Навпаки, несприйняття державою громадянського суспільства, намагання підкорити його може мати результатом втрату нею значної частини своєї суверенності. По-перше, монопольна концентрація усіх ресурсів влади в руках держави закриває доступ до них і контроль за ними з боку суспільства, що віддаляє центр від периферії і зменшує його авторитет в очах останньої. Сама держава починає перетворюватися на приватне володіння, на джерело приватних доходів і тим самим втрачає частину політичної суб'єктивності, її функціонування визначається не так володарями атрибутів влади, як різними корпоративними групами, інтереси яких найчастіше не мають нічого спільного з інтересами країни. Основою функціонування влади стають клієнто-патронажні відносини.

Описана ситуація особливо характерна для пострадянських держав. Майже всі вони управляються партійно-радянською номенклатурою, політична психологія якої орієнтована на максимальну суверенність влади відносно суспільства. Але чим більше суспільство відсторонюється від державного управління, тим більшою мірою втрачається політична суверенність держави. Відбувається злиття влади і власності, держава стає здобиччю політичних підприємців і починає функціонувати під їхнім диригуванням. Державно-адміністративні ресурси використовуються у приватних, а не загальнодержавних суспільних інтересах. Політико-економічний процес у країні визначається не загальною суспільною метою, а клієнтарно-патронажними відносинами. Бюрократія, лише зберігаючи зовнішні атрибути управляючого прошарку, насправді виступає агентом різних корпоративних груп з егоїстичними інтересами. Система особистих зв'язків клієнтарно-патронажного типу намагається витіснити з політичного процесу усі інші форми політичних відносин, а відтак і

всіх інших суб'єктів політичного простору, у т.ч. тих, що призначені символізувати політичну суверенність держави – парламент, кабінет міністрів, суди: вони ігноруються так само, як і профспілки та громадські організації [14]. У підсумку публічне політичне змагання підміняється боротьбою різних бюрократичних груп [15].

Традиційна державна ревність щодо будь-якого зовнішнього впливу, спроможного обмежити національний суверенітет, часто проявляється у конфронтаційному налаштуванні до міжнародних неурядових організацій. Таке налаштування особливо притаманне тим політичним класам пострадянських країн, які формувалися з так званого партійно-радянського і господарського активу комуністичних часів. З їхнього боку сплеск ворожості до МНУО був особливо сильним після "кольорових революцій" у Грузії та в Україні. Зросла, особливо в Росії, кількість публікацій, які є відображенням упередженого і негативного налаштування до МНУО. Між тим, ще у червні 2006 р. керівники провідних МНУО підписали Хартію загальної відповідальності організацій некомерційного сектору. У Хартії викладено основні цінності і принципи роботи МНУО, до яких, крім іншого, відноситься управлінська практика і її ефективність; збір коштів і робота з різними зацікавленими сторонами. Особливе місце в Хартії приділено повазі загальних принципів, зафіксованих у Загальній декларації прав людини, незалежності країн, відповідальному відношенню до відстоювання прав, ефективності програм, відсутності дискримінації, відкритості й етичним основам збирання коштів [16]. Основні побоювання держави щодо громадських організацій стосуються здатності останніх не тільки справляти вплив на владу, а й добиватися її заміни засобами електорального представництва. Однак основна функція НУО полягає не у претензіях на безпосередню участь у владі, а у задоволенні інтересів і потреб своїх членів і прихильників, у соціальній інтеграції і мобілізації різних суспільних сегментів, у соціалізації громадян, у представництві їхніх інтересів у взаємовідносинах з владою, у моделюванні нових суспільних структур [17].

Взявши за аксіому, що державна влада завжди ґрунтується на контролі над силою,

багатством і знанням, логічно визнати, що саме громадянське суспільство зміцнює принаймні третій компонент владної могутності. Його організації розповсюджують, зокрема, економічно корисну інформацію, значущу для економічного розвитку, тобто для другого компоненту державної могутності. Перешкоджання розповсюдженню нових ідей є проявом слабкості держави. Натомість держави, що прагнуть нових рівнів розвитку, заохочують як створення неурядових організацій, так і громадські дискусії, що ініціюються ними [18].

Держава для зміцнення своєї міжнародної політичної суверенності зацікавлена у позиціонуванні своєї окремої ідентичності. З цієї обставини впливають можливості громадянського суспільства у зміцненні національно-державної ідентичності, оскільки воно являє собою не тільки певний комплекс інститутів, а й систему відносин, яка вбирає в себе національні, релігійні традиції, звичаї, міфи, символи, стереотипи поведінки, морально-етичні норми, цінності [19].

Проблема політичної суверенності держави тісно сполучена з питанням просторового розміщення влади. Відомо, що регіональна проблематика несе в собі потенційні загрози для політичного суверенітету держави в процесі формування регіональної ідентичності. Попри значні потенційні загрози від регіональної ідентичності, у вітчизняній науці підкреслюється, що удосконалення взаємодії політичних інститутів влади передбачає і забезпечення повноцінного представництва регіональних інтересів, досягнення балансу повноважень між центром та областями, взаємовідносин між органами виконавчої влади та місцевого самоврядування [20]. Завдання держави – забезпечити "суверенні права" місцевих громад для виконання ними своїх функцій. Йдеться про "місцеві суверенітети" – "фінансовий", "організаційний", "кадровий", "планувальний" і "правовий" [21].

Протягом майже усього періоду від здобуття незалежності в українському суспільстві була велика частка тих, хто вважає, що кілька сильних лідерів можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії. У 2010 р. вона становила 58,6 % [22]. Такі настрої можуть

вважатися підставою для посилення державного суверенітету за рахунок звуження громадянського суспільства. Однак такі розрахунки можна вважати невинуватими завищеними. Сподівання "на сильну руку" у свідомості громадян поєднуються із сподіваннями на розширення простору демократії: 46,9 % громадян серед найважливіших засад для обстоювання своїх інтересів називають захищеність від зловживань влади; 27 % – свободу слова, поглядів та переконань; 26,3 % – можливість контролю громадян за рішеннями влади; нарешті, 74,2 % вимагають насамперед рівності усіх перед законом [23], тобто того, що не може бути забезпечене при недемократичному правлінні.

Не може бути аргументом для тиску на громадянське суспільство і загроза з його боку суверенітету української влади. Приміром, серед спільних міжрегіональних проектів, що виконуються вітчизняними НУО, лише 17 % мають політичний характер, в той час як моніторинговий характер мають 28 % проектів, інформаційно-освітній – 30 %, дослідницький – 42 %, нарешті, вербальний (конференції, "круглі столи", симпозиуми) – 61 [24].

Схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035 Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства являє собою певний крок в напрямі зміцнення авторитету держави. Однак зміст її свідчить, що влада продовжує побоюватися зазіхань з боку громадянського суспільства на свій суверенітет і тому обмежила завдання Концепції, з тим щоб діяльність НУО не йшла далі формування громадянської культури суспільства – вивчення активної громадянської позиції, зокрема щодо участі у процесах формування та реалізації державної політики; усвідомлення громадськістю принципів співробітництва між органами виконавчої влади та інститутами; розвитку волонтерського руху, благодійництва і меценатства [25].

У Концепції влада утрималася від впровадження пропозицій, що містилися у резолюції Всеукраїнської конференції „Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства. Нові пріоритети”, яка відбулася у Києві 12–13 листопада 2007 р., тобто попередні затвердження урядового документу. Пропозиції конференції залишаються актуальними і досі, особливо в частині запровадження процедур залучення громадськості до ухвалення рішень та механізмів інформаційної прозорості діяльності органів державної влади, а також встановлення принципів її взаємодії з інститутами громадянського суспільства, зокрема рівних можливостей, взаємо відповідальності і відкритості, невтручання влади у діяльність НУО. Потребують формальної регламентації і форми взаємодії влади та інститутів громадянського суспільства [26].

Політичний режим, що формується в Україні, дає підстави вважати його ставлення до громадських організацій подвійним. Зокрема, деякі його представники не вважають за потрібне навіть приховувати упереджене ставлення до МНУО, як це впливає з висловлювання депутата Верховної Ради України від Партії регіонів В.Ландика: "... є і наші люди, яким не дісталася керівна посада в якому-небудь "крутому" ЗМІ, і тоді їм доводиться вдовольнятися "грантоїдством". Тоді вони будуть раді відпрацювати чужі гроші, плюючи у бік власної країни, хай і частини, але свого народу. Однак відпрацювати у своїй країні чуже замовлення – це не гідно" [27].

Наявність НУО опозиційних до влади і лояльних до неї має наслідком подвійне ставлення влади до громадянського суспільства як такого: з одного боку – декларування його підтримки, з другого боку – критичне ставлення до тих його організацій, що можуть бути запідозрені у зазіханні на суверенітет влади. Доволі відверто відвертіше це домагання проявилось в Указі Президента України від 26 серпня 2010 р. № 873/2010 «Питання ради представників кримськотатарського народу», яким формування складу ради за принципом делегування від Курултаю кримських татар було замінено його затвердженням главою держави [28].

Симптомом схильності нинішньої української влади обмежити можливості громадянського суспільства, зокрема територіальних громад, може вважатися і нова редакція закону України про столицю від 7 вересня 2010 р., яким передбачається можливість фактичного скасування у Києві районних рад у формі прийняття рішення міської ради щодо

їх «неутворення», а потім негайне їх скасування рішенняв Київської міськради всього лише через два дні [29]. Обґрунтування цього рішення економією коштів і відсутністю у райрад реальних можливостей вирішувати конкретні питання життєзабезпечення районів не може вважатися переконливим з огляду на втрату громадянами безпосереднього зв'язку із владою через депутатів райрад. Заміна цього каналу зв'язку на безпосередні контакти з чиновниками райдержадміністрацій матиме результатом зростання корупції і свавілля бюрократії.

Показовою ілюстрацією на тему відносин влади і суспільства стали масові протести проти нового Податкового кодексу України. Нагадаємо, що влада намагалася надати процесові прийняття кодексу характеру діалогу з суспільством. За інформацією Міністерства фінансів, 6 по 20 серпня практично по всій території України (у містах, районах, обласних центрах) було проведено понад 1200 "круглих столів", 120 конференцій, 370 прес-конференцій, 2450 інших заходів. Крім того, було організовано роботу Інтернет-форумів та call-центрів, які діяли на базі органів податкової та митної служби. У регіонах пройшли й "кущові" громадські слухання за участю представників бізнес-кіл та громадськості. Повідомлялося і про активну участь в обговоренні таких громадських організацій, як Український союз промисловців і підприємців, Федерація роботодавців України, Асоціація платників податків, Федерація професійних бухгалтерів і аудиторів, Громадське об'єднання "Асоціація підприємців за легальний ринок", Всеукраїнська громадська організація "Асоціація соціальних підприємців України, Національна асоціація товаровиробників, Всеукраїнська асоціація автомобільних імпортерів і дилерів, Спілка підприємців малих, середніх і приватизованих підприємств тощо. Результатом цих понад 4 тисяч заходів стали аж 4075 пропозицій, в тому числі 750 – через call-центри та Інтернет-форуми [30]. Співставимо статистику: понад 4 тисячі пропозицій до проекту Податкового кодексу під час його двотижневого обговорення і десятки тисяч протестувальників проти нього під час обговорення і прийняття у Верховній раді.

Успіх або невдача у трансформації та модернізації країни зазвичай зумовлені незмінністю стратегії розвитку і наполегливістю у її здійсненні. Названа умова є іманентним чинником, що стимулює всередині влади уявлення про національний суверенітет як її максимальне домінування над суспільством заради реалізації задекларованої політичної лінії. Підпорядкування усїєї країни, у т.ч. добровільних неурядових об'єднань громадян, цілям владної політики неминуче робить суспільство переважно або навіть повністю політичним за рахунок громадянської компоненти. Досягнута у такий спосіб «єдність» країни і суверенність влади можуть бути хіба що позірними. Увільнена від контролю з боку незалежних НУО, а також обраних органів народного представництва бюрократія неминуче підміняє загальнонаціональні інтереси власними, в результаті чого національний суверенітет перетворюється на владне свавілля. Розбіжність між суверенністю влади і суверенністю нації (суспільства) утворює тенденцію до втрати інститутом держави свого авторитету в очах підданих і підтримки з їхнього боку державної політики. Без моральної і політичної підтримки громадян держава втрачає можливості повноцінно забезпечувати національний суверенітет як форму і механізм реалізації інтересів країни, у т.ч. в рамках запропонованої нею ж стратегії.

Література:

1. Категории политической науки: Учебник. – М., 2002. – С. – 90.
2. Лукин В.П. Права человека и вызовы XXI столетия // Перспективы цивилизации. Философские проблемы: Сборник статей / В.П.Лукин – М., 2009. – С. 28.
3. Там же. – С. 29.
4. Политический суверенітет/[Електронний ресурс: <http://politike.ru/dictionary/276/word/>]
5. Власть в гражданском и политическом обществе // Раздел: Политология, политистория / [Електронний ресурс: <http://www.textreferat.com/referat-1910-4.html>]

6. Clinton H. Civil Society: Supporting Democracy in the 21st Century, at the Community of Democracies // US Secretary of State. Diplomacy in Action / [Електронний ресурс: <http://www.state.gov/secretary/rm/2010/07/143952.htm>]
7. Diamond L. Developing Democracy Toward Consolidation / L. Diamond – Baltimore (Mar.), The John Hopkins UP, 1999. – 384 p.
8. Див у: Дмитренко М. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М.А. Дмитренко. – К., 2008. – С. 432–433.
9. Белякович Н.Н. Права человека и политика: философско-правовые основы / Н.Н. Белякович. – Минск, 2009. – С. 350–352.
10. Коэн Дж., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Пер. с англ. / Дж.Коэн, Э.Арато. – М., 2003. – С. 763.
11. Гражданское общество и власть: проблемы взаимодействия / [Электронный ресурс: <http://www.textreferat.com/referat-1910-4.html>]
12. Hauss Ch. Civil society // The Beyond intractability Gnow ledge Base Project / Ch. Hauss / [Електронний ресурс: http://www.beyondintractability.org/essay/civil_society/]
13. Price T. How Sovereignty Protects American Freedoms / T.Price / [Електронний ресурс: http://www.citizensalliance.org/links/pages/news/how_sovereignty_protects_america.htm]
14. Фисун А.А. Демократия, неопатриманиализм и глобальные трансформации / А.А.Фисун. – Харьков, 2006. – С. 156–172.
15. Там же. – С. 172.
16. НПО подають пример: ведущие международные неправительственные организации подписывают Хартию ответственности // Amnesty International. Пресс-релиз / [Электронный ресурс: <http://amnesty.org.ru/node/774>]
17. Н.М., Мохарев Г.А. Субъекты политики / Н.М.Сирота, Г.А.Мохарев. – СПб, 2009. – С. 123–126.
18. Тофлер Е. Новая парадигма власти: знания, богатство, сила / Пер. з англ. / Е.Тофлер. – К., 2003. – С. 384, 386.
19. Амирова Р.И., Веденеев В.А., Попова Л.А. Гражданское общество как наивысшая форма общности / Р.И.Амирова, В.А.Веденеев, Л.А.Попова // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія. Матеріали третьої міжнародної науково-практичної конференції. м. Київ, 21–24 травня 2004 р. Частина I. – К., 2004. – С. 144.
20. Стратегія розвитку України: теорія і практика. – К., 2002. – С. 233.
21. Рупперт Г. Комунальне самоврядування. П'ять "суверенних прав" гарантують самостійність / Г.Рупперт // Складові демократії / Пер. з нім. – К., 1993. – С. 59.
22. Рупперт Г. Комунальне самоврядування. П'ять "суверенних прав" гарантують самостійність / Г.Рупперт // Складові демократії / Пер. з нім. – К., 1993. – С. 59.
23. Див. у Тищенко Ю., Горобчишина С. Громадянське суспільство в Україні та "політика ідентичності" / Ю. Тищенко, С. Горобчишина. – К., 2010. – С. 49.
24. Див. у: Там само. – С. 67.
25. Див. у Лациба М., Вінніков О., Сідельнік Л., УкраїнськийД. Пріоритети розвитку громадянського суспільства в Україні / М. Лациба., О. Вінніков, Л. Сідельнік.– К.,2008.–С.163
26. Див. у: Там само. – С. 145–160.
27. Ландык В. Мы не зарываем голову в песок / В.Ландык // Столичные новости. – 2010. – № 27 (6–12 июля).
28. Указ Президента України № 873/2010 від 26 серпня 2010 р. «Питання ради представників кримськотатарського народу» / [Електронний ресурс: <http://www.president.gov.ua/documents/12259.html>]
29. Закон України "Про столицю України - місто-герой Київ" (Із змінами, внесеними згідно із Законами N 509-VI (509-17) від 16.09.2008, N 800-VI (800-17) від 25.12.2008, N 2500-VI (2500-17) від 07.09.2010) / [Електронний ресурс:

- <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=401-14>]; Районных советов в Киеве больше не будет/[Електронний ресурс:
<http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2010/09/09/714226.html>]
30. Єфименко Т. Проект податкового кодексу: всенародне обговорення фінішувало // Урядовий кур'єр. – 2010. – 3 вересня.

*Рудич Фелікс Михайлович,
доктор політичних наук, професор,
завідувач відділу теоретичних і прикладних проблем політології
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса НАН України*

ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ УКРАЇНИ: СПЕЦИФІКА СТАНОВЛЕННЯ, ВПЛИВ НА УТВЕРДЖЕННЯ ЄДИНОЇ ДЕРЖАВИ

(доповідь на Третньому Конгресі політологів України)

Зрештою «політична теорія визнає націю як політичну спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави незалежно від їхніх етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення – «політична нація», «нація – держава» [2].

Важливою особливістю формування нації є об'єктивний процес створення національних держав у різних формах їх політичної організації і рис самостійності. Такий шлях пройшла більшість сучасних європейських держав. «Історія України неначе постійно обертається по колу, проте цей рух необхідно перетворити на поступальний, спрямувавши на створення міцної Української держави. Заради цього необхідно об'єднати народ, представлений багатоетнічним населенням, в єдину українську політичну націю» [3]. Тільки так можна створити правову демократичну державу з сильним політичним класом, розвиненими інститутами громадянського суспільства.

Сьогодні перед політичною нацією України, її політичним класом постали виклики, на які треба дати відповідь. По-перше, формування консолідаційної ідеології, яка об'єднала б суспільство; по-друге, становлення ефективно діючих владних структур; по-третє, знаходження інноваційної моделі економіки і, нарешті, визначення зовнішньої політичної стратегії держави.

Специфіка формування, тенденції становлення. Після розпаду Радянського Союзу Україна отримала у спадок усі свої етнічні землі «і велику долю російськомовного населення, але не змогла створити українську політичну націю з його участю. Це результат непродуманої мовної і культурної політики, випадків насильницької українізації» [4].

Як відомо, громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів дотримуватися різноманітних теорій, що відображають різні аспекти життя суспільства, і відстоювати їх.

Цей принцип не виключає, а передбачає наявність ідеологічного консенсусу стосовно найбільш важливих і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. Як підтверджує досвід, такі цінності можуть бути визначені в рамках політичної нації, здатної об'єднати Україну, яка після президентських виборів особливо відчутно ідеологічно розкололася практично на дві – Схід і Захід – рівні половини.

Останнім часом в українському суспільстві розгорнулася небезпечна дискусія – про від'єднання частини східних і південних регіонів від основної України [5]. Суть дискусії: нехай проросійсько налаштовані області відійдуть і не висять баластом, заважаючи іншій частині країни розвиватися. Небезпека полягає в тому, що процес від'єднання може призвести до розпаду країни.

Зазначимо, що в 80-ті роки ще минулого сторіччя канадський історик Орест Субтельний у написаній ним історії України показав, що є стійка лінія, яка розмежовує Україну на дві частини. З'ясувалося, що в різних частинах країни живуть люди з відмінними світоглядними цінностями, різним історичним досвідом, протилежними геополітичними устремліннями, відмінною культурною та мовною орієнтацією, різним баченням майбутнього, що зумовлено багатомістовими процесами [6].

Щоб подолати цей розкол, потрібно рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які до останнього часу утверджувалися на державному рівні і по суті є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титовської нації», що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство і поставило під загрозу цілісність України. Актуалізовані до останнього часу проблеми голодомору 30-х років минулого сторіччя, переосмислення ролі гетьмана Івана Мазепи, «героїзацію» ОУН – УПА та їхніх лідерів треба висвітлювати виважено, не ідеалізовано.

Зміцнення державної єдності України має здійснюватися шляхом піднесення загальної, зокрема політичної, культури громадян, суспільства, прилучення їх до вимірів демократичного світу, модернізації їхнього мислення і життя.

Виходимо з того, що в Україні суб'єктом права на самовизначення проголошено не націю, яка дала назву країні, а народ у цілому, тобто не етнічна спільність, а поліетнічне громадянське суспільство.

Більш високою фазою розвитку нації є нація політична, тобто згуртування у спільних інтересах в одній державі різнокультурних громад на основі рівності громадянських прав та взаємоповаги [7]. До політичної нації в Україні належать українці, росіяни, білоруси, румуни, угорці, євреї, кримські татари та інші етнічні групи.

Особливо підкреслимо, що українці як етнічна нація дають назву країні. Українська мова є державною. Становлення української політичної нації можливе тільки на загальноцивілізаційних принципах громадянського суспільства, тоді, коли будуть створені економічні, соціальні, духовні умови, які працюють на націю. Лише їй під силу вивести із кризи економіку, науку, освіту, культуру, підняти на рівень державної українську мову, гарантувати вільний розвиток російської мови як мови міжнаціонального спілкування, мов національних меншин, стимулювати прагнення вивчати іноземні мови, передусім європейських країн. Головними цінностями загальногромадянської ідеології могли б стати відчуття відповідальності за долю країни, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість, освіченість. І, що особливо важливо, – науково-об'єктивне висвітлення історії становлення й утвердження Української держави. Історія має об'єднувати, а не сіяти розбрат між громадянами. «Не буде ніяких сепаратистських настроїв, якщо почнуть дотримуватися права, поважати духовність і культурні потреби громадян України – Руси» [8].

На нинішньому етапі розвитку суспільства вирішальним чинником об'єднання України є утвердження сильної демократичної влади. Політична система сьогодні – це система транспартійної корупції, в якій різні партії на публіці сваряться, а всередині зв'язані бізнес-інтересами, що є для них головними. При цьому культивується всемогутність грошей. Це прямий шлях до корупції. Відповідно до європейських вимірів демократія – це державна машина, що ефективно діє на користь країни, а не купки політиків, це чіткий поділ повноважень між гілками влади, де ефективно працює уряд, підтримуваний стабільною більшістю в парламенті. Це незалежна судова влада, дієва боротьба з корупцією, консенсус політичного класу й суспільства у стратегічно важливих для країни питаннях [9]. Заміна розбалансованої системи державних інститутів досконалою політичною системою, моделлю чіткого поділу владних повноважень, забезпечення механізму стримувань і противаг, сучасних форм безпосередньої і представницької демократії, наявність офіційної опозиції – невідкладні завдання, які належить вирішувати новообраному президентові, новим коаліції в парламенті та уряду. На цьому етапі очевидна тенденція відновлення централізованої моделі державного механізму на чолі з президентом. Саме главі держави належить визначити мету,

цілі і стратегію реформ у суспільстві, дібрати професійні кадри, об'єднати всі владні інститути для їх реалізації. Глава держави повинен мати силу, волю і відповідні ресурси, щоб це зробити. А ще новообраному президентові важливо уникнути ситуації, в якій опинився його попередник: ставши у власних очах богообраним, він розучився реагувати на прості речі, не помічати вчинків і дій (надмірне збагачення, особисті витрати), які не прикрашають будь-якого політичного діяча, тим паче лідера нації.

На сучасному етапі зростає роль Української держави, її політичного класу в розвитку інститутів громадянського суспільства. Простежується тенденція взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур: держава безперервно прагне розширювати свої повноваження в соціальній сфері, а громадянське суспільство – активно впливати на функціонування політичної системи. Відбувається соціалізація держави і політизація громадянського суспільства.

У процесі трансформації політичної та економічної систем в Україні йде пошук моделі ефективного розвитку економіки. Світова економічна криза, яка охопила й нашу державу, переконливо довела неефективність капіталізму вільного ринку. «Якої б ідеології ми не дотримувалися, зрушення від вільного ринку до державного реформування повинне бути значно відчутнішим, ніж думають політики. А якщо врахувати гостроту економічної кризи, то і достатньо швидким. Час не на нашому боці» [10].

Як вважають експерти, у своєму економічному поступі Україна має перейти від доктрини «навздогінного розвитку» до доктрини «випереджального розвитку», в основі якої інноваційно-технологічна модель змішаної економіки, де державне і приватне так чи інакше переплітаються. У зв'язку з цим економіка України потребує істотних структурних змін, а це неможливо без формування механізму відновлення цілісної національної, а не корпоративної економіки (за роки незалежності так і не вдалося її сформувати). Тому конче потрібна концепція економічних реформ, що передбачає перерозподіл приватних накопичень, спрямованих не на подальше збагачення їх власників, а на загальне благо, відповідні управлінські кадри, які досконало володіли б методами управління інноваційною економікою.

Підписаний у липні 2010 року меморандум між Міжнародним валютним фондом та Україною, за яким наша країна отримує кредит в 15,15 млрд. доларів, передбачає дотримання кількох жорстких умов.

Це приведення цін на газ та інші комунальні послуги до ринково обґрунтованого рівня. Передбачається також поступове збільшення пенсійного віку для жінок – з 55 до 60 років. У цьому зв'язку уряд має визначити ліміти для малозабезпечених громадян і спростити систему надання субсидій.

Головне завдання полягає в ефективному використанні наданих МВФ кредитів для ініціації нового імпульсу для здійснення інноваційно-технологічної моделі розвитку економіки, зокрема впровадження енергозбережних технологій, що забезпечить мінімізацію залежності від зарубіжних енергоносіїв.

Україні потрібно насамперед те, що в ній успішно виробляється [11]. У країні вдало розташовані запаси вугілля і металу. Є потужна наукова база, ще не розтрачено потенціал розвитку високих технологій. Продукція автопрому, турбоатому, оборонної промисловості цінується у всьому світі. Є чудові можливості в сільському господарстві, четверта частина світових чорноземів – наша.

Врахування інтересів усіх регіонів, зміцнення економіки, перемога над безробіттям сприятиме тому, що «на тлі поліпшення добробуту всі суперечності, які роз'єднують громадян країни на Схід і Захід, будуть забуті або втратять свою гостроту». І далі: «Повинні бути здійснені назрілі соціально-економічні реформи, здатні змінити ситуацію в житті людей, а отже, й об'єднати їх у відчутті патріотизму і гордості за те, що вони живуть у цій країні» [12].

В українському суспільстві, у всіх його осередках то затихає, то спалахує з новою силою дискусія з мовного питання. «Мова тягне за собою довгий ланцюг проблем –

культури, світогляду, переконань, менталітету, політики, історії, релігії, способу життя, світовідчування, навіть якихось особистих психологічних проявів окремих людей і груп» [13].

Зазвичай висловлюють дві точки зору. Перша: російській мові слід надати статус державної нарівні з українською. Друга: слід обмежити сферу впливу російської мови, інакше потерпатиме українська. Міністерство освіти й науки України до останнього часу вимагало протягом півтора-двох років цілком перевести викладання у всіх вищих навчальних закладах на державну мову, а шкільним учителям наказувало навіть на перервах спілкуватися лише «державною мовою».

Однак слід погодитися з твердженням про те, «що розв'язати мовну проблему «кавалерійським наскоком» не вдасться» [14].

Як відомо, стаття 10 Конституції України так визначає механізм функціонування української мови і мов інших національностей:

«Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування» [15].

Якщо йдеться про українську, то більш продуктивним уявляється поступовий перехід на українську мову всіх сфер діяльності нашого суспільства [16]. Особливу увагу слід приділити навчанню української мови (починаючи з дитячого садка) нового покоління наших співгромадян в україномовних і російськомовних навчальних закладах, заохоченню книговидання, формуванню культурних центрів, проведенню конкурсів, фестивалів. Надзвичайно важливо, щоб кожний державний чиновник і депутат будь-якого рівня досконало володіли щонайменше двома мовами – українською і російською. Безперечно, будь-який держслужбовець регіонального рівня (і на Заході, і на Сході країни) мусить ними володіти абсолютно вільно. А в місцях проживання інших національних меншин – ще і мовою відповідного етносу. Якби шлях до вищої влади і політики був закритий людям, які не знають державної мови, про цю проблему давно забули б.

Відповідно до Конституції України слід інтенсифікувати вільний розвиток, використання і захист російської мови, закріпивши за нею статус мови міжнаціонального спілкування. Для цього важливо відновити колишні програми викладання російської мови і літератури в школах, на філологічних факультетах вищих навчальних закладів.

Повчальні роздуми стосовно російської мови постійного представника в ЮНЕСКО Олжаса Сулейменова: «Після розпаду Союзу інтерес до народних, споконвічних мов значно підвищувався нерідко на шкоду російській мові. Але потім зрозуміли: забувати російську мову не можна. Це погано для національної культури. Через те, що відразу звужується зв'язок з навколишнім світом. І через те в Казахстані ввели ідеологію тримовності. Казахська мова – державна, російська – як мова євразійського спілкування і англійська – як мова світового спілкування. Ось така, на мій погляд, формула сприятиме розвитку і нашої економіки, і нашої культури» [17].

Це саме стосується і виконання вимоги Конституції України про сприяння вивченню мов міжнародного спілкування. У нашому випадку йдеться передусім про мови європейських держав.

Важливим завданням політичної нації є створення справді демократичної правової держави – сильного гравця на світовій «шахівниці».

Подальше будівництво незалежної держави, збереження суспільної стабільності та міжнаціональної злагоди, протистояння спробам розколоти країну за ідеологічними і національними ознаками можливе за збереження сприятливих зовнішніх умов.

Тож перед новим Президентом України на повний зріст постало завдання невідкладного розв'язання питань зовнішньої політики, подальшого розвитку відносин зі

стратегічними партнерами з урахуванням своєрідної конфігурації, що склалася, – Росією, ЄС, США [18].

Оцінюючи зовнішню політику нової влади, слід відзначити, що їй вдалося позбутися протистояння державних інститутів, яке вкрай ослабляло позиції країни на світовій арені.

Пріоритетом зовнішньої політики України стають відносини з Російською Федерацією. «Довіра у відносинах з нашим стратегічним партнером потрібна насамперед нам самим. Бо саме вона є виключно важливим чинником виживання української нації в умовах жорстокої економічної кризи» [19].

З огляду на те, що протягом останніх років між Україною і Росією не було діалогу на найвищому рівні, відродження такого діалогу свідчить про відновлення політичної довіри. Це підтверджує і президент РФ Дмитро Медведєв: «На жаль, за останні роки відносини між нашими країнами не просто перебували в стагнації, вони деградували. Сьогодні йдеться не про поліпшення цих відносин, а про їх відродження, реанімацію за допомогою потужних дієвих засобів» [20].

Такими засобами, найімовірніше, слід вважати підписані президентами двох країн у Харкові угоди про зниження ціни на газ і продовження на 25 років терміну перебування Російського Чорноморського флоту в Севастополі. Хоча підписані угоди неоднозначно сприйняли в українському суспільстві.

Україна і Росія водночас мають намір всебічно розвивати торговельно-економічну, інвестиційну взаємодію, підтримувати і заохочувати зв'язки, створювати максимально сприятливі умови для об'єднання потенціалів двох країн у таких галузях, як сучасний паливно-енергетичний комплекс, космос, авіабудування, атомна енергетика, нанотехнології, військово-технічна співпраця, транспорт, інформаційно-комунікативні технології та ін.

Анатолій Зленко: «Немає сумніву в тому, що обидві держави, будуючи свої відносини на рівній і розгалуженій договірній основі, отримають підтримку своїх громадян і міжнародного співтовариства і зрештою стануть країнами справжньої демократії». І далі: «Досягнення якісних змін у характері взаємодії України і РФ знаходитиме підтримку серед лідерів провідних країн світу» [21].

Це, у свою чергу, робить можливим відновлення балансу між Росією і Європейським Союзом. Україна готова до європейської інтеграції настільки, наскільки готовий до цього Європейський Союз. Європейська інтеграція залишається пріоритетним напрямом української зовнішньої політики [22]. Нормалізація відносин з Російською Федерацією не стоїть на заваді процесові європейської інтеграції, а навпаки – сприяє йому. Об'єднаній Європі потрібна економічно сильна демократична Україна, яка спільно з Росією сприяє зміцненню стабільності не лише в регіоні Центрально-Східної Європи, а й на всьому європейському просторі.

І кілька слів про модель реалізації безпеки у світі загалом і в Східній Європі зокрема, прийнятну для нашої держави. Україна може вибрати для себе або модель реалізації безпеки країн Східної Європи, які є членами НАТО та ЄС і підпорядковують своє господарство транснаціональному капіталу, або модель, відповідно до якої командні висоти в економіці країни належать національному капіталу, а сама вона має позаблоковий статус, що закріплено в прийнятому Верховною Радою Законі «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики України». Гарантії неучасті Києва у військових блоках, які Москва вважає для себе недружніми, – головне політичне питання українсько-російських відносин. Позаблоковий статус України неоднозначно сприймається різними політичними силами в державі, проте такий підхід має право на існування. Адже зрозуміло, що Україна не може вести власну геополітичну гру і ставати на один рівень з РФ, ЄС і США.

Водночас Україна має розглядати себе як важливу європейську державу з регіональними інтересами, які безпосередньо стосуються нашої безпеки. Формування і послідовне здійснення орієнтованої на власні інтереси зовнішньої політики, що передбачає стратегічні відносини з Росією, перспективні – з Європейським Союзом і рівні, ділові – з Америкою. Йдеться також про активізацію політичних контактів і торговельно-економічних

відносин з країнами, що розвиваються. Передусім з країнами СНД, а також з Китаєм, Індією, Бразилією, країнами Близького Сходу. Шлях до цього – досягнення самодостатності внутрішнього становища, стабільного політичного, економічного й соціального розвитку, зміцнення оборонного потенціалу, дотримання канонів права, демократії і гуманізму. Все це, зрештою, сприятиме тому, що Україна зможе стати впливовим чинником механізму безпеки Європи ХХІ сторіччя. Завдання, що стоять перед країною, їх успішне розв’язання потребують наполегливої праці, зокрема у створенні української політичної нації.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 396.
2. Там само.
3. Палладина Т. Перспективи націоналізму в Україні // День. – 2010. – 12 январа.
4. Заруба О. Нація чи інтеграція? Про пошук національної ідеї в контексті євроатлантичної інтеграції // Україна в європейському контексті. Гражданское общество и средства массовой информации. Пиар-деятельность в СМИ / Луганск. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганск: Знання, 2004. – С. 132.
5. Пахлевская О. Диоген против сепаратизма // День. – 2010. – 13 – 14 августа.
6. Алексеев В. «Линия Сублимного». Раскол сохраняется – это объективная реальность Украины // Київській телеграфъ. – 2010. – 5–11 февраля.
7. Заруба О. Названа праця. – С. 128.
8. Камарский О. Спасение Украины – Руси. Нужна объединительная идея // 2000. – 2008. – 14 ноября.
9. Силина Т. Украина в трех соснах: НАТО – Россия – ЕС // Зеркало недели. – 2008. – 27.09
10. Хобсбаум Э. Что придет на смену. Социализм провалился, теперь обанкротился капитализм // Київській телеграфъ. – 2009. – 10–16 июля.
11. 19 лет спустя. Экономический путь Украины в оценке экспертов // Київській телеграфъ. – 2010. – 20 августа – 2 сентября.
12. Мишель де Монтень. Как объединить Украину // Столичные новости. – 2010. – 16–22.02
13. Алексеев В. Названа праця.
14. Даньшин Н. Языковой катамаран Украины // Зеркало недели. – 2010. – 13 марта.
15. Конституція України. – К.: Парламенське вид-во, 2006. – С. 7.
16. Даньшин Н. Названа праця.
17. Олжас Сулейманов: «Поиски национальной идеи заканчиваются обыкновенным национализмом» // 2000. – 2010. – 7 января.
18. Зленко А. Черная полоса прервана ... // 2000. – 2010. – 12 марта.
19. Орел А. Доверие в отношениях с Россией в первую очередь нужно нам самим // 2000. – 2010. – 12 марта.
20. Лазунько С. Без «крутых поворотов» // 2000. – 2010. – 12 марта.
21. Зленко А. Названа праця.
22. Прес-служба Президента України Віктора Януковича. – 2010. – 24 серпня.

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Радченко Леся Миколаївна,
кандидат політичних наук,
ст. викладач кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 323.2

**СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ ТА ПОЛІТИЧНИЙ
РОЗВИТОК У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ**

У статті проаналізовано місце політичних змін та політичного розвитку у політичному процесі. Сформовано сутність поняття «політичні зміни», визначено їх типи. Досліджено проблему співвідношення політичних змін і політичного розвитку.

Ключові слова: політичний процес, політичні зміни, політичний розвиток, політична реформа, революція, державний переворот.

В статье анализируется место политических изменений и политического развития в политическом процессе. Сформулировано суть понятия «политические изменения», определено их типы. Исследовано проблему соотношения политических изменений и политического развития.

Ключевые слова: политический процесс, политические изменения, политическое развитие, политическая реформа, революция, государственный переворот.

The article analyzes the place of political change and political development in the political process. Formed essence of „political changes”, as well as their types. The problem of the correlation of political change and political development.

Keywords: political process, political change, political development, political reform, revolution, coup d'etat.

Все живе, що є розумним, неодмінно рухається, змінюється у просторі і часі. Це його спосіб існування. З філософської точки зору, зміна — це природна форма буття всіх об'єктів і явищ, що являє собою постійний перехід із одного стану до іншого. В широкому значенні слова зміни охоплюють всі еволюційні процеси, а також виникнення нових явищ у світі, тому категорії політичної зміни і політичного розвитку тісно пов'язані і співвідносяться одна з одною, відповідно, вони зазвичай розглядаються разом. Ці поняття належать до одних із найважливіших і часто використовуються у сучасній політичній науці.

Інтерес до проблем політичних змін і політичного розвитку в сучасній політології зростає. Дана тенденція безпосередньо пов'язана із появою після Другої світової війни нових держав, а відповідно, політичних систем, з необхідністю розуміння шляхів та напрямів їх просування уперед, до сучасніших політико-економічних форм.

Політичне життя суспільства характеризується багатоманітністю політичних процесів, які розкривають спрямованість політичної діяльності соціальних суб'єктів. Будь-яка система (суспільна, політична, соціальна, економічна тощо) живе у певних ритмах свого розвитку, які можна дослідити саме через динаміку політичних процесів, що відбуваються в межах даної системи. Те ж саме можна сказати і про розвиток державно-політичних, соціально-культурних та інших складних системах. Таким чином, **політичний процес** — це форма функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує у просторі і часі [3, 517].

Зміна політичного устрою, еволюція політичної культури та політичної свідомості, розподіл влад і т. ін. є різнопорядковими діями, що автоматично детермінують одна одну. Але їх усіх може об'єднати термін «політичний процес», який розвивається в результаті різних політичних дій, взаємодії політичних інститутів, ухвалення та реалізації тих чи інших політичних рішень. Політичний процес віддзеркалює динаміку політичного життя й реально існуючих політичних подій та явищ [1, 153-154]. Політичний процес можна розглядати як

соціально-політичні дії, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і творення нового в політиці. Політичний процес розкриває дух, динаміку, еволюцію політичних явищ, конкретні зміни їх станів у часі і просторі. В силу такої інтерпретації політичного процесу його основною характеристикою є зміна, яка означає будь-які модифікації структури і функцій, інститутів і форм, постійних і змінних рис, темпів еволюції та інших параметрів політичних явищ.

Політичні зміни являють собою специфічний тип соціальних змін, пов'язаний перш за все зі перетворенням у механізмі владного регулювання суспільства. Політична система під впливом якісних змін в соціальній сфері постійно знаходиться у русі і розвитку. Фактично не існує двох ідентичних станів однієї і тієї ж політичної системи. Відповідно, політичні зміни являють собою трансформації інституційних структур, процесів та цілей, що пов'язані із розподілом владних повноважень з приводу управління суспільством, що розвивається. Політичні зміни можуть відбуватися або шляхом пристосування системи до нових вимог соціального середовища, або шляхом зміни однієї системи, нездатної зберегти себе, іншою.

Питання змін не нове для політичної науки. Ще в Античності дану проблему виділяли та досліджували Платон і Аристотель. В їхніх роботах згадується про типологію трьох «правильних» форм правління (аристократія, монархія, поліархія) і трьох «неправильних» (тимократія, деспотія, демократія), де зображена певна динаміка переходу від однієї із них до іншої. Дана типологія форм правління і їх висхідного чи низхідного розвитку є однією із дієвих концептуальних схем в історії політичної думки. У тих чи інших варіантах вона присутня у працях таких мислителів, як Цицерон, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є та ін. Епоха Просвітництва внесла принципово нові компоненти до цих традиційних уявлень про політичні зміни – прогрес і однолінійність розвитку. Так, Ж. Кондорсе розробив гіпотезу про історичний прогрес людства, спрямований до його абсолютного удосконалення. Прогрес в історії забезпечується, на його думку, поширенням виявлених людських здатностей, що передбачає їх безмежне удосконаленням.

Лінійно-прогресивна схема політичного розвитку, запропонована Ж. Кондорсе, у XIX столітті відтворюється у марксизмі з його уявленнями про лінійність історії та концепції зміни суспільно-економічних формацій. Для К. Маркса і Ф. Енгельса політичні зміни (динамічні процеси в надбудові) відображали якісні соціально-економічні зрушення в базисі. Поряд із очевидними досягненнями у розумінні проблеми розвитку, таке його трактування значно спрощувало історичний процес [2, 327-328].

В середині XX століття почався новий етап в розробці теорії змін та розвитку. В цей період розвиток розглядають як природні, закономірні якісні зміни матеріальних та ідеальних об'єктів, якому для нього внутрішньо характерними є спрямованість і невідворотність. Політологічний підхід до феномену розвитку означає виявлення і пояснення всезагальних характеристик багатоманітності зв'язків, відносин і процесів політичної реальності, оскільки в його результаті виникає новий стан суспільної сфери.

Витоки динаміки політичних систем полягають у діалектиці розвитку, у вирішенні внутрішніх суперечностей і у відповідях на зовнішні впливи. Політичний процес можна трактувати як певні зміни у станах політичної системи, що забезпечують цикл її відтворення (становлення, функціонування, розвиток з виходом на вищий рівень) [2; 322]. Разом із тим, між поняттями політичного процесу, політичних змін і розвитку є суттєві відмінності. Якщо процес відтворює політичну систему, то зміни і розвиток являють собою не просто перетворення внутрішніх якостей системи, а її перехід у інший якісний стан або заміну одного системного типу на інший. Політичний розвиток дозволяє створити досить складні і захищені від впливу інших підсистем суспільних відносин інститути, здатні охоплювати і упорядковувати участь у політиці нових груп, стимулюють соціально-економічні зміни.

Політичні зміни постійні, оскільки немає незмінних, тобто повністю статичних політичних систем, так само як і застиглих в одному стані суспільств, що не розвиваються. Проте необхідно все ж таки розмежовувати два види розвитку – динамічний, яке ґрунтується

на потребі постійного руху, і стаціонарний, що отримує слабкі соціальні імпульси, не виходячи із структури традиційного типу.

Процес становлення сучасного індустріального суспільства робить рухи вперед невідворотними, а політичний розвиток – поступально-висхідними. Тривале існування та удосконалення політичної системи залежить від можливості суспільства змінюватися і пристосовуватися до нових обставин. Стабільність політичної системи не рівноцінна відсутності змін у ній. Навпаки, стійкість – це характеристика системної здатності адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх впливів, до органічних, ненасильницьких змін в складі політичної еліти, в розподілі матеріальних й інформаційних ресурси тощо. Політичний розвиток системи відображає її активну реакцію на структурні, фінансові, ресурсні та інші кризи сучасного індустріального суспільства, що вказують на недоліки його устрою. Мобілізуючи свій незадіяний потенціал і проводячи перегрупування своїх соціально-політичних сил, суспільство тим самим може відтворити життєздатність політичної системи уже на вищому рівні рівноваги [2, 323]. Політичні зміни по-різному впливають на можливості адаптації політичних систем. В одних випадках система, мобілізуючи внутрішні ресурси, порівняно легко пристосовується до нових потреб і перетвореного середовища, а відповідно, переходить на вищий рівень стійкості. В іншому варіанті одну політичну систему, нездатну до самооновлення, змінює інша, тому рух має спрямований характер і здійснюється, як правило, у форсованому режимі, що обов'язково збільшує навантаження на політичні інститути, соціально-культурне середовище і окремі групи суспільства. Вважається, що розвиток відбувається через зміни і означає зростання складності, спеціалізації та диференціації політичних інститутів даного суспільства.

В політичній науці існують різні уявлення про джерела і механізми змін. Так, К. Марск пов'язував політичну динаміку з економічними відносинами, В. Парето – з циркуляцією еліт, М. Вебер – з діяльністю харизматичного лідера, Т. Парсонс – з виконанням громадянами різних ролей. [4, 278 – 279]. Проте більшість дослідників у якості основного джерела політичних змін є конфлікт, який знаходиться в основі трансформації владних структур, поведінка груп та індивідів, розвиток політичних процесів. Виходячи із багатоманітності джерел і форм політичних змін виділяють три основні способи або режими існування політичних явищ: функціонування, розвиток і занепад. За функціонування політична система не виходить за межі взаємовідносин громадян та інститутів влади. Цей спосіб існування політичних явищ відображає здатність влади до простого відтворення відносин між елітою і електоратом, громадянином і державою. На рівні суспільства в цілому здійснюється підтримка існуючої політичної системи, продукування основних функцій політичних інститутів, політичних партій та органів місцевого самоврядування. За такого способу змін традиції і спадковість мають пріоритет перед будь-якими інноваціями.

Розвиток характеризується такими змінами базових параметрів політичних явищ, які передбачають подальший політичний характер еволюції останніх. Влада адекватно відповідає на виклики часу, ефективно керує суспільними відносинами, забезпечує задоволення соціальних вимог населення. Політична система здатна до застосування гнучких стратегій та технологій владарювання із врахуванням ускладнення інтересів різноманітних соціальних груп.

Занепад передбачає або переважання центробіжних тенденцій над інтеграційними, або розпад політичної цілісності (падіння політичного режиму, захоплення або розпад держави, зупинення діяльності партії). Політична влада через нездатність ефективно вирішувати соціальні проблеми втрачає легітимність і залишається без підтримки з боку суспільства.

До основних типів політичних змін в політичній науці відносять: політичну реформу, революцію, державний переворот, інколи – реставрацію і частковий або повний перегляд (ревізію) конституції. Під особливим кутом розглядаються зміни у світовій політиці. В даному випадку протиставляють два поняття – мирне врегулювання (вирішення на наднаціональному чи міждержавному рівні конкретних суперечливих питань) і мирні зміни (значні перетворення в існуючому світовому порядку). Серед них – зміни в суверенітеті над

територією або її частиною (деколонізація); довготривалі зміни у силовому базисі (проблема однополярності чи багатополярності); існуючий перегляд прийнятих норм і правил, що регулюють поведінку держав, їх об'єднань, а також неурядових організацій в наднаціональній сфері (структурне і функціональне розширення Північноатлантичного блоку). На початку XXI століття одним із найважливіших напрямів мирних змін стало політичне і міжнародно-правове забезпечення тенденцій глобалізації.

До мирних політичних змін в межах нації-держави відноситься політична реформа. **Політична реформа** – це перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюється без зміни основ існуючого ладу [3, 569]. Даний термін становить певний етап прогресивного політичного перетворення, а також відображає еволюційний і ненасильницький характер розвитку політичного процесу. Прикладами реформ є конституційні зміни у виконавчій владі, перебудова співвідношення сил і впливу у партійній системі або в парламенті. Політичні реформи корисні для будь-якого суспільства, оскільки вони забезпечують запобігання насильницьким методам, конфронтації та політичним конфліктам, безризиковий прогресивний розвиток і поступове вдосконалення політичної системи суспільства. Центральним феноменом серед основних типів політичних змін є **революція** – колективне, насильницьке і усвідомлене захоплення влади будь-якою суспільною групою. Революції виникають і здійснюються як результат накопичення суперечностей у процесі еволюційного розвитку, що розв'язуються переворотом, стрибком, різкими змінами. В політичній науці визначають три ознаки революцій: корінні всеохоплюючі зміни основ соціального порядку; у них діють великі маси мобілізованих людей; революційний процес обов'язково супроводжується насиллям [2, 344].

Державний переворот – неконституційне захоплення влади, незаконна зміна правлячої еліти в цілому, які не пов'язані із будь-якими корінними змінами політичного режиму, соціальних і економічних відносин. Державний переворот є своєрідним виходом політичної боротьби за межі легальності [3, 148]. Характерною ознакою державного перевороту є авантюристські дії вузького кола замовників, ізольованих від широких соціальних сил, які також зацікавлені у політичних змінах. Одними із чинників, що впливають на нього є: відмова частини державного керівництва від лояльності до легітимного уряду; здатність і готовність державної влади до самозахисту і самозбереження, суспільна думка і політичні настрої широких мас населення; рівень культури та демократизму населення країни; особисті якості політичних лідерів, політична сила й воля їх найближчого оточення.

Реставрацією називають процес політичних змін, спрямованих на відродження способу правління, раніше скинутого революцією чи державним переворотом.

Перегляд конституції (повний або окремої її частини) не рідко розцінюється як реформа. Проте між цими поняттями є відмінності. Процедура одночасної ревізії основного закону держави використовується в якості політико-юридичного інструменту, що допомагає розпочати процес мирної зміни свого режиму.

Ініціатором політичних змін будь-якого типу, як правило, виступає меншість суспільства, що нав'язує іншим громадянам власну думку. Навіть у випадку революції, мобілізуючої маси людей, багато її учасників не повною мірою усвідомлюють цілі своїх дій. Оцінюючи стан суспільства в дані періоди, можна говорити про те, що більшість включаються до підтримки тих чи інших змін через бажання самоствердження або страх насилля, рідше – через небажання самовідчуження від системи.

Література:

1. Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія]. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
2. Политология: учебник / А.Ю. Мельвиль [и др.]. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, ТК Велби, Издательство Проспект, 2008. – 618 с.

3. Політологічний енциклопедичний словник / Урядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
4. Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б.А. Исаева. – СПб.: Питер, 2008. – 464 с.
5. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
6. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К, 1999.
7. Борисюк В. Политические институты на рубеже тысячелетий. Дубна, 2001. – 480 с.

Маруховська-Картунова Ольга Олександрівна,
кандидат філософських наук, професор,
заст. зав. кафедри суспільних наук
Університету економіки та права „КРОК”

УДК 327.5

СУЧАСНА ЗАХІДНА ЕТНОПОЛІТИЧНА КОНФЛІКТОЛОГІЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЕТНОКРАТІЇ

Стаття присвячена аналізу висвітлення в західній етнополітичній конфліктології складних і суперечливих проблем етнократії. Зокрема, досліджуються підходи щодо визначення поняття і сутності етнократії та з'ясовуються її оцінки.

Ключові слова: етнополітична конфліктологія, політична влада, демократія, етнократія, визначення, сутність.

Статья посвящена анализу освещения в западной этнополитической конфликтологии сложных и противоречивых проблем этнократии. В частности, исследуются подходы к определению понятия и сущности этнократии, изучаются ее оценки.

Ключевые слова: этнополитическая конфликтология, политическая власть, демократия, этнократия, определение, сущность.

The article is devoted to the analysis of interpretation of the intricate and conflicting problems of ethnocracy in Western science on ethnopolitical conflicts. In particular, approaches to the definition of the concept and essence of ethnocracy are studied and its appreciations are investigated.

Key Phrases: science on ethnopolitical conflicts, political power, democracy, ethnocracy, definition, essence.

Актуальність даної проблеми не викликає сумнівів. Вона обумовлена, по-перше, тим, що питання розподілу політичної влади в поліетнічних суспільствах, особливо в т.зв. „розколотих” суспільствах, було і залишається одним з найбільш складних і суперечливих. По-друге, етнократія все ще продовжує існувати в окремих державах Сходу, що спричиняє перманентну міжетнічну напругу. По-третє, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. етнократію було встановлено в деяких пострадянських країнах, що призводило і призводить до ескалації етнополітичних конфліктів і навіть до етнічних війн, як це сталося 2008 р. у Грузії, 2010 р. у Киргизії тощо.

Ступінь наукової розробки проблем етнократії в сучасній західній етнополітичній конфліктології можна вважати доволі низьким. Західних вчених ця проблематика не зовсім цікавить з огляду на те, що більша її частина ставиться однозначно негативно як до теорії, так і до практики етнократії, вважаючи наукові дискусії навколо цього зайвими і недоречними. До того ж, у самих західних державах з етнократичними режимами давно вже покінчено, а правлячі кола тих східних і пострадянських держав, де існують етнократичні

режими, мають не абияку підтримку з боку урядів західних країн. Тому і не дивно, що на Заході питанням етнократії присвячено лише кілька журнальних статей Н. Бутенсона, О. Їфтахеля, М. Нісана, С. Мудлі-Мур, С. Смухи та ін.

Мета даної статті – провести аналіз наукового дискурсу, що точиться в західній етнополітичній конфліктології щодо проблем етнократії. **Завдання статті** полягають в тому, щоб: 1) виявити підходи західних вчених щодо визначення поняття „етнократія”; 2) з’ясувати її справжню, а не декларативну сутність; 3) проаналізувати оцінки, які дають етнократії представники етнополітичної конфліктології на Заході та ін.

Перш за все, слід відзначити, що поняттю „етнократія” передувала поява поняття „етнічна держава” („ethnic state”), яке ще 1982 р. у науковий обіг увів ізраїльський вчений **С. Грінберг** в одному зі своїх неопублікованих досліджень [4]. Впродовж кількох років це поняття використовувалося для характеристики політичних режимів таких етнічно та етнорасово розділених країн, як Ізраїль та Південно-Африканська Республіка (за часів панування в ній апартеїду).

У середині 80-х років у науковому етнополітологічному дискурсі з’явилося поняття „етнократія” („ethnocracy”), яке спочатку використовувалося поряд із терміном „етнічна держава”, а з часом майже повністю замінило його і сьогодні є домінуючим. Проведений нами аналіз чисельних відповідних джерел дає підстави припускати, що термін „етнократія” у науковий обіг увів відомий на Заході норвезький вчений **Нілс Бутеншон**. Це поняття він вперше застосував ще 1985 р. в статті, яка була присвячена проблемам управління етнічними конфліктами в плюралістичних суспільствах [1]. Визначення і сутність самого поняття „етнократія” були, на наш погляд, досить коректно сформульовані й чітко викладені ним 1989 р. у доповіді на міжнародній науковій конференції з досить красномовною назвою „Етнічні конфлікти та їх розв’язання” в Інституті досліджень міжнародного миру в Осло (PRIO), а також у деяких його інших публікаціях 90-х років ХХ ст. [3].

Слід зазначити, що визначення і тлумачення поняття „етнократія” були зроблені Н. Бутеншоном в процесі і внаслідок дослідження політичного режиму Ізраїлю та його етнонаціональної політики і саме цей режим було охарактеризовано ним як етнократичний. До речі, це викликало досить бурхливу, але неоднозначну реакцію як серед політиків, так і серед науковців Ізраїлю. Одні з них, як приміром професор Тель-Авівського університету **Мордехай Нісан**, вдалися до гострої критики, причому не стільки самої концепції і моделі етнократії, скільки її застосування щодо Ізраїлю [7]. Інші, як наприклад, професор університету в Хайфі (Ізраїль) **Семмі Смуха**, мабуть, намагаючись врятувати імідж своєї держави, винайшов і ввів у науковий обіг таке нове поняття, як „етнічна демократія” („ethnic democracy”), яке, за його задумом, мало б застосовуватися замість поняття „етнократія” щодо характеристики політичного режиму в Ізраїлі.

Сам винахідник поняття „етнократія”, тобто Н. Бутеншон, визначає і тлумачить його так: „Етнократія – це політичний режим, який, на відміну від демократії, інституціоналізований на засадах *обмежених прав громадянства* та за *етнічною приналежністю*... як розмежувальним принципом”. „Етнократії, – наголошує він при цьому, – характеризуються своєю *системою контролю* – правових, інституціональних та матеріальних інструментів влади, які вважаються необхідними для забезпечення етнічного домінування” [2]. Уточнюючи свою характеристику етнократії, він стверджував: „Ця форма врядування заснована на правлінні однієї етнічної групи над іншими групами. Конституціональний та інституціональний характер етнократичного режиму можна розглядати як *наслідок* або *етап* конфлікту, де етнічні колективи змагаються за контроль над територією, природними ресурсами та політичними інститутами, а також за міжнародне визнання і підтримку” (тут і далі курсив Н. Бутенсона – О.М.) [2].

Значний теоретичний і практичний інтерес для етнополітичної конфліктології становлять твердження Н. Бутенсона про те, що „етнократії завжди встановлюються в контексті *суперництва* та *відкритого конфлікту* між етнічними колективами... У більшості випадків етнократичні системи встановлюються в процесі більш менш швидкої та

інтенсивної експансії. Система, що розширюється, намагається захопити матеріальні структури і створити мережу підтримки та союзників, що взяте разом буде життєво важливим, коли прийде час формального встановлення влади домінуючої групи (шляхом революції, заколоту, захоплення території і т. ін.)” [2].

Важливе значення, особливо в контексті етнополітичної конфліктології, має дискурс щодо ситуації, яка може скластися в разі встановлення етнократії домінуючої групи та намагання субординованих етнічних меншин вижити в цих небезпечних для них умовах. У такому випадку, попереджає Н. Бутеншон, суспільство приречене на „безперервний конфлікт” („*continued conflict*”) з такими трьома можливими наслідками:

Перше. Субординовані етнічні групи можуть бути розпущені в їх традиційній організаційній формі під тиском нового режиму, який може вдатися до різного роду і ступеня репресивних заходів, зокрема до: а) експропріації матеріальних засад (території, природних ресурсів та ін.), що підриває сили субординованих конкуруючих груп; б) послаблення соціальної згуртованості та політичної єдності в середині конкуруючого табору різними засобами з арсеналу політики „поділяй і володарюй”; с) запровадження програм асиміляції; д) застосування методів скорочення чисельності субординованих груп (геноциду, етноциду, масового переселення та вигнання) і т.п. „Мета цих методів полягає у тому, – підкреслює Н. Бутеншон, – щоб усунути раз і назавжди всі виклики новому політичному порядку”.

Друге. Домінуюча група може здати свої домінуючі позиції перед лицем опозиції і відступити, або може зникнути група, яка домагається влади. Як приклад наводяться дії французів, які 1961 р. забралися геть з Алжиру, або білої меншини в Зімбабве, яка 1979 р. відмовилася від претензій на владу та ін.

Третє. Субординовані етнічні групи можуть мобілізувати спротив такої сили, що майбутнє існування етнократії може опинитися під загрозою. І тоді групі, яка буде при владі, доведеться обирати між *більш сильним і жорстким захистом* встановленого домінування (приміром, як Ізраїль проти Палестини) або вдаватися до переговорів про розподіл влади з опонентами [2].

Аналізуючи породжену етнократією ситуацію *безперервного конфлікту*, Н. Бутеншон зазначає, що цій ситуації „притаманна вроджена нестабільність”, яка обумовлена тим, що після встановлення етнократії, субординовані етнічні групи можуть і не скласти зброї. Більше того, вони можуть мобілізуватися „з метою змінити, або скинути режим”. Зі свого боку пануючий етнократичний режим буде докладати всіх зусиль, щоб зламати спротив та зруйнувати його центри. Обидві сторони намагатимуться розглядати конфлікт у контексті існуючої „нульової суми” („*zero-sum terms*”) і рівень вербальної та фізичної агресивності буде високим. Зазвичай дуже важко знаходити мирний шлях розв’язання таких конфліктів. Регіональні й міжнародні актори намагаються втрутитися в такі конфлікти і докладають чимало зусиль до того, щоб розв’язувати або стримувати ці конфлікти в своїх власних інтересах”.

Заслуговує на увагу і конкретизація Н. Бутеншоном засобів та кінцевої мети встановлення етнократії. Зокрема, він звертає увагу на те, що хоча пропаганда є дуже важливим аспектом етнократичної політики (через її проблематичне відношення до демократичних цінностей) ця політика не розглядається як інструмент *інтеграції* або *асиміляції* субординованих груп у політичну спільноту домінуючої групи. Етнократії шукають шляхи примусової *сегрегації* в основному за допомогою геополітичних маніпуляцій. Причина проста: подібно до соціократій, етнократії можуть лише пристосовувати деякі демократичні процедури, якщо вони сумісні з базовими принципами етнократичної системи. Тобто вона (етнократія) – це політична система яка базується на ідеї, що *демос* цієї системи принципово ідентифікується з домінуючою етнічною групою, а не з колективним населенням (незалежно від етнічного походження) у межах державних кордонів. Етнократичні відповіді етнічній опозиції є питанням захисту політичної спільноти пануючої групи від проникнення та зазіхань на владу з боку субординованих етнічних груп”.

Підсумовуючи наведене, він зазначає, що „сутність етнократії полягає у тому, щоб виражати і захищати політичний суверенітет окремої етнічної (расової) групи”.

Доречним буде зазначити, що в Інтернетівській „народній енциклопедії” Wikipedia, яка часто задає тон публічному, а інколи і науковому дискурсові, заголовна стаття про етнократію („Ethnocracy”) з’явилася тільки близько п’яти років тому. Показово, що в цій статті у стислому вигляді викладено основні положення лише вище згаданої праці Н. Бутенсона. На жаль, при цьому в ній немає не то що посилань на самого Н. Бутенсона, а й згадки про його прізвище та праці. Тому нагадаємо всім потенційним користувачам Інтернету, що автором матеріалу досить оригінальної і коректної статті „Ethnocracy” у Wikipedia є ніхто інший як Н. Бутенсон. З огляду на те, що основні положення його праць були викладені дещо вище, вважаємо не доцільним аналізувати матеріали зазначеної статті.

Ізраїльський дослідник **Орен Їфтахель**, професор університету в Бір-Шіва (Ізраїль) і за сумісництвом консультант урядів Ізраїлю та Австралії з проблем етнонаціональної політики, також вважає, що „етнократія – це недемократичний режим („non-democratic regime”), який намагається розширити або зберегти непропорційний етнічний контроль над певною поліетнічною територією... Етнократія є нестабільним режимом з протиборчими силами експансіонізму та протидії йому, які перебувають у постійному конфлікті” [12, р. 367-368]. У цій же статті, характеризуючи етнократичні режими, О. Їфтахель зазначає: „Етнократія намагається зруйнувати такі ключові демократичні принципи, як рівноправне громадянство, існування територіальної політичної спільноти („demos”), універсальне виборче право та захист проти тиранії більшості” [12, р. 364]. А в своїй фундаментальній монографії, присвяченій критичному аналізу етнократії, він наголошує: „Етнічні режими сприяють поширенню етнонаціональної експансії домінуючої групи на поліетнічну територію та забезпечують домінування своїх владних структур, ховаючись при цьому за демократичний фасад” [11, р. 3]. На слушну думку О. Їфтахеля, саме такі режими існують в Естонії, Ізраїлі, Латвії, Сербії, Туреччині, Шрі-Ланці та деяких інших сучасних державах.

Значний теоретичний і практичний інтерес становить проведений ним порівняльний аналіз етнократії та демократії. Зокрема, О. Їфтахель цілком вірно наголошує, що „головною вимогою демократії є існування і влада *демосу*”. При цьому він нагадує: „...Ще стародавні греки визначали *демос* виключно як групу громадян, які проживають на певній території. *Етнос* базується на зовсім іншому „організаційному принципі”, а саме – на спільному походженні. Термін „демократія”, таким чином, означає правління саме *демосу*, а не *етносу*. Та й сучасні тлумачення демократії виходять з того, що її неодмінними умовами є існування рівноправних громадян, котрі постійно проживають в певних державних утвореннях” (тут і далі курсив О. Їфтахеля – О.М.) [9].

Уточнюючи сутність етнократії, він зазначає, що їй притаманна кілька ключових рис, зокрема таких, як:

1. Попри кілька демократичних ознак, етнос, а не територіальне громадянство є головною підставою розподілу влади та ресурсів.

2. Державні кордони і політичні кордони є невизначеними: ідентифікованого *демосу* не існує головним чином через роль етнічних діаспор в середині держави та підлеглий стан етнічних меншин.

3. Домінуючий статус етнічної групи дає їй можливість „привласнювати державний апарат” та визначати публічну політику.

4. Певні, хоча і вкрай обмежені, громадянські та політичні права поширюються і на членів етнічних меншин, що й відрізняє етнократію від авторитарних режимів.

О. Їфтахель зазначає також: „Держави, які поєднують частково демократичні рамки з політикою етнічної експансії обирають політику, яка межує з трьома основними підходами: гнобленням, підтримкою статус-кво та акомодациєю (пристосуванням)”. Особливо небезпечною він вважає політику етнічного гноблення, яка, як правило, „приводить до спротиву, ескалації етнополітичних конфліктів та трагічних наслідків [10].

Виступаючи в Інституті миру США (2004 р.) з доповіддю „Етнократичні держави і територія”, він запропонував „загальну модель етнократії” („general model of ethnocrasy”), яка дала йому можливість підтвердити, що „етнократія є особливим типом політичного режиму, який сприяє і призводить до етнізації поліетнічних територій та владних структур, підриває концепт *демосу*... та генерує спротив і нестабільність”. У зазначеній доповіді він розробив також „теоретико-концептуальні рамки для аналізу етнократії”, визначив лінію, яка розмежовує і відрізняє демократичні режими від етнократичних; показав „вплив останніх на етнічні відносини, політичну стабільність і розв’язання територіальних проблем”; з’ясував роль, яку етнократичні режими відіграють у виникненні й ескалації етнополітичних конфліктів та ін. На особливу увагу заслуговує його аналіз етнополітичних конфліктів, пов’язаних з територіальними претензіями, які є „найнебезпечнішим викликом” і „спантеличують та ставлять у безвихідь” фахівців з проблем їх врегулювання. Існування такого етнократичного режиму, коректно підсумовує результати свого аналізу О. Їфтахель, „не може не шкодити соціальній інтеграції та не підготовувати конфлікти і політичну нестабільність” [9].

Значний науково-теоретичний інтерес для етнополітичної конфліктології становлять і погляди професора університету в Хайфі **Семмі Смухи**, який, погоджуючись багато в чому з уже згадуваним О. Їфтахелем, стверджує: „При етнократії права визначаються за етнонаціональним походженням, а не за універсальним громадянством. Джерелом легітимності режиму є не всі громадяни країни („*демос*”), а скоріше домінуюча етнічна нація... Домінуюча етнічна група захоплює державний апарат і проводить дискримінаційну політику щодо інших груп” [8, р.22].

В контексті етнополітичної конфліктології на особливу увагу заслуговують слушні твердження С. Смухи про надзвичайно високий конфліктогенний потенціал етнократії. В умовах етнократії, зазначає він, посилюються суперечності й поглиблюється розкол не лише між домінуючою та субординованими етнічними спільнотами, а й у середині самої домінуючої групи, який відбувається по лінії етнокласів („*ethno-classes*”). Виходячи з цього, він зазначає: „Етнократія не є демократією, хоча і виставляє на показ демократичні риси, такі як універсальні виборчі права та демократичні інститути... Вона демонструє „вибіркову відкритість” головним чином для того, щоб отримати міжнародне визнання та легітимність”. Етнократія, – визнає він, – це „квазі демократія”, це „не справжня демократія”. Варто звернути увагу і на те, як С. Смуха тлумачить питання щодо того, хто зацікавлений у встановленні та збереженні етнократії і яким чином це відбувається. За його твердженням: „Три рушійні сили об’єднуються для того, щоб створити і підтримати етнократію: осіла спільнота, етнонаціоналізм та етнічна логіка капіталу. Вони об’єднуються для того, щоб дискримінувати, не допускати та боротися проти демократизації”. Окрім того, на слушну думку С. Смухи, існує кілька проблем щодо етнократії як теоретичної і практичної моделі. По-перше, „сумнівною є її універсальність і придатність для характеристики політичної влади і режимів в усіх етнічно розколотих державах”. По-друге, „модель етнократії є дуже жорсткою і однобічною”, оскільки забезпечує панівне становище домінуючого етнокласу. По-третє, етнократична модель „є поганою і несправедливою” ще й тому, що вибудовує ієрархію субетнічних спільнот у середині самої домінуючої етнонації і розглядає нижчі з них як маргінальні. Його загальний висновок звучить так: „Етнократичний режим, який не є громадянським за своєю природою і не забезпечує повної рівноправності всім громадянам і етнічним групам, вважається недемократичним” [8, р.22- 23].

Погоджуючись у цілому з основними положеннями і висновками С. Смухи, тим не менш, вважаємо за потрібне зробити кілька зауважень. Перш за все, слід віддати належне цьому дослідникові за цілу низку „одкровень”. По-перше, за хоч і неохоче, але все ж таки визнання етнократії як недемократичної моделі політичної влади та політичного режиму. По-друге, за вимушене визнання того, що етнократія запроваджує ієрархію навіть у середині самої домінуючої етнонації і ставить у нерівноправне становище деякі свої ж субетнічні групи. По-третє, за опосередковане визнання того, що „плодами” етнократії користуються не

стільки вся домінуюча етнонація, скільки етнокласи, тобто етнічні еліти та і то далеко не всіх субетнічних груп. По-четверте, за визнання того, що, попри маргінальний статус деяких субетнічних груп домінуючої етнонації, ці групи „є досить привілейованими в порівнянні з членами не домінуючої етнонації”. У цілому ж позиція С. Смухи щодо оцінок етнократії у цілому відзначається надмірною м’якістю та недостатньою критичністю.

Втім, у західному науковому дискурсі широко представлені і більш критичні погляди на сутність етнократії. До них можна віднести професора Тель-Авівського університету *Мордехая Нісана*, який цілком справедливо зазначає, що „відсутність в поліетнічних державах демократії західного типу робить проблемним здійснення справедливого розподілу влади між різними спільнотами”. Адже „національна держава за визначенням створюється для однієї національної спільноти, і за задумом обмежує доступ інших індивідів і групи до публічних справ”. На прикладі Ізраїлю він доводить, що „лише євреї можуть користуватися владою, тільки іудаїзм може бути офіційною релігією, тільки іврит може бути офіційною мовою і тільки сіонізм може бути єдиним етосом ідеологічної легітимності” [6].

Ще більш жорстку позицію щодо етнократії займає дослідник з Південно-Африканської Республіки (ПАР) *Субітра Мудлі-Мур*. Він, з одного боку, переконливо довів, що політичні режими таких держав, як Ізраїль та Південно-Африканська Республіка (за часів панування там апартеїду), є етнократичними, а, по друге, досить аргументовано викрив їх антидемократичний характер. Він, по-перше, дійшов висновку, що „і палестинці в Ізраїлі, і темношкірі в ПАР розглядалися як поневолені та виключені (з суспільно-політичного життя) спільноти на підставі їх етнічного походження”. По-друге, довів, що і Ізраїль, і ПАР „створили дивовижно схожі арсенали правових і позаправових механізмів для того, щоб зберегти свої екстраординарні гібриди – парламентську демократію для себе і колоніальну тиранію для темношкірих та палестинців”. По-третє, показав, що „в обох країнах домінуючі групи були розколоті на дві основні групи”. В Ізраїлі євреї були розколоті на більш привілейовану спільноту „ашкеназі” (європейських євреїв) та маргінальну спільноту „сефардів” (східних євреїв), а білі в ПАР – на привілейовану спільноту африканерів (нащадків перших британських колонізаторів – бурів) та маргінальну спільноту „англіїців” (пізніших переселенців з Великої Британії), між якими існувало чимало суперечностей і протиріч. По-четверте, обґрунтував думку про те, що обидва політичних режими „становлять величезний моральний і політичний виклик для розв’язання конфліктів” [5].

Висновки. Проаналізований вище матеріал засвідчує, що в західній етнополітичній конфліктології сутність етнократії розглядається однозначно негативно. Якщо ж існують деякі відмінності в поглядах окремих західних дослідників, то вони стосуються лише ступеня несприйняття етнократії та рівня її критики і засудження.

Література:

1. Butenschon N. Conflict Management in Plural Societies: The Consociational Democracy Formula. / Butenschon N. // Scandinavian Political Studies. – 1985. – Vol. 8. – № 1-2.
2. Butenschon N. Politics of Ethnocracies: Strategies and Dilemmas of Ethnic Domination. / Butenschon N. [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.statsvitenskap.uio.no/ansatte/serie/notat/fulltekst/0193/Ethnocr-1.html>
3. Butenschon N. The Frontier State at Work. Contemporary Model of Israeli State-Building. / Butenschon N. // Journal of Theoretical Politics. – 1992. – Vol. 4. – № 4.
4. Greenberg S. Ethnic States. / Greenberg S. – Unpublished Manuscript, 1982.
5. Moodley-Moore S. Ethnic Hegemony, Negotiations and Transitions to Democracy: Comparative Perspectives on South Africa and Israel. / Moodley-Moore S. // African Security Review. – 1998. – Vol. 7. – № 5.
6. Nisan M. Israel between Zionism and Democracy. / Nisan M. [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.btzdek.com/law/law04.html>

7. Nisan M. Zionist Dialectics and Palestinian Paradoxes: an Israeli Response to Nils A. Butenschon. / Nisan M. // Journal of Theoretical Politics. – 1992. – Vol. 4. – № 4. – P. 435-441.
8. Smooha S. The Model of Ethnic Democracy. / Smooha S. – Flensburg: European Centre for Minority Issues, 2001. – 95 p.
9. Yiftachel O. Democracy or Ethnocracy: Territory and Settler Politics in Israel/Palestine. / Yiftachel O. // Middle East Report 207 [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.merip.org/mer207/yift.htm>
10. Yiftachel O. Ethnocratic States and Spaces. / Yiftachel O. / United States Institute of Peace. [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://www.usip.org/events/ethnocratic-states-and-spaces>
11. Yiftachel O. Ethnocracy: Land and Identity Politics in Israel/Palestine. / Yiftachel O. – University of Pennsylvania Press, 2006. – 368 p.
12. Yiftachel O. Ethnocracy: the Politics of Judaizing Israel/Palestine. / Yiftachel O. // Constallations. – 1999. – Vol. 6. – № 4. – P. 364-390.

Похило Ірина Данилівна,

*доцент кафедри українознавства, політології і права
Вінницького національного технічного університету*

УДК 323.15

МОДЕРНІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ БЕНЕДИКТА АНДЕРСОНА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ У ЄВРОПІ

Бенедикт Андерсон є найбільш яскравим представником модернізму, який з цієї позиції розглядає виникнення національних держав у Європі. Він доводить, що становленню націй і націоналізму передують друкарство та видавництво газет, завдяки яким створюються нові національні мови. Це стало основою для розпаду імперських династій і утворення нових національних держав.

Ключові слова: друкарський капіталізм, офіційний націоналізм, лінгвістичний націоналізм.

Бенедикт Андерсон является наиболее ярким представителем модернизма, который с этой позиции рассматривает возникновение национальных государств в Европе. Он доказывает, что предшесвием становления наций и национализма является капиталистическое печатное дело и издание газет, которые стали основой для возникновения новых языков. Это повлекло за собою распад имперских династий и создание новых национальных государств.

Ключевые слова: печатный капитализм, официальный национализм, лингвистический национализм.

Benedict Anderson is the brightest representative of a modernism who considers occurrence of the national states Europe from this position. It proves that precedence of formation of the nations and nationalist is capitalist printing and the edition of the newspapers, which become the basis for modern languages. It caused disintegration of imperial dynasties and creation of the new nationalist states.

Keywords: printing capitalism, official nationalism, linguistic nationalism.

Більшість прибічників модерністського підходу вважають національні держави насамперед європейським феноменом, який після було «імпортовано» у інші частини світу. Тільки один Б.Андерсон говорить про креольських піонерів у справі національного будівництва. Як вважає Е.Гобсбаум, «історію європоцентристського світу ХІХ століття

можна не без підстави представити у вигляді історії «становлення націй»[4]. На розвиток європейської парадигми істотно вплинули історичні дослідження. Висновки, які в них містилися «були покликані зміцнити упевненість у тому, що націоналізм був проявом конкретного «духу часу», зв'язаного з конкретними просторово-часовими умовами Європи. Таким чином, націоналізм більшість модерністів розглядали не просто як сучасне, але й як первісно європейське явище. Тим не менше, кожен з дослідників має свій власний погляд на історію становлення націй в Старому Світі.

На процес національного будівництва в Європі свою точку зору висловлювали такі вчені як Е.Сміт, Е.Гелнер, М.Вебер, Г.Зіммель, К.Дойч, Е.Гобсбаум,

У цій статті будуть представлені погляди Бенедикта Андерсона найяскравішим представником соціально-економічного модернізму, який нерозривно пов'язаний з соціально-економічною трансформацією.

Відмітною рисою національної держави, з точки зору Б.Андерсона, є сприйняття його населенням як вітчизни, в ім'я якої можна не стільки вбивати, скільки добровільно помирати». Він відзначає, що «у сучасної культури націоналізму немає символів більш захоплюючих ніж монументи та могили Невідомого солдата»[1,С.25]. Для нього нація є товариство, братство, яке засновано на відповідальності. Це відповідальність живих членів нації за майбутнє, за ще ненароджених членів. Саме «в ім'я цих ще ненароджених нас закликають невпинно працювати, сплачувати податки та приносити інші жертви – будувати національні парки, зберігати спадщину, скорочувати борги, очищувати навколишнє середовище і охороняти національні кордони»[2]. Це і «незрозуміла відповідальність» тих, кого вже немає, хто став пам'ятником-символом: «з їх допомогою наша країна, роблячи певні помилки, насправді завжди права [3].

З одного боку, така ідея відповідальності є досить сучасною, постільки саме ці суспільно-політичні трансформації – наслідки «індустріальної революції і сучасних систем комунікацій» - утворили націю як «першу політико-моральну форму, яка ґрунтується на ідеї прогресу»[3]. Звідси і випливає відповідальність перед майбутнім. З другого боку, відповідальність мертвих робить націю у певному розумінні позачасовим поняттям, яке тісно пов'язано з минулим. У сучасної людини потреба у минулому як «у своєрідному якорі», його відношення до нього «більш політичне, ідеологічне, спірне, фрагментарне і навіть авантюрне, ніж за колишніх часів»[3]. Тому нації, на відміну від національних держав як однозначно «нового» феномена, «завжди як би виникають з незапам'ятного минулого і, що ще більш важливо, вислизують у безкінечне майбутнє»[1,С.27].

Для Б.Андерсона дослідження національних держав зводиться до виявлення причин не стільки тих, що формували національні рухи або трансформували політичні інститути (хоча цим процесам він теж приділяє увагу), скільки виникненню націй як особливого типу спільнот. Тому його головна робота і отримала назву «Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму».

Визначення нації за Б.Андерсоном є на сьогодні найбільш яскравим, всебічним і тому його часто цитують, він визначає її як «уявлена спільнота – при тому уявлена як генетично обмежена і суверенна»[1,С.22]. Далі він пояснює, що вона «уявлена тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшість зі своїх співвітчизників, не зустрічатимуть і навіть не чутимуть нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх співпричетності»[1,с.22]. При цьому нації уявляються обмеженими, оскільки «навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів, має свої межі, нехай навіть і еластичні, поза якими знаходяться інші нації»[1,С.24]. Суверенність пов'язана з тим, що поняття «нація» народилося «в епоху, коли Просвітництво й Революція руйнували легітимність богомстановленої й ієрархічної династичної держави». Насамкінець, нація є спільнотою «адже незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують», вона «завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство»[1,С.24].

Внесок Б.Андерсона полягає у тому, що його розуміння національності та націоналізму є «особливого роду артефактами», які виникли в кінці XVIII століття. Їх поява є наслідком

взаємного перехрещення різних історичних процесів. Іншими словами, нації і націоналізм виникли цілком випадково. Однак, виникнувши, вони відразу отримали здібності «до трансплантації на різноманітні соціальні терени» так і до того, щоби «поглинати і бути поглиненими найрізноманітнішими політичними й ідеологічними утвореннями»[1, С.21]. Таким чином, «нація» виявилась винаходом, який неможливо було запатентувати. Вона стала доступною для викрадення руками різних, часом цілком несподіваних піратів»[1, С.91].

З точки зору Б.Андерсона, поява націоналізму в Європі була прямо пов'язана з ерозією таких «культурних систем», як релігійна спільнота і династична держава [1, С.29]. Інтегруючою основою перших явилися «сакральні мови» релігійних текстів. У зв'язку з цим дані спільноти мали дві риси, які їх відрізняли одну від одної: по-перше, вони були позатериторіальними, тобто не були прив'язані до конкретної місцевості. Так, католики або мусульмани з різних регіонів, які розмовляли різними мовами, виявлялися пов'язаними між собою, і в першу чергу, через загальні сакральні тексти, які були написані латиною або класичним арабським. По-друге, реальний доступ до таких текстів був обмежений, оскільки, коло людей, які володіли знанням сакральної мови, було невеликим. Як вказує Б.Андерсон, читачі сакральних текстів «були крихітними острівцями серед безмежного океану загальної неписьменності»[1, С.32]. Однак поступовий занепад латини призвів до того, що релігійні спільноти західного християнського світу почали «поступово розколюватися, множитися й територізуватися»[1, С.36].

І тим не менше, руйнація попередніх культурних систем – релігійних спільнот й династичних держав – не тягли автоматично до утворення націй і національних держав. У дійсності, за розколом вже вказаних систем відбувалися «фундаментальні зміни у способах усвідомлення світу, яка, перш за все, й зробила можливим «вигадування» нації»[1, С.40]. Бенедикт Андерсон вважає, що головною складовою цієї зміни було нове сприйняття світу. Віра в епоху Середньовіччя в те, що в будь-який час мало відбутися друге пришествя Христа, що знаменувало собою кінець світу, робила абсолютно незрозумілим «передчуття безмежного майбуття, яке відкривалося перед молоддю і усім людським родом». Те, що здається сьогодні недоречним, виглядало тоді цілком природним [1, С.40]. Усвідомлення сучасною людиною перебігу подій базується на уявленні про їх одночасність. Це означає, що ми здатні розглядати конкретний момент не тільки у зв'язку з минулим та майбутнім, але й уявляти, що відбувається у той же час з іншими людьми, яких ми не можемо бачити візуально, уявляти собі, які події відбуваються там, де нас немає. За точкою зору Бенедикта Андерсона, розповсюдження такого відчуття часу стало наслідком появи художніх романів та газет.

Знайомі та незнайомі один з одним, але зв'язані фабулою роману герої, одночасно здійснюють дії, які описує автор. Газети, які видаються кожен день, також закріплюють у свідомості своїх читачів ідею одночасності, оскільки, в них описуються події пов'язані «звичайним календарним збігом». Б.Андерсон звертає увагу на те, що «дата, вгорі, єдина найважливіша емблема газети»[1, С.52]. Регулярність газети заклало уявлення про те, що багато людей одночасно здійснюють одну і ту ж дію – читають надруковані на їх сторінках матеріали. Церемонія ознайомлення зі змістом газети, яку здійснював кожен читач «у мовчазній приватності», має «парадоксальну значимість»: «кожен, хто до неї причетний, прекрасно знає, що церемонія, яку він виконує дублюється одночасно тисячами (чи мільйонами) інших людей»[1, С.53]. Газети стали новими центрами, біля яких відбувається формування спільноти читачів.

Таким чином, «ключем до зародження зовсім нових уявлень про одночасність» став розвиток «друку-як-товару», а саме, він заклав підґрунтя для формування образу «секулярної, історично хронометрованої уявної спільноти»[1, С.55]. Б.Андерсон у зв'язку з цим ставить питання про те, чому саме нація стала настільки популярним типом такого роду спільнот, і стверджує, що не зважаючи на таке розмаїття фактів, які привели до популярності націй, головним є капіталізм зі своєю логікою пошуку нових ринків. «Книгодрукування, ця

одна з найперших форм капіталістичного підприємництва, відчуло властивий капіталізму взагалі невгамовний пошук нових ринків»[1, С.58]. Відбувався пошук не тільки творів, які б були цікаві якомога більшому колу читачів, але й пошук самих читачів. Латина була мовою білінгвістів, тому після того як «елітарний латинськомовний ринок» був насичений, книговидавці стали думати про друк книг на тих мовах, на яких говорила більшість населення Європи [1, С.58-59].

Утворені «друковані мови» мали потенціал формування «національної свідомості трьома різними способами». По-перше, «вони створили єдиний простір взаємообміну й комунікації, нижчий від латини, але вищий за розмовні діалекти. Результатом цього стало усвідомлення людьми, які до цього часу «важко, або й цілком» не розуміли «один одного під час розмов, отримали змогу порозумітися через друк і папір». По-друге, капіталістичне друкарство, зробило утворені мови стабільними, тому, що «друкована книга мала незмінний вигляд і здатність до практично безконечного відтворювання в часі й у просторі». Ця незмінюваність допомогла відбудувати обличчя предків, які займають важливе місце в суб'єктивному розумінні нації. По-третє, новітні мови, утворені капіталістичним друкарством, стали адміністративними і «відповідно піднесені на нову політико-культурну висоту»[1, С.65-66].

Таким чином, «зіткнення капіталізму й друкарської технології» заклало підґрунтя для формування «нової форми уявленої спільноти», яка своїми «базовими структурами підготувала арену для сучасної нації»[1, С.67]. Утворені друкарським капіталізмом мови породили спільноти, чії межі виявилися, по-перше, обмежені розселенням конкретних лінгвістичних груп, а, по-друге, нічого не мали спільного з політичними кордонами династичних держав. У зв'язку з цим і відбулася своєрідна територіалізація спільнот, яка посилила розпад династичних держав.

У Європі поступово стали розповсюджуватися «переконання в тому, що мови є особистісною власністю специфічних груп – тих, хто ними щоденно розмовляє і читає на них – і що цим групам, уявленим як спільноти, належить автономне місце в товаристві рівних»[1, С.110]. За словами Б.Андерсона, «до кінця XVIII століття ніхто навіть не думав», що народні мови «належать якій-небудь певній територіальній групі». Однак розвиток друкарського капіталізму привів до того, що «дуже швидко... нецивілізовані «народні» мови стали виконувати політичну «функцію «відділення» національних спільнот від стародавніх династичних держав»[1, С. 218].

Концепція Б.Андерсона виходить з того, що головною передумовою виникнення націй у Європі був розвиток друкованої книги та друкарського капіталізму. Останній створив нові мови, заклавши підґрунтя для формування уявлених спільнот. Однак сам процес переходу до національних держав у Європі пов'язаний з двома формами націоналізму – «лінгвістичним» та «офіційним». За точкою зору Б.Андерсона, лінгвістичний націоналізм є «виключно європейським за своїм походженням»[1, С.16].

Виникнувши на початку XIX століття у династичних імперіях Європи, які почали розпадатися, лінгвістичний націоналізм базувався на уявленні про те, що «кожна справжня нація володіє своєю специфічною мовою та літературною культурою, за допомогою яких спілкувався історичний дух народу»[2].

З іншого боку, в цей період були створені відсутні раніше для більшості мов словники, зібрані та надруковані казки, легенди, прислів'я та інші форми усного народного фольклору, почалося розповсюдження писемності. Іншими словами, мова стала сприйматися як невід'ємна частина національних традицій, що було «використано для боротьби з пануючими ... мовами династичних імперій – османським, верхньонімецьким, паризьким французьким, королівським англійським і московським російським»[2]. В ряді випадків така боротьба мала успіх, а в інших випадках – ні, але завжди її результат визначала політика.

Лінгвістичний націоналізм утворив іншу форму націоналізму – офіційний, який «склався історично як реакційна відповідь на народні націоналізми знизу, які були направлені проти правителів, аристократів та імперських центрів» [2]. Поява офіційного

націоналізму була обумовлена тим, що «фундаментальна» легітимність більшості династичних імперій «була зовсім не зв'язана з національністю». Так, «Романови панували над татарами й латишами, німцями й вірменами, росіянами й фінами. Габсбурги височили над мадярами й хорватами, словаками й італійцями, українцями й австрійськими німцями. Ганноверська династія правила бенгальцями..., а також шотландцями й ірландцями, англійцями й валлійцями»[1, С.109].

Політизація мови, перетворення її в основу національної ідентифікації, спонукали династії вибирати одну з мов як не просто «універсально-імперську», а як «національно-державну». Це в свою чергу привело до самоідентифікації монархів: «Романови раптом виявили, що вони великороси, представники Ганноверської династії стали англійцями, Гогенцоллерни німцями – а їхні родичі з дещо більшими труднощами перетворилися в румунів, греків тощо» [1, С.111-112]. Б.Андерсон вказує, що нові ідентифікації монархів, з одного боку «підтримували легітимність, якій, в добу капіталізму, скептицизму й науки, було все важче безперечно спиратися лише на удавану сакральність та древність». З іншого боку, «вони створювали нові загрози» - тепер виявились «одними з багатьох їм подібних», які мали такі ж самі обов'язки, як і інші члени суспільства. Це зробило можливим відноситись до представників правлячих династій не тільки як до символів нації, але, в деяких випадках, як до її зрадників, що було майже неможливим в період розквіту династичних держав [1, С.112].

Така «натуралізація» династій Європи привела до утворення «офіційних націоналізмів», які представляли собою засіб суміщення нового типу легітимності з монархічною владою. З точки зору Б.Андерсона, найяскравішим прикладом цього процесу є Російська імперія, «в якій царі правили сотнями етнічних груп та багатьма релігійними общинами, а у своєму власному колі говорили французькою, що було ознакою цивілізованої відмінності від підданих»[2]. Розуміння Романовими себе великоросами, є відповіддю на лінгвістичні націоналізми народів, які населяли імперію, привело до політики русифікації. Аналогічним шляхом «Лондон намагався англівувати Ірландію (в чому досягнув суттєвих успіхів), Германська імперія спробувала онімечити Польщу (з незначними успіхами), Французька імперія нав'язувала французьку італомовним корсиканцям (частково досягнула успіху). Такі намагання утримати династичну владу «над величезними багатомовними володіннями, накопичені ще з часів Середньовіччя, Б.Андерсон влучно охарактеризував як «спроби натягнути коротку й цупку шкіру на гігантське тіло імперії»[1, С.113].

Таким чином, в Європі національні держави з'явилися як результат реалізації принципів, в першу чергу, лінгвістичного націоналізму. З другої половини XIX століття певну, хоч і набагато меншу, роль в становленні національних держав відіграв і офіційний націоналізм. «Хоча й консервативні, коли не реакційні, ці офіційні націоналізми були формою політики, запозиченої із попередніх, переважно стихійних народних націоналістичних рухів»[1, С.140]. І так як офіційний націоналізм завжди «приховував невідповідність між нацією й династичною державою», імперіалістична ідеологія «натягала коротку й цупку шкіру» носила характер «типових трюків фокусника». Свідомством цього за словами Б.Андерсона, є та «незворушність, з якою народні маси метрополій ставилися до «втрат» колоній. Він пише, «врешті-решт, саме правлячі класи... завжди тривалий час оплакують імперії, а їхній сум є завжди надто театральним»[1, С.141].

Е.Сміт звертає увагу на семантичну слабкість визначення нації як «уявного». Він відмічає, що «терміни на зразок «винахід» та «уявлення» можуть означати різні речі і використовуються саме у тому розумінні, від якого Б.Андерсон дистанціюється: дуже легко перейти від «уявного» в розумінні «надуманого» до «уявленого» у розумінні «ілюзорного» чи «сфабрикованого» [5]. Як результат може виникнути думка, що «нація не має жодної реальності, яка не залежить від її образів та репрезентацій, що «підриває соціологічну реальність нації»[5]. Е.Сміт вважає, що «націоналізм і поняття, які характеризують цей рух, слід розглядати виключно в контексті європейської думки і історії, принаймні доти, доки витоки націоналізму ще не до кінця з'ясовані...»[6, С.171].

Концепція Бенедикта Андерсона є прикладом розгляду різних націоналізмів, відмінність між якими обумовлені часом їх появи, структурними умовами (наприклад, комунікативні проблеми між метрополією та колоніями чи відособленістю адміністративних одиниць у випадку Південної Америки), а також тією метою, яку переслідували ідеологи націоналізму (наприклад натягнути коротку і цупку шкіру націй на династичну державу). Е.Сміт звертає увагу на те, що «націоналізм, мов хамелеон, прибирає барви навколишнього середовища. Це напрочуд еластичне і здатне до нескінченних варіацій поєднання переконань, почуттів і символів можна зрозуміти тільки в кожному конкретному випадку»[7, С.494, 8]. Головним же недоліком концепції Б.Андерсона, за нашою точкою зору її своєрідна «аполітичність». Як ми вже відмічали, дослідник визначає націю як *політичну спільноту*. Однак при розгляді процесу формування націй та національних держав політичний вимір виявляється повністю винесеним за межі аналізу. Воно говорить про себе тільки під час описування офіційного націоналізму, який визначається автором як «реакційна політика». В той же час, як при розгляді лінгвістичного націоналізму, головна увага приділяється способам формування уявлень про «ми-спільнота», що носить більш культурну, ніж політичну окраску.

Література:

1. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В.Морозова – К., : Критика, 2001 – 272с.
2. Андерсон Б. Непогрешимость наций. – [http:// www.politizdat.ru/article/71](http://www.politizdat.ru/article/71).
3. Андерсон Б. Западный национализм и восточный национализм: есть ли между ними разница? - [http:// old.russ.ru/politics/20011219-and.html](http://old.russ.ru/politics/20011219-and.html).
4. Гобсбаум. Націоналізм наприкінці ХХ сторіччя//Націоналізм: Антологія. 2-ге вид./ Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.: смолоскип, 2006. – С.191-212.
5. Сміт Э. Национализм и модернизм. – М., 2004 – 205с.
6. Сміт Е. Націоналізм та історики//Націоналізм: Антологія. 2-ге вид./ упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К.:Смолоскип, 2006. – С.170-177.
7. Сміт Е. Територіальні та етнічні націоналізми//Націоналізм: Антологія. 2-ге вид./Упоряд.О.Проценко, В.Лісовий. – К.:Смолоскип, 2006. – С.494-498.
8. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320с.

*Козакевич Ірина Олегівна,
старший викладач кафедри політології
Міжрегіональної Академії управління персоналом*

УДК 242.7:316.37

ОСНОВНІ РИСИ ВИСОКОРОЗВИНУТОГО ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТВОРУ ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ «ОДНОВИМІРНА ЛЮДИНА»

На основі аналізу праці «Одновимірна людина» розглядаються ідеї Герберта Маркузе, зокрема його погляди на основні риси, закономірності та перспективи розвитку сучасного розвиненого індустріального суспільства.

Ключові слова: «одновимірне суспільство», розвинене індустріальне суспільство, технічна раціональність, «поневолені можливості», неомарксизм.

В статтє на основе анализа труда «Одномерный человек» прослеживаются идеи Герберта Маркузе, в частности его взгляды на основные черты, закономерности и перспективы развития современного развитого индустриального общества.

Ключевые слова: «одномерное общество», развитое индустриальное общество, техническая рациональность, «порабощённые возможности», неомарксизм.

The article includes the analysis of Herbert Markuse work “One-Dimensional Man” (1964). It illustrates the views of philosopher, sociologist, and political theorist on the main features, regularities and prospects of development of modern industrial society.

Key words: “One-Dimensional society”, modern industrial society, technical rationality, “enslaved opportunities”, Neo-Marxism.

Філософські концепції рідко коли отримують масову популярність або стають політичним явищем. Але коли таке відбувається, їхній вплив стає грандіозним і може тривати століттями. В цьому контексті найяскравішими прикладами виступають вчення К.Маркса і З.Фрейда: народившись ще у ХІХ столітті, вони, проходячи певний розвиток та трансформацію, визначають важливі риси ХХ століття і лишаються актуальними й на початку ХХІ століття. Не дивно, що найвпливовіший ідеолог широких антитоталітарних рухів шістдесятих років минулого століття Герберт Маркузе здійснив органічний синтез ідей марксизму та фрейдизму.

У 1964 році в Бостоні (США) побачила світ його одна з найвідоміших книг «Одновимірна людина. Дослідження з ідеології високорозвиненого індустріального суспільства» [1]. Книга невдовзі видана масовим тиражем в різних країнах, істотно вплинула не тільки на інтелектуальну еліту, а й на широкі кола інтелігенції. Ідеологи та активісти «нових лівих» - масового революційного, насамперед молодіжного, руху Європи другої половини 60-х років – називали цю книгу «євангелієм від Маркузе».

У Радянському Союзі аж до 90-х років дізнавалися про зазначену працю Г.Маркузе через «другі» чи навіть «треті» руки – з її критики офіційними радянськими філософами і соціологами [2-5]. Причому критика супроводжувалася здебільшого негативними оцінками. Українського перекладу праці не існує й досі.

Але перш, ніж розглянути цю визначну працю, дещо про автора. Герберт Маркузе народився в 1898 році в Берліні. Отримавши вищу філософську освіту в Берлінському та Франкфуртському університетах, став асистентом одного із засновників екзистенціалізму М.Хайдеггера. Вже у своїх перших наукових статтях він виказує спроби «нового прочитання» творів Карла Маркса. Почавши працювати у Франкфуртському інституті соціальних досліджень, Маркузе стає одним з його провідних діячів і залишається таким до 1969 р. – року фактичного занепаду інституту. Численні праці Маркузе – найвідоміші з них «Розум і революція» (1941), «Ерос і цивілізація» (1955), «Одновимірна людина» (1964) – виконуються на концептуальних засадах, розроблених (за активною участю самого Маркузе)

цим інститутом. Серед таких засад слід виділити «неомарксизм» і «критичну теорію суспільства».

Франкфуртський інститут соціальних досліджень був заснований у 1923 році і очолений спочатку відомим марксистом К.Грюнбергом, потім К.А.Герлахом. Обидва орієнтували своїх співробітників на дослідження історії соціальних вчень та робітничого руху. Макс Хоркхмайер, який став директором інституту у 1931 р., рішуче змінив загальний напрям його роботи й тематику публікацій. Інститут перейшов до сучасної соціально-філософської проблематики, розпочав комплексні дослідження суспільства. Провідниками в дослідженні виступили філософи на чолі зі своїм директором, але брали участь також економісти, історики, психологи, соціологи тощо. Така комплексність підкреслено протистояла односторонній спеціалізації у вивченні суспільства, характерній для традиційних суспільних наук. Головними теоретиками інституту стали, крім М.Хоркхмайера, Т.Адорно, Е.Фромм, Г.Маркузе.

У 1933 р. інститут, з огляду на захоплення влади в Німеччині нацистами, перебазувався до свого філіалу в Женеві, згодом до Парижу, а в 1938-1939 роках – до США. Вплив інституту на інтелектуальне життя Америки виявився величезним. Після повернення у 1949 р. дирекції та значної частини співробітників до Німеччини інститут відновлюється як німецький дослідницький центр, але в світі він надалі сприйматиметься на рівні школи міжнародного масштабу – Франкфуртської школи.

Г.Маркузе з 1934 р. мешкає в США і працює професором ряду престижних університетів і науковим експертом різних установ (зокрема, експертом з «радянського марксизму»). Водночас він загальноновизнаний повноважний ідейний представник Франкфуртської школи.

В молоді роки пріоритетним для Маркузе було завдання нового прочитання марксизму, його оновлення. Загалом «неомарксизм» -- досить умовний термін, що об'єднує інколи істотно відмінні між собою теоретичні позиції, які започатковуються в західноєвропейській соціально-філософській думці в 20-ті роки ХХ ст. Спільною для них, однак, є творча спадщина К.Маркса і Ф.Енгельса як основа для досліджень. Дослідження ж призводять до висновків, спрямованих і проти «реального капіталізму» з його культом раціоналізму та споживацтва на Заході, і проти «реального соціалізму» з його догматичним марксизмом-ленінізмом на Сході. В неомарксизмі виділяють два напрями, що отримали (умовні знов-таки) назви: «сциєнтистського» (від англ. science – наука) і «гуманістичного». Перший оцінює загальнопоширений марксизм як недостатньо науковий, другий – як недостатньо людський. Франкфуртська школа, в т.ч. Маркузе, розробляє другий напрям. Виступаючи проти об'єктивістського тлумачення історичного процесу, гуманістичні неомарксистичні бачать в центрі марксистської філософії людину як ініціатора історії. При цьому вони апелюють до ранніх творів Маркса і вважають, що саме останні дають змогу відкрити «справжній» марксизм. Зокрема, акцентується увага на «Економічно-філософських рукописах 1844 року» Маркса, в яких досліджується проблема відчуження, уніфікації та знеособлення людини.

Та найвизначальнішою для Франкфуртської школи, а отже і для Маркузе, є «критична теорія суспільства». Поняття «критична теорія» запропонував Хоркхмайер у 1937 р. в статті «Традиційна та критична теорія». В ній нова критична теорія протиставляється всій традиційній соціології та соціальній філософії. Основний докір на адресу соціології полягав у тому, що вона позитивістська, тобто зовсім не критична. Водночас нова теорія, на думку автора статті, має остаточно подолати абстрактно-ідеалістичну методологію класичної європейської філософії й відродити її кращі критичні традиції. При цьому критичність теорії, її здатність руйнувати позитивність ототожнюється автором з діалектичністю. Приймавши цю концепцію, Маркузе в опублікованій того ж року статті «Філософія і критична теорія», по-перше, започаткував перетворення критичної теорії в оновлену філософію історії (запропонована Маркузе назва «критична теорія» була конституйована Франкфуртською школою як базова), по-друге, дійшов до висновку (прийнятого, втім, не всіма франкфуртцями), що наріжним каменем критичної теорії, на якому вона має зводити свої

будови, повинно стати «Майбутнє». Останнє тлумачилось автором як рішуче заперечення існуючої «дійсності». Тут критицизм переріс у нігілізм.

У подальшому філософія історії у формі критичної теорії суспільства все більше наповнюється песимістичним змістом. Так, більшістю франкфуртців знання тлумачиться як антигуманна сила, просвітництво вважається процесом нав'язування людям «буржуазної цивілізації». Водночас міцніють претензії критичної теорії суспільства на статус «логіки й теорії пізнання» всіх соціальних наук. Автори й послідовники теорії подають її в статусі всезагальної методології. В 60-ті роки, напередодні й під час значного піднесення громадських рухів у Західній Європі, критична теорія суспільства постає також у якості універсальної політичної теорії.

Всі зазначені тенденції – критичність, нігілістичність, песимістичність, методологічність, політичність – якраз і увібрала в себе, більшою або меншою мірою, книга Маркузе «Одновимірна людина». Характерно, що її політичність, на відміну від книг інших франкфуртців, постає найвиразніше. Книга претендує на роль «єдиної вірної» політичної філософії, на роль методології революційної дії. Зумовлено це політичними та історичними реаліями того часу.

«Криза марксизму» у ХХ ст. була дуже помітною і глибокою. І капіталістичні, і так звані «соціалістичні» суспільства попрямували шляхами, відмінними від пророкованих марксистською теорією соціального розвитку (філософією історії), революції та Марксовим баченням соціалізму. У капіталістичних країнах робітничий клас через потужну і розгалужену систему державних механізмів соціального захисту був успішно інтегрований до сучасної капіталістичної системи, в такий спосіб припинивши своє існування як «живе заперечення» свого власного суспільства, якщо вжити Марксів термін [6, 31].

Пролетарська революція не відбулася у жодній розвиненій капіталістичній країні. Замість того вона відбулася у відносно відсталій Росії. Радянський варіант соціалізму невдовзі після революції почав сходити з класичних марксистських рейок. Друга світова війна поставила під питання Маркову теорію історичного розвитку та світового єднання робітничого класу. «Холодна війна» та швидкий розвиток економік капіталістичних країн, а також дедалі ефективніше впровадження всеосяжної держави загального добробуту також кинули виклик теорії Маркса. Такі обставини скоріше заперечували будь-яку історичну значимість та можливість застосування Марксової теорії, ніж могли утвердити її.

Тому в праці «Одновимірна людина», поєднуючи вдалий критичний підхід з впевненістю у вірність марксизму, Маркузе зробив спробу реконструювати та оживити останній у світлі нової суспільної ситуації. Він наполегливо намагався пояснити зміни у природі капіталізму, які сталися від початку ХХ ст. У цій книзі яскраво змальовано ідею одновимірного суспільства і пояснюється нездатність і небажання робітничого класу долучитися до всезагальної революційної боротьби за соціальні зміни згідно з пророцтвами Маркса. Це є рафінований варіант теорії сучасного розвиненого індустріального суспільства Маркузе [7, 229].

Маркузе свідомо виступає «тотальним критиком» сучасного йому суспільства, яке він називає «високорозвиненим індустріальним суспільством». Найважливішою особливістю такого суспільства є, на його думку, «технологічна раціональна одноманітність». Одновимірне суспільство, що сформувалось в усіх розвинених індустріальних суспільствах – як капіталістичних, так і соціалістичних, – можна коротко охарактеризувати як спільноту, позбавлену будь-яких форм опозиції – політичної, соціальної, ментальної тощо. «Сила негативного», яка раніше лежала в основі виміру антисистемних процесів і сил, була поступово зведена до конформізму, «інтегрована у status quo» [7, 239]. Другий, на даний час втрачений, вимір, очевидно, повинен бути виміром автономії, потенційності на противагу актуальності індивідуальності та відмінності. Це є царина критичного мислення та саморефлексії, приватного простору та самовизначення. А отже, людина в одновимірному суспільстві існує у плоскому всесвіті щодалі більшого конформізму й підкореного чужій волі приватного простору і часу.

«Раби індустріальної цивілізації – це сублімовані раби...» -- зауважує Маркузе. Нині вони прив'язані до колісничі цієї цивілізації зовсім не так, як це робилося в ХІХ і ще в першій третині ХХ ст. Свого часу капіталізм прагнув прив'язати робітників до виробництва переважно негативним способом – загрозою голоду і нестатків. Але, як виявилось, цей спосіб був досить небезпечним: пролетарям втрачати було нічого, «окрім свої кайданів», що вони і довели при нагоді. До того ж, стало очевидним, що штучне утримання зростання життєвого рівня трудящих з неминучістю веде до звуження можливостей внутрішнього ринку. А це, в свою чергу, негативно впливало на виробничі можливості капіталізму, призводячи періодично до кризи і депресій. У зв'язку з цим виникла (і була усвідомлена) потреба в іншому – позитивному – способі «інтеграції» пригноблених і експлуатованих в індустріальне суспільство. Це, до речі, стало можливим саме на базі величезного прогресу науки і техніки, досягнутого до середини ХХ століття. Розвиток науки і техніки, згідно з Маркузе, -- це логіка панування, яка закладена в самому понятті науки і техніки.

В «Одновимірній людині» Маркузе приділяє головну увагу критиці сучасних капіталістичних суспільств і зокрема американського попри обіцянку обговорювати «розвинене капіталістичне суспільство» загалом [7, 241]. Це має неминучі наслідки для його соціального аналізу загалом та його теорії стримування соціальних змін зокрема. Маркузе розглядає технічну раціональність як головний засіб панування та основний інструмент забезпечення конформізму. З його роздумів із приводу Радянського Союзу [6, 39-45] стає очевидно, що, визначаючи певні виразно тоталітарні риси у його організації та інститутах, він вважає «перспективи стримування якісних змін у радянській системі паралельними тим, що є у розвинених капіталістичних суспільствах» [6, 43], тобто такими, що породжені технічною раціональністю.

Однак таке навряд чи було можливим. Навіть припускаючи, як це робить Пол Маттік у своїй «Критиці Маркузе» [8], що своєю суттю радянська система є не чим іншим, як формою капіталізму, а саме державною капіталістичною системою, не можна не побачити значні неузгодженості в такій точці зору. Як свідчить історія, панування в радянському суспільстві не було ані зумовлене технікою, ані засноване на економічному зростанні та продуктивності. Це було насамперед політичне й ідеологічне панування. По суті, саме це ідеологічно зумовлене панування спричинило економічну неефективність, кризу, і згодом, розпад радянської держави. Таким чином, видається більш доречним говорити про капіталістичні суспільства, коли ми ведемо мову про теорію Маркузе та критику розвиненого індустріального суспільства.

Маркузе констатує, що в епоху науково-технічної революції ретельно розроблений інструментарій одновимірності тотально маніпулює людьми. Маніпулює шляхом творення і задоволення стандартних, штучних, «відчужених» потреб. Маніпулює за допомогою засобів масової комунікації, які автор називає «фабриками громадської думки». В результаті надію на формування революційної свідомості пролетаріату, що вимагає марксизм, втрачено назавжди. Досягнення науки і техніки дозволяють сучасному суспільству долати, або нейтралізувати, стримувати або «сублімувати» (надавати суспільно прийнятого вигляду) усі свої істотні протиріччя.

Поняття технічної раціональності посідає чільне місце у теорії розвиненого капіталістичного суспільства Маркузе. На думку Даглеса Келлнера, технічна раціональність походить від способу мислення розвиненого капіталізму, який вимагає максимізації прибутку. Коли сучасну техніку віддають у розпорядження такому способу мислення, вона перетворюється на потужний інструмент масового виробництва – товарів, потреб, інтересів і зацікавлень, поглядів, й у такий спосіб стає засобом панування. Таким чином, це не техніка сама по собі що підкорює людину, а те, як її, техніку, застосовують в умовах капіталістичної системи. Як необхідний інструмент для дедалі швидшого отримання щораз більшого прибутку техніка вимагає дотримання певних правил задля забезпечення її неперервної здатності створювати прибуток й підтримувати соціальну стабільність. Сплавлені воедино, капіталістичний спосіб мислення і техніка створюють потужний і всепроникаючий

інструмент панування й соціальної стабільності – технічну раціональність [7, 263-267]. Ця раціональність виступає морально нейтральною, вона пояснює світ у числах. Таким чином, її виразники є абсолютно невразливі для усвідомлення жажливих і небезпечних речей, які вони породжують.

Панування «технічної раціональності» підпорядковує собі все суспільне життя. Явища ідеологічного порядку повністю втрачають свою, нехай і відносну, самостійність, стаючи простими елементами технічного розуму. Розгортаючись, цей проект формує весь універсум мови і поведінки, духовну і матеріальну культуру. В медіумі техніки культура, політика, економіка зливаються у всеохоплюючу систему, яка поглинає чи відвертає всі альтернативи. Продуктивність і зростаючий потенціал цієї системи стимулюють суспільство і утримують технічний прогрес у рамках панування. Технічна раціональність стає політичною раціональністю.

Техніка нині стала ефективною формою соціального контролю і, таким чином, отримала суспільно-політичне, тобто ідеологічне, значення і є сукупністю одномірних елементів «репресивного управління». Функціонування науки і техніки як «ідеології» однозначно закріплює, на думку Маркузе, економічно і політично капіталістичну систему, утворює її існування і в майбутньому, воно не тільки пронизує всі пори соціального організму сучасного індустріального суспільства, але й досягає свідомості кожної людини.

Людина розвинутого індустріального суспільства внаслідок технічно можливих маніпуляцій ототожнює себе з існуючим ладом і втрачає здатність «трансцензувати» його. Ця одновимірна людина постає перед дилемою: з одного боку, розвинуте індустріальне суспільство здатне не допустити будь-якої якісної зміни (революції), з іншого боку, існують сили, які можуть підірвати цю систему. Перша тенденція є панівною.

То який же клас, які соціальні сили є безпосередніми «носіями» чи «виконавцями» революції? «Суб'єктом революції» можуть стати лише ті, хто ще не став рабом «одновимірної свідомості». До них Маркузе відносить расові, національні релігійні меншини, «критично мислячу» інтелігенцію і студентство. За його власними словами «... під [основним] консервативним шаром населення є нижній шар вигнанців та чужаків, експлуатованих та переслідуваних [представників] інших рас та інших кольорів, безробітних і непрацевдатних» [6, 256]. Робітники ж, на думку Маркузе, з втратою соціально-критичного виміру втрачають і здатність створити реальну політичну опозицію до сучасної системи. Будь-яка опозиція, що виражає інтереси сьгоднішніх трудящих, сьгоднішнього робітничого класу, буде ілюзорною опозицією, тому що його інтереси не суперечать існуючому стану речей.

Щодо опозиційних партій Маркузе висловлює думку, що в умовах «репресивної терпимості» будь-яка легальна діяльність опозиційних партій є прийняттям «правил гри» і, як наслідок, «капітуляцією перед панівною структурою влади». Під «репресивною терпимістю» певних класів, що ніби «поглинають» опозиційні сили, Маркузе розуміє пригноблення шляхом свідомого допущення правлячими колами опозиційних виступів експлуатованих ними трудящих. Випробування, яких зазнає система в ході опозиційних виступів, що проходять в рамках самої системи, викликаючи нову мобілізацію її економічних, політичних і культурних сил, лише допомагають її пристосуванню, сприяють виробленню нею нових захисних засобів, збільшують її здатність до виживання. Панівний клас перетворив усі демократичні завоювання на прості інструменти панування, за допомогою яких паралізуються найбільш радикальні революційні сили. Тоталітарні тенденції одновимірного суспільства роблять традиційні шляхи і засоби протесту неефективними і навіть небезпечними, оскільки зберігають ілюзію народного суверенітету.

Отже, силою, здатною здійснити революційну місію в сучасному суспільстві, Маркузе вважає «нову опозицію», що концентрує в собі юних «інтелектуалів» і соціальних «аутсайдерів» (населення гетто, люмпен-пролетаріат і т.п.). Поява на авансцені нового історичного суб'єкта пояснюється ним насамперед зміною суспільної ситуації і необхідністю розробки нової стратегії революційного процесу. Крім того, молоді інтелектуали і

декласовані верстви суспільства менш за все інтегровані в систему, а тому їхня свідомість менш, ніж свідомість інших, заражена одновимірністю, знаходиться під впливом маніпуляцій. Таким чином, центр тяжіння революційного протесту переноситься у бік невірничих соціальних верств.

Однак сама по собі нова революційна меншість не здатна здійснити докорінне перетворення суспільства. Тому Маркузе відводить їй лише роль каталізатора, своєрідного детонатора. В якості потенційного носія революційних змін розглядається технічна інтелігенція, яку Маркузе характеризує як новий робітничий клас. Вона могла б, спираючись на своє становище в суспільстві, підірвати спосіб виробництва і виробничі відносини, перетворити їх і управляти ними, але вона не має до цього ні інтересу, ні потреб, тому що добре інтегрована і добре фінансована. Отже, і цей шар «втягнутий» і «поглинутий» одновимірним суспільством. Немає сенсу, стверджує Маркузе, апелювати до авторитету «закону і порядку», оскільки вони всюди і завжди є законом і порядком тих, хто захищає існуючу ієрархію. Потрібна «Велика Відмова», «прорив», потрібно повністю розірвати усі зв'язки з усім існуючим. Лише «хаотична» анархістська опозиція, політична і моральна, раціональна й інстинктивна, лише відмова брати участь у злій грі, огида до всякого примусу можуть зруйнувати цю систему. Потрібні саме такі тотальні засоби, бо їх, на відміну від поміркованіших, система не в змозі ні «терпіти», ні «придушити». Революція необхідна, на думку Маркузе, бо загострюються протиріччя. Все ще має місце різниця між істинною і хибною свідомістю. Інтегровані в систему маси, не усвідомлюючи факту свого відчуження, мають хибну свідомість. Її треба розкласти. Але розвинене індустріальне суспільство за допомогою зростаючих потреб створює все нові й нові можливості перешкоджати такому повороту подій. Як же знайти вихід з цього глухого кута? Вихід з нього Маркузе шукає там, де, на його думку, був і вхід, де вперше виник «життєвий проект» одновимірності дійсності. На початку свого існування суспільство вибирає між реальними історичними альтернативними проектами. Сам вибір відповідає певним інтересам. Розгортаючись, обраний проект переробляє все наше матеріальне й ідеальне буття. Тому, щоб вийти з глухого кута, створеного реалізацією капіталістичного типу «життєбудування», необхідно підірвати спосіб буття, що утвердився, опираючись на принципово новий «життєвий проект» але такий проект, який не мав би жодних точок дотику з існуючою соціальною реальністю, а тому видався б абсолютним абсурдом «одновимірному мисленню». Це не означає, що новий життєвий проект є абсурдним, ірраціональним за своєю суттю. Він не менш раціональний, ніж «життєвий проект» одновимірної цивілізації. Йдеться про якісно новий тип раціональності, про більш високу раціональність, яку не може досягнути існуюча дотепер наука і створений нею одновимірний тип мислення. Критична теорія закликає до висунення нового проекту, який продемонстрував би більш високу раціональність. Ця раціональність реабілітує та звільняє чуттєвість від культурних нормативів, які її пригноблюють. Реалізацію цього проекту Маркузе покладає на вищезгадані верстви суспільства, які знаходяться поза панівною системою, що виштовхнула їх за свої межі. Вони нічим не зобов'язані цій системі та вільні від її «правил гри».

Отже, основними рисами розвиненого індустріального одновимірного суспільства, за Маркузе, є: технічна раціональність розвиненого капіталізму; нові засоби контролю – масова культура, засоби масової інформації та реклама, ідеологія, консьюмеризм (споживацька психологія і стиль життя), лібералізація сексуальних стосунків; дедалі вищі стандарти життя та реалізація «поневоленних можливостей» у межах наявної системи; згуртоване й уніфіковане телеологічне суспільство. Основну увагу у своїй праці Маркузе приділив критиці існуючого розвиненого індустріального одновимірного капіталістичного суспільства з позицій неомарксизму. З метою оновлення марксистського вчення під реалії сьогодення Маркузе здійснив досить вдалу спробу простежити онтологію і генезис формування ментальних настанов нового суспільства з допомогою теорії Фрейда.

Але висновки автора щодо можливості докорінних змін одновимірного суспільства досить песимістичні. І це зрозуміло. Якщо Маркс свого часу вбачав можливість

революційного поступу розвитку суспільства в сфері економічних протиріч і антагонізму, то Маркузе доводиться констатувати, що можливість докорінної зміни одновимірного суспільства лежить в царині суспільної ментальності і психології. Тому перспективи революційної зміни одновимірного суспільства досить примхливі.

Література:

1. Marcuse H. One – Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. – Boston: Boston Univ. Press, 1964.
2. Круглов С.М. Критика філософії дрібнобуржуазного анархізму Герберта Маркузе. – К.: Наук. думка, 1974.
3. Новейшие течения и проблемы философии ФРГ. – М.: Мысль, 1978.
4. Давыдов Ю.К. Критика социально-философских воззрений Франкфуртской школы. – М.: Мысль, 1977.
5. Социальная философия Франкфуртской школы. – М.: Прогрес, 1975.
6. Marcuse H. One – Dimensional Man. – London: Routledge & Kegan Paul Ltd., 1968.
7. Kellner D. Herbert Marcuse and the Crisis of Marxsim. – London: Macmillan, 1984.
8. Mattick P. Critique of Marcuse: One-dimensional Man in Class Society. – London: The Merlin Press., 1972.

Пояркова Тетяна Костянтинівна,
Канд. політ. наук, доцент кафедри
соціально-гуманіт. дисциплін
СДПУ ім. А.С. Макаренка

УДК 001.891: 328.161.2

«МЕГАТRENДИ» – МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗОВОГО ПРОЦЕСУ

Стаття висвітлює проблему застосування технології виокремлення мегатрендів як методологічного засобу дослідження кризових станів. У роботі приділено увагу історії виникнення та еволюції цього методологічного підходу. Подається критичний аналіз щодо плюсів та мінусів використання цієї методології стосовно кризових явищ.

Ключові слова: мегатренд, криза, глобалізація, полікультурність, методологія.

Статья освещает проблематику применения технологии выделения мегатрендов как методологического средства исследования кризисных состояний. В работе уделено внимание истории возникновения и эволюции этого методологического подхода. Предлагается критический анализ плюсов и минусов использования этой методологии по отношению к кризисным явлениям.

Ключевые слова: мегатренд, кризис, глобализация, поликультурность, методология.

The article deals with the problem of megatrends selection technology as methodological means of crisis states research. In the article the attention is payed to origin and evolution of this methodological approach. A walkthrough is given in relation to pros and cons of this methodology to the crisis phenomena.

Key words: megatrend, crisis, globalization, multicultural, methodology.

Політична криза належить до явищ, що не тільки актуалізують питання про пошук методологічних засобів, які б дозволили пояснювати природу цих явищ, а й вказують на нагальну потребу ефективно їх передбачати. На відповідність цим запитам претендує технологія виокремлення «мегатрендів», яка останнім часом набуває поширення. В цьому

контексті доречною виглядає мета нашого дослідження – визначення методологічних переваг мегатрендів у дослідженні кризових явищ.

Перш за все зазначимо, що термін «мегатренди» було введено у широкий вжиток Дж. Нейсбітом. Його авторська методика за суттю становила складання загального уявлення про майбутнє на основі «контент-аналізу» масиву доступної інформації з метою знаходження того, що могло б визначити життя цілої країни [7, с.331]. В цьому процесі інформація проходила три фільтри за такими критеріями, як передбачуваність, можливість та переважання. На першому етапі риси майбутнього вибудовувалися виходячи з аналізу тих актуальних питань, що постали перед суспільством. Наступний крок знаменувався вибудовуванням образу (паттерну) можливих змін. Завершувалося дослідження детальним аналізом значення цього образу для розвитку системи. Сам автор запропоновану методологію порівнював із процесом складання пазлів, що розпочиналася з прагнення «вхопити» початок змін, а призводила до складання елементів мозаїки в загальну картину.

Як зазначав сам Джон Нейсбіт у своїх численних поясненнях до особливостей запропонованого методу, його ефективність втілювалася у простоті. Пошук образу-паттерну розпочинався з аналізу вторинної (неспеціальної) інформації, з якого команда співробітників намагалася виокремити об'єднувальну ідею для цієї сукупності у вигляді цілого блоку питань, які на заключному етапі ставилися професіоналам з відповідної галузі. Такий підхід визначав вигляд праці, яка скоріше нагадувала збірку тез з численним посиленням на авторитетні думки. Відзначимо і той факт, що сам автор не вважав можливим засобами такого підходу окреслити майбутнє за горизонт у 10 – максимум 15 років.

Кульмінацією апробації методу виокремлення з інформації, що наповнює ЗМІ, ідей, які формують культурний образ майбутнього, стала поява книги «Мегатренди» [8]. На початку 80-х рр. ХХ ст. майбутнє виглядало як взаємозв'язок таких складових, як перехід від індустріального суспільства до інформаційного; поява нових технологій, спрямованих на підтримання духовного комфорту; занепад промислових (північ) та підйом непромислових регіонів (південь); перевтілення національної економіки на світову; збільшення можливостей суспільства впливати на місцеву владу; заміна ієрархічних структур сітьовими взаєминами; відхід від традиційно визначеної поведінки до багатоваріантного вибору особистістю.

Запропонована методологія виглядала переконливо і дуже швидко отримала наукове визнання. Це привело до того, що у 1999 році Джон Нейсбіт із командою однодумців продовжив застосування методології виокремлення образів змін, про що свідчила книга «Висока технологія, глибока гуманність: Технології та наші пошуки змісту» [7]. Технологічний прорив не тільки став темою дослідження, а й привів до значущих трансформацій самого методу. Заміна ключового поняття «паттерн» на «симптом» доповнювалася значним збільшенням інформаційної бази, в якій використовувалися вже не тільки паперові носії, а й комп'ютерні та відеобазы.

Так уже сталося, що на пострадянському просторі знайомство з «мегатрендами» як методологічним підходом відбулося на межі ХХ і ХХІ сторіччя, коли здавалося, що саме життя довело плідність цього підходу. Практично відразу стало помітним подвійне ставлення до мегатрендів. Так, з одного боку, розуміння мегатренду було зведене до змісту основної, значущої тенденції з відкиданням самого методу її визначення [3]. З іншого, використання мегатренду як методологічного підходу набуло практики творчого удосконалення. Наведемо як приклад роботу В. Кузьменка «Мегатренди людського розвитку в розбудові нового світового порядку цивілізацій та місце в ньому України і Росії», в якій завдання знаходження місця України в цивілізаційному просторі вирішувалося за допомогою виокремлення основного паттерна як образу, що поєднує тенденції, де замість аналізу сучасного інформаційного масиву використовувалися теоретичні напрацювання гуманітарних дисциплін [5].

Ця тенденція простежується й у колективній праці «Мегатренди світового розвитку» (2001 р.) [1], в якій зазначалося, що до розвитку будь-якого історичного моменту можна підходити як мінімум із трьох точок зору, де перша відштовхується від думки, що кожна

суспільно значуща подія є наслідком певної послідовності попередніх станів; друга – розглядає подію як причину наступних змін та джерело народження нового в системі, а третій погляд наголошує на необхідності комплексного підходу, коли кожна подія розглядається як наслідок попереднього шляху та причина наступного.

Дослідження глобалізації крізь призму головних векторів, що визначають образ та сутність нової системи, дозволив авторам «Мегатрендів» охарактеризувати її як поле різноспрямованих процесів: руху до взаємопов'язаності світу, що урівноважуються фрагментацією (яка має різноманітні появи – екологічні, етнічні, цивілізаційні та соціально-класові). В роботі наголошувалося на тому, що фактори загальносвітового масштабу не переважають над іншими. Зазначалося, що розмови про якісну перевагу глобалізаційних явищ та визнання за ними більшої еволюційної складності порівняно з еволюційною складністю фрагментованих етнокультур, кланів, корпорацій, нації, класів – є недоречними. Нові морфологічні особливості не замінюють старі, а їх доповнюють і, більше того, можуть посилюватися через включеність у глобальний контекст.

Взагалі глобалізація як становлення єдиного взаємопов'язаного світу призводить до того, що фактори глобального порядку не тільки скріплюють розрізнені фрагменти, а й діють на них, перетворюючи їх. Говорячи образно, виокремлення мегатрендів трактувалося як дослідження проблематики «великих структур» у полі «довгих тривалостей».

Наступна хвиля інтересу до мегатрендів з'явилася під час кризи глобального рівня 2009 року. Відзначимо круглий стіл журналу «Поліс» «Господин кризис, как Вас тепер называют?» [4]. Дискусія про природу світової фінансової кризи розглядалася за планом, який включав висвітлення питань щодо природи та походження кризи; того, з якими мегатRENдами вона пов'язана; в чому полягає її історичний зміст; якими є її наслідки та яким буде вихід із кризового стану.

У рамках обговорення виокремлювалися різні фактори, які подавалися як кризові мегатRENди. Учасник дискусії В. Пантін як мегатRENд визначив кризу неоліберальної моделі глобалізації, що включає такі довготривалі тенденції: домінування США як світового економічного, політичного та військового лідера; роз'єднання фінансової сфери та політичної; поширення інститутів ліберальної демократії безвідносно до існування необхідних умов для них.

Інший погляд продемонстрував І. Чихарев, який зв'язав сучасну кризу з протиріччями декількох різноспрямованих мегатRENдів різних політичних епох, одночасність яких втілюється у різновекторності та взаємозапереченні сучасного політичного процесу, для якого притаманна й інтеграція та керованість, поляризація та лібералізація.

На зумовленість історичними подіями 50-60 рр. ХХ ст. мегатRENдів сучасної кризи було вказано С. Макаренком. Розвиток світової торгівлі, інформаційної революції, лібералізації економіки аналізувався у контексті контрнаступу західної економіки на тлі політичного відступу Заходу (руйнація колоніальної системи, досягнення СРСР ядерного паритету). А ще до мегатRENдів було віднесено демократизацію, яка саме і зробила світове господарство глобальним.

У спільному висновку визнавалося те, що сучасний світовий кризовий стан є, перше, наслідком різноспрямованих та різнорівневих мегатRENдів: які викликані процесами глобалізації, регіональної політики, економічної інтеграції, глобальної міграції. Ця дискусія, на нашу думку, могла стати тим чинником, що й поєднав поняття мегатRENдів з кризовими явищами.

Тенденція вибудовування мегатRENдів з поєднанням ретроспективного аналізу кризових явищ притаманна і працям М. Розова [10; 11]. Так, як «стрижневий мегатRENд» економічної кризи виокремлюється риса перманентного відставання розвитку інститутів та практик забезпечення економічної відповідальності від зростання швидкості, щільності та масштабів взаємодій та процесів. На думку М. Розова, цей мегатRENд у мальтузіанську епоху проявлявся у періодичних кризах перенаселення та перевиробництва еліт. У період розвинутого капіталізму – втілювався у кризах перевиробництва, кондратьєвських циклах,

ритмах інфляції та дефляції. Глобальна епоха демонструє його у спорадичних загостреннях класової боротьби, «холодних» та «гарячих» війнах між провідними державами та новими претендентами на лідерство.

До особливостей застосування М. Розовим методології мегатрендів віднесемо визнання наявності контурів позитивного зворотного зв'язку між тенденціями (трендами) із різних сфер – політичної, геополітичної, економічної та гео економічної, культурної та геокультурної, соціальної, екологічної, технологічної, що призвело до розрізнення понять «мегатренд» та «мегатенденції». Так, кризовий процес отримав визначення як поле одночасної дії трьох мегатенденцій, де першою є власне глобалізація. Другою мегатенденцією став протестний та ізоляціоністський рух, в тому числі національні рухи, створення союзів та блоків як протидія глобалізації або драматична антитеза. Як третя мегатенденція було окреслено таке явище, як «багатополіусне партнерство», що об'єднує жителів планети у вирішенні спільних проблем.

Аналіз сучасної кризи виглядає як поєднання різновагових мегатенденцій, де роль основного вектору відіграє встановлення нового порядку світовими елітами. Друга мегатенденція вбачається у переважанні локальних рішень та процесів, проявів зростання протекціонізму, митних бар'єрів, релігійно-етнічного відчуження, фундаменталістських рухів, реванші диктатур та авторитарних режимів. Третя мегатенденція виявляється у поширенні споживацьких культур та масової культури.

Заміну розуміння мегатренду як образу на трактування мегатренду як тенденції можна помітити і в роботах, що досліджують зміни суб'єктів політики [9]. Логіка визначення підстав кризовості виходить із констатації збільшення контролюючої ролі держави. Якщо для американської політичної системи ця тенденція втілюється у державній підтримці життєздатності приватної фінансової системи, то на пострадянському політичному полі цей мегатренд втілюється у процесі посилення вертикалі влади та витиснення політичної конкуренції, що подається як засіб лікування хвороб політичної системи. Швидка консолідація влади дозволяє не тільки дуже швидко зростити та підпорядкувати виконавчій владі законодавчу й судову, а ще створити одну дуже важливу підставу для затвердження правлячої еліти. Йдеться про витискання з важливих посад професіоналів на користь осіб, що належать до регіональних кланів або виказують особисту відданість. Таке пронизування родинними стосунками владних структур по вертикалі й горизонталі призводить до підпорядкування влади всіх рівнів центру та означає її монополізацію.

Спільним для різних політичних систем є тенденція творення держав-корпорацій, яка підмінює собою традиційний інститут національної держави, імітуючи основні державні функції як прикриття для використання державних та соціальних ресурсів у корпоративних цілях з контролювання над природними ресурсами та інфраструктурою. Держава з інституту узгодження суспільних інтересів та креативного управлінського ресурсу, перетворюється на принципово інший, набуваючи невластивих їй бізнесових функцій щодо обслуговування панівного прошарку. Поповнення рядів тих, хто тримає владу, здійснюється за критерієм особистої відданості/вдячності – і свідчить про те, що політична еліта як об'єднання найкращих, відібраних професійних політиків замінюється лояльними до влади «кишеньковими партіями» і представниками бізнесу. Створюються умови для консервації влади, відмови від її оновлення, ротації.

Досить часто як мегатренд виокремлюють і фактор пасування демократії перед авторитаризмом [6]. Як образ, що формує майбутнє, подається набуття рис привабливості авторитаризмом, який у суспільній свідомості асоціюється з простим засобом вирішення невідкладних завдань. Ручне керування подається як єдина можливість реформування системи, а протистояння опозиції та уряду розглядається як дисфункціональний чинник. В таких умовах демонстрація консолідації влади підмінює стратегію перетворень, а діюча влада взагалі отримує можливість подавати боротьбу з опозицією як стратегію розвитку, прикриваючи брак стратегічного бачення вектору реформування. Отже, на користь

авторитарним засобам слугує ситуація швидкого прийняття рішень, що і стає новим виправданням правового нігілізму та позазаконних дій влади.

Як свідчення впливовості подібного «мегатренду» розглядається поширення суспільної думки про те, що кризові події доводять більшу ефективність авторитарних засобів порівняно з демократією [9, с.284-285]. Дійсно, в Україні також відмічається значний уклін симпатій до авторитарних політичних систем взагалі та російської зокрема. Можна говорити про формування позитивного стереотипу щодо успішності російської влади, яка розглядається суспільною думкою як більш ефективна у подоланні кризових явищ.

Все викладене створює підстави для вирішення питання про наукову доцільність використання методу мегатрендів для дослідження кризових процесів.

На нашу думку, перш за все необхідно вказати на наступне: по-перше, «мегатренди» як методологічний підхід пройшли великий еволюційний шлях; по-друге, від технології вибудовування паттернів майбутнього, запропонованої Дж. Нейсбітом, практично залишилася лише назва.

Якщо аналізувати первісну методологію, то вкажемо на те, що її сильний бік полягає в поєднанні теоретичного аналізу з прикладним. Дійсно, виокремлення мегатрендів дозволяє досліднику враховувати як ситуативні, так і фундаментальні проблеми політичної системи та підійти до розкриття тих механізмів політичного світу, що можуть вплинути на майбутнє. Таким чином, вибудовування «мегатрендів» є науково виправданим, хоча б через їх знаходження на межі між теоретичними та прикладними дослідженнями. На нашу думку, важливим є і те, що підхід потребує відходу від одностороннього бачення, необхідності збагачення вибудовування мегатрендів не тільки як образів або тенденцій, а й контробразів та контртенденцій, що врівноважують нове в політичній системі.

Аналіз кризових явищ засобами методології «мегатрендів» виглядає як такий, що має суттєві мінуси. На нашу думку, наведені приклади свідчать про те, що виокремлення мегатрендів кризових процесів має суттєву якісну ваду, а саме – недолік розрізнення причин та наслідків кризових процесів. Такий стан можна пояснити тим, що кризовим явищам є притаманною *латентна невизначеність*, яка може бути пов'язана з декількома факторами [2]. По-перше, необхідно вказати на латентність, що ґрунтується на дефіциті потрібної інформації, що унеможливорює всебічний якісний аналіз. По-друге, сам метод має суттєву ваду – *інструментальну латентність*, коли запропоновані методологічні методи неспроможні прослідкувати ті явища, які проявляють себе тільки в певні періоди або під час певних подій. Отже, методологічна слабкість цього підходу криється в тому, що фіксація того або іншого паттерну не враховує стан його зрілості. Не можна відкидати і так звану *статистичну латентність*, існування якої генерується фіксуванням узагальненої тенденції.

Таким чином, не зважаючи на набуття системності та поступове якісне ускладнення трактування «мегатрендів», ми спостерігаємо те, як методологічний засіб переживає інфляцію поширення змісту, коли початковий зміст заміщується принципово іншим наповненням. На нашу думку, застосування «мегатрендів» у якості засобу аналізу криз як багатofакторних та багаторівневих процесів із невизначеними складовими та невідомою спрямованістю – потребує додаткового уточнення або є доречним лише в поєднанні з іншими методологічними підходами.

Література:

1. Иноземцев В.Л. Мегатренды мирового развития / Ильин М.В., Иноземцев В.Л. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 295 с.
2. Козырьков В.П. Латентный характер современной социокультурной трансформации // Социология социальной трансформации. Материалы Международной научно-практической конференции, 4–6 марта 2002 г. – Н. Новгород: Изд-во «НИСОЦ», 2003. – С. 225–232.
3. Кривицька О. Полікультурний мегатренд сучасної України / Олена Кривицька. – Політичний менеджмент. – 2004. – №4 (7). – С. 77 – 87.

4. Круглый стол журнала «Полис» «Господин кризис, как Вас теперь называть?» / Володин А.Г., Кольба А.И., Лапкин В.В., Лебедева М.М., Макаренко С.А., Пантин В.И., Пляйс Я.А., Розов Н.С., Сергеев В.М., Чихарев И.А. // Полис. – 2009. – №3. – С. 9–34.
5. Кузьменко В. Мегатренди людського розвитку в розбудові нового світового порядку цивілізацій та місце в ньому України і Росії / Валерій Кузьменко // Стратегічна панорама. – 2000. – №1–2. – С. 224–241.
6. Лебедева М. Формування нової політичної структури світу і місце у ній Росії / Марина Лебедева // Часопис «І». – 2005. – №39. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/lebedeva.htm>
7. Нейбит Д. Высокая технология, глубокая гуманность: Технологии и наши поиски смысла / Джон Нейсбит; Пер. с англ. А.Н.Анваева. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 381, [3] с. – (Philosophy).
8. Нейсбит Д. Мегатренды / Джон Нейсбит; Пер. с англ. М.Б. Левина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380, [4] с. – (Philosophy).
9. Окара А. Государство-корпорация как новый тренд для России, Украины и Белоруссии / Андрей Окара. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intelros.ru/>
10. Розов Н. Будущее российской политики: глубокая колея авторитаризма и трудные перевалы восхождения к демократии / Н. Розов. – Политическая концептология. – 2009. – №3. – С. 281–293.
11. Розов Н. Глобальный кризис в контексте мегатенденций мирового развития и перспектив российской политики / Н. Розов. – Полис. – 2009. – №3. – С.34–46.

Постол Олена Євгенівна,
кандидат політичних наук, доцент, докторант
кафедри політичних наук Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова

УДК 321.01:316.75

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЯВУ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Розглядаються деякі теоретичні та практичні аспекти вияву політичних ідеологій у сучасному світі. З'ясовується специфіка дослідження ідеологічного (політичного) спектру у сучасній політичній науці, а також пропонується короткий аналіз особливостей функціонування правих, центристських та лівих ідеологічних доктрин сьогодення.

Ключові слова: політична ідеологія, політичний реалізм, політичний ідеалізм, ідеологічний (політичний) спектр.

Рассматриваются некоторые теоретические и практические аспекты проявления политических идеологий в современном мире. Выясняется специфика исследования идеологического (политического) спектра в современной политической науке, а также предлагается краткий анализ особенностей функционирования правых, центристских и левых идеологических доктрин настоящего.

Ключевые слова: политическая идеология, политический реализм, политический идеализм, идеологический (политический) спектр.

The article discusses some theoretical and practical aspects of political ideologies in the modern world. It turns out specifics of the study of the ideological (political) spectrum of contemporary political science, and proposes a brief analysis of the functioning of right-wing, centrist and leftist ideological doctrines of the present.

Key words: political ideology, political realism and political idealism, ideological (political) spectrum.

Наприкінці 80-х років минулого століття у наукових колах та у середовищі громадськості побутувала думка: ХХ століття як епоха панування ідеологій минуло (скажімо, білоруський дослідник І. Антонович визначив останні сто років як «вік ідеологій і століття кризової свідомості») [1, с. 313]. Переважна більшість вчених, політиків та громадських діячів були переконані, що відтепер суспільно-політичний розвиток сучасної цивілізації буде позначатися хвилями деідеологізації. Представлена точка зору спиралася передусім на дослідження процесів руйнування тоталітарних й авторитарних комуністичних систем у країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. Адже двадцять-двадцять п'ять років тому і науковці, і політики, особливо демократичного спрямування, були впевнені в тому, що руйнування комуністичних систем (так званого «соціалістичного табору») неминуче призведе до відмови по всьому світові як від ортодоксальних, жорстких доктринальних моделей розвитку, так і від ліберально-демократичних, але у тому чи іншому ступені ідеологізованих, політичних програм та систем.

Найбільш показовою, програмною у цьому контексті виявилася праця зnanого американського політолога Ф. Фукуями «Кінець історії?», в якій він стверджував: кінець ХХ століття позначився тріумфом західного ліберально-демократичного доктринального світогляду: «Це століття повертається тепер до безперечної перемоги економічного і політичного лібералізму. У лібералізмі не залишилося ніяких життєздатних альтернатив» [2, с. 134]. Така ситуація, на думку дослідника, показує завершення ідеологічної еволюції людства, перемогу універсалізації у сфері ідей і свідомості цінностей західної ліберальної демократії, що рано або пізно призведе до суттєвих змін і в світі матеріальному [3, с. 700].

Втім, на початку ХХІ століття все більш наявною стає протилежна тенденція: значна частина країн сучасного світу підпадають під дію тих чи інших ідейно-політичних впливів, процеси ідеологізації сьогодні виявляються у багатьох державах Європи, Америки, Азії та Африки поза залежністю від типу політичного режиму, від форми державного правління та низки інших соціополітичних факторів. Таким чином, в останнє десятиріччя можна вести мову не про деідеологізацію суспільства, а про зростання ідеологізації суспільно-політичної свідомості у більшості країн. Тому вивчення сутності процесу ідеологізації, дослідження тих факторів, які його обумовлюють, і врешті-решт аналіз новітніх ідеологічних доктрин стає одним з центральних та актуальних напрямків зосередження наукової уваги вітчизняних і зарубіжних вчених-політологів.

Отже, наведені вище висновки дають нам підстави визначати наступні цілі та завдання представленої статті:

- з'ясування сутності феномену політичної ідеології та основних підходів до її тлумачення;
- висвітлення специфіки розгляду ідеологічного (політичного) спектру у сучасній політичній науці;
- короткий аналіз особливостей функціонування правих, центристських та лівих ідеологічних доктрин сьогодення.

Основою джерельної бази запропонованого дослідження стали праці білоруського науковця І. Антоновича «Соціодинаміка ідеологій», російського вченого О. Кольєва «Політична міфологія: Реалізм соціального досвіду», американського дослідника Ч.Р. Міллса «Новий лівий огляд», польського автора Є. Шацького «Утопія й традиція», антологія «Утопія та утопічна свідомість». При підготовці статті були використані матеріали наукових статей американського політолога Ф. Фукуями, російського вченого А. Нікітченка, казахстанського науковця Б. Каріпова, присвячені проблемам функціонування політичних ідеологій у сучасному світі, а також підручники і посібники з політології та політичної філософії Т. Алексеєвої, К. Гаджієва, А. Мельвіля, Е. Хейвуда.

Серед понять і категорій сучасної політичної науки термін «ідеологія» є одним з найбільш важливих та часто вживаних. Причому, на відміну від багатьох інших політологічних понять, категорія «політична ідеологія» несе особливе емоційно забарвлене

навантаження, з одного боку, та досить широко використовується в якості специфічної політичної технології, засобу маніпулювання суспільно-політичною свідомістю, з іншого. Колектив російських політологів під головуванням професора А. Мельвіля виокремлюють такі дефініції категорії «політична ідеологія», представлені у науковій літературі:

- ідеологія – це процес відтворення смислів, знаків і цінностей у соціальному житті;
- ідеологія як сукупність ідей, притаманних конкретній соціальній групі або класу;
- ідеологія являє собою «хибні» ідеї, які сприяють легітимізації пануючої системи влади;
- ідеологія є постійно викривленою комунікацією;
- ідеологія – це форми мислення, мотивовані соціальними інтересами;
- ідеологія як тип ідентифікації;
- ідеологія є соціально необхідними ілюзіями;
- ідеологія як збіг установок влади з домінуючим суспільно-політичним дискурсом;
- ідеологія – діяльнісно-орієнтована група переконань [4, с. 459].

Наведені дефініції поняття «політична ідеологія», безумовно, не цілком відображають весь спектр політико-світоглядних ракурсів цього складного феномену. Наприклад, казахстанський дослідник Б. Каріпов пропонує розглядати політичну ідеологію в якості своєрідної інтелектуальної схеми, засобу спрощення політики, інструменту формалізації суспільної самосвідомості. Тому ідеологія, за визначенням науковця, постає як нормативно-символічна складова політики, вона формулює схематичні і розгорнуті картини минулого, сьогодення та майбутнього. Водночас, ідеологія раціоналізує політику, адже вона через проектування політичного простору вибудовує певні конфігурації владних відносин [5, с. 283, 284].

Таким чином, ідеологія займає особливе місце у світі політики, визначаючи її спеціалізацію та професіоналізацію. Як пише Б. Каріпов, «формування і поширення ідеологій стало прерогативою особливої професійної страти, що призвело до якісної перебудови політичного простору і перетворення діяльності з виробництва нормативно-символічних конструкцій у самостійний ідейно-політичний процес. ...ідеології визначили той етап розвитку політики, коли сутністю політичної гри, квінтесенцією налагодження відносин людини з владою виявився захист групових інтересів й заснованих на них індивідуальних прав. У цих умовах політична стабільність і розвиток стали у немалому ступені визначатися характером уявлень суспільства, які, у свою чергу, залежали від здатності тієї чи іншої ідеологічної конструкції логічно «перекинути» сьогодення і спроектувати майбутнє» [5, с. 285].

Варто зауважити, що формування ідейно-політичної «повідстки дня» сьогодення багато в чому визначається саме професіоналами «від політики» (політичними ідеологами, технологами, консультантами і власне політиками), які не лише пропонують суспільству ту чи іншу ідеологічну модель розвитку, але й змінюють, корегують її в залежності від конкретних умов соціального, політичного, економічного життя, національних традицій та менталітету, політичної історії країни. Отже, ідеологія у сучасному світі формує подвійну сферу функціонування і впливу. З одного боку, вона вбирає в себе, «всмоктує» певні потреби суспільства, пристосовуючись до змін, що відбуваються, причому, адаптаційні якості ідеології безпосередньо визначають її життєздатність. З іншого боку, політична ідеологія сама конструює минулу, поточну та майбутню соціально-політичну реальність, примушуючи (м'яко або жорстко) соціум пристосовуватися під її ідеали і цінності. Так, російська дослідниця, фахівець у царині політичної філософії Т. Алексеєва виокремлює два постійно відтворювані теоретичні фокуси розгляду проблематики функціонування та відтворення політичних ідеологій у сучасному світі: «з одного боку, міркування про політичну реальність і спроби глибше її зрозуміти, спираючись на політичні ідеали; з іншого боку, спроби формулювання нових ідеалів у вигляді розмірковувань про найкращі політичні режими та принципи організації суспільства» [6, с. 20].

При розгляді сутності феномену політичної ідеології, на наш погляд, необхідно виокремити і таку впливову у політичній науці традицію, як протиставлення ідеології та утопії. Одним з найавторитетніших науковців – прихильників цієї позиції – був німецький та британський філософ і соціолог К. Мангейм. Вчений присвятив низку своїх праць («Утопія та ідеологія», «Утопія в історії соціальних ідей» та ін.) дослідженню особливостей функціонування у суспільстві ідеологічної та утопічної свідомості. На його думку, головна відмінність між вказаними двома явищами полягає в тому, що утопія як трансцендентне поточному соціальному буттю уявлення конструюється поза безпосереднім зв'язком з цим буттям, а ідеологія, у свою чергу, - спирається на поточне буття, виходячи з нагальних завдань соціально-політичної дійсності. «Ідеологіями ми називаємо ті трансцендентні буття уявлення, які *de facto* ніколи не досягають реалізації свого змісту. Хоча окремі люди часто абсолютно широко керуються ними в якості мотивів своєї поведінки, під час цієї реалізації їхній зміст зазвичай викривляється» [7, с. 113-114].

К. Мангейм у своїх дослідженнях докладно аналізує марксистське розуміння ідеології, виокремлюючи у ньому два базові значення – «часткової» та «тотальної» ідеології. «Часткова» ідеологія, за словами науковця, - це більш або менш усвідомлене викривлення фактів соціально-політичного буття, яке обумовлюється соціальними інтересами тих чи інших суб'єктів. «Тотальна» ідеологія виступає як віддзеркалення специфіки структури свідомості всієї соціальної групи, класу або навіть епохи в цілому. Отже, на переконання К. Мангейма, ідеології є виявом мислення пануючих у суспільстві соціальних груп. Тому ідеологія не може не охоплювати оцінок поточної ситуації та проектувати майбутнє, виходячи з наявних первинних умов. Втім, у своїй цілісній картині світосприйняття не можуть бути реалізовані на практиці. Саме тому дослідник називає ідеологію «розвинутим політичним міфом» [7, с. 115-117]. З останнім твердженням мислителя важко не погодитися, адже фактично уся політична історія ХХ століття переконливо доводить представлену точку зору. До того ж, аналіз функціонування пануючих впродовж останніх ста років ідейно-політичних світоглядних моделей показує, що запорукою успішності й ефективності тієї чи іншої політичної доктрини є її здатність пристосовуватися до умов, які постійно змінюються.

Спираючись на концепцію К. Мангейма, авторитетний російський дослідник О. Кольєв виділяє три типи «чистої» ідеології (лібералізм, консерватизм та соціалізм), а також «зону абсурду», які так чи інакше впливали і впливають на суспільно-політичний розвиток світу. При цьому науковець зауважує, що «чисті» типи ідеології за умов стабільності зустрічаються зрідка, маючи неявний і неактуальний характер. У такі періоди домінуючими стають проміжкові форми політичних ідеологій, скажімо, «національний соціалізм» або «національна демократія». У той же час, виокремлюються політичні цикли, які постійно оновлюються та пов'язані з кризовими, перехідними періодами життя суспільства. Період існування певного політичного циклу характеризується домінуванням конкретного типу ідеологічного світогляду [8, с. 215-216].

Усі політичні ідеології, як ті, що сформувалися ще у XVIII – XIX століттях, так і сучасні, модернізовані ідейно-політичні течії спираються на одну з двох політичних традицій – реалізму або ідеалізму. Засновниками традиції політичного реалізму вважаються Н. Макіавеллі та Т. Гоббс, політичний ідеалізм бере витоки від ідей Платона, Г. Гроція та І. Канта. Політичний реалізм спирається на скептичне ставлення до природи людини, що обумовлює більш раціональне ставлення до політики, а відповідно – висування більш поміркованих, емоційно нейтральних ідей, гасел, цінностей. Політичний ідеалізм, навпаки, висуває ідею про добру природу людини, яку псує соціальні умови, а тому найліпшим шляхом їх подолання є виправлення соціально-економічних та політичних недоліків суспільства через здійснення реформістських або радикальних перетворень. Необхідно зауважити, що історично в основу переважної більшості ідеологій був покладений саме принцип політичного ідеалізму. Так, один з найавторитетніших російських політологів К.

Гаджиев пише: «Політичний ідеалізм, як правило, приймає форму індивідуалізму, гуманізму, лібералізму, анархізму, інтернаціоналізму» [9, с. 214].

Політичний ідеалізм як основа тієї чи іншої доктрини передбачає формування певної аксіологічної системи. Цінності є невід'ємною частиною будь-якої ідеології, адже саме вони формують ідейне ядро доктринальної системи. В залежності від світоглядно-аксіологічного спрямування політичні доктрини можна поділити на праві, центристські та ліві. Американський політолог, професор Е. Хейвуд вказує на такі цінності правих ідеологій, як: влада, обов'язки, ієрархія, традиції, порядок, реакція, націоналізм. Лівим ідейно-політичним течіям, у свою чергу, притаманні наступні ідеології: свобода, права, рівність, прогрес, братерство, реформи, інтернаціоналізм [10, с. 313]. Центристські доктрини характеризуються поєднанням у тих чи інших комбінаціях окремих цінностей правих та лівих ідеологій. Варто зазначити, що особливістю функціонування політичних ідеологій в останні десятиріччя став феномен ідеологічного симбіозу, коли спостерігається переплетіння цінностей та ідеалів різних доктринальних систем.

Е. Хейвуд наводить три схеми розмежування політичних ідеологій сучасності: «лінійний політичний спектр», «політичний спектр “підкова”» та «двохвимірний політичний спектр».

«Лінійний політичний спектр» включає горизонтальне зображення таких ідеологій, як: комунізм, соціалізм, лібералізм, консерватизм, фашизм, завдяки якому ілюструється різниця у ставленні прихильників цих доктрин до економіки та ролі держави. Відповідно до «лінійного політичного спектру», ліві ідеології виступають за втручання держави у справи суспільства та спираються на ідеали колективізму, а праві ідеології захищають цінності вільного ринку та ідеали індивідуалізму.

«Політичний спектр “підкова”» був створений західними науковцями після Другої світової війни з метою принципового розмежування тоталітаристських, «моністичних» (антиплюралістських) тенденцій (фашизму та комунізму) від інших толерантних та відкритих ідейно-політичних течій сучасності.

Нарешті, у 1960-х роках дослідник Г. Айзенк запропонував «двохвимірний політичний спектр» з додатковою вертикаллю «авторитаризм-лібералізм» (вона репрезентує одну з центральних антиномій політики – влада versus свобода). Перевагою «двохвимірного політичного спектру» є те, що він створює більш точну, об'ємну картину ідеологічного плюралізму сучасності та дозволяє відокремити економічну вісь (уявлення про належну організацію економіки) від вісі політичної (позиції щодо громадянських свобод) [10, с. 313, 314].

Отже, спираючись на відносно умовний поділ сучасних ідеологій на праві, центристські та ліві, спробуємо охарактеризувати деякі з них, - ті, які виявили найбільший вплив в останні десятиріччя.

Так, у середовищі «нових правих» неабиякий дослідницький інтерес, на наш погляд, являють ідеологія та діяльність так званих «нових технократів». Прихильники новітніх технократичних ідеологій переконані у тому, що з розвитком науки й техніки значно зростають можливості для створення ідеальних систем, вільних від будь-яких вад. Причому, основою таких систем має бути не вдосконалені люди, а вдосконалені машини і техніко-організаційні засоби. Проблему виправлення світу, таким чином, «нові технократи» вбачають у науковій його організації, побудові досконалого суспільства-машини. «Нові технократи» підкреслюють, що новий технотронний порядок – єдиний справжній і надійний порядок, тому що немає такої царини суспільства, яку не можна було б перетворити за допомогою новітніх досягнень науки й техніки. Саме тому цей ідейно-політичний напрямок можна охарактеризувати як технократичний утопізм. Проте, як підкреслює авторитетний польський дослідник Єжі Шацький, технократичні утопії не передбачають миттєвого перетворення світу, стрибка у досконале суспільство, мова йде про досить тривалий процес, тому і сучасність, на відміну від інших утопістів, технократами вже не є предметом дошкільної критики [11, с. 182, 183].

Прибічники центристських ідеологій (це, передусім, неолібералізм та неоконсерватизм) провідною цінністю та метою своєї діяльності називають демократизацію. Суспільно-політичний ідеал для представників ідеологічного центрizmu – максимальне розширення простору миру, свободи та справедливості у сучасному світі. Поширення демократії та пропаганда демократичних і гуманістичних цінностей є головним завданням, яке сприяє досягненню поставленої мети. Виходячи з зазначеного завдання, прихильники центристських ідеологій поступово відмовляються від традиційного розуміння державного суверенітету, вони стверджують: в останні десятиріччя ХХ століття міжнародна система набула «самостійного» характеру і вже не є лише провідником імпульсів від держави до держави, вона сама стає джерелом впливу на суверенні держави та їх внутрішнє життя.

Сучасні центристські політичні ідеології стоять на засадах тотальної універсалізації провідних суспільно-політичних ідей, форм політичної діяльності, способів організації держави і соціуму, символів і гасел. Національні держави сьогодні все частіше стають схильними до імітування взірців політичного, соціального, економічного та духовного розвитку. На початку ХХІ століття почалося становлення світового (міжнародного) громадянського суспільства, формування міжнародної політичної еліти (яка має переважно технократичний характер) та міжнародних соціальних рухів. Отже, представники центристських ідейно-політичних течій у своїй теоретичній та практичній діяльності спираються на принцип: роль міжнародного фактору стає провідною, особливо у синхронізації процесів в різних країнах світу, а національні держави стають все більш «прозорими» [12, с. 59, 60, 68].

Розглядаючи трансформацію лівих ідеологій в останні десятиріччя, варто зауважити, що все чіткіше простежується ідейно-політичний розкол між двома таборами «нових лівих». Скажімо, радикальні групи та осередки «нових лівих» виступають з закликами до позапарламентської боротьби з владою, до створення позапарламентської опозиції, бо традиційна політична система «старих демократій», діючі політичні партії та профспілки дискредитували себе. Радикальні представники «нових лівих» ведуть мову про революцію, але не про ту революцію, до якої закликали К. Маркс, В. Ленін, Ф. Кастро, а про революцію свідомості, яка має на меті становлення нової людини нового тисячоліття. Помірковане крило «нових лівих» вже давно (ще у 1950-1960-х роках) відмовилося від закликів до соціальної революції, бунтів на користь ідеалів дебіюрократизації та детехнократизації сучасної держави і людини. Критику діяльності індустріальної та постіндустріальної держав з боку представників «нових лівих» деякі дослідники називають «романтичною», адже як писав Р. Міллс ще у 1960 р.: «Ця критика, ці дослідження... надихаються у моральному плані гуманістичними і світськими ідеалами західної цивілізації, передусім ідеалами розуму, свободи і справедливості» [13, Р. 20-21].

Таким чином, усі провідні типи ідейно-політичних течій сучасності окреслюють різнопланові напрямки і форми загальносвітового та національного розвитку, що приводять до змін на різних рівнях суспільно-політичного функціонування і в різних політичних системах. Основними з них є: зміни в природі влади; зміни в природі громадянського суспільства; зміни в цінностях та сприйнятті індивідуумів; зміни в національних та міжнародних системах. Головною проблемою функціонування політичних ідеологій є, нашу думку, їх нездатність (у більшій або меншій мірі) вчасно й ефективно реагувати на виклики сьогодення.

Література:

1. Антонович И.И. Социодинамика идеологий: Монография / Под. ред. Э.Н. Короливецкого. / И.И. Антонович. – Минск: «Навука і Тэхніка», 1995. – 373 с.
2. Фукуяма Ф. «Конец истории?» Перевод с английского / Ф. Фукуяма. // Вопросы философии.—1990. - № 3.— С. 134-148.
3. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

4. Политология: Учебник / А.Ю. Мельвиль [и др.]. – М.: МГИМО (Университет) МИД России; Проспект, 2010. – 624 с.
5. Карипов Б.Н. Политические изменения и идеологический дискурс / Б.Н. Карипов. // Социально-гуманитарные знания. – 2010.- № 1. – С. 281 – 290.
6. Алексеева Т.А. Политическая философия: От концепций к теориям: Учебное пособие. / Т.А. Алексеева. – М.: МГИМО (Университет); РОССПЭН, 2007. – 397 с.
7. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. Пер. с раз. яз. / Сост. В.А. Чаликова. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с.
8. Кольев А.Н. Политическая мифология: Реализм социального опыта: Монография / А.Н. Кольев. – М.: Логос, 2003. – 384 с.
9. Гаджиев К.С. Введение в политическую философию: Учебное пособие / К.С. Гаджиев. – М.: Логос, 2004. – 336 с.
10. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов. Пер. с англ. / Э. Хейвуд. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 544 с.
11. Шацкий Е. Утопия и традиция. Пер. с польск. / Е. Шацкий. – М.: Прогресс, 1990. – 456 с.
12. Никитченко А.Н. Транснационализация демократии (Третья волна демократизации в свете теорий международных отношений) / А.Н. Никитченко. // Полис. – 1996. - № 5. – С. 53 – 70.
13. Mills C.W. New Left Review. – N.Y., № 5. – Sept.-Oct. - 1960. – P. 20-21.

*Найчук Анатолій Васильович,
докторант Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова*

УДК 321.01:1417

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

У статті аналізуються основи вибудови політичних ідеологій в контексті історичних моделей розвитку.

Ключові слова: історія, прогрес, регрес, циклічність, консерватизм, лібералізм, соціалізм.

В статье анализируются основы строения политических идеологий в контексте исторических моделей развития.

Ключевые слова: история, прогресс, регресс, цикличность, консерватизм, либерализм, социализм.

This article analyses foundations on the political ideologies constructing in the context of the historical patterns development.

Key words: history, progress, regress, recurrence, conservatism, liberalism, socialism.

В сучасних умовах глобалізаційного світу особливого теоретичного та практичного значення набувають проблеми, пов'язані з виявленням політичних, соціальних і економічних факторів, які впливають на визначення місця і ролі держави в соціально-політичній системі суспільства.

Класичні теорії, в межах яких суспільство, державу розглядали як соціальний, політичний організм, відносно замкнену систему, або акцентували увагу на особливостях мотивації й суб'єктивних образах соціальної взаємодії, не в повній мірі адекватні для

пояснення різкого посилення динамізму та „непередбачуваності” соціально-політичних процесів і змін. Дана ситуація спонукає до пошуку нових підходів тлумачення сучасних соціально-політичних явищ, динаміки їх розвитку. На сьогодні окреслилися три стратегії у вирішенні зазначеної проблеми. Перша полягає в тому, щоб внести корекцію в класичні парадигми, напрями даної стратегії, і, як правило, позначається поняттями з приставкою „нео”: неомарксизм, неоеволюціонізм, неоструктуралізм тощо. Друга стратегія, „натхненна” філософією постмодерну, прагне до використання різноманітних теоретичних підходів до опису, інтерпретації й пояснення одних і тих же явищ, процесів, що в певній мірі веде до суб’єктивізму. Третя стратегія –соціального становлення, активної взаємодії структур соціальних взаємозв’язків та їх творців. Тобто, людство в процесі свого становлення змінювало не тільки структури суспільного життя, але й спосіб їх побудови.

В контексті нашого дослідження ми будемо виходити із „третьої стратегії”, де історичний фактор вважається визначальним уже в силу того, що конкретний зміст основних напрямів діяльності суспільства, держави та розв’язуваних ними завдань обумовлюється в кожному випадку історичним досвідом розвитку конкретного суспільства, політико-економічним рівнем розвитку окремої країни, характером і типом відносин, які склалися в суспільстві. Проблематика цивілізаційного розвитку завжди була в центрі суспільно-філософської думки. У працях Демокрита, Платона, А. Блаженного, Ф. Бекона, Г. Гегеля, К. Маркса, О. Конта, К. Ясперса, О. Шпенглера та інших були закладені загальні концептуальні і методологічні основи дослідження сутності суспільного розвитку.

Метою даної статті є висвітлення соціально-філософських засад історичного розвитку в формуванні політичних ідеологій. Тобто, історія подібна „хаотичній течії ріки”, якій вона надає уявну визначеність, у нашому випадку – суспільству.

Урізноманітнення „історичної” термінології змінювало ранній зміст терміну „історія”. У Середньовіччі почали розрізняти „історію” та „витвір”. Історичним знаннями вважалася сукупність загальновідомих і втаємничених оповідей про дійсні та вигадані події. Августин Аврелій, з урахуванням зазначеного поділу, виводив, що „історія” – це твори, вироблені людьми давно, а витвором є щойно написаний твір [1, с. 849]. Істориком вважалася людина, твори якої відображають ту „історію”, що визнається суспільством незмінною.

Протягом XVII – XIX ст. історичне мислення поступово відходить від теологічних уявлень про перебіг історичного процесу. Основною прикметою історії постає віра в прогрес і розвиток. Ж. А. Кондерсе, І. Г. Гердер, Г. Гегель, К. Маркс накреслиють новий підхід до історії, заснований на визнанні спрямованості темпоральних змін дійсності, існування та пізнаваності об’єктивних законів природної та соціальної реальності, єдності історичного та логічного. Так, відповідно до марксистської діалектики, історію творять не тільки сучасники, але й соціальні реалії минулого, причому на неї впливають як віджилі інститути, так і суспільна свідомість попередніх поколінь, їх традиції й поведінкові практики. Ці обставини можуть приводити до непередбачуваних результатів у діяльності теперішніх політиків, природа яких може ними й не усвідомлюватися. Тому, за К. Марксом, щоб зрозуміти сучасний світ з урахуванням у ньому непередбачених наслідків, необхідно вивчати історичні джерела соціальних реалій, простежуючи їхній розвиток.

В другій половині XIX – XX ст. однолінійна концепція прогресу розуміння історії зазнає критики. З появою праць М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі історія постає як вельми складне, нелінійне, поліцентричне утворення. Разом з тим, висуваються аргументи „безцінності” історії. На думку К. Поппера, з позиції буденного розуміння поняття „історія” більшістю людей не має смислу, тобто „історії” у такому розумінні, в якому про неї говорить більшість людей, просто не існує. Існують здебільшого різні історії, пов’язані з різними аспектами людського життя, а єдиної історії людства немає. Причому з усіх історій, з їх різноманітності обирається історія політичної влади як ядра історії. Даний підхід до історії К. Поппера та його послідовників „підштовхнув у 70 – 80-і рр. XX ст. появу „археології знання” М. Фуко, „деконструктивізму” Ж. Деріди, „симулятивної історії” Ж. Бодрійяра тощо. Сліпа „стріла часу” від точки „Альфа” до точки „Омега”, на уявленнях про існування

якої побудовані версії історії К. Ясперса, М. Гайдеггера, Ш. Тейяра де Шардена та інших авторів, у річищі постмодерністичних тлумачень постає як архаїчна фантазія. Вона заснована вірою у „стрілу часу” неіснуючого „соціального організму”, віртуальна мета якого реалізується від невідомого первісного („ембріонального”) стану до невідомого, розвиненого кінця”. Трудність визначення змісту історії, шляхів і проблем історичного пізнання полягає в тому, що в усіх його сферах присутня людина – головна дійова особа історичного процесу. Роль людини в історії визначальна вже тільки тому, що історія, історичний процес не можуть бути без людини – його творця. Людина і природа, людина і суспільство, людина і люди – такі зв’язки, таке поєднання комплексу проблем важко піддається осмисленню, вивченню, дослідженню. В. Ключевський вважає, що без знання історії ми повинні визнати себе випадковостями, що не знають, як і навіщо прийшли у світ, як і для чого ми живемо, як і до чого повинні прагнути”. Тобто, статус історії як світоглядної категорії визначається тим, що поза нею людина не може усвідомлювати належність до свого народу і людства загалом.

Отже, історія – це історичне буття людини і людства; певного роду знання, оповідання про життя, долю та діяльність народів; сукупність певного роду фактів (подій), вишикуваних у певний об’єктивний процес, доступний раціональному осмисленню.

Нині історичне мислення постає як важлива складова соціально-філософського освоєння дійсності в реалізації й осягненні іманентного зв’язку, що має місце між різними підходами до поняття „історія”. Філософія розглядає історію не лише як предметну сферу, існуючу окремо від суб’єкта, але у її взаємозв’язках з людиною, своєрідність яких зумовлюється особливостями та перебігом історичних процесів на певному етапі, з одного боку, і унікальністю того або іншого індивіда (його культури, долі, світогляду, здібностей) – з іншого. Відтак історія постає у єдності онтологічних і гносеологічних характеристик, як багатомірний феномен, різноманітні вияви якого неоднаково фіксуються і акцентуються в діяльності, відносинах, поведінці, спілкуванні та свідомості різних людей. Історія – це якісний час, невідривно зв’язаний з подіями людського буття, змістом і цілями його розвитку. Відповідно, в історії важливий не стільки казуальний зв’язок явищ між собою, скільки семантичний. Матеріальний світ розгортається через діяльність. Людський – через історію. З вище зазначеного можна констатувати, що єдиного погляду на історію, а відповідно, й на історичний процес розвитку людства, не існує, існують різні їх версії. Природа історичного пізнання така, що можливість пізнання істини обумовлюється тут і світоглядом науковця, і ідеологією, яку він проповідує, і методологією, яку він використовує, та іншими факторами. Д. Ла Капра з даного приводу пише: в складного тексту („великого”, в його інтерпретації) немає єдиного контексту; такий класичний текст не може бути остаточно інтерпретований; історія такого тексту є конфліктом інтерпретації [4, с. 245-276]. Отже, можна зробити висновок з одного боку, історичний процес є зв’язком минулого і майбутнього, з іншого, він є розрив з минулим, має природу консервативну і революційну.

У цьому контексті А. Гофман виділяє чотири теорії оцінки напряму і якості соціального розвитку” – теорії регресу, прогресу, циклічного розвитку (кругообігу) і маятникового розвитку. Проте, теорія маятникового розвитку, на думку дослідника, є різновидом циклічного розвитку А. Дугін при висвітленні смислу і логіки історії визначає три фундаментальні моделі – регрес, прогрес, циклічність (перманентизм) [19, с. 44]. Саме вони лягли в основу нашого дослідження.

Розуміння змісту історичного процесу як регресу, властива переважній більшості типів традиційних суспільств і характерна для більшості релігій. Проте, як зазначає А. Дугін, не слід забувати, що більшість країн „третього світу” і деякі розвинуті країни (такі, як Японія або країни Тихоокеанського регіону) до сьогодні живуть в умовах традиційних суспільств, де релігія (або інші форми сакрального) продовжують відігравати основну роль. В залежності від того, в якій мірі релігійна (сакральна) модель впливає на суспільство, культуру, погляд на історію (як на процес виродження людства, його деградацію, його регрес) залишається стійким і незмінним.

Регрес (від лат. – повернення, рух назад) – перехід від більш високих форм розвитку до

нищих; спад в розвитку чого-небудь; рух назад; зміни до гіршого; протилежність прогресу. Відносно суспільного процесу – це „зворотний” рух буття, що несе погіршення духовної якості життя, збільшення катаклізмів, відступ від усталених норм. У різних культурах і релігіях історичний регрес, або як називає даний процес Є. Торчинов „ціннісно-регресивна модель” знайшов своє відображення в багаточисленних міфах і термінах, це більшість китайських філософських учень (насамперед, даосизм і конфуціанство) відносили епоху „золотого віку” в міфологічний період глибокої давнини. Ідея регресу була досить поширена в античному суспільстві. Давньогрецький поет Гесіод вибудував ідею регресу у вигляді послідовної зміни „поколінь” (віків): золотий, срібний, мідний (бронзовий), героїчний, залізний. Умови життя людей, за Гесіодом, погіршувалися у порівнянні з попереднім віком. Тому він возвеличує „світле минуле”. В „золотому віці” люди щасливі, безсмертні, не відрізняються від богів. Суспільство базується на справедливості, рівності та достатку. В подальшому ситуація погіршується, відбувається деградація, падіння моралі, усюди панує анархія, людство вимирає.

На міфі про гріховність базуються християнські погляди на історичний процес. У християнському світогляді історія абсолютно відокремлена від поняття вічності. Християнин намагається перейти з дочасної земної долі в обитель вічного блаженства обранців Божих. Есхатологічне майбутнє царства Божого, передбачення цього царства як прийдешнього теперішнього, необхідність співвідношення з минулим й „благооткровенною подією” в цьому минулому, вибудовується часовість родового життя людства – життя всього творіння в історичному, протяжність від минулого до теперішнього і майбутнього. Августин Блаженний зазначав: „Є три типи часу: сучасне минулого, сучасне сучасного, сучасне майбутнього. Ці три типи часу вкорінені в наші душі і ніде в іншому місці їх немає: сучасне минулого – це пам’ять; сучасне сучасного – безпосередній світогляд; сучасне майбутнього – очікування”. Августин розділяє розвиток людської історії на шість періодів, що відповідають дням творіння світу: вік-немовля, дитинство, отроцтво, юність, зрілість, старість. Останній розпочинається з моменту приходу Спасителя і буде продовжуватися до кінця існування людства. Процес деградації історії людства розпочинається з гріхопадіння й завершується Апокаліпсисом.

Варто зазначити, що віра в соціальний прогрес не була характерною для більшості мислителів аж до XVIII століття. Ж. Ж. Руссо, хоча і роздумував про прогрес, вважав, що він не може охопити в цілому суспільство: виграючи в одному аспекті, люди втрачають в іншому. Ставлячи в основу тему сутності людини, її потреб і можливостей, філософ вважав, що прогрес порушив природний хід розвитку історії, представив хибну систему цінностей. Вольтер також не визнавав суспільного прогресу, стверджуючи, що „цвіт завжди буде такий, як сьогодні”. „Бог не створив би світу, якби він не був кращим із у можливих”.

Для прихильників регресу в якості позитивного критерію виступає минуле яке стає еталоном. Воно виступає ідеальною шкалою для оцінки сьогодення, яке розглядається як фрагментарне минуле, і в змісті якого немає нічого принципово нового, чого б раніше не було. В середині XVIII ст. серед просвітників почала формуватися інша тенденція – раціоналістична теорія прогресу. Проте ідея прогресу (від лат. – „рух вперед”, „розвиток”), як поступального руху від нищого до вищого, від простого до складного, закономірна зміна стадій соціального росту людини і людства, має давні коріння.

Відповідно Демокриту, основою розвитку суспільства є: по-перше, природні потреби, які спонукають їх до об’єднання і винаходів усе нових благ. Це та сама необхідність – ананке, яка в картині світу Демокрита є основним законом природи, а тут переноситься на суспільство. По-друге, – це зв’язок людини з природою. Людина навчається в природі і схильна до цього навчання тому, що в неї є руки й розум.

Філософські засади прогресу сформував Ф. Бекон. Головну увагу він звертав на прогрес науки і техніки, зростаюче панування людини над природою, що знайшло відображення в його концепції „примноження знання”. Ф. Бекон стверджував, що людство розвивається, стає більш мудрим та інформованим, технічно оснащеним і справедливим. Мислитель розробив

детальну класифікацію наук, обґрунтував засади емпіричного методу, розмежував галузі науки і релігії, в майбутньому вбачав більш високий стан розвитку людської цивілізації.

Обґрунтування поняття „прогресу” вперше було зроблено А. Тюрго. Прогрес, на його думку, має суспільне походження, тому можна вести мову лише про еволюційність соціальних відносин та взаємозв’язків, виносячи за „ризик” природні явища й феномени.

Адаптацією ідеї прогресу епохи Просвітництва стала філософія історії – Г. Гегеля, О. Конта і К. Маркса. Сутність історії Г. Гегелем розуміється як прогрес духу в усвідомленні та розкріпаченні свободи, що має бути конкретним. Він мусить мати реальність, наявне буття, мусить бути для самого себе предметним і об’єктивним. У відповідності до базових інтенцій доби романтизму, в гегелівській філософії історії дух розвивається перед усім через певні народи, що знайшло відображення в поняттях „історична історія” та „філософська історія”. „Історична історія”, відповідно Г. Гегелю, розглядає існування народного руху, розвиток його принципу в його конституції та законах. „Філософська історія” не тільки охоплює принципи народу, виходячи з його установ та долі, а потім викладає події, виходячи з цього принципу, але розглядає головним чином всезагальний світовий дух, те, як він у внутрішньому зв’язку через історію окремих націй, які „проявляються” і через їх долю пройшов різні ступені свого утворення [8, с. 204-205]. Разом з тим, за Г. Гегелем, народ без державного устрою не має власне „ніякої історії”. Таким чином, сутність історії полягає у поступі свободи духу, який розвивається через відповідні стадійно визначені державні форми. Філософія історії К. Маркса, як і Г. Гегеля, в основу світового розвитку ставить діалектичну формулу. Проте, відповідно до вчення К. Маркса, рушійною силою є не „гегелівський дух”, а матерія. Сам К. Маркс схарактеризував свою концепцію як „матеріалістичне розуміння історії”, стверджуючи, що ключем до розуміння людської культури й історії є виробнича діяльність, праця. Суспільство являє собою цілісну систему, усі елементи якої пов’язані між собою й знаходяться у відносинах строгої ієрархії. Основою суспільного життя й фундаментом суспільства виступає спосіб виробництва матеріального життя. Він зумовлює „соціальний, політичний і духовні процеси життя загалом. Не свідомість визначає буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. Джерелом історичного поступу К. Маркс вважав зростання продуктивних сил: соціально-економічного базису суспільства, відносно якого держава, релігія, філософія тощо виступають як щось похідне, надбудовне. Певний історично визначений етап базису вимагає відповідного йому стану надбудови, але їхній характер пов’язаний із інтересами окремих людей, що мають різне відношення до власності, а отже і до користування продуктами спільної праці. Такі групи марксизм називає класами, і на основі діалектики – боротьби протиріч, яка зумовлює розвиток, як вихід на вищий щабель через їх подолання, розглядає зміст історії певної стадії (соціально-економічної формації) розвитку людства, як історію „класової боротьби, боротьби між експлуатованими і експлуататорами, підлеглими і пануючими класами на різних етапах суспільного розвитку” [9, с. 1]. Дане співвідношення, на думку марксистів, неодмінно мало привести до пролетарської революції та встановлення нового комуністичного суспільства – безкласового, без розподілу праці та приватної власності, а отже і без класової експлуатації.

О. Конт поділяв переконання філософів-просвітителів, що основою суспільного прогресу є розум. Прогрес розуму, за О. Контом, проходить три стадії: теологічну, метафізичну та позитивну. Остання стадія, власне, і є стадією науки – емпіричного, орієнтованого на факти знання, здатного пояснити, передбачити і надати практичні рекомендації [10, с. 553-554]. Позитивна філософія О. Конта стала однією з найважливіших у новітній західній філософії позитивістської системи логіки і методології науки.

У ХХ ст. прогресивістські ідеї підтримали суспільствознавці М. Вебер, К. Ясперс, І. Пригожин, А. Тоффлер та ін. Так, М. Вебер, аналізуючи вчення К. Маркса, піддає критиці матеріалістичне розуміння історії за економічний детермінізм, підкреслює, що діють інші фактори, зокрема релігійність як формуючий, рушійний фактор. Завданням соціології М. Вебера, підкреслює К. Ясперс, було показати всю складну систему казуальний зв’язків.

Центральною темою філософії К. Ясперса стали людина та історія як початковий вимір людського буття. Науковець був впевнений, що лише історія людства в цілому може надати масштаб для осмислення того, що відбувається в сучасності. Людство має єдині духовні джерела і єдину ціль, зв'язану з рішенням „останніх питань”. Істинний зв'язок між народами – духовний, а не родовий або природний. Початком духовної синхронізації великих культур, за К. Ясперсом, слугує „осьовий час”, в „дану епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо і до нині, закладені основні світові релігії, і сьогодні визначаючі життя людей. В усіх напрямках відбувався перехід до універсальності”. В духовній єдності людства К. Ясперс вбачає стрижень історичного процесу як головного чинника, що спрямовує історичний поступ до свободи.

Отже, модель історії як прогресу прямо протилежна традиційній моделі, в якості еталону виступає майбутнє, яке різними соціально-філософськими школами інтерпретується по-різному.

Більш толерантну альтернативу прогресу, в порівнянні з регресом, складає циклічна модель історії. У сучасній науці вона представлена М. Данилевським (культурно-історичні типи), О. Шпенглером (високі культури), А. Тойнбі (локальні цивілізації), П. Сорокіним (культурні суперсистеми) та іншими. Значна частина теоретиків циклічної моделі історії підтримують ідею, що кожна цивілізація заснована на певній вихідній духовній передумові, великій ідеї, „сакральній цінності”, або первинному символі, навколо яких формуються складні духовні системи.

В протизвагу лінійному розвитку історичного процесу М. Данилевський запропонував культурно-історичні типи або „локальні цивілізації”, виділивши п'ять основних законів їх розвитку:

- основою духовної спільноти є мовна спільність, яка входить в даний тип етнічних груп;
- політична незалежність даних народів;
- вплив характерних рис одного типу відбивається лише на другорядних характеристиках іншого типу, але не зачіпає його основи;
- повноцінність типу залежить від різноманіття його складових;
- загальний алгоритм розвитку типу являє собою, змінюючи один одного, періоди росту, „розквіту і плодоносності”, виснаження „життєвої сили”. Внутрішня завершеність культурно-історичного типу залежить від таких культурних характеристик, як культура (наукова, художньо-естетична, промислово-технічна), релігійна, політична і суспільно-економічна діяльність.

Основні ідеї М. Данилевського були розвинуті О. Шпенглером у праці „Падіння Європи”. Визначивши вісім основних суспільств, О. Шпенглер доводить, що кожне нове суспільство вимагає нових підходів у розумінні його розвитку і потреб людей. О. Шпенглер обстоює тезу про неспівмірність культур і уявляє розвиток культури як замкнений у собі цикл переходів від одного стану до іншого (народження – розквіт – зів'язання – смерть або весна – літо – осінь – зима), пізнання яких відбувається на основі суб'єктивного сприйняття світу і тих процесів, які відбуваються в суспільстві, а тому кожна людина має своє розуміння історичного світу [12, с. 189-200].

Своєрідну теорію круговерті цивілізації розробив А. Тойнбі, що стала відома як „теорія виклику – відповіді”. Згідно з А. Тойнбі, динаміка розгортання цивілізації, самодостатність якої знаходить своє вираження у світовій державі, проходить ряд етапів: виникнення, ріст, „надлом”, занепад, розкладання [13, с. 14-27]. Отже, кожна цивілізація з часом приходиться до занепаду. Проте даний процес руйнування і падіння можна затягнути, вважає А. Тойнбі, за допомогою духовної злагоди, моральності єдності народу, раціонального мислення правлячих верств населення, здатність лідерів до нового розуміння часу.

Отже, перманентизм не сприймає ні абсолютного прогресу, ні абсолютного регресу. Дані поняття для нього є відносними тому, що його прихильники розглядають енергію історії людства, як щось постійне – в одному випадку вона прибуває (прогрес), в іншому,

спадає (регрес). Нове тут розуміється через співвідношення з постійним і незмінним. Теперішнє, минуле і майбутнє пізнаються ними через вічне.

Проаналізувавши, в загальному, моделі історичних процесів, слід зазначити, що кожна з них лежить в основі тієї чи іншої політичної ідеології. Традиційний погляд на історію побудований на моделі регресу. Саме минуле виступає як якісно краще сьогодення й майбутнього. А політичний устрій, політичні інститути, в тому числі і держава, виступають як щось сакральне, міфологічне, повноцінне і адекватне буттю – „золотого віку”. Істина, божественна цінність, божественна гармонія складають основи цього суспільства [5, с. 27-28]. Політичне для такого суспільства було сакральне, як і весь зовнішній світ, без поділу на штучне та природне, природне та соціальне. Відтак вибудовується система координат: в минулому – буття, в майбутньому – небуття. Звідси впливає історична позиція, моральний вектор людини і суспільства – стримування потоку ентропії. На основі даної логіки вибудовується політична ідеологія консерватизму. Держава, політичне стають фортецею на шляху „сковання в нікуди”. Звідси все набуває смисл і ціну в перспективі етики „протистояння часу”, що відбивається на всіх формах відношення до політичного, на всій побудові політичного мислення [46, с. 5-7]. Політична „воля та оптимізм” традиціоналізму формують дві версії консерватизму: активного повернення до джерел (активна версія); воля до збереження буття (пасивна версія).

Політичне, політичні інститути в концепції прогресивної моделі історичного розвитку виступають в якості поступового розвитку. Політичні інститути давнини, які розглядаються в співвідношенні з сьогоденням, трактуються як недосконалі. В прогресивній моделі політичні процеси історії співпадають з процесом розвитку в цілому і є його відображенням. Смисл, цінності в процесі еволюції „накопичуються” в політичному, якісно його покращують. У таких політичних ідеологіях, як лібералізм, соціалізм, анархізм, які вибудовуються на моделях прогресу, висувається теза про необхідність відмирання держави та інших традиційних соціально-політичних інститутів.

Позиція циклізму (перманентизму) не має яскравих послідовників у політичному. Певним чином вона є проміжною між традиціоналізмом і прогресивізмом. В кожному циклі можна виділити як прогресивні, так і регресивні тенденції. Суспільний устрій, політичні інститути не піддаються порівняльній оцінці між собою. Кожний наступний цикл історії породжує свої критерії та цінності, які проходять певні фази, а потім або ідуть в „небуття”, або включаються в систему, як складовий елемент критеріїв і цінностей нового циклу.

Отже, аналіз трьох моделей історичного розвитку та їх співвідношення з буттям політичного, дає змогу відзначити, що єдиної концепції до розвитку політичних інститутів, держави не існує. Даний момент слід враховувати, досліджуючи ті чи інші соціально-політичні явища. Лише такий полікардинальний підхід не тільки наблизить нас до історичної істини, але й надасть можливість об’єктивно оцінити вектори подальшої трансформації суспільства, держави та її інститутів.

Література:

1. Августин А. О граде Божием / Аврелий Августин. –Минск:Харвест;М.:АСТ,2000.– 1294 с.
2. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Микола Іванович Михальченко. – Дрогобич: Відродження, 2004. – 488 с.
3. Філософський словник соціальних термінів / [під гол. ред. В. П. Андрущенка; вид. 3-е, доп.]. – Харків: „Р.И.Ф.”, 2005. – 672 с.
4. La Capra, D. Rethinking Intellectual History and rereading texts / Dominick la Capra // History and Theory. – 1980. – Vol. 19. Oct № 3. – P. 245-276.
5. Бердяев Н. Смысл истории / Николай Бердяев. – М.: Мысль, 1990. – 175 с.
6. Дугин А. Г. Философия Политики / Александр Гельевич Дугин. –М.:Арктогея,2004.– 616с.
7. Мартынов А. Конфуцианская утопия в древности и в средневековье // Китайские

- социальные утопии: статьи / А. Мартынов. – М.: наука, 1987. – С. 10-57.
8. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2 т. / Г. В. Ф. Гегель; [общ. ред. А. В. Гулыги]. – М.: Мысль, 1973. – Т. 2: Учение о понятии и философская энциклопедия. – 1973. – С. 123-209.
  9. Маркс К., Энгельс Ф. Твори / Фрідріх Енгельс; [2-е вид.]. – К.: Вид. політ. літератури України, 1964. – Т. 21.: Передмова до німецького видання „Маніфесту комуністичної партії”. – 1964. – С. 1-2.
  10. Антология мировой философии: в 4 т. / [ред. коллегия: В. С. Нарский]. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3: Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX. – 1971. – 760 с. – (Философское наследие).
  11. Сорокин П. Социологическая история современности: Специализир. информ. по общеакад. прогр. „Человек, наука, общество: комплекс. исслед.” / П. Сорокин. – М.: ИНИОН, 1992. – 193 с.
  12. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: в 2-х т. / Освальд Шпенглер. – М.: Мысль, 1993. – Т. 1: Гештальт и действительность. – 1993. – 669 с.
  13. Тойнбі А. Дослідження історії: в 2-х т. / А. Тойнбі; [пер. з англ. В. Шовкуна]. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – Ч. 1.: Поле історичного дослідження. – 1995. – С. 14-23.

Чижова Олена Михайлівна,
кандидат політичних наук, доцент
НПУ імені М.П.Драгоманова

УДК 32:340.125

ПОЛІТИЧНИЙ ПРАГМАТИЗМ

В статті розглядається сутність політичного прагматизму та погляди відомих мислителів Ч.Пірса, В. Джемса, Дж. Дьюї, а також М.Вебера та Е.Фромма. Автор також торкається проблеми неопрагматизму у Рорті та робить висновок щодо активізації політичного життя та дії політичного прагматизму в Україні.

Ключові слова: влада, діяльність, концепція, політика, політичний прагматизм.

В статье рассматривается сущность политического прагматизма и взгляды известных мыслителей Ч.Пирса, В.Джемса, Дж.Дьюи, а также М.Вебера та Э.Фромма. Автор касается проблемы неопрагматизма Рорти и делает вывод относительно активизации политической жизни и действия политического прагматизма в Украине.

Ключевые слова: власть, деятельность, концепция, политика, политический прагматизм.

In article author considered political pragmatism and opinions of famous philosophers Pearse, James, Dewey, Veber, Fromm. Author underlined problem of neopr pragmatism in works by Rortey and came to the conclusion about activization of political life and political pragmatism in Ukraine.

Key words: Politikal, pragmatism, power, policy, conception, aktiviti.

Політичний прагматизм - це ідеологічна установка, яка визначає істинність за позитивною цінністю. Прагматизм протиставляється обмеженню матеріальної складової на користь духовної, інтелектуальної. Прагматизм, як методологічна настанова і ідеологічно-моральна орієнтація, ґрунтується на подвійності (суперечливості) будь-яких феноменів свідомості або множинності змістів (плюралізм). У політиці прагматизм ураховує ірраціональну складову політичної свідомості. На раціональному рівні створюються альтернативні моделі, що дозволяють виявити наявні політичні протиріччя. На рівні прагматичного рішення, яке переслідує максимальну вигоду для політичної структури при

мінімальних витратах на реалізацію програми, суб'єктом політики вибирається модель, що потім реалізується на практиці. У політиці прагматизм є досить адекватною (позитивною) ідеологічною установкою, яка допомагає досягти позитивні результати та вирішити виникаючі реальні проблеми та суспільно значимі цілі, вибрати найкращий варіант і здійснити підготовку до реалізації ідеї.

Політичний прагматизм виражає протиріччя, яке приводить до негативних наслідків у політичному процесі, а тому його бажано доповнювати іншими установками, що може пам'якшити це протиріччя. Крім того, слід підкреслити, що прагматизм має в Україні тінювий характер, а сучасна ситуація в українській державі характеризується відсутністю панування основних політичних вчень, у зв'язку з чим намітилися суперечливі суспільні тенденції:

- перша тенденція пов'язана з сучасною соціально – політичною дією, що припускає освоєння прийомів і правил публічної дії та кризи політики, яка автоматично привела до кризи моралі і вихолощуванню ціннісних орієнтирів. Так, втрата публічних цілей у вигляді загального блага, безпеки, власності приводить до розмитості розуміння того, як складається політика. Все це свідчить про звуження сфери політичної дії, коли діяльність могутніх економічних суб'єктів "вимиває" усякі ідеальні сутності з політичного простору, приводить до деградації суспільної моралі. Цей напрямок іменується як "політичний прагматизм", пов'язаний з розвитком сфери гуманітарних технологій, а також здійсненням дії „просто так”, тобто з досягненням бажаної публічної мети при відсутності змістовної ціннісної підстави, що дає привід різним дослідникам порівнювати сучасну епоху з епохою Макіавеллі [1];

- друга тенденція проявляється у гнучкості форм і методів вирішення проблем, що стоять перед суспільством. Такий підхід дозволяє приймати ефективні рішення з урахуванням умов їхньої реалізації та реальної відповідальності за виконання.

Актуальністю даної статті є вирішення проблеми, яка має сприяти розвитку соціально-правової держави і громадянського суспільства в Україні, а мета статті – напрацювання консолідуючої ідеології політичного прагматизму. Як відомо, громадянське суспільство ґрунтується на принципі ідеологічного плюралізму, реальному праві всіх суб'єктів дотримуватись і відстоювати ідеї, теорії, погляди, що віддзеркалюють різні аспекти життя українського суспільства.

Цей принцип передбачає наявність ідеологічного консенсусу щодо найважливіших і значущих для розвитку громадянського суспільства цінностей. Як підтверджує досвід, такі цінності можуть бути визначені в межах політичної нації, яка спроможна об'єднати Україну.

В Україні суб'єктом права на самовизначення проголошено не націю, яка дала назву країні, а її народ, тобто поліетнічне громадянське суспільство, політичну націю, до якої в Україні належать українці, росіяни, білоруси, євреї, кримські татари та інші етнічні групи. Українці, як титульна нація, дають назву країні, українська мова визнається державною. Становлення політичної нації можливе лише на загальних принципах громадянського суспільства. Ключовими цінностями загальногромадянської ідеології стають, згідно з прагматизмом, моральні та духовні чинники, патріотизм, гуманізм, демократія, соціальна справедливість, освіченість.

На сучасному етапі роль держави в розвитку громадянського суспільства зростає, а самі інститути громадянського суспільства потребують прагматичної сильної державної влади, яка створила б правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступила гарантом їх функціонування.

Для українського народу нагальною потребою є не просто нова, а сильна демократична влада. Очевидно, що слабка влада не зможе утриматися тривалий час і це підтверджує реальність. При цьому в неї залишається єдиний вихід - або залучити у свої ряди справжніх професіоналів, які зможуть виправити ситуацію, або влада буде зметена вихором історичних змін. Всі ці процеси активізує політичний прагматизм, який в той же час посилює незворотність демократичного процесу.

Стратегічним напрямом реформування політичної системи має стати, як проголошує політичний прагматизм, формування інститутів громадянського суспільства, яке є основою української держави.

Політичний прагматизм чітко пов'язаний з розвитком України яка має перейти від доктрини „ розвитку навздогін" до доктрини „ розвитку на випередження", в основу якої має бути покладена інноваційна модель, що ґрунтується на максимальному використанні потужного людського потенціалу.

Здійснюючи стратегію переходу до моделі «розвитку на випередження», слід мати на увазі, що економіка України потребує суттєвих структурних змін, а це неможливо без прагматичного формування механізму відтворення цілісної національної економіки, а тому потрібна обґрунтована концепція економічних реформ, професійно підготовлені кадри, які б досконало володіли методами управління інноваційною економікою. [2]

Слід підкреслити, що політичний прагматизм (від грец. – прагма – справа, дія) – властивість політичної діяльності, за якої головним критерієм і чинником стає досягнення поставленої мети (часто за будь-яку ціну).

В історії політичної науки першим, хто обґрунтував основу категорії політичного прагматизму, був М. Макіавеллі (1469-1527), який розглядав прагматизм як кращу політичну позицію, необхідну для керування політичним процесом. Цей висновок був зроблений на підґрунті нового підходу до політики, до влади, особливістю якого стало те, що явища стали їм пояснюватися не з релігійних або моральних основ, а з інтересів самої людини; були розроблені рекомендації, які завжди популярні серед політичних лідерів.

Політичний прагматизм отримав широку підтримку в сучасній політиці, про що свідчать результати, яких досягали ті політики - керівники держав, лідери політичних партій і інші, що демонстрували свою прихильність до політичного прагматизму, підкреслюючи його історичність та політичність. До політичних прагматиків другої половини ХХ століття відносять Франкліна Рузвельта, Рональда Рейгана (США), Шарля Де Голля й Франсуа Міттерана (Франція), Уінстона Черчилля і Маргарет Тетчер (Англія), Віллі Брандта і Гельмута Коля (ФРН) і ін. [3]

Прагматизм як теоретична концепція виникла в 70- і рр ХІХ ст. у США. Основоположником цього вчення був американський філософ і логік Чарльз Пірс (1839 - 1914р.) за яким прагматизм – це готовність діяти особливим чином, що ґрунтується на вірі, прагненні до емоційного спокою, психологічного задоволення з метою подолання сумнівів, а також забезпечення «зацікавленому суб'єктові» його цілеспрямованої діяльності. Доктрину парагматизму розробляли Вільям Джемс (1842-1910) та Джон Дьюї (1859-1952). [4]

Для Вільяма Джемса істина не просто практичність, а корисність ідеї. При цьому будь – яка теоретична проблема (релігійна, філософська, наукова) набуває значення лише через відношення до потреб, інтересів людини. На його думку, важлива не ідея Бога сама по собі, а наслідки для людини залежно від прийняття чи заперечення цієї ідеї. Джемса мало обходить питання, існує чи не існує Бог насправді і якщо ідея має практичне значення, то цим самим стверджується реальність її об'єкта: віруючому ідея Бога допомагає вижити і це свідчить про її істинність. Так, випробовуються філософські теорії, істинність яких визначається життєвою впливовістю на людей. І такою теорією виступає прагматизм (політичний прагматизм).

Якщо для Пірса істинність ідеї збігається з її практичністю, то для Джемса істинними є ідеї, що мають сприятливі наслідки, зручні, вигідні і стають у нагоді людині, тобто Джемс посилив аспект корисності істини, який у Пірса тільки намітився. Прагматизм, на його думку, на відміну від інших філософських концепцій, не протиставляє істину і благо, а поєднує їх. Істина – це різновид блага, а не щось відмінне від нього. Джемс стверджував, що корисність знання збігається з його істинністю і для нього істинність будь – якої теорії полягає в її здатності працювати на людину, сприяти успіху. У його розумінні істина – синонім доцільності, корисності, успішності.[5]

Практична доцільність є позитивним аспектом концепції Джемса, що відіграє велику роль в організації науки і соціального інституту. Як підкреслює Джемс, істина повинна бути корисною, тобто працювати на користь людині, хоча критерій практичності не позбавлений обмеженості, не є чітким, а має суб'єктивний характер. Ось чому прагматизм та його різновиди (політичний, економічний, соціальний) вважають обмеженим, а сам критерій корисності не є чітким.

Останнім мислителем з плеяди творців прагматизму, як історико-політичної категорії, є Джон Дьюї, Як і його попередники, він розглядав пізнання як пристосування людини до мінливого середовища і тлумачив його як засіб трансформації неконтрольованої ситуації в контрольовану. Так, він стверджував: мислення вносить чіткість і гармонію в ситуацію, де панували нечіткість і сумніви. Цю трансформацію Дьюї уявляв як формування проблеми, що слід розв'язувати, а значущість ідей розглядав у відношенні до проблемної ситуації, а тому, на його думку, ідеї - це проекти рішень в проблемній ситуації; розум носить операціональний, а не споглядальний характер. Дьюї розглядав ідеї як інструменти, засоби розв'язання проблем, а це причина того, що іноді називають інструменталізмом. Концепції політичного прагматизму знаходимо і у М. Вебера, Е.Фромма:

- по М.Веберу, сучасний політичний прагматизм є не що інше, як модифікація жорсткого духовного раціоналізму, котрий, внаслідок рушійних перетворень, посів чільне місце у базовій системі цінностей протестантської етики. [6] Сьогодні типове уявлення про прагматизм (політичний) як послідовну концепцію раціональних управлінських рішень на основі максимізованого егоїзму, визначається, з одного боку, психологічною спадщиною власного казарменого мислення, а з іншого – примітивізованими уявленнями про сучасний ефективний менеджмент. Тому не дивно, що досить часто для багатьох керівників різних ланок і сфер діяльності ідеальною моделлю менеджменту на пострадянських теренах є своєрідна суміш партійного райкому і транснаціональної корпорації. Така модель має вигляд досить привабливого синтезу зворушливої патріархальності і блискучого модерну та скромних перспектив з точки зору ефективності;

- Е.Фромм відзначав: надзвичайна упередженість наших тверджень обумовлюється тим, що ми живемо в суспільстві, яке базується на трьох стовпах: приватній власності, прибутку і владі. Не має значення, звідки взялася власність, та сам факт володіння нею не накладає ніяких зобов'язань на її власників. На думку Е.Фромма, слід з'ясувати, де була придбана власність, що слід зробити з нею, а поки не порушується закон, володіння є абсолютним, необмеженим правом на власність.[7]

Така прагматизація світогляду власника отримала в Україні популярність і саме тому сьогодні у нас суттєво переважають темпи утвердження прагматизму володіння, відокремленого від критерію ефективності. Таким чином, прагматизм, і безпосередньо політичний, починається і завершується ідеологією максимізації прибутку, що невідворотно штовхає до здобуття довгострокових прагматичних перспектив суспільства, стабільності і збалансованості його розвитку.[8]

Являючись гнучкою філософією, прагматизм в усіх його проявах дожив до наших днів. Так, у 80-ті роки представник неопрагматизму Р.Рорті зв'язав основні ідеї прагматизму з ідеями аналітичної філософії і постмодернізму, намагаючись відмовитись від основних філософських опозицій, що спираються на традиції Платона, Декарта, Канта.

Р.Рорті намагається відкинути уявлення про свідомість як про простір понять, які з більшою, або меншою мірою адекватності віддзеркалюють зовнішній світ, він говорить про вірування, що можна впізнати за схильністю до того, щоб визначити істинність якогось відчуття. На його думку загальні звички (бажання, вірування) приписуються тим об'єктам, які здатні стати суб'єктами, тобто суб'єктивність передує і суб'єкту, і об'єкту, а свідомість - індивідуальній свідомості та універсальному буттю речей. Як неопрагматик, Рорті намагається сприяти радикальному перегляду поглядів на саму філософію, яка виступає не як пошук істини, а як розмова і комунікація. Головне, що характеризує сучасну епоху – це крах фундаменталізму. Провал стратегій неопозитивістів не був невдачею однієї з теорій, він

свідчив про неможливість обґрунтування знання взагалі, а також про те, що традиція Платона, Декарта, Канта керувалася міфом і вірила в істину.

Рорті не пропонує відсікати від філософії якісь види діяльності, єдине, що потрібне – зруйнувати уявлення, що існують якісь данні, що доводять філософське знання, критерії і розрізнення істинного і хибного.[9]

Рорті ставить в центрі уваги проблеми контекстуального використання мови, дослідження структур та зв'язків фундаментальних категорій людського мислення та їх відношення до структури реальності, а соціум він розуміє як мовну спільність вчених, політиків, журналістів, філософів, яку він розглядає в якості єдиної реальності, що має політичне, економічне і соціальне значення для сучасної людини, що в процесі спілкування визначає не тільки політичні погляди, а й релігійні вірування, філософські концепції, научні теорії. Його наукові, неопрагматичні погляди пов'язані з політичними, з політичним прагматизмом та являються критерієм їх цінності і істинності.

Таким чином, сьогодні в Україні відбувається активізація політичного життя, дії політичного прагматизму, що дає можливість оцінити діяльність політиків та прослідкувати зв'язки ідеологічних настанов з погляду прагматичної теорії.

Література:

1. Семиноженко В., Геец В. Украина – 2015: не упустить свое будущее // День. – 2008. – 24 января. – С.9
2. Башта В. Валовий внутрішній провал // Тижневик „Дзеркало тижня”, № 15 від 25 – 29.04.2009р. – С.6-7
3. Очерки по теории теоретической социологии XX столетия М., 1994. – С. 7-32
4. Джемс В. Прагматизм. Київ. Видавництво „Україна”, 1995. – С. 29
5. Там само. Див. п. 3 – С. 62
6. Вебер М. Про внутрішнє покликання до науки // Макс Вебер. Соціологія. Загально – історичні аналізи. Політика. Пер. з нім. – К., 1999. – С. 39
7. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; иметь или быть? Пер. с англ. – К., 1998. – С. 25
8. Почепцов Г.Г. Інформаційна політика: Навч.Посіб для вузів; 2 – е вид. – К.: Знання, 2008. – С. 32
9. Там само. Див. п.7

**ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ЗЛАГОДИ
ТА ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

Панченко Тетяна Василівна,
докторант кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 323.174:321.7

**РЕГІОНАЛЬНА І ЛОКАЛЬНА ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК СКЛАДОВІ КУЛЬТУРИ
СУБСИДІАРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ**

У статті досліджуються проблеми територіальної ідентичності, передусім регіонального і локального рівней, в контексті перспектив утвердження субсидіарної демократії. Відповідні ідентичності розглядаються як базові рівні системи ідентифікаційних практик людини, що визначають демократичні основи політичної культури.

Ключові слова: субсидіарна демократія, територіальна / регіональна / локальна ідентичність, політична культура.

В статье исследуются проблемы территориальной идентичности, прежде всего регионального и локального уровней, в контексте перспектив становления субсидиарной демократии. Соответствующие идентичности рассматриваются как базовые уровни системы идентификационных практик человека, определяющие демократические основы политической культуры.

Ключевые слова: субсидиарная демократия, территориальная / региональная / локальная идентичность, политическая культура.

The article deals with the problem of territorial identities on regional and local levels in the context of prospects of subsidiary democracy. These identities are considered as basic levels of human identification, that determines democratic bases of political culture.

Key words: subsidiary democracy, territorial / regional / local identity, political culture.

У попередніх публікаціях автора, присвяченим проблемам демократії, принципу субсидіарності та утвердженню субсидіарних відносин [1-3] було обґрунтовано концепт «субсидіарної демократії» як форми демократії, що реалізується на різних рівнях політичної взаємодії від локального до глобального. Забезпечуючи розподіл функцій, повноважень і компетенцій між цими рівнями, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію у порівнянні з вищим, субсидіарна демократія ґрунтується на сполученні цінностей свободи, справедливості, відповідальності та загального блага. У межах даної публікації зупинимося на політико-культурному вимірі субсидіарної демократії, а саме одному з її компонентів – ідентичності як явищі, що зумовлює неоднорідність та багаторівневість політичної культури, появу різноманітних субкультур. Оскільки утвердження багаторівневих політичних відносин відбувається передусім у різних територіальних просторах, сфокусуємо увагу на тих аспектах, які фіксують самоідентифікацію особистості з певною територіальною спільнотою або просторово-територіальну ідентифікацію.

Питання просторово-територіальної ідентичності, ідентифікації останнім часом досліджувалось у працях І. Бусигіної, В. Гельмана, Е. Морозової і Е. Улько, Л. Нагорної, С. Савоскула, А. Слиза і М. Щепананського та ін. Усі вони визнають, що поняттям «територіальна ідентичність» охоплюється комплекс колективних ідентифікацій, що мають у своїй основі просторові ознаки. Осмислюючи природу територіально-просторових ідентичностей – від глобальної до локальної в різних системах координат, в цих працях наголос незмінно робиться на «визнанні тією чи іншою територіальною спільнотою таких спільних цінностей, які не тільки визнаються «своїми», але й здатні становити тривку основу для консолідації» [4, с.66]. Остання, на нашу думку, виступає важливішою

передумовою для організації політичного життя на демократичних засадах, політичної участі громадян та їх впливу на прийняття суспільнозначущих рішень. Відповідно ієрархія територіальних ідентичностей, де нижчі рівні співіснують з вищими, виступає тим каркасом, на якому будується культура субсидіарної демократії.

У межах даної публікації зупинимося передусім на нижчих рівнях територіальної ідентичності – регіональній і локальній, здійснимо спробу виявити їх підвалини, складові, з'ясувати їхню роль в ієрархії територіальних ідентичностей й в утвердженні культури субсидіарної демократії.

Локальна (ідентичність з конкретним містом, селом, певною місцевістю) та регіональна ідентичності (ідентичність з певною регіональною спільнотою) займають особливе місце в системі ідентифікаційних практик людини. Для них територія виступає основним градієнтом та чинником соціалізації індивіда і політичної мобілізації. Саме локальну й регіональну ідентичність мав на увазі автор фундаментальних праць з націоналізму Ентоні Сміт у своєму дослідженні колективних ідентичностей, ставлячи фактор території на друге місце після роду в системі ідентифікації людини. Більш того, перевагу даного виду колективної ідентичності перед родовою дослідник вбачав у тому, що місцева й регіональна ідентичність володіють більшою об'єднуючою силою. «Локальності та регіональності, здається, властива та сила гуртування, якої здебільшого бракує диференціації за родом» [5, с.13], зазначає він. Разом з тим Сміт застерігає проти надмірної переоцінки регіоналізму: «Вкрай рідко можна спостерегти могутній і згуртований регіональний рух... В більшості випадків «регіоналізм» нездатний забезпечити мобілізацію свого населення з його окремими наріканнями та особливими проблемами. Крім того, регіони дуже важко визначити географією; часом у них декілька центрів, а кордони розмиті [5, с.13-14].

Ідентифікація на мезорівні – проміжному між загальнонаціональною та локальною ідентифікацією або регіональна ідентичність останнім часом привертає увагу дослідників всього світу у зв'язку з тенденціями зростання ролі регіонів у міжнародному поділі праці та транскордонному співробітництві. Окрім того, регіональна ідентичність викликає інтерес дослідників процесів націотворення, які виходять з того, що регіональна ідентифікація сильніше проявляється в суспільствах, де не завершився процес формування національної ідентичності. При цьому, варто відзначити, що дослідження й навіть елементарне звернення до феномену регіональної ідентичності, як правило, завжди відбувається у її співвідношенні з ідентичністю національною. Ми також, слідуючи традиції, що склалась, розглянемо деякі аспекти регіональної ідентичності у її безпосередньому зв'язку з національною.

Регіональна ідентичність як суб'єктивна соціально-географічна реальність формується на підставі почуття спільності володіння та користування певною територією, власних соціальних зв'язків, способів організації життєдіяльності, системи цінностей, що відрізняються від загальнонаціональних. Якщо для національної ідентичності територія виступає як один з її компонентів, який співіснує з іншими, то для регіональної ідентичності територіальний фактор відіграє провідну роль. Регіональна ідентичність безпосередньо пов'язана з територією, яка значуща для індивіда та спільноти, і сприймається як Батьківщина чи мала Батьківщина.

Розвиток регіональної ідентичності передбачає наявність принаймні двох видів передумов: культурних та соціально-економічних [6, с.162]. Особлива регіональна історія, традиції або міфи (які виступають часто як інтерпретації минулого), мова, релігія, регіональна література, музика, фольклор складають передумови розвитку регіональної ідентичності культурного характеру. Саме на цій основі будуються регіональні ідентичності європейських етнічних регіонів. Міжрегіональні диспропорції в рівнях соціально-економічного розвитку утворюють передумови регіональної ідентичності соціально-економічного характеру. На культурно-історичні і соціально-економічні передумови регіональної ідентичності накладається географічний чинник, що визначає територіальну ієрархічність і (або) неоднорідність. Іншими словами відіграє певну роль або віддаленість від центрального місця (міра периферійності), або різкі відмінності між макрорегіонами країни

(градієнта Північ/Південь або Схід/Захід). Цей географічний чинник відрізняє регіональну ідентичність від національної.

При здійсненні спроби перенесення ідеї Б. Андерсона «уявлених спільнот» на регіональний ґрунт, виявляється, що регіональні ідентичності менш міцні у порівнянні з національними. Національній державі, зазначає Л. Нагорна, в принципі не складно будувати два міфи – історичний та географічний – на спогадах про уславлених пращурів та священні рубежі. Субнаціональним регіонам набагато важче «винаходити традицію» на такому ґрунті – адже, як правило, регіони не є однозначно визначеними ні з історичного, ні з географічного погляду, а рубежі між ними часто є лише результатом прагнення до управлінської ефективності [4, с.55]. Окрім того, якщо Андерсон вбачав нації як закриті системи («спільнота, що має певні межі..., поза якими існують інші нації» [7, с.334]), то регіони, навпаки, повинні розглядатися як відкриті. Тому регіональні ідентичності не замінюють і не відмінюють національні, вони в більшості випадків носять додатковий характер і є системою не жорстких, обов'язкових, але швидше рихлих і гнучких зв'язків. Причому вони можуть виступати додатковими як по відношенню до національних, так й по відношенню до ідентичностей нижчого рівня. Додатковий характер регіональних ідентичностей по відношенню до локальних відповідає доктрині субсидіарних політичних відносин, де кожний наступний рівень є додатковим по відношенню до нижчого.

З регіональної ідентичністю (мезорівень) співіснує ідентичність нижчого, базового рівня – локальна ідентичність (мікрорівень). Термін «локальний» є похідним від латинського «localis», що означає «конкретне місце» або «розташування у просторі». Своєрідну характеристику місця та простору, яку дав американський географ китайського походження І-Фу Туан. «Простір, писав він, у західному світі є загальноприйнятим символом свободи. Простір відкритий, передбачає майбутнє й побуджує до дії... Закритий й олюднений простір стає місцем. У порівнянні з простором місце є спокійним центром певних цінностей. Людям необхідне як місце, так й простір. Місце – це безпека, простір – це свобода; ми прив'язані до першого й тужимо за другим. Немає кращого місця, ніж дім...» [8, с. 75] Рідний дім як головний символ місця зберігає сліди, які залишила історія, він пов'язаний з сім'єю, її долею. Він виступає головним елементом малої батьківщини для багатьох поколінь, основою, що формує локальну ідентичність. Однак дім є не єдиною опорою для локальної ідентичності. Певну роль в її формуванні відграють самотутні люди, магічні місця. Як слушно зауважують Е. Морозова і Е. Улько, локальна ідентичність може реалізовуватися через ідентифікацію з окремими елементами:

- ідентифікація з малою батьківщиною;
- місцем народження;
- ідентифікація з особливостями ландшафту і клімату;
- ідентифікація із значимими історико-культурним подіями;
- ідентифікація із значимими людьми: відомими особами; з близькими, друзями (безпосередні контакти), колегами по роботі;
- ідентифікація з економічною спеціалізацією територій і рівнем соціально-економічного розвитку;
- ідентифікація з особливими реальними або приписуваними межами колективної поведінки [9, с.139].

Багатоманітність елементів локальної ідентичності свідчить, що її формування відбувається під впливом багатьох факторів. До них російський етнолог С.С. Савоскул додає також уявлення про сучасний стан суспільства, в якому перебуває особистість та з яким вона себе в тій чи іншій мірі ототожнює, оціночні судження про свою спільноту та її соціокультурне та природне середовище, уявлення про сусідні та інші співтовариства, з якими взаємодіють представники даної групи тощо [10, с.58]. Цей значний перелік елементів локальної ідентичності та факторів її формування демонструє, що за кількістю джерел формування локальна ідентичність переважає над регіональною.

Отже, локальна ідентичність є формою ідентифікації людини з локальним або місцевим співтовариством, відчуттям причетності до подій, що відбуваються на території безпосереднього мешкання (міста, району, селища, села, мікрорайону). Вона виявляється у формуванні певної системи цінностей і норм поведінки жителів території. При цьому співтовариства міста, району, селища, села, мікрорайону володіють умовно кажучи різними атрибутами локальності. Іншими словами не усі вони є у повній мірі локальними співтовариствами. Щоб оцінити їх відповідність категорії «локальне співтовариство», варто виокремити його головні ознаки.

Передусім, відносини, що виникають між членами локального співтовариства мають характер безпосередніх контактів. Акторів локальної сцени об'єднує певна єдність цілей і засобів, що слідує із спільності повсякденного життя. Вони сприяють розвитку й мобілізують суспільну поведінку [11, с.4]. Отже, організація безпосередніх відносин між людьми й підтримка контактів між ними, властиві для локального співтовариства, зумовлює обмежену кількість його членів. Вважається, що в ідеалі локальне співтовариство нараховує не більше 5000 жителів. Невипадково, у різноманітних концепціях адміністративно-територіального поділу саме ця кількість населення вважається оптимальною для адміністративно-територіальної одиниці базового рівня. Якщо число жителів збільшується, зростає анонімність та зменшується суспільний контроль

По-друге, локальне співтовариство відчуває необхідність у певних соціальних інститутах, з якими пов'язане життя кожної людини. Оскільки людина народжується, вчиться, працює, відпочиває, боліє й вмирає, місцеве співтовариство потребує лікарні з родильним відділенням, дитячі садки, школи, підприємства, церкви, пункти побутового обслуговування, місця відпочинку й нарешті цвинтарі як особливі місця суспільної пам'яті, що об'єднують тих, хто пішов, й тих, хто залишився.

Отже, лише співтовариства окремих сіл, селищ, малих міст відповідають цим ознакам локальних співтовариств. На урбанізованих територіях локальні співтовариства витісняються територіальними співтовариствами (community) [11, с.4], для яких властиві менш стійкі зв'язки між членами, більш низький рівень індивідуальної та колективної ідентифікації, готовність до міграції, менш тісні відносини з родиною, а також слабке почуття спільного господарювання. За великим рахунком ідентифікацію мешканця великого міста з відповідним містом лише з певною умовністю можна назвати локальною, вона ближче до регіональної. Його локальне співтовариство розширюється в окремих випадках до кількох мільйонів жителів, в результаті чого втрачає ознаки «локальності». Лише в окремих випадках можливе формування додаткового, базового рівня ідентичності - ідентифікації з районом, мікрорайоном. Хоча оскільки відповідна спільнота є переважно утворенням штучного характеру, вона володіє лише обмеженими атрибутами локальності.

В умовах сучасної територіальної організації суспільного життя локальні співтовариства співіснують з іншими територіальними. Невипадково для виокремлення спільнот на місцевому рівні використовують категорії «територіальний публічний колектив», «територіальний колектив громадян», «територіальна громада», для яких показник чисельності населення стає другорядним. Хоча кожна з цих категорій характеризується різними підходами та кваліфікуючими ознаками, їх об'єднує право членів на реалізацію публічної влади безпосередньо або через обраних представників, що реалізується через систему місцевого самоврядування. Відповідно головним критерієм для виокремлення територіальної громади (територіального колективу тощо) є не чисельність населення, а наближеність влади та суспільних послуг до населення. Відповідно за цієї логікою, як одне село, так і мегаполіс, є територіальною громадою.

Отже, територіальні громади, на відміну від локальних співтовариств, виступають повноправними суб'єктами політичних відносин. Тому коли говорять про локальну політичну культуру мають на увазі фактично політичну культуру рівня територіальних громад. Так, М. Лендел локальну політичну культуру визначає як «культуру, що склалася в громадах, і до якої належать представники місцевих урядів [12, с.22]. Хоча, коли Г. Алмонд і

С. Верба згадували «локальне» коріння політичної культури, обґрунтовуючи модель громадянської культури, вони мали на увазі скоріше культуру локальних співтовариств. Зокрема, патріархальну складову громадянської культури вони пов'язували з «локальною» роллю членів сімей, соціальних і громадських організацій, спільнот поза межами політики, тобто фактично з системою суспільних відносин на рівні локального співтовариства.

Отже, локальні співтовариства, наряду з сім'єю, в усі часи були основним елементом суспільної структури. Спочатку процеси індустріалізації, потім глобалізації кидають чисельні виклики локальним співтовариствам та локальній ідентичності. Якщо індустріалізація та викликана нею урбанізація розширює межі локальних співтовариств, перетворюючи їх на територіальні, то глобалізація загалом анулює уявлення про те, що ми живемо у закритих, обмежених один від одного просторах. Вона «знищує» відстань, утворюючи світ у якому географічні й політичні бар'єри не від чого не захищають й не обмежують. Разом з тим глобалізація означає не лише делокалізацію, але й релокалізацію, у ході якої локальні співтовариства зміцнюють свій вплив на відповідні національні контексти [6, с.267]. Відповідно локальна ідентичність у умовах глобалізації не втрачає свого значення. В умовах глобальної нестабільності локальна ідентичність часто виступає істотною опорою для людини в можливості мати визначеність власного положення в системі соціального простору, стає підставою для активності і частково компенсує втрату інших досить важливих соціальних ідентичностей. Більш того, глокалізація як результат синтезу глобального і локального дає можливість для утворення нових локальних спільнот, що зосереджені навколо певної місцевості, але вбирають в себе всі риси спільнот, що існують на глобальному рівні. Крім того, об'єднання у нові локальні (глокальні) спільноти можливе не лише навколо певного місця, але і навколо спільних інтересів та ідей, які не завжди легітимують себе через власну «ідею минулого». Дроблення та розпад великих історичних наративів якраз і викликаний загальною децентралізацією ідентичностей в сучасному суспільстві, а не однією лише їх переорієнтацією з національної держави на окремих «локус».

Таким чином, локальна, як й регіональна ідентичності, є основою для відповідних політичних культур й організації політичного життя у територіально обмежених просторах. Високий рівень відповідних ідентичностей означає готовність до дій на користь колективу – відповідної територіальної спільноти, у тому числі інноваційних заходів, й навпаки велика дистанція по відношенню до локального та регіонального пов'язана не лише з пошуком інших груп та систем, але й відмову від набуття елементарних навичок участі у прийнятті суспільнозначущих рішень. Високий рівень локальної й регіональної ідентичності – необхідна умова для субсидіарних політичних відносин, які будуються з низу до гори, але не достатня. Вони вимагають з боку носіїв відповідних ідентичностей особливого відношення до зовнішніх змін, у тому числі тих, що викликані глобалізацією. З чотирьох можливих варіантів відношення до зовнішніх змін – консервативного (спрямоване на збереження у незмінному вигляді цінностей та структур локальної спільноти), адаптаційного (спрямоване на збереження цінностей, структур та місцевих систем, що не суперечать тенденціям глобалізації), адаптаційно-інноваційного (разом з збереженням цінностей, структур та місцевих систем відкриває можливості для засвоєння інновацій) та дезінтеграційно-інноваційного (відторгає традиційні локальні цінності, структури й системи, приймаючи інновації) [12, с.6], багаторівневим політичним відносинам на засадах субсидіарності сприяє лише адаптаційно-інноваційне відношення. Отже, високий рівень локальної та регіональної ідентичності має триматися на прагненні до збереженні цінностей, структур та місцевих систем, що не суперечать тенденціям глобалізації, що сполучається з відкриттям можливостей для засвоєння інновацій.

Підсумовуючи вищевикладене, відзначимо, що територіальні ідентичності, передусім, регіональна і локальна, відіграють важливішу роль в ідентифікаційній системі людини, що включена в систему багаторівневих політичних відносин. Відчуття приналежності до локальних та регіональних співтовариств зумовлює готовність до дій на користь відповідної

територіальної спільноти, що формує навички політичної участі громадян та впливу на прийняття суспільнозначущих рішень. Безпосередність контактів, що притаманна локальним співтовариствам, та наявність широкого кола джерел для формування локальної ідентичності зумовлює її первинність по відношенню до регіональної ідентичності та ідентичностей наступних рівней. Рихлість і гнучкість зв'язків усередині регіональних співтовариств та обмежена кількість джерел для формування регіональної ідентичності зумовлює додатковий характер ідентичності даного рівня не лише по відношенню до локальної, але до національної ідентичності. Водночас з посиленням регіональної складової у світовому політичному відбувається зміцнення регіональної ідентичності, оскільки не локальні співтовариства чи місцевості, а регіони стають суб'єктами міжнародних відносин. У цьому зв'язку перспектива пірамідальної будови територіальних ідентичностей, де кожний вищий рівень виступатиме додатковим по відношенню до попереднього, виглядає як міцна основа для реалізації субсидіарної демократії.

Перспективи подальших розвідок автора будуть пов'язані з визначенням місця й ролі ідентичностей вищого рівня – національної і наднаціональної – в утвердженні культури субсидіарної демократії.

Література:

1. Панченко Т.В. Субсидіарна демократія в умовах глобалізації і регіоналізації політичного простору / Т.В. Панченко // Політичний менеджмент. — 2009. — № 5. — С. 36—45.
2. Панченко Т.В. Субсидіарне врядування: баланс глобальних, національних, регіональних і локальних владних інституцій / Т.В. Панченко // Вища освіта України. — 2009. — № 3. — С. 56—64.
3. Панченко Т.В. Субсидіарність і демократія: витоки, суперечності та перспективи взаємодії / Т.В. Панченко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Питання політології». — Вип.16. — 2010. — № 885. — С. 63—70
4. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст [Текст]: [Моногр.] / Л.П. Нагорна. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
5. Сміт Е. Національна ідентичність [Текст]: [Моногр.] / Ентоні Сміт Д. — К.: Основи, 1994. — 224 с.
6. Бусыгина И.М. Политическая регионалистика: [Учеб. пособие] / И.М. Бусыгина. — М.: Университет; РОССПЭН, 2006. — 280 с.
7. Андерсон Б. Уявлена спільнота / Бенедикт Андерсон // Націоналізм: Антологія: [2-е вид.] / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: Смолоскип, 2006. — 684 с. — («Політичні ідеології»). — С. 333—342.
8. *Tuan Yi – Fu. Przestrzeń i miejsce / Yi - Fu Tuan ; przełożyła Agnieszka. Morawińska.* — Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. —253 s..
9. Морозова Е.В. Локальная идентичность: формы актуализации и типы / Е.В. Морозова, Е.В. Улько. — ПОЛИТЭКС. —2008. — № 4. — С. 139—151.
10. Савоскул С.С. Этнос, общество, государство. Локальная идентичность современных россиян (опыт изучения на примере Переславля-Залесского) / С.С. Савоскул // Этнологическое обозрение. — 2005. — № 2. — С. 58—73.
11. Слиз А. Локальная и региональная идентичность в процессе глобализации / А. Слиз, М. Щепанський // Вісник СевДТУю Вип. 94: Філософія: зб. наук. пр. — Севастополь: Вид-во: СевНТУ, 2009. — С. 3—7.
12. Лендзел М. Теоретико-методологічні засади аналізу локальної політичної культури / Мирослава Лендел // Політичний менеджмент. — 2008. — № 5. — С. 11—24.

*Рудакевич Олег Михайлович,
доцент кафедри філософії та політології
Тернопільський національний економічний університет*

УДК 32.008[321.1:323.15]

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ “НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА” ТА “ЕТНОПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА НАЦІЇ”

У статті проаналізовано зміст та співвідношення понять “національна політична культура” та “етнополітична культура нації”, з’ясовано їх пізнавальний потенціал у дослідженні політико-культурних процесів. Охарактеризовано структурні рівні етнополітичної культури, їх роль у функціонуванні поліетнічних націй.

Ключові слова: *національна політична культура, етнополітична культура нації, рівні етнополітичної культури, культура міжетнічного спілкування.*

В статье проанализировано содержание и соотношение понятий “национальная политическая культура” и “этнополитическая культура нации”, определено их познавательный потенциал в исследовании политико-культурных процессов. Охарактеризовано уровни этнополитической культуры, их роль в функционировании полиэтнических наций.

Ключевые слова: *национальная политическая культура, этнополитическая культура нации, уровни этнополитической культуры, культура межэтнического общения.*

The article analyzes the content of and the correlation between the terms "national political culture" and "nation's ethno-political culture", in order to determine their cognitive potential in the study of political and cultural processes. The author characterizes the structural level of the ethno-political culture and their role in the functioning of multi-ethnic nations.

Key words: *national political culture, nation's ethno-political culture, levels of ethno-political culture, the culture of interethnic communication.*

Формування модерної української нації, яка об’єднає всі національності України на основі спільних цінностей та ідеалів, вимагає динамічного формування національної політичної культури. Одночасно актуалізується проблема перспектив розвитку та взаємодії етнічних груп у суверенній українській державі, а отже формування адекватної етнополітичної культури. У контексті сказаного теоретичний інтерес викликає питання про співвідношення національної політичної культури й етнополітичної культури нації, понять, що їх відображають. Мова йде про специфічний зміст та спільні елементи кожного з них, перспективи, які відкриваються в дослідженні національної політичної культури з посиленням уваги до політико-культурних засад етнополітичних відносин.

Поняття “національна політична культура” не є вельми поширеним у вітчизняному та зарубіжному політологічному дискурсі. Аналіз показує, що українські дослідники частіше вживають поняття “політична культура суспільства”, “політична культура населення України”, “політична культура українського народу”, ніж “національна політична культура” чи “політична культура нації” [1; 8; 9]. Якщо в нашій країні основною причиною неактивного використання поняття “національна політична культура” є несконсолідований і перехідний стан української нації, її культури, то західні суспільствознавці зауважують умовний характер цього поняття. Існування “політичних субкультур, – зазначає Л. Даймонд, – спонукає нас із великою обережністю говорити про політичну культуру нації, розуміючи під нею хіба що окрему суміш, або рівновагу різних орієнтацій у межах однієї країни” [2, с. 885]. Саме фрагментарний характер та наявність яскраво виражених політичних субкультур у значній кількості націй стали істотною перепорою на шляху формування загальної теорії національної політичної культури. Все ж останніми роками у вітчизняній науковій літературі появляються публікації на тему теоретичних засад власне національної політичної культури (В. Лісовий, О. Рудакевич та ін.) [6; с.10].

Поняття “етнополітична культура” має узагальнюючий характер, тобто може характеризувати політико-культурні процеси в будь-якому соціумі – локальному, національному чи глобальному. На необхідність її розробки звертали увагу вітчизняні дослідники ще на початку 90-х років минулого століття. Так, О. Картунов і О. Маруховська, характеризуючи етнополітологію як науку, “етнополітичну культуру” відносили до основних об’єктів її дослідження [3, с.80].

Одне з перших довідникових визначень “етнополітичної культури” належить теоретику етносоціальної культури В. Скуратівському. Етнополітична культура, – зазначав науковець, – це “система цінностей, норм поведінки, форм діяльності, характерних для суб’єктів етнополітики, в основі яких лежить критичне політичне мислення, культура міжетнічного спілкування, загальнолюдська свідомість” [11, с.4]. Ця дефініція акцентує увагу на культурі міжетнічного спілкування як функціональній основі етнополітичної культури. Однак вона не розкриває змісту і специфіки категорії “етнополітична культура”, адже залишається нез’ясованим поняття “культура міжетнічного спілкування”, тим більше, що етнополітичні відносини включають, крім міжетнічних стосунків, взаємодію етносів з політичними інститутами.

Ще одне зауваження полягає в тому, що автор дотримується характерного для радянського суспільствознавства прогресистського трактування культури: культура як ідеал суспільно-політичного життя, до якого слід прагнути (критично, а не заідеологізовано мислити, орієнтуватись на загальнолюдські цінності тощо). Ця хиба властива й для чималої кількості інших публікацій на тему етнополітичної культури. На наш погляд, культура, в т. ч. політична чи етнополітична, це реально діючі культурні цінності і норми, які історично склалися і є властивими для політичного життя народу сьогодні. Науково некоректною є також мова про “нижчий” чи “вищий рівень” етнополітичної культури соціуму. Аналіз і оцінку етнополітичної культури, на нашу думку, доцільно здійснювати за критеріями її сформованості, відповідності ментальності народу та історичним традиціям, демократичним засадам тощо.

Мета даної статті – уточнивши сутнісні характеристики і структуру національної політичної культури та етнополітичної культури нації, розкрити співвідношення відповідних понять з метою формування ідей, які матимуть теоретико-методологічне значення для подальшого дослідження національної політичної культури.

Політична культура нації акумулює історичний досвід, традиції, цінності, ідеї, набуті спільнотою впродовж її існування як колективного суб’єкта політичної діяльності. Вони забезпечують відтворення політичної системи нації на засадах наступності і надають спрямування політичним процесам. Дослідження національної політичної культури може відбуватися як на основі індивідуалістичної методології, що використовувалася фундатором наукової концепції політичної культури Г. Алмондом та його колегами [12], так і групоцентричного й соціетального підходів. В останньому випадку в першу чергу виявляються й аналізуються не індивідуальні чи групові елементи політичної культури, а загальнонаціональні політико-культурні форми – національні політичні цінності та ідеали, властиві народу стереотипи мислення і поведінки, національні міфи, символи, ідеї тощо [10].

Поняття “національна політична культура”, на наш погляд, має вужчий зміст, ніж “політична культура нації”. Для національної політичної культури вищою цінністю (цінністю-метою) є нація та її члени. В якості цінностей-засобів визнаються національний суверенітет, національна держава, національна політична система в цілому, а в ролі цінностей-умов – національна ідентичність, національна злагода, мирне співіснування з іншими народами тощо. “Політична культура нації” – поняття, яке представляє сукупну політичну культуру всіх суспільних сил, які проживають на території нації (держави). Її складовими, крім національної політичної культури, є (чи можуть бути) культури з істотно відмінним, навіть антагоністичним набором цінностей та орієнтацій, спрямованих на побороювання даної національної спільноти, підрив її культурних основ. Політичні сили, яким властива така культура, зазвичай іменуються “сепаратистськими” чи “п’ятою

колоною”. Вони відстоюють інтереси етногруп, що нелояльні до національної ідеї, або ж пропагують і відстоюють цінності і цілі іноземних держав.

Національна політична культура також не позбавлена ціннісного плюралізму чи “внутривидової” боротьби, але всі відхилення від “середнього значення” відбуваються у рамках базового ціннісного коридору – визнання даної нації та її членів вищою політичною та соціальною цінністю, пошанування національної держави, національних символів, національних героїв тощо. Ціннісні “флуктуації”, з точки зору синергетики, є необхідною умовою неперервного оновлення існуючих засад політичного життя, без чого неможлива життєздатна національна спільнота.

Принципово важливим також є врахування того факту, що політика нації як колективного суб’єкта спрямована на всі сфери її життєдіяльності – економічну, соціальну, правову, духовну тощо, що зумовлює специфічний зміст відповідних компонентів її політичної культури. Серед об’єктів політичного впливу є також етнополітичні відносини. Тому, сформована в процесі реалізації етнонаціональної політики культура, – важлива складова національної політичної культури.

Поняття “етнополітична культура”, яке впроваджене в науковий дискурс вітчизняними вченими в середині 90-х рр. минулого століття, співіснує нині з близьким за змістом поняттям «культура міжетнічних (міжнаціональних) відносин», що вживалося ще в радянському суспільствознавстві. Для його трактування важливе методологічне значення має з’ясування змісту категорій “етнополітика” та “суб’єкт” і “об’єкт етнополітики”.

Етнополітика – це вид політичної діяльності, політичної поведінки, політичної взаємодії та відносин, об’єктом впливу чи зацікавлення яких є етнічні (національні) інтереси, статус етногруп у соціумі, їх основні атрибути (мова, історична пам’ять, традиційне мистецтво, релігія тощо), перспективи подальшого існування, а також утвердження певного типу міжетнічних відносин у національному соціумі. Важливо підкреслити, що етнічні групи, крім політичної, можуть здійснювати й інші види діяльності та взаємодії – економічну, соціальну, моральну, релігійну та ін. Поняття “культура міжетнічного спілкування” є широким за змістом терміном, який виходить за межі власне політичних відносин. Що стосується етнополітичної культури, то вона, крім політичного аспекту міжетнічних відносин, відображає, як уже зазначалось, взаємодію етносів з політичними інститутами та взаємини самих інститутів з питань етнічної життєдіяльності.

У структурі етнополітичних відносин в якості взаємодіючих сторін слід виділяти неінституційні та інституційні суб’єкти. До перших належать члени етносів, етнічні групи, нація; до других – держава, її органи, політичні партії, національно-культурні товариства. Враховуючи можливі комбінації взаємодіючих суб’єктів в етнополітичному процесі, виділимо основні складові чи *рівні* етнополітичної культури нації.

1. Міжособистісний рівень етнополітичної культури становлять культурні елементи, що формуються та проявляються у відносинах між представниками етногруп (член етносу 1 ↔ член етносу 2, 3).

2. Особистісно-груповий рівень – етнополітична культура, що формується і функціонує у взаєминах членів етногруп з тією чи іншою етногрупою, її атрибутами та інституціями (член етносу ↔ етнічна група 1, 2, 3). Цей рівень етнополітичних відносин та культури включає стосунки не лише з чужими етносами, а й своїм.

3. Міжгруповий рівень – культура міжетнічної політичної взаємодії, в якій етноси (етнічні групи та нації) розглядаються як колективні суб’єкти діяльності та взаємодії (етнічна група 1 ↔ етнічна група 2, 3). Ця культура акумулюється та використовується також інституційними суб’єктами, що представляють інтереси й цілі відповідних спільнот.

4. Національно-етногруповий рівень представляє етнополітичну культуру взаємодії національної спільноти з етнічними групами, які проживають на її території (нація ↔ етнічна група 1, 2, 3). Засади цього виду етнополітичної культури за своїм змістом максимально наближені до змісту поняття “національна політична культура”.

5. Інституційно-груповий рівень – культура взаємодії етнічних груп та спільнот (етнічних меншин, корінних малочисельних народів, титульного етносу, нації в цілому) з політичними інститутами країни, які спроможні реалізовувати певну етнополітику (етнічна група 1, 2, 3 ↔ політичний інститут 1, 2, 3).

6. Міжінституційний рівень – етнополітична культура взаємодії державних і недержавних інститутів з питань етнополітики (політичний інститут 1 ↔ політичний інститут 2, 3). Цей рівень культури має складну структуру, пов'язану з наявністю державних органів національного та регіонального рівнів, інститутів самоврядування, вертикальною структурою політичних партій, громадських організацій і суспільно-політичних рухів.

7. Системно-узагальнюючий, національний рівень. Він включає всі зазначені компоненти етнополітичної культури та синергійний ефект їх поєднання.

Враховуючи сказане, можна погодитися з академіком І. Курасом, який зазначав, що “поняттям етнополітична культура охоплюється весь комплекс ідей, уявлень, норм, які тією чи іншою мірою стосуються етнополітичної сфери”, а її коротка дефініція вкладається в формулу: “спосіб людського буття у поліетнічному соціумі” [5, с.594].

Загальна формула чи модель рівнів етнополітичної культури нації вимагає розгляду варіантів її реалізації в реальних умовах етнонаціонального життя.

Міжособистісний рівень етнополітичної культури значною мірою визначається ментальністю народу, його релігією, змістом конституційних прав і свобод людини та громадянина. Він щоденно перебуває під корегуючим впливом сім'ї, навчального закладу, трудового колективу, всього оточуючого середовища.

Особистісно-груповий рівень етнополітичної культури, що проявляється в рамках одного етносу (нації), може мати як ліберально-демократичний, так і авторитарний (тоталітарний) характер. Якщо нація перебуває в полоні інтегрального націоналізму – культура відносин особи і спільноти набирає жорсткого характеру: інтереси нації понад усе, а свобода особи суворо обмежена виконанням “патріотичних” обов'язків. Можливий інший дисбаланс цінностей, прав і обов'язків особи й етнічної групи (нації): свобода особи нічим не обмежена (так, принаймні вважає індивід), а національні атрибути перебувають на периферії його ціннісного поля. Такий етнічний соціум атомізується, його полонить анархічна стихія, а нації загрожує розкол та втрата суверенітету. Подібна ситуація, як показує історія, час від часу була властива українському народу, що мало катастрофічні наслідки.

Етнокультура третього рівня – культура взаємин етногруп – може включати цінності, орієнтації, норми як рівноправної взаємодії, співпраці і взаємодопомоги, так і відносини політичного домінування, ідеологічного та фізичного примусу, політичного гніту тощо. Нав'язування другого типу відносин можливе з боку політично пануючого етносу чи чисельно домінуючої етноспільноти. Зі зміною політичної ситуації, колись пануючі етноси можуть намагатися законсервувати існуючий стан, посиляючись то на історичні обставини, то на демократичні засади суспільного життя, мовляв, права і свободи особи, захищені вітчизняним та міжнародним правом.

Національно-етнічна взаємодія складається з трьох основних компонентів: політичного впливу нації на етногрупи; впливу етногруп на націю; спільні зусилля націй і етногруп, спрямовані на розв'язання етнополітичних проблем. Характер і зміст етнополітичної культури цього рівня етнополітичних відносин істотно залежить від того, про який тип нації йде мова: етнічний, громадянський (політичний) чи етногромадянський. В умовах етнічної нації, в якій іноетнічні групи малочисельні і розпорочені, проблем міжетнічної взаємодії, як правило, не буває. Однак меншинні національності можуть зазнавати політичного тиску з боку державних інститутів, що проявлятиметься в політиці акультурації, асиміляції, дискримінації тощо. Політична (громадянська) модель нації виводить етнокультурні питання за межі політичної сфери, залишаючи їх у царині приватного життя [7, с.20]. Така ортодоксальна ліберальна практика позбавляє етнічні меншини прав на відстоювання своїх колективних прав. Неолібералізм, як показав канадський дослідник міжетнічних відносин В. Кимлічка, ратує за надання національним меншинам права на формування власної

соціетальної культури на основі своєї мови, яка має узгоджуватися із загальнонаціональною соціетальною культурою [4, с.32–37]. Етногромадянські нації формуються там, де існує чисельно домінуючий титульний етнос, культура якого виступає основою формування та функціонування загальнонаціональної культури. Сутністю етнокультури такої нації є гармонія інтересів і цінностей нації та етногруп на базі пріоритетів титульної етноспільноти.

Аналізуючи інституційно-груповий та міжінституційний рівні етнополітичних відносин, слід мати на увазі, що етнополітична культура політичних інститутів, з одного боку, є похідною від культури відповідних етногруп, а з іншого – характеризується насиченістю раціонально сформованими і юридично чи політично закріпленими інноваційними нормами, які мають спрямовувати реальні міжетнічні відносини в русло оптимальних, з точки зору політичних сил, моделей.

Оскільки національна етнополітична культура в глобалізованому світі “вмонтована” в загальносвітову етнополітичну культуру, є практичний сенс вважати останню найвищим рівнем етнополітичної культури (нація 1, 2, 3 ↔ регіональна чи глобальна цивілізація). Теоретичне осмислення етнополітичних відносин наштовхується тут на поняття “культура міжнародних (міждержавних) відносин”, яке також можна ідентифікувати як різновид етнополітичної культури. Загальносвітова етнополітична культура в широкому сенсі поняття включає у свою систему всі інші (нижчі) рівні етнополітичної культури, кожна з яких відіграє свою роль у сучасному соціумі. Наприклад, порушення прав людини чи етнічних меншин у тій чи іншій країні може стати причиною загострення міжнародних відносин. Вузьке трактування глобально-цивілізаційної етнополітичної культури включає цінності і норми, які представляють собою домінуючі в сучасному світі етнополітичні культурні форми. Вони, як правило, рано чи пізно закріплюються у правових міжнародних документах.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що, по-перше, категорії “національна політична культура” та “етнополітична культура нації” володіють власним специфічним змістом. Перша з них відображає суб’єктні якості та культурні форми, властиві нації як колективному суб’єкту політичної діяльності. Політика нації та її політична культура стосуються всіх сфер суспільного життя, в тому числі й царини етнополітичних відносин. Етнополітична культура нації акумулює досвід та актуальні цінності, що лежать в основі функціонування етнополітичної сфери національного життя. Творцями, носіями й користувачами культури етнополітичних відносин є всі етнополітичні суб’єкти: від члена етнічної групи – до нації й загальнонаціональних та міжнародних інститутів.

По друге, цінності національної політичної культури мають загальнонаціональний і загальнополітичний характер, адже стосуються політики нації щодо всіх сфер життя, в т.ч. й етнополітичної. З цієї точки зору національна політична культура – поняття ширше за етнополітичну культуру нації. Разом з тим, остання включає в число суб’єктів не лише націю, а й усіх учасників етнополітичних відносин. Тому можна стверджувати, що поняття “етнополітична культура нації” в певному сенсі ширше за змістом, ніж “національна політична культура”. Нація в контексті етнополітичної культури – одна із сторін, що підтримує етнополітичні відносини, формує її культуру.

По-третє, досліджуючи національну політичну культуру, слід брати до уваги етнополітичну культуру нації, її основні компоненти, які мають істотний, а часто і вирішальний вплив на зміст і характер елементів національної політичної культури. Так, авторитарний тип міжетнічних відносин (силове домінування титульного етносу (нації) над іншими етнічними спільнотами) чи гострий міжетнічний конфлікт послаблюватиме демократичні засади національної політичної культури.

Подальше дослідження діалектики національної політичної культури і етнополітичної культури нації має бути спрямоване на вивчення конкретного досвіду формування, функціонування та взаємовпливу цих важливих типів національної культури, їх інституціоналізації, трансформації в умовах розбудови модерних націй.

Література:

1. Бевз Т. Політична і етнополітична культура як об'єкт досліджень / Т. Бевз // Наукові записки / Курасовські читання–2005. – К.: ІПіЕПД, 2006. – Вип.30. – Кн.1 – С. 77–87.
2. Даймонд Л. Консолідація демократії і політична культура / Л. Даймонд // Демократія. Антологія / Упор. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 882–942.
3. Картунов О. Етнополітологія як наука і навчальна дисципліна О. Картунов, О. Маруховська // Політологічні читання. – 1994. – № 3 – С. 72–114.
4. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка / Перекл. з англ. Р. Ткачук; Гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; Наук. ред. І. Лизогуб. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с.
5. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / Іван Федорович Курас. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
6. Лісовий В. С. Поняття політичної культури. Політична культура українців / В. С. Лісовий // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / Відпов. ред. К. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К.: Фенікс, 1996. – С. 239–269.
7. Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз / Іван Мигул. – К.: Фонд “Українська перспектива”, 1997. – 52 с.
8. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Лариса Панасівна Нагорна. – К.: Стило, 1998. – 278 с.
9. Политическая культура населения Украины: Результаты социологических исследований / Отв. ред. Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха. – К.: Ин-т социологии АН Украины, 1993. – 136с.
10. Рудакевич О. М. Соціетальний підхід до дослідження національної політичної культури / О. М. Рудакевич // Нова парадигма: [журнал наукових праць] / Голов. ред. В. П. Бех; Нац. пед ун-т імені М. П. Драгоманова; Творче об'єднання “Нова парадигма”. – Вип. 86. – К., 2009. – С. 146–157.
11. Скуратівський В. Етнополітична культура / В. Скуратівський // Мала енциклопедія етностранознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (від. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – С. 491.
12. Almond G. A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton University Press, 1963. – 281 p.

Мазур Лариса Василівна,

викладач НАУ,

аспірант Європейського університету

УДК 323.1

**МІСЦЕ ТА РОЛЬ ІДЕОЛОГІЇ У ФОРМУВАННІ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ**

В статті розглядається ідеологія як один з основних факторів формування і функціонування базових цінностей, обґрунтовується теза про вирішальну роль ідеології у формуванні національної ідентичності. Дана проблема аналізується на прикладі України.

Ключові слова: ідеологія, ідентифікація, суспільство, національна ідентичність, глобалізація, індивід.

В статье рассматривается идеология как один из основных факторов формирования и функционирования базовых ценностей, обосновывается теза о главенствующей роли идеологии в формировании национальной идентичности. Даная проблем анализируется на примере Украины.

Ключевые слова: идеология, идентификация, общество, национальная идентичность, глобализация, индивид.

In the article is examined ideology as one of basic factors of forming and functioning of base values, a thesis is grounded about the decision role of ideology in forming of national identity. This problem is analysed on the example of Ukraine.

Key words: *ideology, authentication, society, national identity, globalization, individual.*

Сучасний етап світового розвитку характеризується процесом глобалізації, який поступово заповнює усі сфери життя, та крізь розвиток міжнародного співробітництва спрямовує людство в цілому і окремі країни до взаємодії та набуття спільних рис. Але є й зворотній бік цього процесу. В світі достатньо багато країн, які досить нещодавно здобули свою незалежність, і поряд з «метрами» міжнародної спільноти їх «індивідуальність» виглядає ще несформованою та невпевненою, тому вона може не витримати жорсткого натиску. В цій ситуації логічним є питання: чи не призведе це до втрати світовою співдружністю свого різнобарв'я, до набуття нею сірості та одноманітності?

В зв'язку з цим актуальним є розгляд питання, яке стосується національної ідентичності. Це говорить про те, що потрібен час, щоб народ поступово від покоління до покоління йшов до розуміння своєї єдності та особливості свого місця серед інших народів. Цей процес потребує єдиної підтримки та грамотної політики, насамперед з боку уряду, по захисту національної ідентичності своєї країни. Мова йде про розробку загальнодержавної ідеології, яка стала б цементуючою основою для існування національної ідентичності. Україна в теперішній час не тільки входить в процес глобалізації, але в той же час переживає і інші зміни, пов'язані з наявністю специфічних для неї факторів (розпад СРСР, створення нової держави, зміна ідеологічної основи суспільства та інше). В результаті серії інституціональних і символічних перетворень спостерігається дезорієнтація індивідів в політичному і соціальному просторі і як реакція на це з їхнього боку спроба побудувати і структурувати його по-новому. В цьому випадку важливим є вказати місце ідеології в розробці нових форм національної ідентичності, саме даній проблематиці присвячена ця стаття. Цілями цього дослідження є:

1. Визначити ідеологічне підґрунтя національної ідентичності;
2. Показати роль ідеології в сучасній Україні в рамках формування національної ідентичності;
3. Розглянути питання необхідності здійснення захисту національної ідентичності в контексті сучасного процесу глобалізації.

Довгий час не проводилось майже жодних досліджень в цьому напрямку, бо після розпаду СРСР панував стереотип того, що спільні ідеї обмежують людську особистість та волю, і взагалі можуть слугувати лише пригніченню та використанню народу в цілях панівної верхівки. Тільки нещодавно з'явилися публікації з даної проблематики. Одними з перших були Фартушний А., Михальченко М. І., Андрущенко. Дослідження ідеологічного простору сучасної України, пошуку об'єднавчої ідеології українського суспільства та визначення її певних елементів знайшли відображення у працях вітчизняних суспільствознавців А. Білоуса, О. Валевського, І. Гаврилюка, О. Глотова, О. Гоша, В. Заблоцького, В. Корнієнка, В. Кременя, І. Кресіної, В. Лісового, О. Лановенка, М. Михальченка, І. Попової, В. Ребкала, Ф. Рудича, П. Ситника, В. Скуратівського, С. Телешуна, у дисертаційних роботах О. Заздравної, В. Тарана, Р. Войтовича, І. Смагіна та інших. Аналіз зарубіжної літератури з даної проблематики засвідчує особливу увагу до неї таких вчених, як Е.Вілсон, Е.Гелнер, Е.Еріксон, Т.Кузьо, І.Прізіл, Е.Сміт, Е.Хобсбаум, Р.Шпорлюк. Питання національної ідентичності до цього часу залишається не розкритим повністю. Особливо це стосується ідеологічного підґрунтя формування національної ідентичності.

В статті проводиться аналіз понять «ідеологія» та «національна ідентичність». Підхід до розгляду ідеології акцентує свою увагу на розгляді її як основного фактору формування і функціонування базових цінностей в суспільстві; обґрунтовується теза про вирішальну роль ідеології у формуванні національної ідентичності.

В Україні, як колишній пострадянській державі, до терміну «ідеологія» склалось недовірливе відношення, а то й негативне. Більшість із пересічного населення сприймає її як форму масового підкорення, нав'язування ідейних засад панівної верхівки. Завданням, яке постає перед нами, є показати дійсну цінність ідеології у формуванні національної ідентичності.

Якщо ж спитаємо, що формує людську індивідуальність, обов'язково поряд з відповідями «сім'я», «друзі», «суспільство» почуємо «рідна країна» та «національна приналежність». Саме відчуття єдності з певною нацією, народом певної держави є базовим елементом формування особистості. Це не є дивним, а навпроти, досить природно. Як і кожна людина, нація, а крізь неї і держава має свою ідентичність, таку, що ніколи не дозволить їх сплутати між собою. Вона впливає як на народ в цілому, так і на окрему людину. Здійснюється цей зв'язок більш на духовному рівні ніж на фізичному, формуючи спільні риси характеру, єдину думку, волю та мету. Таким чином стає зрозумілим, що в основі існування певної нації полягає саме ідея - ідея єдиного народу, єдиної країни, мови, культури. Забезпечити цю спільність покликана політична ідеологія, яка має об'єднати в єдине ціле різні ідейні засади пересічних громадян, і на цій основі сприяти формуванню єдиної для всіх національної ідентичності.

Все починається з ідеї (образу), яка потім оформлюється словом і починає торувати шлях у суспільному бутті. Ідеал, ідея у політичному вимірі є «ціннісно світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє: взірць досконалості, який виступає для суб'єктів політики й широких верств населення моделлю бажань, критерієм оцінки дійсності з позицій віддаленої мети. Ідеал політичного у суспільно-політичному розвитку виступає принципом діяльності, переведенням соціальних потреб у практичну площину, орієнтує як треба і що можна бачити і знати: відповідає на питання для чого треба діяти так чи інакше» [7, с.139-140]. Автори «Політологічного енциклопедичного словника» стверджують, що «необхідність політичної ідеології для України сучасної визначається потребами вироблення певної системи політичних поглядів, надання цій ідеологічній основі основоположного значення у виробленні політичного курсу держави та поширення знань про неї задля сприйняття її більшістю населення [7, с.141]. Таким чином, вироблення і оприлюднення концептуальної української ідеології стає необхідною умовою розбудови держави і її випереджального розвитку в далекоглядному майбутньому. Поряд з тим саме в цю мить нашою країною дуже легко маніпулювати, оригінальну культуру легко знищити, духовність народу перетворити на бездуховність. Існує загроза духовної експансії з боку більш зрілих та розвинених держав світу. Тому питання захисту національної ідентичності має бути одним з пріоритетних напрямків наукового вивчення для практичного застосування цих досліджень в політичній діяльності уряду.

У ХІХ ст. французький вчений Дестю де Трасі (1754-1836) вперше ввів у обіг поняття "ідеологія" у своїй роботі "Елементи ідеології", як визначення напряму філософської науки. Він тлумачив ідеологію, як науку про людське мислення та суспільні ідеї, яка повинна знайти пояснення у світосприйнятті та явищах свідомості через засади етики, моралі, політики. З часів Великої Французької революції ідеологію розглядають як реальну силу, яка відіграє важливу роль у житті людини і суспільства. Це питання активно вивчалось багатьма вченими, серед яких були К. Маркс та Ф. Енгельс, німецький філософ Ф. Ніцше, його співвітчизник філософ та соціолог К. Маннгейм, американські теоретики Л. Саджет та Ф. Уоткіс, неомакіавелісти Р. Моска, Р. Міхельс та В. Парето, прихильники концепції "деіделогізації" Р. Арон, С. Ліпсет, німецький політолог У. Матц, Ю. Хабер, Л. Альтуссер та багато інших. Американський вчений Т. Парсонс відзначав здатність ідеології згуртовувати людей, а Д. Белл вважав, що ідеологія поєднує різні види емоційної енергії та спрямовує їх у політику [9, с.316]. У підсумку історичного розвитку та довготривалого вивчення явища ідеології, постійного розширення вченими бачення його сутності, концепцій та механізмів, сформувалось сучасне визначення ідеології, яке є визнаним більшістю учених усього світу:

ідеологія - це окрема систематизована сукупність ідейних поглядів, уявлень, що захищає прагнення, інтереси та цілі тієї чи іншої соціальної групи. Кожна соціальна група має свою ідеологію, спрямовану на захист саме її інтересів. Тому у кожному суспільстві спостерігається ідеологічний плюралізм, що деколи має свій розвиток у ідеологічній протидії [9,с.291]. Ідеологія пануючої соціальної групи або прошарку стає домінантною у суспільстві. Для пануючої верстви вона є методом оволодіння масовою свідомістю населення, спрямування його у суспільному житті. Ідеологія підтримує позитивний імідж здійснюваної політики, надає їй зовнішньої відповідності інтересам та прагненням народу в цілому або його окремих частин. Не рідкість, що вона на догоду тому, кого захищає висвітлює явища та процеси упереджено, однобічно, або й взагалі фальсифікує їх [6,с.317]. Вона спрямована на формування свідомості, що є сукупністю знань про оточуючий світ - закони, явища, процеси, тенденції соціального життя - і характеризується ступенем проникнення до них, розуміння оточуючого, та прагне інтегрувати суспільство на базі інтересів тієї чи іншої соціальної чи національної групи, або на базі сформованих цінностей, котрі не опираються на якісь соціально-економічні прошарки населення. Розвиток суспільної свідомості впливає на формування самовизначення людини, що є розумінням свого місця у світі, в системі суспільних відносин, визначенням своїх потреб та інтересів [3,с.144-145].

Жодна влада не може існувати без ідеології, яка надає їй доцільного характеру, орієнтуючи громадян у певну систему цінностей, норм поведінки, відповідний спосіб життя. На думку К.Гаджієва, за допомогою ідеологічних категорій обґрунтовуються або заперечуються ті чи інші політичні інститути, соціально-політичні доктрини, напрями дії. О.В. Лазаренко та О.О. Лазаренко вважають, що функцією ідеології є також духовне відображення реального світу та створення перспективного проекту або начерку політичного простору...». Світ ідеології, як і світ змій, таємничий і страшний, через те, що ідеології і змії можуть «ужалити» в будь-який момент навіть свої хазяїв. Але вмілі ідеологознавці і змієлови можуть застосовувати ці засоби на користь людям, а ідеологічні засоби, як і зміїна отрута можуть бути ліками для суспільства» [4,с.174].

Політика та ідеологія тісно пов'язані між собою, вони є складовою усіх сфер суспільного життя. Політика засновується на певній ідеї, на прагненні з її допомогою керувати, спрямовувати та контролювати діяльність великої кількості людей. Тому політика завжди ґрунтується на ідеології. Вчені особливо вирізняють політичну ідеологію, що являє собою стрижень ідеологічної культури, політичної свідомості індивідуального та колективно-соціального суб'єктів. Політична ідеологія - це особлива доктрина тієї чи іншої групи осіб, що є базою для визначення їх цілей та інтересів, захищає їх, виправдовує прагнення до влади, та є методом підкорення суспільного мислення окремим ідеям, і тому передбачає ту чи іншу стратегію політичних дій. Особливими ж рисами політичної ідеології, що відрізняють її від інших форм політичної свідомості є:

1. намагання здобути глобальний характер та домінуюче положення;
2. змога встановлювати норми та правила здійснення діяльності та поведінки [9,с. 290-293].

Коріння політичної ідеології полягає у потребі суспільства в узгодженні інтересів різних соціальних груп та класів, проведенні колективної діяльності, спільному вирішенні особливо значущих державних питань, впливу на її політику.

Важливо зазначити, що ефективність здійснення ідеологічної діяльності залежить від рівня політичної та соціальної стабільності у країні. Особливо яскраво вплив її відчувається у період державного дисонансу, розвитку, втрати рівноваги у будь-якій сфері життя країни. У цей час ідеологія відіграє роль катализатора народних мас у боротьбі за загарбання та використання влади [9,с.303].

Звернення до проблематики ідеології в контексті становлення національної ідентичності в Україні є актуальним як на рівні теоретичного осмислення, так і на рівні практичного втілення й засвоєння найбільш сприятливих та адекватних сьогоденню її положень. Виступаючи одним з базових соціальних інститутів, ідеологія в умовах стабільно

діючої соціальної системи є основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією з визначальних детермінант напрямку і характеру транзиту. При цьому, якщо в стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість слабшає, то в державах, які переживають процес модернізації або вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль. Подібна ситуація властива, зокрема, і сучасній Україні.

Проблеми національної самоідентифікації є важливими для кожного народу, оскільки вони зачіпають життєві основи його існування. Для України ці проблеми є ще гострішими, бо здобуття незалежності поставило її перед вибором нової ідентичності, такої, яка найліпше сприяла б процесам формування політичної нації співгромадян. Обрана молодією державою парадигма націо- і державотворення не була національно-етнічною і не закріпила за титульним – українським – етносом ніяких владних переваг. Проте закладений у національно-державницькій парадигмі об'єднуючий потенціал виявився слабким для того, щоб політична нація стала вагомим конструктом ідентифікаційного поля. Гостра криза ідентичності, у стані якої український соціум перебуває й досі, супроводжується конкуренцією комуністичної, ліберальної, націоналістичної ідеологій, протистоянням українського та російського націоналізму. Виокремлення політичної ідеології допоможе проявитись національній ідентичності в повному сенсі.

Під ідентичністю прийнято розуміти результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі, створення "образу – Я" та "образу – Ми", тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками. Англійське слово "identity" вживається у значеннях тотожності, справжності й самобутності. У соціогуманітарних науках пріоритет віддається третьому (самобутності) – ідентичність тут розуміється як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших, і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти. Втім, єдності поглядів у визначенні природи ідентичності не спостерігається. Навколо цього поняття не вщухають гострі дискусії. Сучасні уявлення про роль і місце етнічної і національної ідентичності складаються під впливом конкуруючих трактувань діалектики етносу і нації, природи національної єдності, різних типологій націоналізму.. В поняття етнічної ідентичності вкладаються насамперед спільні уявлення, що виникають внаслідок усвідомлення членами певної етнічної групи спільності походження, культури, мови, традицій, території, історії тощо. Етнічність, як правило, відіграє роль того специфічного, неповторного, що притаманне саме цій спільноті. Її найсуттєвіші характеристики – особливості психологічного складу, характеру, темпераменту, своєрідність етнодемографічного потенціалу – все те, що вкладається в поняття "етнічний стереотип". Відчуття своєї національної ідентичності є одним з найважливіших мотиваційних чинників поведінки. Жоден із членів нації не знає й ніколи не знатиме всіх своїх співвітчизників, але між ними існує анонімна й символічна солідарність, сила якої буває дивовижною, особливо в періоди тяжких випробувань. Будучи специфічною асоціацією людей, нація наділена такими джерелами саморозвитку та самозбереження, яких не має жодна інша спільнота. На підтримку її існування працюють численні соціальні групи та громадські об'єднання (професійні, економічні, культурні, релігійні та інші), зрештою – на її підтримку працює держава.

Основні відмінності між етнічною та національними ідентичностями є такими: в ідентифікації з нацією значно виразнішими, ніж в ідентифікації з етносом (для якої важливими в першу чергу є антропологічний, обрядовий та релігійні моменти), є територіальний і політичний компоненти. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у зв'язках членів спільноти як співгромадян, а отже – у спільних актуальних інтересах. Нарешті, національна ідентичність є переважно суб'єктивно, а не об'єктивно детермінованою. Вияв особою своєї національної ідентичності – це її особистий духовний вибір.

Люди можуть розмовляти різними мовами, мати відмінні культурні орієнтації й уподобання, але наявність у них стійких комунікативних зв'язків і спільних економічних і соціальних інтересів створює фундамент для високого рівня їхньої групової – національної солідарності. В суспільствах, що сформувалися як політичні нації, національна ідентичність, по суті, є відчуттям такої групової солідарності. Розмаїття ідентичностей етнічних в одному й тому ж суспільстві не становить для нього ніякої загрози, за умови, що держава оберігає як особисті права індивідів, так і колективні права етнічних і національних спільнот.

Що ж до національної ідентичності, то, порівняно з етнічною, це поняття є більш невизначеним і розмитим. Один із визнаних західних авторитетів у питаннях національної ідентичності Е. Сміт характеризує її як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка. Поняття національної ідентичності передбачає насамперед самобутність, історичну індивідуальність, наявність популярної в масах національної ідеї. Національна ідентичність може химерно поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною, а її ідеологія – хамелеоноподібно перетворюватися на інші ідеологічні різновиди: лібералізм, фашизм, комунізм [10]. Доводиться, на жаль, констатувати, що нинішній кризовий стан суспільної свідомості, обтяжений гострою поляризацією соціуму, амбівалентністю ціннісних орієнтацій, неоднозначною оцінкою радянської спадщини, не створює належних умов для кристалізації національної ідеї на гуманістичних, загальноцивілізаційних принципах. А всілякі спроби вибудувати її на войовничо-захисних засадах з присмаком ксенофобії позбавлені конструктивного потенціалу, оскільки етап протистояння у боротьбі за самоствердження українською нацією уже пройдений.

В сучасних умовах найбільші шанси на оволодіння масовою свідомістю має ідея залежності добробуту й душевного комфорту кожного громадянина від блага нації й держави, нерозривного зв'язку поколінь, національної злагоди і громадянського миру, спільної відповідальності за майбутнє. Етнічна складова в ній обов'язково має бути присутня – не лише як данина історичній пам'яті, але й як реальний чинник ідентифікації, цементування суспільства навколо його ядра – української етнонації. Але усвідомлення своєї унікальності і самодостатності не повинне перешкоджати ідеям відкритості до загальноцивілізаційних надбань. Реалізація української ідеї можлива лише на перехресті врахування власного історичного досвіду і засвоєння загальносвітових гуманістичних цінностей. Кристалізація національних інтересів, обстоювання економічної та інформаційної безпеки, турбота про здоровий спосіб життя і про довкілля, протидія процесам деінтелектуалізації, забезпечення умов для інтеграції і плідного діалогу різних культур та релігійних конфесій, захист конституційного порядку, громадянського миру і злагоди – саме навколо цих конструктивних завдань можуть концентруватися інтелект і воля нації. Надзвичайно важливо при цьому постійно дбати про те, щоб дискусії навколо понять національної ідентичності й національної ідеї не перетворювалися у двобій ідеологій. Саме у відсутності єдиної ідеологічної бази українського суспільства криються причини кризи національної ідентичності. У світлі сказаного ситуація в Україні не уявляється унікальною, хоч далеко не в кожній країні криза ідентичності загрожує самому існуванню держави. В Україні ця загроза впливає насамперед із притаманного значній частині соціуму підсвідомого бажання повернутися в радянські часи. З радянською ідентичністю не хочуть розлучатися здебільшого ті, чий життєвий рівень за останнє десятиріччя різко знизився. Конфліктність між українською та “російсько-радянською” ідентичністю найрізкіше пролягає у питаннях мовно-культурних орієнтацій, політичних та геополітичних орієнтацій тощо, що найбільш властиве для етнічних росіян України.

За минулі роки не було створено жодної спільної ідеї, навколо якої могли б об'єднатися громадяни України. Наші політики не створюють можливостей для виходу на позитивні характеристики ідентифікації громадян з успіхами, досягненнями власної держави.

Натомість вони спекулюють на трагедіях, формуючи відчуття спільності в біді. Сучасна криза ідентифікації в українському суспільстві знаходить свій прояв у тому, що індивідуальні, групові, професійні та інші різновиди ідентифікаційних установок перебувають у стані конфліктної взаємодії і створюють критичний рівень взаємного накладання справжніх та уявних деформацій [5,с.171]. Стану суспільної свідомості в Україні найкраще відповідає поняття «розколотої» свідомості. Тому саме ідеологічні засади мають допомогти кожному знайти власне місце в українській державі. Ідеологія має виступити інтегративною силою в умовах оформлення політичної нації як поліетнічної спільноти громадян, об'єднаної спільними цілями й прагненнями.

Відсутність в Україні прийнятної для всього населення ідеології, форми національної ідентичності створює основні проблеми національної безпеки. Вирішення даної задачі може створити загальнонаціональну платформу для національної єдності. В сучасній науковій думці поширився стереотип про застарілість національної держави (і відповідно, національної ідентичності, як духовного кореляту) в епоху глобалізації. Згідно логіки цього стереотипу місце традиційної державності займають певні наддержавні утворення типу «Всесвітньої мережі», тому не слід опікуватися проблемою розбудови національної держави, але необхідно замінити її простою інтеграціоністською стратегією. Ще однією проблемою процесів формування усталеної національної ідентичності, є поширення масмедійного міфу про розкол між Заходом і Сходом в Україні. Небезпечні наслідки такого міфу полягають в тому, що його теза про неможливість загальнонаціональної єдності в наслідок цього розколу видається за майже самоочевидну аксіому. М.Михальченко основний акцент робить на формуванні політичної нації в Україні як альтернативи в державі чіткої ідеології її розбудови та невизначеності програми її суспільного розвитку. Доводячи цю стратегію формуванню нової національної ідентичності в Україні, він висовує тезу, що держава повинна стати не тільки результатом національної ідеї, але й інструментом її подальшого розвитку, регулятивного впливу на регіони та маси, системи освіти, науки, виховання, оскільки слабка держава не може виконувати таке завдання і буде зберігати великий потенціал дезінтеграції. Михальченко наголошує на необхідності інтегративної ідеології, яка б тимчасово стала несучою конструкцією суспільства і забезпечила модернізацію суспільних інститутів і відносин на основі ідеї «справедливості», «правди», «порядку», покладених в центр своєрідного суспільного договору.

Як висновки вище сказаного ми можемо зазначити, що держава може захистити свою ідентичність тільки застосовуючи певні ідеологічні засади, а саме національну ідеологію.

На сучасному етапі основним завданням політичної ідеології - є об'єднання громадян та спрямування їх дій на досягнення єдиної мети та суспільний розвиток на основі їх знання політичної дійсності, зростання їх політичної культури та активності. Тому у контексті інтеграційних процесів, що набирають все більшої сили, все більш уваги приділяється питанню застосування державою національної ідеології, як засобу консолідації зусиль народу та посилення його самоідентифікації. У формуванні політичного життя будь-якого суспільства величезну роль відіграє такий суб'єкт політики, як нація - (від лат. "народ") - історичне, динамічне співтовариство громадян, що організоване на політичній чи етнічній основі та, як правило, має власну територію, спільні інтереси, прагненням бути єдиним цілим, національну культуру та мову, усвідомлення спільного минулого, сьогодення та майбутнього, власну самобутність та спільну назви.

Країни, що перебувають у процесі пошуку свого етнонаціонального виміру потребують доцільного використання політичних засобів та механізмів забезпечення консолідації народної думки та діяльності на засадах національної ідеї та інтересів. Одним з найефективніших методів вирішення цього питання є використання національної ідеології. Саме цим, наприклад, пояснюється її бум в кінці XIX - першої половини XX століть у Західній Європі, закономірним продовженням якого у наш час є процес євроінтеграції та діяльність такої міжнародної організації як Європейська Співдружність. Ще одним яскравим прикладом є активізація національної ідеології у політичному житті країн колишньої СРСР у

зв'язку із здобуттям ними незалежності, у контексті якої постає необхідність вибору шляхів майбутнього розвитку, вирішення питання самовизначення націй на світовій арені та пошук його оптимальних форм плюралізму [6,с.317]. Перед українським суспільством постає проблема перетворення сукупності українських громадян на саморегульований суспільний організм, здатний до прогресу і самооновлення. Здійснити це можна через створення достатнього ґрунту для об'єднання в етнонаціональну спільноту, що об'єднувала б різні соціальні, зокрема й етнічні, групи. Враховуючи, що свого часу відбулося неприродне, силове деформування етнічних ідентичностей в Україні, перспектива поновлення та розвитку ідентифікаційної самобутності населення залежить від повноцінної участі у цьому процесі політичних і соціальних інституцій. Для значної частини українських дослідників очевидно, що оформлення української національної ідентичності варто розуміти як творення загальної національної ідентичності, спільної для всіх громадян. Це цілком узгоджується із громадянською, політичною концепцією держави. Творення такої загальнонаціональної ідентичності зовсім не означає зникнення етнічних ідентичностей. Стирання окремих етнічних ідентичностей в Україні в результаті асиміляції чи інших соціально-демографічних процесів та дій може порушувати гармонію міжетнічного спілкування та природну поліетнічність. Так, немає жодної необхідності, щоб місцеві росіяни, румуни, болгари, поляки, угорці, татари, євреї, греки тощо почали вважати себе в етнічному плані українцями. Водночас цілісність держави вимагає того, щоб масиви усіх етнічних груп відчували Україну своєю батьківщиною. Суттєву загрозу національній безпеці може становити слабкий зв'язок етнічної ідентичності як на рівні титульного етносу, так і на рівні низки етнічних груп, із українською загальнонаціональною ідентичністю. Крім того, через асиміляцію, насамперед, примусову (мовно-культурну, етнічну тощо), для великого масиву населення вибір у часи бездержавності України здійснювався на користь радянської, а отже й російської, ідентичності.

Проблема ідентичності, на наш погляд, пов'язана не з критерієм “подібності”, а насамперед, зі змістом спільної національної справи і з загальновизнаною проекцією цієї справи. Не минуле пояснює майбутнє, а навпаки – проекція спільного майбутнього дозволяє прочитати і зрозуміти цю історію. Чому ж постало питання важливості захисту національної ідентичності? Це пов'язано насамперед з тим, що більшість населення України не ідентифікують себе з власною державою, не існує загальновизнаної ідеї, яка б змогла об'єднати навколо себе і різні етнічні спільноти, і регіональні, і політичні. Саме такою стабілізуючою платформою має стати політична ідеологія. Політична ідеологія покликана стимулювати формування національної ідентичності. Вона повинна, з одного боку, бути вирішальним елементом на шляху самовизначення нації, а з іншого, у контексті сучасної глобалізації, спрямовувати її на взаємодію з іншими державами та світом у цілому.

Для чого ж потрібно державі захищати національну ідентичність свого народу?

По-перше, щоб втілити у життя ідею національних прав кожної людини, суверенізувати її на національному просторі.

По-друге, це є одним з найважливіших шляхів до виконання принципів демократії.

По-третє, це база для забезпечення колективних прав етнічних меншин.

По-четверте, щоб консолідувати усі можливості та засилля громадян держави на досягнення обраних цілей.

Для існування міцних та глибинних зв'язків, що об'єднують націю та державу, необхідно доглядати, демонструвати та поважати особливості національної ідентичності.

Література:

1. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; Предисл. П.П. Гайдено. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Гура В. Глобалізація і проблема людини. Політика і час 2001 №2 С.14-18

3. Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Київський національний ун-т ім. Т.Г.Шевченка/ Губерський Л.В., Андрущенко В.П., Михальченко М.І. - К.: Знання України, 2002. - 580с.
4. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи [Монографія] / Михальченко М.І.-Київ-Дрогобич.: Відродження, 2004.-486
5. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні [Монографія] / Нагорна Л. – К.: ПіЕНД, 2002. – 272 с
6. Політологія. Підручник. Серія АМ / За ред. Бабкіної О.В., Горбатенка В.П. - 2-е видання. - К.: «Академія», 2001. -528с.
7. Політологічний енциклопедичний словник: навч. словник.-К.:1998
8. Побокін М. Маніпуляційні впливи в системі політичних технологій // Людина і політика - 2004. №3. С. 63-73
9. Пугачев О.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Учебник. - 3-е издание.- М.: Аспект-пресс, 2000. - 447с.
10. Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 24, 149 – 150.
11. Рудич Ф.М. Політологія. Підручник. - К: Либідь, 2005. - 478с.
12. Фартушний А. Українська національна ідея як світоглядний орієнтир. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. - 2000. - №6. - С.17-24

*Воляннюк Ольга Ярославівна,
викладач кафедри політичних наук
НПУ імені М.П.Драгоманова*

УДК 32:316.334.3

ТИПОВІ СТАНИ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ У ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД

Проаналізовано ті фактори формування політичної свідомості, що пов'язані з процесами суспільної пам'яті у трансформаційні періоди. Досліджено типові стани суспільної пам'яті, які розвиваються на тлі політичних перетворень.

Ключові поняття: політична свідомість, суспільна пам'ять, соціальна ностальгія, колективна амнезія.

Проанализированы те факторы формирования политического сознания, что связанные с процессами общественной памяти в трансформационные периоды. Исследованы типичные состояния общественной памяти, которые развиваются на фоне политических преобразований.

Ключевые понятия: политическое сознание, общественная память, социальная ностальгия, коллективная амнезия

Analyzed the factors of political consciousness associated with the public memory in the transformation period. Study typical conditions of social memory, which are developing on a background of political change.

Key words: political consciousness, social memory, social nostalgia, collective amnesia.

Процеси демократизації суспільно-політичного життя у сучасній Україні актуалізували дослідження станів та проявів суспільної пам'яті у політичному просторі. У статті поставлене завдання охарактеризувати конкретні явища, що обумовлені суспільними процесами збереження, відтворення та забування, та які впливають на хід політичного розвитку, склад політичної свідомості і характер політичної поведінки громадян у перехідні періоди.

У сучасній політичній науці здійсненні ґрунтовні дослідження феномену політичної свідомості. Серед вітчизняних вчених, що розробляли дану тематику, варто згадати роботи В. Андрущенка, В. Бабкіна, В.Беха, М. Головатого, А. Колодій, І. Кресіної, М. Михальченка, Л. Нагорної та багатьох інших. Втім динаміка політичного життя суспільства постійно потребує нових наукових пошуків. Зокрема сьогодні актуалізується питання більш детального вивчення складників та чинників формування політичної свідомості соціуму, серед яких вагоме місце посідає суспільна пам'ять. Відображення політичної дійсності на ідеологічному і масовому, буденному та науковому, традиційному й бунтарському рівнях не мислимо окремішньо від наявних у суспільстві індивідуальних та колективних спогадів. Тож перед сучасними політологами стоїть не проста мета – визначити сфери взаємного зв'язку суспільної пам'яті та політичної свідомості. Така мета може бути зокрема конкретизована у розв'язанні наступних завдань, що будуть реалізовані у нашій статті: визначенні ролі суспільної пам'яті у формуванні політичної свідомості; окресленні факторів розвитку політичної свідомості, які пов'язані з мнемічною діяльністю суб'єктів політики; аналізі типових для трансформаційного періоду станів суспільної пам'яті, що позначаються на сутності політичної свідомості індивідів та їх груп.

Політична свідомість – складний, багатогранний конструкт, що формується під дією багатьох факторів. Останні мають свої специфічні особливості у кожному окремо взятому суспільстві. Аналізу цих факторів присвячене зокрема дисертаційне дослідження українського політолога Ю.Руденко. Авторка виділяє наступні чинники, які впливають на формування політичної свідомості сучасного українського суспільства: специфічні риси національного характеру та менталітету (ментальності); соціально-політичні “накопичення” історичної пам'яті (видатні постаті, події, символи, міфи тощо); особливості процесу трансформації в пострадянських країнах, зокрема в Україні; політичні суб'єкти та рівень взаємовпливу між ними і об'єктами політичного процесу [9, с.16]. Багато з них стали предметом окремих наукових розвідок. Ми ж детальніше зупинимось на тих умовах та факторах формування політичної свідомості, що пов'язані з «роботою» суспільної пам'яті.

Відображення політичної дійсності суб'єктом є безпосереднім продуктом складних процесів збереження, відтворення, передачі та забуття, що відбуваються у суспільстві. Новий досвід спонукає свідомість до його опрацювання пам'яттю. Долаються своєрідні пороги, після яких багато з минулого, а можливо, й усе, набуває зовсім іншого вигляду залежно від сили враження та його усвідомлення. У процесі опрацювання досвіду змінюються способи поведінки, позиції та свідомість, що, звісно ж, не означає неминучості таких змін.

Досліджуючи вплив двох світових війн на суспільну свідомість, німецький вчений Р.Козеллек вважає за необхідне застосувати диференційований підхід залежно від ступеня різних видів впливу та різних передумов формування свідомості. Світові війни призвели до масштабних зламів та зсувів в досвіді їх дієвих осіб або жертв, а також у суспільній свідомості загалом. «Спільна війна не всіма сприймається як спільна... Насамперед необхідно відділити самі війни від їхніх наслідків. – пише дослідник, - Тому спочатку на аналітичному рівні потрібно розділити синхронічні фактори, котрі діяли під час війни, а потім – діахронічні фактори, що породили її наслідки» [5, с.293-294]. Запропонована вченим методологія особливо цікава для теоретичного осмислення феномену суспільної пам'яті і його зв'язку з політичною свідомістю, та може бути застосована не лише у випадку дослідження впливів світових воєн на суспільну свідомість. Слідуючи за міркуваннями Козеллека, виділимо наступні *фактори формування політичної свідомості*, що пов'язані з певними подіями минулого та мнемічною діяльністю індивідів, груп, суспільства в цілому:

1. Синхронічні фактори (їх результатом є первинний досвід, набутий очевидцями даної події). Це первинні враження про певну подію чи явище минулого (оперативна бо короткочасна пам'ять суспільства). До цієї групи факторів відносимо відчуття, способи поведінки, позиції, а також породжену ними свідомість, які формуються під впливом безпосереднього досвіду подій, набутими в їх ході. Потенційна кількість таких спогадів може дорівнювати кількості людей, що їх пережили. Окремо варто виділити зміст вражень, що

формують свідомість, тобто спільні переживання, які, на думку Р.Козеллека, необхідно поставити на сходинку вище, оскільки вони дозволяють виявити спільні риси, що піддаються систематизації за надіндивідуальними типовими ситуаціями чи станами. Усі ситуації, пов'язані з переживаннями, позначенні подібністю або спільністю, що створює спільний психічний стан. У такому разі потрібно говорити про структуровані події або структуру подій, що дозволяє зробити висновок про спільний характер процесів формування свідомості [5, с.294]. Так, учасники Помаранчевої революції в Україні виходили на різні за масштабами площі та майдани різних міст країни, використовували різні засоби політичного протесту, у кожному конкретному випадку відрізнявся їх ресурсний потенціал тощо. Втім цих людей об'єднували подібні, близькі переживання за майбутнє держави, демократичні цінності та прагнення свободи, що дозволяє науковцям вказувати на спільний характер формування політичної свідомості.

Синхронічні фактори формування політичної свідомості також передбачають наявність й деяких соціалізуючих умов (своєрідні «фільтри» свідомості), які діють на свідомість ще до того часу як розгорнулася певна подія. Тоді як спільна структура вражень формується безпосередньо подією, сама свідомість, за допомогою якої вона осмислюється, вже є наперед сформованою – вважає Р.Козеллек. Дослідник розглядає такі наперед задані «фільтри» свідомості: мовні, релігійні, світоглядні, ідеологічні, політичні, генераційні, статеві, професійні та класові [5, с.295-297]. Отже, перші враження, уявлення про політичне життя, його цінності, пріоритети, зразки політичної дії індивід здобуває крізь призму власного досвіду, а також в результаті впливу оточуючого середовища. Втім процес формування й подальшого розвитку політичної свідомості індивідів не обмежується запам'ятовуванням лише таких первинних вражень. Останні мають властивість з часом змінюватись, деформуватись або втрачатись, про що мова піде при розгляді наступної групи факторів.

2. Діахронічні фактори (їх результатом є трансформований досвід, пов'язаний з прямим впливом наслідків минулої події). Від синхронних факторів впливу, ці фактори відрізняються тим, що зумовлюються вже не самою подією, а її наслідками. Усі соціалізуючі умови, розглянуті нами в контексті минулого можуть набувати нового значення у майбутньому. Наслідки події, так само як сама ця подія та її передумови, здійснюють значний вплив на суспільну пам'ять про них та осмислення колективною свідомістю. Так, на прикладі пам'яті про дві світові війни, цю особливість пояснює Р.Козеллек: «Враження від війни перетворюється на спогади про війну. Однак вони не є константною величиною, оскільки теж зазнають на собі впливу наслідків, зумовлених війною, котрі можуть надати їм нової форми, витіснити, скерувати їх у певне русло, одне слово, змінити. Багато чого забувається, відходить на задній план, дещо міцно осідає в пам'яті, дещо героїзується... Нові мовні семантичні одиниці, ідеології, стереотипи, гасла нашаровуються, як продукт війни, на її первинний досвід або витісняють його... Отже, чинники формування і зміни свідомості є багатошаровими, їхні витоки лежать водночас у довоєнній порі, в самому воєнному минулому та в наслідках, зумовлених війною» [5, с.300]. Ці постфактум-фактори («фільтри» пам'яті, за означенням Р.Козеллека), що впливають на політичну свідомість, з різною потужністю спричиняють зсуви, трансформації первинного досвіду, змінюють уявлення про події минулого, породжують відмінні потоки політичної свідомості.

Отже, з усього розмаїття чинників, що формують політичну свідомість суспільства, треба виділити ті, які пов'язані з подіями і явищами минулого та пам'яттю про них. Ці фактори також внутрішньо структуровані на власне синхронні (первинні враження і соціалізуючі «фільтри» свідомості) та діахронічні («фільтри» пам'яті). Врахування різносторонніх обставин формування й розвитку політичної свідомості в рамках теорії про суспільну пам'ять, дозволяє дослідникові ще раз переконатись у взаємозалежності політичної свідомості та пам'яті суспільства, множинності пам'ятей, гетерогенності суспільства, та поступово підійти до розуміння різних станів суспільної пам'яті, котрі конструюють політичну дійсність.

Типові стани суспільної пам'яті, що розвиваються на тлі політичних перетворень, потребують особливої уваги вчених, в тому числі й політологів. Під цим поняттям ми розуміємо: 1) сукупність ознак, рис, що характеризують феномен суспільної пам'яті в даний історичний період, відповідно до певних вимог часу, ступеня готовності громади до політичних змін, трансформацій тощо; 2) ситуацію у сфері інтерпретацій минулого, зумовлену певними обставинами й факторами (про які йшлося вище). Доволі складно назвати вичерпний перелік таких станів, що не є завданням нашого дослідження. Проте дуже важливо проаналізувати хоча б окремі з них, які набули особливої актуальності та є типовими на сучасному перехідному етапі розвитку – соціальну ностальгію, гіпертрофований інтерес суспільства до минулого, суспільну амнезію – як специфічні явища політичного життя. Ці стани часто змінюють один одного (в чому можна прослідкувати деякі закономірності), або можуть співіснувати в одному й тому ж суспільстві, визначаючи особливості його політичного розвитку. В їх почерговій зміні проявляються загальні ритми динаміки суспільно-політичного життя, довготривалі або короткі значимі етапи життєдіяльності цілих спільнот. Стани суспільної пам'яті доцільно віднести до більш широких, так званих, соціетальних станів (термін за О.Донченко та Ю.Романенко), які є функціональною характеристикою соціуму, і в яких фіксуються його глибинні властивості та форми існування. Вони виявляють фундаментальні засади суспільства – базову мораль, панівну систему цінностей, домінуючі поведінкові установки різних груп, норми соціальних реакцій [2, с. 88]. Цікаво, що стани суспільної пам'яті пов'язані з такими станами політичної свідомості та формами політичної поведінки як політичне відчуження, суспільна аномія, апатія, амбівалентність політичної свідомості, інфантильність тощо. Перейдемо до їх більш детального аналізу.

Колективна амнезія (забування) – тимчасова втрата соціумом певної частини спогадів. В рамках класичної політико-філософської парадигми прийнято вкрай негативно оцінювати стан суспільної амнезії, та розглядати його як незнання, знищення певних історичних фактів, руйнування цілісного образу минулого, які конче необхідно долати різноманітними, в тому числі й політичними, засобами. З розвитком психоаналізу змінилися оцінки та характеристики такого суспільного стану, зокрема й у політичній сфері. Колективне забуття трактується як своєрідне «приховування» певних відомостей минулого, тимчасове витіснення деякого здобутого досвіду, що потенційно може бути актуалізований. Такий стан часто досягається офіційним запереченням або замовчуванням певних фактів. Часто спогади про жорстокі репресії витіснялися із публічного вжитку не заради їх забуття, але задля того, щоб така пам'ять продовжувала функціонувати «підпільно» в області особистого та сімейного, і вже там розвивати страх, що «паралізував» би суспільну волю до спротиву. Проте колективна амнезія може бути й результатом добровільної згоди індивідів та соціально-політичних груп, в рамках досягнення тимчасового перемир'я, з метою налагодження політичної стабільності. Розглядаючи специфіку даного явища, окрему увагу слід також приділити здатності суспільної свідомості одразу ж після трагічних, шоківих історичних подій (приміром, світових воєн, масових репресій) забувати, замовчувати їх сутність, викреслювати їх з пам'яті, в надії повернутись до попереднього стабільного стану розвитку. Німецький дослідник Ш.Требст вважає, що забуття є такою ж важливою умовою здорового функціонування суспільства, як і спогади. Забування відіграє важливу роль у формуванні національної самосвідомості, в той час, коли надмір розвитку історичної науки найчастіше становить загрозу для нації. Вчений наголошує – саме завдячуючи історикам, ми дізнаємося про те, що навіть найбільш корисні політичні інститути було створено шляхом насильства [10]. У складному, неоднорідному суспільстві складно раз і назавжди втратити якусь частину спільно набутого досвіду. Свідки, очевидці, учасники тих подій та їх нащадки все ж, рано чи пізно, повертаються до реконструкції насильно чи добровільно забутого. Це підводить нас до думки, що колективна амнезія явище відносне, й таке, що має явно виражений політичний характер. Її швидше можна назвати тимчасовою суспільною «угодою/змовою мовчання», що в будь-який момент може бути розірвана.

На протипагу вище описаному стану суспільної пам'яті розглянемо явище *гіпертрофованого інтересу суспільства до встановлення історичної істини*. У політичній та дидактичній риторичі, за звичай, прийнято говорити про недостатню обізнаність населення в історичних перипетіях рідного краю, про незнання історії свого народу та відсутність інтересу до неї. Втім наукові дослідження останніх років свідчать і про можливість протилежної тенденції – надмір громадської уваги до історичного минулого, гіпертрофований інтерес до встановлення історичної істини. Такий стан суспільної пам'яті актуалізується в часі відновлення державності, в періоди значних соціально-економічних криз, перетворень та трансформацій політичного устрою. Безумовно, активний процес пошуку історичної правди, до якого долучається більшість членів суспільства, сприяє реставрації насильно втрачених індивідуальних та колективних спогадів, але поряд з тим, містить ряд потенційних загроз. Масове захоплення історією чимось нагадує стовідсоткову явку громадян на виборчі дільниці, та, як і у випадку з надмірною увагою суспільства до політики, часто свідчить про нездорові тенденції суспільного розвитку. По-перше, не рідко предметом громадських дискусій стають не перевірені, науково не підтвердженні факти історичного минулого, адже основними її учасниками стають «випадкові» люди, а не професійні історики. По-друге, викликає сумнів сама можливість встановлення єдиної історичної істини, що загрожує її насильним нав'язуванням цілому суспільству. На вітчизняному науковому просторі одними з перших на цю особливість звернули увагу дослідники психополітичного буття соціуму О.Донченко та Ю.Романенко. Психокультуру українського народу вони описують як таку, що не відмежує категорію істини (об'єктивного, не залежного від волі й свідомості) від категорії правди (бажаного, належного, можливого) [2, с.195]. Відтак неминучими видаються перекручування історичних фактів, підміна суцього бажаним на догоду домінуючій, найбільш активній у даній дискусії групі. Тож громадський інтерес до утвердження історичної істини може мати як позитивні, так і негативні наслідки в процесі демократичних перетворень у суспільстві.

Не рідко надмірне заглиблення суспільства у минуле змінюється станом соціальної ностальгії. В умовах різких політичних змін, росту розчарувань, потреба частини суспільства повернути втрачене, утриматись у звичних раніше політичних, економічних, соціокультурних рамках призводить до ідеалізації образу минулого. *Соціальна ностальгія* – індикатор порушення зв'язку часів, коли переживання дійсності звернене до минулого, а теперішнє оцінюється у порівнянні з попереднім. На відміну від звичайної ностальгії, суб'єктом соціальної ностальгії є не окремі люди, а соціальні спільноти. Об'єктом соціальної ностальгії може виступати минулий соціально-політичний устрій та порядок, усталені політичні відносини тощо. Російські вчені вважають, що це – створений *post factum* міф про минуле [4, с.48-49]. Українська дослідниця І.Кресіна, вивчаючи актуальні проблеми політичної етнології, під ностальгією розуміє комплекс негативних психічних явищ, спричинених відривом людини від свого етноландшафтного середовища. Даний стан психіки вона пов'язує з дією етнічного поля та явищем компліментарності [7, с.777]. Феномен ностальгії за «сильною рукою», авторитарним порядком описаний також вітчизняними політологами А.Колодій та В. Бортніковим. На думку останнього, ностальгія, за звичай, передує революційним зрушенням, демократичним змінам, але є водночас і тривожним симптомом латентних авторитарних настроїв у суспільстві, коли втілюється у прихованих прагненнях громади до сильної влади [1, с.321]. П.Нора, на прикладі Франції першої половини ХХ ст., описує нав'язливу суспільну думку про загибель, страх перед розривом з минулим. Раптові соціально-економічні, внутрішні та зовнішні політичні перетворення доволі болісно сприймаються громадськістю, звиклою до деякої стабільності (не дивлячись на якість такої стабільності). Вчений наголошує, що соціальна ностальгія, обумовлена відчуттям болючого та небезпечного розриву з минулим, швидким зникненням величезного капіталу історії і традицій [8, с.440-441]. Отже, такий стан суспільної пам'яті супроводжується значними емоційними переживаннями, стражданнями, болем, тугою за минулим. Соціальна ностальгія породжує специфічні духовні потреби, які можуть бути як

ілюзорними, так і реальними, та такими, що впливають на стереотипи політичної поведінки індивідів та колективу. Не складно помітити, що ностальгічні суспільні настрої поглиблюються з часом – чим більше часу минуло від певної події, тим гостріше розвиваються суперечки навколо неї, розмиваються конкретні обриси минулого, гіперболізуються його позитивні сторони, актуалізується необхідність лінійності розвитку, створюється ілюзія руху, видимість необхідної легітимності та ідентичності. Відтак, соціальна ностальгія може призвести до перегляду історії та утвердження оновленої версії минулого. Остання перетворюється у набір впізнаваних символів і стає елементом поточних політичних проектів.

Розглянуті вище стани суспільної пам'яті не рідко є прямо протилежними, взаємовиключними, та іноді стадіально змінюють один одного. Доречно згадати думку українського філософа С.Кримського про те, що сучасні люди не встигають пристосуватись до динаміки змін, яка викликає, за виразом А.Тоффлера, специфічний футурошок. За таких умов підсилюється соціальна колізія між осудом минулого і неприйняттям майбутнього при дискомфорності перебування в сьогоденні [6, с. 55-56]. Окремі дослідники, враховуючи описані вище стани суспільної пам'яті, котрі можна часто спостерігати у політичних системах перехідного типу, вважають за необхідне констатувати граничний стан – *кризу суспільної пам'яті*. Так, політолог Ю.Зерній вважає, що амнезія, підміна, заміщення, амбівалентність колективних уявлень, історична ностальгія, гіпертрофована міфологізація, містифікація минулого є виявами кризового стану пам'яті, зокрема й в Україні. Їх вона пов'язує з масштабними соціально-економічними потрясіннями (колонізація, окупація, терор, геноцид, репресії, масові міграції, соціальні революції), примусовою державною політикою [3, с.8]. На нашу думку, застосування поняття «криза суспільної пам'яті» вимагає від дослідника чіткого визначення критеріїв такої кризи, її основних ознак, етапів перебігу, діагностування. Проте у випадку з суспільною пам'яттю та політичною свідомістю, як складними, динамічними та багатоаспектними феноменами політичного життя, такі поняття не завжди відповідають дійсності. Тут складно визначитись з тим, що є кризою, а що власне нормою. Адже якщо в разі пригадування якоїсь конкретної історичної події у суспільстві розгортаються значні конфлікти, то у випадку з іншою – досягнуто злагоди й консенсусу. Пам'ять суспільства пристрасна, суперечлива і необ'єктивна, підкреслює німецький вчений Ш.Требст. Те, що один пам'ятає, інший прагне усіма силами забути [10]. Тому складно всьому суспільству діагностувати кризу пам'яті, як таку, що означає зупинку функціонування окремих елементів політичної системи та призводить до невідворотних наслідків. Слід зважати на те, що пам'ять суспільства динамічна, постійно змінюється, складна за своєю структурою. Відтак більш доречними та об'єктивними видаються дослідження її конкретних виявів і станів у кожному окремому випадку.

Не складно помітити, що розглянуті нами стани суспільної пам'яті мають властивість циклічно повторюватись, взаємно замінювати один одного у кожному конкретному акті суспільного пригадування, відтворення та забуття. Діагностування їх наявності чи відсутності у суспільстві розкриває специфіку формування політичної свідомості громадян. Причому одні й ті ж стани суспільної пам'яті за різних економічних, історичних, політичних, культурних, географічних та інших умов (синхронних та діахронічних факторів) можуть набувати як позитивного чи нейтрального, так і негативного характеру, про що свідчить світова історія. Тож вивчення станів й проявів суспільної пам'яті поступово приводить нас до розуміння закономірностей розвитку політичної свідомості у площині демократизації політичного життя, що може стати актуальним предметом окремої наукової розвідки.

У цій же статті ми перелічили фактори, що впливають на формування політичної свідомості. Ті з них, що пов'язані з процесами суспільної пам'яті вважаємо за необхідне розподілити на дві групи: синхронні та діахронічні. У своїй сукупності такі фактори конструюють деякі стани суспільної пам'яті та відповідно – політичної свідомості. Більш детально ми зупинились на типових для перехідних періодів політичного розвитку станах суспільної пам'яті – суспільній амнезії; гіпертрофованій увазі громадськості до встановлення

історичної істини; соціальної ностальгії. Останні потенційно по-різному можуть виявлятися у політичній свідомості та політичній поведінці індивідів і соціальних груп, що вважаємо перспективним напрямком наступних досліджень.

Література:

1. Бортніков В.І. Політична участь і демократія: українські реалії: [Монографія] / В.І.Бортніков. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім.Лесі Українки, 2007. – 524 с.
2. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): [Монографія] / О.Донченко, Ю.Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
3. Зерній Ю.О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 / Ю.О. Зерній. – К., 2009. – 20 с.
4. Историческая социология: опыт и перспективы. Заочный круглый стол редакции журнала «Социологические исследования» // Социологические исследования. – 2005. – № 1. – С.41–53.
5. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек; [пер. з нім.]. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 436 с.
6. Кримський С., Павленко Ю. Цивілізаційний розвиток людства / С.Кримський, Ю.Павленко. – К.: Вид-во «Фенікс», 2007. – 316 с.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького; [Редкол.: Ю.І.Римаренко та ін.] – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
8. Нора П., Афанасьев Ю. Память, история / П.Нора, Ю.Афанасьев // 50/50: Опыт словаря нового мышления. – М.: Прогресс, 1989. – 560 с.
9. Руденко Ю.Ю. Політична свідомість українського суспільства в трансформаційний період: чинники формування (політологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата політичних наук: спец. 23.00.02 / Ю.Ю.Руденко. – Харків, 003. – 21 с.
10. Требст Ш. Может ли «1945 год» стать общеэвропейским местом памяти? / Ш.Требст // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.stranaoz.ru/?numid=46&article=1731>

Гнатко Микола Митрофанович,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології

Київського славистичного університету

УДК 32: 159.922 (477)

ПОЛІТИЧНИЙ МІФ ЯК ЧИННИК ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Здійснено аналіз значення та ролі політичних міфів у житті сучасного суспільства, зокрема, щодо впливу таких міфів на важливі сторони функціонування останнього, такі як консолідованість суспільства, його стабільне існування, політична мотивованість масової активності його членів, дієвість суспільної та політичної моралі тощо.

Ключові слова: *міф, політичний міф, політика, політична діяльність, міфологія політики, раціональність політики, ірраціональність політики, маніпуляція свідомістю.*

Осуществлен анализ значения и роли политических мифов в жизни современного общества, в частности, влияния таких мифов на важнейшие стороны функционирования последнего, такие как сплоченность общества, его стабильное существование, политическая мотивированность массовой активности его членов, действенность общественной и политической морали и т.д.

Ключевые слова: миф, политический миф, политика, политическая деятельность, мифология политики, рациональность политики, иррациональность политики, манипуляция сознанием.

The article is devoted to the problem of the role of political myth in social life. The author describes the influence of political myths on social cohesion and social stability; the value of political myths in political and public morality, and motivation of political activity of people etc.

Key verbs: myth, a political myth, political behaviour, political activity, mythology of policy, political rationality, political irrationality, manipulation of consciousness.

Суспільна життєдіяльність практично будь-якої сучасної країни характеризується цілою низкою ключових вимірів: економічним, моральним, правовим, релігійним, психологічним (соціально-психологічним), культурно-ментальним, духовним. Серед них одне з чільних місць, безперечно, посідає політичний вимір. За, часто-густо, доволі негативного налаштування громадської думки щодо політики назагал, як суспільного явища, так і щодо багатьох (як правило, більшості) конкретних політиків – нинішня Україна тому яскравий приклад – будь-яка тверезо мисляча людина розуміє, що не може існувати сучасне суспільство без політики і всяка спроба усунути політичний вимір зі суспільного життя заздалегідь приречена на повний крах. У цьому контексті цілком закономірно постає питання: а що ж слід розуміти під політичним виміром життєдіяльності сучасного суспільства?

Звернемося до базових усталених визначень феномена політики як такого.

Політика (грец. Πολιτική — «мистецтво управління державою») — всеохопний феномен суспільного життя, що пронизує всі його сфери і включає в себе всі форми соціальної активності людей, всі види діяльності, спрямовані на їх організування та керівництво в рамках практично всіх суспільних процесів [5].

Ось деякі інші фундаментальні визначення явища політики:

1) політика – форма суспільної свідомості, що виражає корпоративні інтереси спільноти і проявляється у громадянському суспільстві або ж державі у вигляді рухів, течій, профспілок та різноманітних інших громадських структур і об'єднань за певними інтересами; найбільш організованими і досконалими у зазначеному сенсі є політичні партії і церква (релігійні конфесії);

2) політика – це прагнення до участі у владі чи здійснення впливу на розподіл влади, як між державами, так і всередині держави між певними групами людей, які вона в себе включає;

3) політика – мистецтво управління державою і суспільством;

4) політика – сукупність соціальних ідей і зумовлена ними цілеспрямована діяльність, що є пов'язаною з формуванням відносин між державами, народами, націями, соціальними групами тощо;

5) політика – сфера діяльності держави, партій, громадських рухів [3; 5; 6; 11].

Ці визначення явища політики стосуються загально-суспільного виміру вияву даного феномена. У локальному сенсі політику часто-густо розглядають як деяку систему орієнтирів, принципів, цілей діяльності певної соціальної структури, що функціонує у контексті якоїсь сфери життєдіяльності суспільства: технічна політика, політика корпорації, військова політика, політика сегрегації, політика виробничого об'єднання тощо [3; 5; 6; 10; 11].

Нас у подальшому буде цікавити перше з наведених вище, фундаментальне змістове наповнення поняття «політика», оскільки воно характеризується саме загально-суспільним виміром і є базовим, тоді як друге трактування цього поняття є похідним від першого і вкрай умовним.

Узагальнюючи контекстуальне поле і суть першого типу визначень явища політики, можемо дійти висновку, що політичний вимір суспільної життєдіяльності – це, з одного боку, сфера взаємної боротьби організованих соціальних суб'єктів як виразників вагомих колективних воľ певних сегментів відповідного соціума (груп прихильників певної

ідеології, регіональних груп, соціальних класів і страт, професійних об'єднань, конфесійних, гендерних, вікових спільнот тощо), з іншого – сфера ціннісно-орієнтаційних та цілепокладальних регулятивних чинників і механізмів функціонування певного суспільства, яка втілює деяку сукупно-рівнодійну колективну волю суспільства щодо упорядкування свого наявного поточного існування і загально-суспільних напрямків його подальшого розвитку, перспектив його прийдешнього існування.

Політичний вимір функціонування суспільства з необхідністю передбачає оперування деякими ідеологічними конструктами та певними прагматичними технологіями реалізації відповідної суспільної активності. Звідси можемо зробити висновок, що на онтологічно-суб'єктному рівні політична сторона суспільної життєдіяльності ґрунтується функціонально на таких трьох базових чинниках як віра, воля і розум, що характеризуються у своїй основі як ірраціональними, так і раціональними змістами, схемами, моделями.

Таким чином, можемо констатувати, що політичний аспект життєдіяльності сучасного суспільства забезпечує реалізацію низки життєво важливих функцій його існування, таких, зокрема, як програмування оптимізованого перспективного шляху розвитку, формування та пропагування відповідних орієнтирів цього розвитку, упорядкування наявної структури суспільства, консолідацію його членів навколо зазначених орієнтирів та відповідних ідеологічних цінностей, ефективного втілення у суспільне життя оптимізованих програм розвитку суспільства через відповідні владно-адміністративні важелі, захист та утвердження регіональних, групових, загально-національних інтересів у форматі відповідного суспільства, відстоювання ідеологічних, мовно-культурних, релігійно-конфесійних цінностей та економічних інтересів певних соціальних груп суспільства, утвердження і зміцнення етно-національної ідентичності відповідних етно-національних спільнот, реалізацію державотворчих та державозміцнюючих, державорозвиваючих проєктів у контексті відповідних суспільно-громадських структур.

Забезпечення успішного здійснення такої кількості великомасштабних і дуже складних у своєму втіленні функцій з необхідністю вимагає від суб'єктів політичної діяльності максимальної мобілізації всіх доступних ресурсів такого здійснення, в онтологічно-суб'єктному сенсі – всього наявного потенціалу віри, волі та розуму, а отже, ресурсів як раціональної, так і ірраціональної природи. Все те, що стосується насамперед вияву потенціалу розуму суб'єктів політичної діяльності, є втіленням здебільшого власне раціонального аспекту політичного життя суспільства. Сюди слід віднести засади розробки тих чи інших політичних проєктів, орієнтаційні механізми оцінювання наявного стану речей у контексті певного соціуму, політико-психологічні основи підготовки та втілення відповідних політтехнологій, науковий фундамент взятих на озброєння певною політичною силою економічних, правових програм, програм соціального та культурного розвитку суспільства, програм політичного забезпечення релігійних та медичних потреб відповідних громадян тощо.

Весь масив зазначених засобів політичної діяльності загалом та політичної боротьби зокрема становить собою передовсім власне інструментальний вимір політичної сфери життєдіяльності суспільства. Безсумнівним є величезне значення цього ресурсу для успішної політичної діяльності. Будь-які конкретні практичні дії в сфері реальної політики неминуче спираються у своїй реалізації на потенціал раціональної оснащеності відповідних суб'єктів. Особливо вагомим раціональний вимір у політиці постає в контексті адекватного бачення стратегії розвитку відповідного суспільства, об'єктивного прораховування змісту та форми конкретних кроків у діяльності суб'єктів політичної життєдіяльності соціуму, правильного оцінювання наявного стану речей в останньому та власних дій на предмет їх успішності чи не вдалості. Означений перелік багатьох сторін політичної діяльності тих чи інших адміністративно-політико-громадських структур, що визначальними чином забезпечуються насамперед раціональними засобами їх втілення, можна було б продовжувати ще дуже й дуже довго. Власне кажучи, переважаючий відкритий дискурс, присвячений аналізу політичного життя сучасного суспільства, взятий у світовому масштабі, здебільшого є

зосередженим саме на раціональних чинниках цього життя. Це закономірно, оскільки у світовій думці, зокрема, науковій, «парадигма» раціоналізму продовжує домінувати.

Тим не менше, реалії соціально-політичних процесів, як на регіональному, так і на загально-світовому рівні, цілком очевидно засвідчують, що наша епоха, попри позірну-поверхову раціоналістичність, характеризується масованою репрезентованістю в багатьох сферах суспільного життя виразної ірраціоналістичності. І саме сфера політики втілює цю тенденцію яскраво і недвозначно. Найбільшою мірою роль ірраціонального зростає на перехідних етапах існування різноманітних соціумів. Переконливим прикладом конгломерату таких соціумів виступає так званий пострадянський простір впродовж практично всіх вже майже 20-ти років його існування. Повною мірою специфіку саме такого перехідного (від одного стану речей у суспільно-політичному форматі до кардинального іншого) соціуму втілює і нинішнє українське суспільство.

Ірраціональний аспект політичного життя суспільства, на протигагу його аспекту раціональному, насамперед зумовлюється реалізацією відповідного ресурсу віри і волі. Тоді, як раціонально-розумовий чинник забезпечує адаптивно-інструментальний бік політичної активності тих чи інших суб'єктів такої активності, ірраціонально-вольовий чинник з опорою на віру – цієї активності – визначальним чином впливає на детермінаційно-термінальний її бік, тобто забезпечує фундаментальні засади політичної діяльності відповідних структур і сил у будь-якому суспільстві.

Іншими словами, ірраціональне в політиці, за великим рахунком, як, до речі, і загалом у людському житті, відіграє вагомішу роль, ніж раціональне, оскільки перше забезпечує загальну життєздатність і глобальну, стратегічну спрямованість існування будь-якого суб'єкта дії, тоді як раціональне – локальну адаптивність і тактико-оперативну оснащеність та адекватність. Так, в глобальну мету і в сенс життя, аналогічно, в глобальну мету і в сенс політичної діяльності певної політичної структури можливо обґрунтовано лише вірити і вольовими зусиллями на межі можливого намагатися втілювати в реальності. Раціональними ж засобами безсумнівно і незаперечно довести істинність глобальної мети та сенсу політичної активності (чи, ширше, життя тих чи інших суб'єктів) фактично неможливо, оскільки завжди може бути вибудована послідовна контраргументивна раціональна концепція, котра успішно спростовуватиме відповідне раціональне ж обґрунтування зазначених вище глобальної мети та сенсу.

Тому стабільний ґрунт для масштабної і перспективної політичної діяльності може витворити лише фундаментально відпрацьований інформаційний конструкт з переважанням у ньому постулатно-світоглядно-ірраціональної складової, роль якого, як правило, відіграє ніщо інше, як ідеологія. То ж не випадковою є політологічна теза, згідно якій повноцінною політичною партією є лише така політична структура, яка спирається на потужну, сприйнятливую для відповідних широких народних мас, ідеологію.

В наш час дуже поширеним є погляд на ідеологію, зокрема політичну, як на дещо застарілий, з елементами маніпулятивності, компонент світоглядного спектру інформаційних конструктів, що функціонують у певному соціумі, який використовується деяким вузьким колом осіб з метою підпорядкувати собі шляхом активного пропагування відповідної ідеології великі маси людей. У контексті зазначеного політична ідеологія постає як небажаний і навіть шкідливий пережиток минулого, котрий слід обмежити в можливості впливати на життя сучасного суспільства і з часом узагалі усунути з числа вагомих детермінант суспільного життя. Таке бачення явища політичної ідеології підтримується і утверджується світовими глобалізаційними процесами, що останнім часом набирають деструктивно-загрозливого характеру для загально-людської спільноти.

Неупереджений же погляд на значення і роль політичної ідеології в житті сучасного суспільства призводить до висновку, що певний можливий негативний її вияв, наведений вище, багаторазово перекривається позитивами, які вона вносить в життєдіяльність соціуму, зокрема як структуруюче-упорядковуючий його чинник, а також, за певних умов, як чинник консолідуючий, надихаючий, мобілізуючий. А суспільна потреба саме в такому чиннику

особливо зростає на перехідному, трансформаційному, етапі існування відповідного суспільства.

Вже на рівні політичної ідеології, згідно поглядів низки дослідників, виявляє себе міфологічна складова [1; 3; 8; 15]. І справді, розгорнута ідеологія певної політичної сили не може не містити компонентів міфологічного змісту, оскільки у протилежному випадку її термінально-ціннісна, світоглядно-орієнтуюча та мобілізуюча функції не зможуть бути повноцінно реалізованими. Таким чином, постає питання про значущість міфів та міфологем у політичній життєдіяльності сучасного суспільства.

Для того, щоб підійти до відповіді на це питання, означимо наше розуміння власне явища міфу та його політологічну інтерпретацію. В буквальному розумінні термін «міф» перекладається з грецької як передання, оповідь, розповідь, переказ. О.Лосев визначає міф як символічно втілене базове (інстинктивно-інтуїтивне) особистісне переживання реальності, або, іншими словами, символічно втілену самосвідомість свідомого суб'єкта [13].

Враховуючи інші тлумачення цього явища [2; 7; 14; 15], доходимо висновку, що міф – це, зокрема, особлива цінність-символ, зміст якої є вираженим у довершеній словесно-текстовій формі; міфологізація певного об'єкта (предмета) кардинально змінює міру його цінності, значущості, референтності, різко гіперболізує його позитивну вартісність, самоцінність-самодостатність, або ж негативну – у цьому разі має місце так звана демонізація відповідного явища.

В контексті власне політологічному традиційно виділяють соціально-політичну міфологію, яку розглядають як особливий тип духовної діяльності, спрямований на створення та розповсюдження політичних міфів [8-10; 16]. Саме ж поняття політичного міфу використовують для позначення різного роду ілюзорних уявлень, що цілеспрямовано застосовуються панівними у суспільстві силами для впливу на маси [4; 7; 9; 10; 12; 17]. Але таке трактування феномена політичного міфу, як суто негативного явища, враховуючи вищенаведене, виглядає спримиізованим і однозначно нівеляційно-тенденційним.

Оскільки політична діяльність – це, передовсім, боротьба, зокрема, системна, методична боротьба різних соціальних колективних воль, то очевидним є величезне значення аспектів стійкості, стабільності, консенсусу, компромісу, непохитності відповідної волі, зміцненої фундаментом безумовних, абсолютних, не дискутованих раціонально цінностей. Наявність названих аспектів якраз і забезпечує відповідний ресурс системи міфів та міфологем у тієї чи іншої політичної сили. І одним з поширених (і, певною мірою, ефективних) засобів-прийомів політичної боротьби є деміфологізація ідеолого-світоглядного фундаменту політичного конкурента-суперника з паралельним максимальним зміцненням власної міфологічної ідеолого-політичної бази.

Таким чином, маємо підставу констатувати, що міф, зокрема, політичний міф – це дуже важливий чинник суспільно-політичного життя будь-якого масштабного соціуму. Соціум, позбавлений надійної, стабільної, переконливої системи відповідних міфів та міфологем, неминуче втрачає свою стабільність, остійливість, консолідованість і стає дуже вразливим до найрізноманітніших зовнішніх впливів, як правило, деструктивних, розкладальних, деморалізуючих, нівелюючих суб'єктність такого соціуму. Будь-яка суто логіко-раціоналістична побудова, максимально науково обґрунтована, струнка і переконлива, не спроможна виконувати роль по-справжньому стабільного, непохитного фундаменту суспільно-політичної життєдіяльності соціуму, оскільки завжди може бути вибудувана не менш науково обґрунтована, аргументована і переконлива контрпобудова, яка буде успішно заперечувати першу, принаймні, буде здатною породжувати серйозні сумніви і заперечення щодо першої у свідомості достатньо багатьох її симпатиків і прихильників. Останнє породжує ту міру нестабільності та непевності, яка підриває необхідний рівень консолідованості соціуму і робить його вразливим щодо конкурентів, яких в реальному жорстко-конкурентному світі завжди вистачає. Те ж саме, але ще з більшою очевидністю та однозначністю стосується власне політичних структур, суб'єктів політичної активності:

політичних партій, громадсько-політичних об'єднань, суспільних рухів тощо, оскільки основним аспектом їх функціонування-існування є політична боротьба.

Отже, в політичному житті сучасного суспільства міф – як явище – постає одним з ключових елементів світоглядно-ідеологічної бази суб'єктів політичної активності, будучи, в контексті відповідної системи міфів та міфологем, найбільш безпосередньо пов'язаним з відповідними світоглядом, проектом бажаного майбутнього (більш чи менш утопічним) та ідеологією. Це і є, власне, місце міфу в політичному житті сучасного суспільства. Що ж до його ролі у цьому сенсі, то, як бачимо, вона виявляє себе, насамперед, у таких функціях, як фундаторсько-стабілізуюча, консолідуєча, суб'єктивуюча, мотивуюча, ціннісно-орієнтуєча.

З вищенаведеного випливає, що політичний міф, як суспільний міф, котрий має яскраво виражений політико-ідеологічний характер і відповідну спрямованість, у сучасному суспільстві є надзвичайно поширеним явищем, його місце та роль є винятково вагомими у політичному житті цього суспільства, а найрізноманітніші заперечення і дезавування значущості та вагомості політичного міфу в цьому сенсі йдуть, як правило, або від невігластва, або від своєрідної «пуританської наївності», або від свідомого прагнення до дезінформування, дезорієнтації, введення в оману опонента-конкурента.

З іншого боку, за своєю суттю міф не є об'єктивним знанням про реальність в тому чи іншому її аспекті, а становить собою своєрідну ілюзію, яка програмує її «споживачів» у контексті певної системи цінностей, орієнтирів, оцінок тощо безвідносно до їх безпосередньої раціональної обґрунтованості. Це ж цілком стосується, безумовно, і політичного міфу як такого. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що політичний міф, як і практично будь-яке інше явище, характеризується як негативною, так і позитивною сторонами. Отже, цілком закономірним постає питання про як негативні, так і позитивні сторони вияву політичним міфом своєї ролі в сучасному суспільстві.

Якими ж, власне, є основні негативи впливу політичних міфів на життя сучасного суспільства?

Оскільки політичний міф багато в чому вміщує об'єктивно ілюзорну інформацію, то він спотворює відповідні аспекти об'єктивної реальності у свідомості його споживачів. Його свідоме використання у власних політичних інтересах з боку певних суб'єктів політичної діяльності передбачає, зокрема, соціально-психологічне маніпулювання масами, що є небажаним з морального та вузько-особисто-утилітарного поглядів.

Беззаперечне домінування певних політичних міфів часто-густо може створювати кардинальні обмеження розвитку тих чи інших сфер соціальної життєдіяльності людей: науки, мистецтва, освіти, релігії, економіки тощо, чи навіть «накладання» табу на деякі напрямки громадської думки в суспільстві.

Утвердження політичних міфів у суспільній свідомості тягне за собою формування та утвердження в ній же цілих систем соціальних стереотипів, які, зрозуміло, породжують величезні обмеження у пізнанні їх носіями соціальної реальності як такої, стандартизуючи і уніфікуючи відповідну масову соціальну свідомість. Врешті-решт, усталені політичні міфи радикально гальмують суспільний розвиток, породжуючи посилену інертність, зокрема, й щодо необхідних інновацій та реформацій у відповідному суспільстві.

Такими є основні «проти» функціонування політичних міфів у сучасному суспільстві. Якими ж є відповідні «за»?

Стабільне існування і розвиток будь-якого суспільства практично неможливі лише на основі тих чи інших раціонально-об'єктивістських засадничих концептів, розробок, поглядів тощо, як вже було зазначено вище. Саме фундаментальне, засадниче забезпечення таких існування та розвитку є першим надзвичайно вагомим аргументом «за» функціонування політичних міфів у сучасному соціумі. Другим таким аргументом є роль політичних міфів у згуртуванні відповідних суспільств. Без наявності належної системи таких актуалізованих міфів суспільство або розпадається, або перебуває на межі свого розпаду. Величезне значення політичних міфів у процесах мотивування масової активності людей в соціумі, без якого неможливою є реалізація масштабних соціальних проектів. Це третій ґрунтовний

аргумент «за» функціонування політичних міфів у сучасному суспільстві. Зрештою, поза функціонуванням відповідних політичних міфів не існує дієва суспільна і, зокрема, політична мораль.

Підсумовуючи і порівнюючи аргументи «за» і «проти» впливу політичних міфів на життєдіяльність сучасного суспільства, маємо всі підстави констатувати, що як одні з них, так і другі є доволі вагомими, але все-таки неспівмірними. Аргументи «за» політичні міфи в житті суспільства є, власне, базовими, системоутворюючими, без яких системне і стабільне його існування практично неможливе, тоді як відповідні аргументи «проти» – це, по суті, неминуха плата за функціонування політичних міфів у соціумі, і її міра визначається насамперед якістю відповідного соціуму, як на рівні індивідуально-особистісному, так і на рівні загально-груповому.

Таким чином, політичні міфи – це невід’ємний і необхідний компонент життєдіяльності сучасного соціуму, конкретний же політичний міф може бути як надзвичайно корисним для відповідного соціуму, так і вкрай шкідливим для нього. Та питання аналізу корисності-шкідливості конкретного політичного міфу для конкретного суспільства – це вже предмет іншої наукової розвідки.

Література:

1. Арабаджиев Д.Ю. Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості. – Дис. ... канд. політ. наук. – ЗНУ, Запоріжжя, 2006. – 181 с.
2. Барт Р. Мифологии. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. – 234 с.
3. Бебик В.М. Базові засади політології. – К.: МАУП, 2001. – 257 с.
4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: Academia-центр, 1995. – 324 с.
5. Большая актуальная политическая энциклопедия / Ред.-сост. А.В.Беляков и др. – М.: ЭКСМО, 2009. – 424 с.
6. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Антология мировой политической мысли. – Т.2. – М.: Мысль, 1997. – С. 93-112.
7. Габриелян О.А. Мифотворчество в социокультурном контексте политики // Политические науки. – 2001. -- № 1. – С. 13 – 22.
8. Головатий М. Політична міфологія. – К.: МАУП, 2005. – 148 с.
9. Гуревич П.С. Социальная мифология. -- М.: Мысль, 1983. – 392 с.
10. Качанов Ю. Политическая топология: структурирование политической действительности. – М.: Ad Marginem, 1995. – 223 с.
11. Кола Д. Политическая социология. – М.: Мир, 2001. – 349 с.
12. Кольев А.Н. Политическая мифология. Реализация социального опыта. – М.: Логос, 2003. – 382 с.
13. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. – М.: Наука, 1930. – 190 с.
14. Флад К. Политический миф. Теоретическое исследование. – М.: Харвест, 2004. – 384 с.
15. Хьюбнер К. Истина мифа. – М.: Республика, 1996. – 448 с.
16. Цуладзе А. Политическая мифология. – М.: Из-дво «Эксмо», 2003. – 385 с.
17. Шмитт К. Политическая теология. – М.: КАНОН - пресс – Кучково поле, 2000. – 336 с.

*Розлуцька Анастасія,
здобувач кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 327.3.001.361

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА РИЗИКИ ВТРАТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

В статті аналізуються ризики, пов'язані з глобалізацією, в контексті зі збереженням національної самобутності. Автор розглядає як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники, які впливають на формування національної ідентичності, аналізує ступінь загрози для неї з боку глобальної уніфікації.

Ключові слова: національна ідентичність, глобалізація, культура, свобода, людина, інформація.

В статье анализируются риски, связанные с глобализацией, в контексте с сохранением национальной самобытности. Автор рассматривает как объективные, так и субъективные факторы, влияющие на формирование национальной идентичности, анализирует степень угрозы для нее со стороны глобальной унификации.

Ключевые слова: национальная идентичность, глобализация, культура, свобода, человек, информация.

The author analyzes the risks associated with globalization in the context of preserving national identity and examines both objective and subjective factors that influence the formation of national identity, examines the degree of threat to it from the global harmonization.

Keywords: national identity, globalization, culture, freedom, man, information.

Проблема глобалізації натеper перебуває в епіцентрі політичного та культурного дискурсу. Початок ХХІ тисячоліття засвідчив наявність численних проблем, які втілилися в теоретичних парадигмах: світ ліберальної демократії, мультикультуралізму, теорії глобалізації тощо. Ці поняття та явища сьогодні маркують «новий» часопростір. Ще Томаш Масарик на початку ХХ століття визначав питання світової орієнтації в політичному плані як невідривне життя у світі та зі світом, адже лише світова політика є політикою розумною та тривалою: «Подивіться на цей безперервний історичний процес, на що він вказує: народи і держави не можуть жити ізольовано, попри свою внутрішню організацію вони прагнуть створити організацію між собою, стати членами міждержавного і міжнародного об'єднання. Людство поступово організовується у цілісність; це засвідчує історія завоювань, імперій, культур і мов»[1;227].

Окрім відомих переваг, пов'язаних з тісною інтеграцією, взаємодія держав в умовах глобалізації породжує цілком очевидні ризики щодо збереження національної самоідентифікації, самосвідомості — власного «Я» держави, нації, людини, власної гідності у полікультурному просторі та політичному світі. Це не технологічний, а ментальний виклик, оскільки самосвідомість, самоідентифікація є одними з головних ознак нації; поза людською свідомістю нація не існує. При тому, що багато дослідників шукають природу походження нації в глибині тисячоліть, покладаючись на психобіологічні чинники та їх незбагненну природу, нація є культурною та політичною спільнотою, яка утворена у відносно нові часи, з одного боку, завдяки становленню держави як суспільного інституту, а з іншого - завдяки зусиллям інтелектуалів.

Глобалізаційні процеси на зламі ХХ-ХХІ століть породили безліч запитань і дали безліч варіантів відповідей, проте не змогли, та й не можуть в принципі, спростувати константу, що якраз національні особливості згуртовують націю, викликають непідробний інтерес до неї представників інших націй. Так, для Ольгерда Бочковського нація є насамперед наслідком суспільних процесів: шлях перетворення етносів у модерну націю пролягає через поширення «масової культури, політичне зрівноправнення, господарське

розкріпощення та суспільне визволення якнайширших шарів, з яких складається народ, - цей фундамент новітньої нації». Віддаючи належне об'єктивним ознакам нації (спільна територія, спільне походження, спільні мова, релігія, звичаї), вирішальним він усе ж називав суб'єктивний чинник: формування нації неможливе без «національної свідомості» і «національної волі», які виявляються у прагненні нації до політичної та державної самостійності[2].

На кожному темпоральному відтинку перед кожною нацією кожною особистістю постають нові виклики, які потрібно долати на вимогу часу. Вочевидь, маємо справу з кризою ідентичності: фіктивний, віртуальний світ руйнує «зв'язки часів», нав'язуючи людині сенсації сьогодення, змушуючи її забути про минуле і не дбати про майбутнє. Ідентифікація з групою, державою чи суспільством для багатьох людей втратила свою актуальність, натомість з'явилося прагнення уникати соціальних зв'язків та суспільних обов'язків.

На чільне місце виходить проблема нерозривного зв'язку національної ідентифікації та свободи. Свобода є такою настільки, наскільки вона забезпечує Істину про Добро. Якщо свобода втрачає зв'язок з Істиною і намагається узалежнити її від себе, вона закладає передумови для згубних моральних наслідків, масштаби яких важко передбачити. Свобода людині дана Творцем як дар і водночас як завдання. Свободу ж маємо розуміти не як ліберальну всюдозволеність, а як глибоко усвідомлену потребу особистості віднайти гармонію у собі та в соціумі. Взаємозв'язок індивідуальної свободи з національною є надійним знаряддям захисту і збереження національної самобутності.

Національна свобода пов'язана з чітко визначеними цілями нації й відповідальністю державних інституцій за їх реалізацію. Однак, у глобалізованому світі панує залежність свободи однієї держави від іншої. Взаємозалежність об'єктивно стала системною антитезою свободі в різних напрямках політичного та суспільного життя. Глобалізація виносить на поверхню нове розуміння свободи, яке ґрунтується, з одного боку, на повазі до свободи іншого суб'єкта відносин, а з іншого – на вільному обміні зобов'язаннями та відповідальностями.

Проте, щоб не узалежнюватись від наддержав чи наднаціональних структур, самі країни повинні відмовитись від стосунків підпорядкованості й залежності, стати на захист національних інтересів, свобод одна одної. Б.Гаврилишин вважає, що відроджена нація може тоді інтегруватись у більші політичні та соціально-економічні структури, коли матиме почуття власної гідності, впевненість у культурній життєздатності, досягти конкурентноспроможного рівня розвитку; нація має пересвідчитись чи об'єднання у більші економічні та політичні структури зберігає можливість підтримувати повну культурну незалежність, життєздатність і контролювати вирішення питання, що стосуються їхніх націй[3;196]

Глобалізація є процесом, який стимулює масштабні науково-технічні досягнення. Відтак вона зачіпає всі сфери життя, найбільш широко впливаючи на дві важливі галузі людської діяльності – економіку та культуру. Щоправда, вплив глобалізації на перше й на друге не є однаково потужним. Економіка менш уразлива до загроз глобалізації, ніж культура й духовна сфера людини. Культурний простір, на відміну від економіки, не має універсального призначення. З одного боку, не існує єдиної точки зору на те, якими є основні спонуки і джерела культурної діяльності, що стимулюють створення культурних цінностей. З іншого боку, необхідно урахувувати, що саме культура є фактором, за допомогою якого слабкі, в економічному сенсі, країни намагаються гідно презентувати себе в світі.

На думку О. Зернецької, підходи до глобалізації, можна поділити на два типи: перший - оптимістично-утопічний, за яким глобальні процеси в масовій комунікації та в інтеграції різних культур будуть мати своїм наслідком вирішення більше суперечностей сучасного суспільства; інший підхід - критичний, за яким глобальні процеси породжують цілий ряд проблем. Насамперед поширення масової культури, яка веде до стандартизації стереотипів масової свідомості на основі культурних зразків, створених у США і неприйнятних для багатьох регіональних етнічних спільнот з власною світоглядною традицією і культурою.

Аналізуючи глобалізаційні процеси в галузі виробництва, дистрибуції та споживання продуктів і послуг, О. Зернецька зазначає, що всі ці тенденції певним чином призводять до гомогенізації поведінки споживача, незалежно від місця його проживання. Тобто за глобалізаційною парадигмою відбувається стандартизація споживання продуктів та послуг. У мегаполісах глобалізованого віту дію ті самі фірми, споживається та сама продукція, лунає та є музика, демонструються одні й ті ж, зазвичай голлівудівські, фільми; існує тенденція наближення до однотипності, чи навіть асиміляції культурних смаків, що становить загрозу національним культурним вподобанням[4;47]. Хоча, на думку Е.Гідденса, глобалізація стає живильним середовищем для відродження культурної ідентичності в багатьох країнах світу, оскільки «місцевий націоналізм оживає у відповідь на глобалізаційні тенденції, на послаблення контролю з боку традиційної держави»[5;30], все ж, на нашу думку, це не переважає негативних наслідків для національних чинників, привнесених глобалізацією.

У XXI столітті економічно потужні нації зазвичай утверджують свою самодостатність саме макроекономічними здобутками та високими соціальними стандартами матеріального рівня життя населення, пропагуючи універсальні для всіх, як їм здається, культурні стандарти. Саме в цьому, а не в економічному домінуванні світових лідерів, криється небезпека втрати культурної самобутності націями з традиційно високими культурою та духовністю. У продукованих глобалізаційними процесами нових культурних цінностях глобалістами вбачається шлях не лише до економічної чи політичної, а й культурної стабільності. Таким чином, об'єктивно постають цілком реальні загрози в царині збереження національної самобутності та культурних надбань, посилювані глобальним інформаційним простором. На думку Джозефа Стігліца, лауреата Нобелівської премії 2001 р. в галузі економіки, автора кількох книг про вплив глобалізації на людину, економічний і політичний світопорядок повинен якраз базуватися на гідності особи, включаючи почуття національної самоповаги[6].

Опертям розвитку національної ідентичності є збереження мовних, культурних та національних цінностей. Вони відповідно до умов глобалізації впливають на відкритість та доступність для проникнення інших культурних традицій. Розвиток національної самоідентифікації нерозривно пов'язаний із захистом національних інтересів, здійсненням політичного самоврядування. Спадкоємність культурних цінностей стає також, поза сумнівом, джерелом національної свободи, самобутності, історичної пам'яті. Нація, яка не здатна апелювати до власної історичної пам'яті, зазнає втрат в майбутньому. Як зазначав Мілан Кундера: «Ідентичність народу, ідентичність цивілізації відбито та сконцентровано в тому, що створив розум, в тому, що відоме як «культура». Якщо цій ідентичності загрожує відмирання, культурне взяли на себе таку велику і вирішальну роль – значно більш й набагато вирішальнішу, ніж у будь-якому іншому європейському масовому потрясінні»[7].

В умовах небаченої раніше за масштабами міграційної ситуації виникає необхідність узгодження й гармонізації взаємодії з представниками інших націй і культур. Попри, нібито очевидні рецепти в реальному житті досягнення цього (взаємна повага, співпраця, культурний обмін тощо) завдання є непросте. Його вирішення потребує визначення особливостей ціннісних орієнтацій і напрямів міжнаціональної взаємодії та прогнозування їх вірогідного впливу на розвиток полікультурного суспільства в цілому, кожної окремої нації і, врешті-решт, особистості.

Інформаційна революція дозволяє швидко передавати з однієї країни в іншу не лише технології виробництва, а й продукти культурної діяльності: фільми, які демонструються в усьому світі, літературні твори на електронних носіях, поп-культура. Тим самим уніфікується культурна поведінка цілих народів і континентів, стираються вразливі межі оригінальних рис тої чи іншої нації, що послідовно екстраполюється на світосприйняття кожного представника цієї нації. Виникає нова якість соціального, культурного і політичного життя, що невідворотно справляє свій вплив на творення нових парадигм

суспільного розвитку, які включають в себе економічні, соціальні, політичні, екологічні й культурні фактори.

Більше того – саме ця нова якість стає критерієм соціальних і культурних суспільних проєктів, рівня демократичності суспільства, його стабільності. Відтак, глобалізація не лише спонукає до культурної та економічної взаємодії, але також таїть в собі серйозні ризики для збереження національної ідентичності. Власне, вона несе в собі небезпеку розмивання національної самосвідомості й «транснаціоналізації» культури. Одним з таких ризиків є посилення індивідуалізму як засадничого спрямування світогляду людини в глобалізованому світі. Глобалізація, в умовах якої відбувається вільне переміщення робочої сили, капіталу, інформації та культурної продукції, формує особу нового типу – іммігранта з його цілком зрозумілою конкуренцією за робоче місце, індивідуалізмом та небажанням приймати соціальні стандарти і цінності, що властиві середовищу, в якому він опинився.

Як зазначає оглядач «New York Times» Девід Брукс: «Глобалізація підштовхує події... Тепер здається, що існувало спрощене уявлення про людську природу. Насправді люди в усьому світі хочуть задовольнити свої бажання, але вони також вимагають моральної системи, щоб стримувати свої бажання. Люди в усьому світі люблять своїх дітей, але вони також вимагають поваги і визнання, і вони приносять в жертву власне життя, і навіть життя своїх дітей у війнах за статус. Правда полягає в тому, що люди в усьому світі ненавидять пригнічення, але вони також здатні колективно ненавидіти групи, які представляють собою щось інше, а ніж вони є»[8].

Як наслідок, індивідуалізм такого ґатунку руйнує усталені віками національні почуття національної спільноти, в якій опиняються іммігранти, розчиняє усвідомлення нею категорії «ми», яка формується на основі спільності культури, мови, звичаїв, традицій, релігії. За таких обставин нація, котра прийняла іммігрантів, поступово сама втрачає власну національну ідентичність і культурну самобутність. Національна ж спільнота, яка втрачає свою самобутність, традиції, збайдужіє до свого коріння і держави, стає беззахисною й перед економічними проблемами, й перед культурною експансією, каналізатором котрої є інформаційні технології.

На сьогодні Інтернет сам по собі є втіленням нової, глобалістської, «новокультури», продукуючи денационалізовані культурні цінності, погляди на соціальні відносини, стосунки в родині, релігію, сенс людського існування. Цей процес є складним і суперечливим, адже цінності можуть як стимулювати розвиток традиційних культур, так завдавати їм шкоди. Взаємопроникнення культур тоді стає серйозною проблемою, коли поширюються культурні й світоглядні установки, які є чужими і навіть антагоністичними для тієї чи іншої національної спільноти або окремо взятого індивіда – носія національної ідентичності. Постіндустріальний світ стає самодостатнім, він меншою мірою залежить від країн з матеріальним способом виробництва. Як пише з цього приводу М. Кастельс, «глобальна економіка у ХХІ ст. буде поширюватися, використовуючи значне збільшення потужності телекомунікацій і обробки інформації. Вона проникає в усі країни, на всі території, в усі культури, в усі комунікаційні потоки і в усі фінансові мережі, безупинно проглядаючи планету у пошуках нових можливостей для отримання прибутку. Але вона буде це робити вибірково, з'єднуючи значимі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не викликають інтересу на даний момент»[9;508].

До певної міри релятивізм і плюралізм культурних цінностей для багатьох людей, особливо молоді, стирає межу між Добром і Злом, між мораллю й аморальністю; національна самоповага й патріотизм перебувають під тиском космополітичних і денационалізованих настроїв. Посилювані національними засобами масової інформації, редакційна політика засновників та власників яких так само є продуктом таких настроїв, зазначені вище прояви глобалізації становлять, без перебільшення, загрозу національним інтересам багатьох держав, зокрема й України.

У цьому контексті важлива роль належить національній освіті, яка покликана виконати місію формування національних та загальнолюдських цінностей; формування особистості,

яка усвідомлює свою належність до українського народу, сучасної європейської цивілізації, збереження і продовження української культурно-історичної традиції; виховання шанобливого ставлення до українських національних святинь, української мови, історії і культури всіх національностей, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних і міжособистісних відносин; виховання людини демократичного світогляду, яка поважає громадянські права і свободи, традиції народів і культур світу.

Перед серйозними глобалізаційними викликами постала сьогодні й Церква. Прийняття більшістю країн законодавчих актів щодо свободи релігії призвели, з одного боку, до цілком природного процесу утвердження свободи віросповідання, а з іншого – до стрімкого зростання агресивних сект, що пропагують небезпечні для людини та суспільства ідеї. Роль Церкви у збереженні національної ідентичності не піддається сумніву, в тому числі й щодо виховання молоді. Формування духовного світу дітей та молоді, духовності як провідної якості особистості – велике і складне завдання. Серед дітей та молоді падає духовність, зріє зневіра у моральних орієнтирах у повсякденному житті. Засоби масової інформації та комунікації дедалі більше впливають на суспільство й особливо на молодь, нерідко потураючи культам сили, зброї, моральному релятивізму і конформізму.

Найперші позиції, які має забезпечувати система освіти – формування особистості, яка усвідомлює свою належність до Українського народу, зберігає і продовжує українські культурно-історичні традиції, шанобливо ставиться до рідних святинь, української мови, історії, а також до культури всіх національностей, які проживають в Україні, виявляє культуру міжетнічних і міжособистісних стосунків, утверджує українську національну ідею, вісью якої є всезагальне визнання цінності власної держави. Як свідчить історичний досвід, без держави немає нації, немає мови, йдуть у небуття національна культура, історія, традиції, людина перетворюється в манкурта, розірваного в своїй свідомості й поведінці.

Понад те, в умовах глобалізації, яку органічно супроводжує все більш жорстка конкуренція, бездержавна нація втрачає конкурентоспроможність. І навпаки – нація, що об'єднала людей в загальнодержавному масштабі, домоглась усвідомлення ними важливості спільних національних інтересів і досягла ефективного захисту цих інтересів, зможе забезпечити гідні умови життя своїм громадянам. Розвиток цивілізацій дає нам приклад варіанта взаємодії країн. Як зазначає з цього приводу С. Гантінгтон: «Стратегія відторгнення переслідує безперспективну мету - ізолювати суспільство від сучасного світу, який стає все тіснішим... Вибір полягає в тому, щоб спробувати сполучити модернізацію зі збереженням цінностей, практики і інститутів корінної культури суспільства» [10;124]. Зрозуміло, що останній вибір набув найбільшої популярності серед незахідних країн. В Японії цей підхід знайшов відображення у гаслі: «Японський дух, західна техніка».

Цю загальнонаціональну єдність соціально активних громадян не можна мати без належної організації громадянського виховання. Воно, своєю чергою, передбачає формування громадянина через його політичну, правову, економічну освіченість, через практичну участь суспільно значущих справах.

В останнє десятиліття дедалі більше політичних і культурних діячів, учителів, батьків звертаються до релігійних моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, не підвладних політичній і ідеологічній кон'юктурі. Це означає, що сучасне українське суспільство поступово підходить до визнання й освоєння етичних основ релігійних, зокрема, християнських цінностей, від яких воно було штучно відлучене протягом багатьох десятиліть, а в більшості людей навіть було сформовано різко негативне ставлення до них.

У ситуації гострого дефіциту ціннісних установок і орієнтацій релігійні моральні цінності, які є основою гуманістичних цінностей, відіграють дедалі вагомішу роль у сучасному вихованні дітей та молоді. Отже, виникає гостра потреба в залученні християнських цінностей до процесу виховання дітей, визначенні основних засад, цілей, напрямів, змісту, форм і методів формування духовності на їх основі, які разом з іншими складовими сприятимуть розвитку і формуванню духовної високоморальної особистості, майбутнього громадянина України.

Іншим важливим чинником для збереження національної ідентичності є мовний суверенітет нації. Натепер національні мови, за винятком англійської, помітно втрачають свої позиції на користь англійської мови, яка навіть в міжнародних організаціях, не кажучи вже про інші напрями життєдіяльності людини, стає єдиною мовою спілкування та співробітництва, звужуючи ореол вживання національних мов. Повага до державної мови повинна бути підкріплена державним впливом на утвердження належного її статусу в сіх сферах суспільного життя: економіці, політиці, освіті, культурі, інформаційному просторі. Останнє також передбачає повагу до інших мов та державну підтримку їх збереженню і розвитку, проте не за рахунок зневаження державної мови.

Стимуляція почуття національної ідентичності є цілком природним, бажаним для кожної країни і кожної особистості, проявом власного «Я». Проблема національної ідентичності поставала й синтезувалася залежно від етногенези й націогенези конкретної нації, а також впливу глобалізаційних чинників. Наприклад, починаючи з другої половини ХХ ст., чимало країн, відкривши свої кордони для іммігрантів, зіткнулися з глибокими розходженнями між місцевим населенням та іммігрантами в культурі. Як от — вчителям важко впоратися з обов'язком надавати якісну освіту в умовах, коли більша частина учнів послуговуються десятками різних мов, але не мовою навчання.

Мають змінитися декілька поколінь, перш ніж мігранти почуватимуться належно інтегрованими в національну культуру народу країни перебування. З іншого боку, існує реальна проблема збереження ідентичності нації, котра надала притулок прибульцям, адже якщо мігрантів стає надто багато, то вони також, зі свого боку, розчиняють інші культури у своїх культурах.

Для окремих представників політикуму й інтелігенції сама ідея національної ідентичності є, через їх необізнаність, «націоналістичною», мало не антиподом мультикультуралізму. Як спростування — Гітлер напевно не був би переможений, якби не було британського національного духу.

Людина завше мислить про себе у світі та створює світ у собі, витворюючи різні моделі світосприйняття. Ці моделі віддзеркалюють самосприйняття та самоідентифікацію особистості. В людині вбачається духовна, розумна, діяльна істота; людині притаманні віра в Бога, ціннісні орієнтації, пам'ять про минуле і надія на майбутнє. ХХІ століття — це розвиток мобільної ідентичності, яка дозволяє долати тоталізм. Разом з тим зникає Індивідуум, Людина Цілісна. На її місце приходять «дівідуум», людина багатолика. За Е. Кантом такий стан відкритості громадянського суспільства є «резонуючою публічністю». Теперішня реальність — це, без перебільшення, інформаційний тероризм. Людина стала заручником штучної реальності, не в останню чергу створеної засобами масової комунікації. Як зазначалося в Окінавській Хартії глобального інформаційного суспільства, ухваленій лідерами «великої сімки», «інформаційно-комунікаційні технології є одним з найважливіших факторів, що впливають на формування суспільства ХХІ століття».

В інформаційному світі сформувався новий тип людини, яка, зазнаючи глобального впливу, втрачає свою ідентичність, духовність, моральність, здатність критично осмислювати факти. Отримуючи масу свідчень про навколишній світ, людина одночасно віддаляється від істинності життя; світ, представлений в нечітких поняттях, закріплюється в свідомості як світ несправжній. Глобалізація, а разом з нею мільтикультуралізм та універсальність, заволодівають світом. Проте цей процес ще не набув планетарного масштабу: посилено міжнародний контроль за економічними наслідками глобалізації, відбуваються еволюційні зміни у міжнародному праві.

Чи є такий стан фатальним і що можемо протиставити зазначеним вище тенденціям? Вихід вбачається у вихованні молоді, розвитку в ній позитивних якостей особистості на основі духовності, соціальності, моральності, діяльності, реальності. Успішні нації ґрунтуються на волі, вірі, розумі та моральних вчинках. Принцип національності узалежнює, переважає в людей над принципом внутрішньої свободи. Відтак потрібна сучасна модель молоді людини — носія національного ідеалу. Людина чиста серцем, внутрішньо багата,

пов'язана із внутрішнім життям та переживанням, зазвичай духовне протиставляє матеріальному, вигідному, штучно створеному.

С. Кримський означив людську бездуховність як «антропологічну катастрофу»: «Людина виявилася розп'ятою між палеолітом свого духовного підпілля та науково-технічним прогресом»[11;469]. Отже, важливим є органічне включення особистості в громаду, залучення до служіння суспільним інтересам на відміну від особистості, витвореної за правилами егоцентрично-індивідуалістичних концепцій. Людина, підпорядкована системі норм та принципів, гуманістичним правилам етичного кодексу у ставленні до інших, живе за нормами загальнолюдської моралі. Вона спрямовує свою діяльність на задоволення національних потреб, виявляє готовність бути корисною для суспільства. В цьому контексті привертає увагу ідея «цілого чоловіка» Івана Франка. Франковий «цілий чоловік» — це конкретно-історичний праобраз здорової, цілісної натури, для якої жити — означає боротися і працювати заради справжнього внутрішнього суспільного щастя.

Нерозривна єдність суспільного, національного та індивідуального реалізується на підставі свідомого підпорядкування особистого загальному. Як результат — щастя всіх мислиться як запорука щастя кожного. Лише за цієї умови особистість, нація і держава можуть жити і творити.

Висновки. В умовах глобалізації новий світопорядок спричиняє ризики щодо збереження національної ідентичності: власного «Я» особистості, нації, держави.

Світовий лад об'єктивно впливає на чинники національної ідентичності:

- культурні особливості і культурна самобутність (взаємодія різних культур детермінує асиміляцію культурних особливостей та становить загрозу культурній самобутності);
- національний інформаційний ресурс (посилення інформаційного ресурсу, який зосереджений на популяризації денаціональної культури, а не пропагуванні національних цінностей держави);
- відчуття приналежності національної спільноти (перманентні процеси міграції стирають його);
- мовний суверенітет (домінування англійської мови).

Оскільки країни стали більш відкритими одна для одної, то відмінності між ними стали більш явними, часто підсилені мас-медіа. Держави і нації згуртовуються відповідно до їх економічних інтересів, політичного устрою або приналежності до міжнародних об'єднань. Проте, коли мова йде про культурні та національні особливості питання набирає іншого значення. Тут кожна держава намагається зберегти власну самобутність та національні особливості.

Література:

1. Чапек К. Бесіди з М.Г.Масариком. – Львів: Каменяр, 2001. – 270с.
2. Бочковський О. Вступ до націоналізму. – К.: Генеза, 1998. – 144с.
3. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє. - К.: Пульсари, 2009. – 248с.
4. Зернецька О. Глобальний розвиток системи масової комунікації і міжнародних відносин. - К.: Освіта, 1999. – 351с.
5. Гидденс Э. Ускользящий мир: Как глобализация меняет нашу жизнь. – М.: Весь мир, 2004. – 116с.
6. Interview with Joseph Stiglitz // U.S. News & World Report, September 18, 2006, p. 28
7. Кундера М. Трагедія Центральної Європи. - <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/kundera.htm>
8. Brooks David, New York Times columnist, Sept. 8, 2006
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. - М., 2000. – 535с.
10. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций и переустройство мирового порядка // Pro et Contra. - М.: Весна, 1997. – 144с
11. Дві русі /За загальною ред. Л.Івшиної. – К.: Факт, 2003. – 468-484с.

Слінецька Юлія Миронівна,
аспірантка кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

УДК 323.018: (323.172)

РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СОЦІОПОЛІТИЧНОГО ПОДІЛУ

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, обумовлена з однієї сторони, маніпуляцією темою регіонального розмежування в риторичі більшості політичних сил, яка особливо загострюється напередодні чергової виборчої кампанії, а з іншої – об'єктивно існуючою регіональною диференціацією території України. Переважання регіональної ідентифікації над загальнонаціональною є загрозою як для формування монолітної української політичної нації, так і для територіальної цілісності держави. В статті здійснено аналіз теоретичних підходів до розуміння регіональної ідентичності, а також показано співвідношення регіональної і національної ідентичності на прикладі України.

Ключові слова: регіональна ідентичність, національна ідентичність, соціополітичний поділ, стадії формування соціополітичного поділу.

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена с одной стороны, манипуляцией темой регионального размежевания в риторике большинства политических сил, которая особенно обостряется накануне очередной избирательной кампании, а с другой - объективно существующей региональной дифференциацией территории Украины. Преобладание региональной идентификации над общенациональной является угрозой, как для формирования монолитной украинской политической нации, так и для территориальной целостности государства. В статье осуществлен анализ теоретических подходов к пониманию региональной идентичности, а также показано соотношение региональной и национальной идентичности на примере Украины.

Ключевые слова: региональная идентичность, национальная идентичность, соціополітическое размежевание, стадии формирования соціополітического размежевания.

Actuality of material, presented in article is conditioned from one side by manipulation of regional cleavage theme in almost all political parties' rhetoric that becomes stronger on the eve of the election campaign, and from another side – objectively existed regional differentiation on the territory of Ukraine. Predominance of regional identification upon national is a threat for monolithic Ukrainian political nation formation and for territory unity of the country. In the article analysis of theoretical approaches to the understanding of regional identification is accomplished, and also relation between region and national identification on the example of Ukraine is indicated.

Key-words: regional identification, national identification, political cleavage, stages of political cleavage formation.

Постановка проблеми Важливою детермінантою для аналізу соціополітичного поділу на територіальній основі є поняття *ідентичності*. Ідентичність, або самоусвідомлення особи в межах певної спільноти, зумовлена значною мірою впливом глобалізаційних процесів, які, з одної сторони, загрожують нівелюванням національних ідентичностей, а з іншої сторони, виносять на передній план *регіональну ідентичність* в межах конкретної країни.

Особливої гостроти проблема регіонального розмежування як основи для формування соціополітичного поділу набирає для України, про яку С. Гантігтон писав як про країну, розколоту між двома різними культурами. «Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її центром ось вже декілька століть»[1, с. 226].

На нашу думку, це доволі небезпечно з точки зору територіальної цілісності держави, особливо на фоні існування відмінностей в регіональній ідентифікації жителів України, адже

окрім нав'язаних стереотипів і міфів про подільність території нашої країни, існують об'єктивні протиріччя в мовній, культурній, релігійній, економічній, зовнішньополітичній та інших площинах, які важко заперечити.

Аналіз останніх досліджень Вивченню питання регіональних розмежувань та регіональної ідентичності в Україні приділялася достатня увага. Актуальність означеної проблематики підтверджується численними дослідженнями українських авторів — Л.Нагорної, О.Картунова, С.Кисельова, А.Колодій, І. Кресіної, І. Кураса, В.Лісового, Г.Палій, О.Майбороди, А. Мальгіна, Ю.Римаренка, Т.Рудницької, Т. Татаренко, М.Шульги та інших.

Основними цілями даної статті виступає аналіз теоретичних підходів до розуміння регіональної ідентичності та співвідношення регіональної та національної ідентичностей на прикладі України, а також визначення потенційних загроз для формування єдиної національної ідентичності.

Гіпотеза На нашу думку, сформована регіональна ідентичність, яка протистоїть іншій регіональній ідентичності або загальнонаціональній ідентичності, може бути передумовою формування соціополітичного поділу на територіальній основі.

Основний виклад матеріалу Слід відзначити, що формування соціополітичного поділу відбувається у декілька етапів. На *першій стадії* ми можемо окреслити лише формування конкретних ліній поділу, які зумовлюють існування у суспільстві двох чи більше груп з відмінними інтересами. На цій стадії громадяни ще не усвідомлюють своєї окремішності від загалу, своєї регіональної ідентичності. Цю стадію можна розглядати як потенційну, або латентну щодо формування соціополітичного поділу.

Друга стадія характеризується перетворенням «групи в собі» у «групу для себе», і пов'язана з процесом самоусвідомлення громадянами, в даному випадку, власної регіональної ідентичності. Вони свідомо відокремлюють себе від оточення як представники тієї чи іншої регіональної ідентичності, одночасно розуміючи спільні внутрішньо групові потреби, цінності, інтереси та власні відмінності по відношенню до інших груп.

Третя стадія характеризується власною інституційною складовою, коли певна соціальна група буде представлена політичним інститутом (політичною партією), який обстоюватиме її інтереси. На думку А. Романюка, це може відбуватися двома шляхами. «Перший – коли група в процесі власного розвитку самостійно створює організацію, яка представлятиме й обстоюватиме її групові інтереси. Другий – коли вже наявна організація, здебільшого політична партія, включить до сфери власної діяльності завдання обстоювати групові інтереси і надалі систематично демонструватиме власну підтримку цій групі, розраховуючи на відповідну зворотну підтримку»[2, с. 52].

Розпочнімо з того, що *регіональна ідентичність* найчастіше розглядається у соціогуманітарних науках як стійке відображення у свідомості мешканців певного регіону територіальних особливостей соціальної організації і політико-територіальних орієнтацій, що склалися історично. Людина усвідомлює свою регіональну ідентичність як «відчуття належності», готовність поділяти добровільно норми й цінності, що домінують у даному середовищі [3, с. 53].

Часто під цим феноменом можна розуміти комплекс соціокультурних, соціально-економічних та політичних складових, які впливають на цілісне самоусвідомлення та самовизначення мешканців регіону як певної спільноти, що має світоглядні, соціокультурні, етнічні відмінності від інших регіонів та від України в цілому [4].

На думку Т. Татаренко, регіональна ідентичність проявляється як системне багаторівневе утворення:

перший рівень – це власне ідентифікація, що є основою для формування опозиції «Ми-Вони»;

другий рівень формує певні мотиви поведінки, статусні, культурні, ціннісні та інші «образи» етнотериторіальних спільнот,

третій рівень – це формування певної ідеології, яка пропонує погляд на минуле, теперішнє, майбутнє своєї групи щодо інших спільнот [5].

Крім того **регіональна ідентичність**, як різновид колективної ідентичності, є набором об'єктивних та стійких ознак, з якими себе ототожнює індивід і спільнота (*когнітивний елемент*), суб'єктивним способом їх сприйняття та обґрунтування (*емоційно-афективний елемент*). Варто наголосити, що регіональна ідентичність є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії. Вона пов'язана з територією, яка значуща для індивіда та спільноти і сприймається як Батьківщина чи мала Батьківщина.

Як зазначає Л. Нагорна, регіональна ідентичність належить до сукупності т. зв. горизонтальних типів ідентичності, і є поряд з локальною чи не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно. У соціальному аналізі регіональна ідентичність — це своєрідний ключ до конструювання регіону як політичного, соціального, інституційного простору. Функціонально вона здатна сприяти стабілізації (або, навпаки, розхитуванню) політичної системи, а також легітимації прав регіональних еліт на владу [6, с. 66].

На нашу думку, розглядати регіональну ідентичність необхідно в контексті національної ідентичності, під якою, як правило, розуміють державну приналежність. Регіональна ідентичність базується на суттєвих мовних, культурних, релігійних, господарсько-економічних, історичних особливостях регіонів, що знаходяться в межах однієї держави [7]. Підсумовуючи та узагальнюючи ідеї таких відомих дослідників націй та національної ідентичності таких як Е.Сміт, С.Гантінгтон, Б.Андерсон, можна назвати такі основні ознаки національної ідентичності: 1) історична територія; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) національний характер; 4) спільна масова культура та загальний стиль життя; 5) єдині громадянські порядки, юридичні права та обов'язки для всіх членів; 6) спільна релігійна традиція; 7) спільна система цінностей та ідеологія; 8) спільне етнічне походження («кров»); 9) спільна мова [8; 1; 9].

Що стосується України, то формування спільної української національної ідентичності є складним та тривалим процесом, що відбувається під впливом конфлікту та взаємодії регіональних ідентичностей, які сформувалися історично. Слід відзначити, цей процес відбувається у тривалій та жорсткій конкуренції з представниками інших етнічних меншин, в суперечках в ході яких, саме існування української ідентичності ставиться під сумнів. Окрім об'єктивних протиріч в ідентифікаційних стратегіях регіонів, як засвідчує практика, розігрування карти регіонального протистояння в Україні зазвичай «виринає» і «загострюється» або напередодні чергових виборів, або в ході чергової політичної кризи.

Варто зазначити, що формування загальноукраїнської ідентичності є вагомим чинником консолідації українського суспільства, передумовою зміцнення державності й подальшої демократизації суспільства. Без сформованої української національної ідентичності не можливо собі уявити Україну як повноцінного члена міжнародної світової спільноти, суб'єкта міжнародних відносин, активного члена міжнародних організацій та союзів [10, с. 55].

З іншої сторони, недоформованість національної ідентичності українців є підґрунтям для цілком реальних загроз національній безпеці України – активізації сепаратизму і федералізму, спекуляцій навколо «мовного питання», зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, поляризації і радикалізації електорального поля та політичних сил. Інтенсивність цих загроз, безвідповідальна гра на відмінностях у ціннісних, світоглядних, мовно-культурних орієнтаціях громадян стала традиційним інструментом політичної боротьби, а відтак є потенційним дестабілізуючим та дезінтегруючим фактором [11].

Серед інших важливих чинників, які впливають на формування регіональної ідентичності слід відзначити по-перше, аморфність української національної ідеї, по-друге, реальні відмінності в історичній спадщині різних територій України. Досвід спільного існування в межах єдиної держави для Заходу і Сходу країни не такий вже вагомим у

порівнянні з традицією роздільного існування, це не може не накладати свій відбиток на характері ідентичності жителів України [12, с. 223].

Історична доля українських земель яскраво відобразилася на культурно-лінгвістичних особливостях регіонів: україномовний Захід, змішаний Центр і російськомовний Південний-Схід, що тяжіє до російської культури і продукує її. І хоча і на Заході, і на Сході країни переважають етнічні українці (за винятком Криму), по суті, на думку А. Мальгіна, вони сьогодні є представниками двох, а не одного етнокультурного співтовариства.

Не менш важлива і нерівність господарської спеціалізації, яка може бути джерелом важливих регіональних протиріч. На думку того ж А. Мальгіна, у випадку з Україною доказів такої нерівності більш, ніж достатньо. Чого варте його твердження, що «ідеологію і культуру цієї країни виробляють на одному її кінці, а матеріальне багатство – на іншому». На його думку, неспівпадіння духовно-інтелектуального і виробничо-господарських центрів створює враження того, що говорить і думає одна частина України, а займається фізичною працею – інша. При цьому одна частина українського населення схильна трактувати іншу як «недоукраїнців», «креолів» і відмовляти їм в самобутності. Доки ситуація не урівноважиться, нічого й думати про внутрішню духовну єдність української нації. Рівновага в цьому сенсі означає не те, що одна частина України проникнеться цінностями іншої, а те, що цінності двох Україн будуть взаємно признаватися і поважатися [12, с. 225].

М. Степико вважає, що причинами масового неприйняття української національної ідентичності є не тільки складність ідентифікаційного вибору, крах соціально-економічних сподівань перших років незалежності або вимушено-автоматичний характер набуття українського громадянства, але й очевидні тенденції відчуження населення України від держави, розчарування в політичній еліті [13, с. 86].

Серед іншого, ми переконані, що чи найважливішим чинником відсутності спільної національної ідентичності є розмитість національної ідеї, яка об'єднувала би різні регіони. В Україні за стільки десятиліть не вироблено єдиної системи цінностей, яка стала б визначальною для самоідентифікації українських громадян. Слід зазначити, що доволі небезпечним явищем для внутрішньої політичної стабільності та збереження територіальної цілісності держави є переважання регіональної ідентичності над загальнонаціональною.

Проблема співвідношення регіональної і національної ідентичностей стала предметом дослідження багатьох соціологічних опитувань. Варто підкреслити, що більшість з них дають доволі розрізнені результати. Так, національне опитування в рамках проекту Соціс-Омнібус¹ (заміри робилися в 2000, 2004 та 2005 роках) засвідчило, що загалом по Україні переважає національна ідентифікація над локальною. В 2000 році найвищий рівень локальної ідентифікації спостерігається на Заході, тоді як в 2004 році – в Центрі, а в 2005 році – на Сході [14]. Національна ідентичність в 2000 році найвища була в Центрі (49,8%) і на Заході (43,9%). В 2004 році найвищий рівень національної ідентифікації спостерігався на Заході (57,2%) і найнижчий – на Сході (38,8%). В 2005 році національна ідентифікація загалом зросла по регіонах, проте загальна картина не помінялася – національна ідентифікація поступово зменшується із Заходу на Схід.

Окремо, варто зазначити, що пострадянська ідентифікація найбільш чітко виражена на Сході і Півдні, проте з 2000 року по 2005 рік спостерігається поступове її зменшення. Якщо порівнювати результати за 2000 і 2004-2005 рр., загалом по країні відбулося різке зменшення представників транснаціональної ідентичності з 8,4% у 2000 році до 3,2% - у 2004 році і 3,3% - у 2005 році.

Таблиця 1.

Самоідентифікація громадян України за регіонами

Рівні само ідентифікації по роках	Центр	Захід	Схід	Південь	Загалом по Україні
Локальний					
2000	36,8	44,5	37,2	36,9	38,3
2004	41,7	36,6	37,8	31,9	37,3
2005	31,9	26,7	32,6	31,3	31,0
Національний					
2000	49,8	43,9	34,4	34,0	41,1
2004	47,8	57,2	38,8	47,4	47,4
2005	60,1	66,9	50,3	50,8	56,7
Пострадянський					
2000	7,8	1,8	20,2	17,8	12,2
2004	6,4	2,5	18,2	15,5	10,8
2005	4,9	1,8	13,2	12,0	8,1
Транснаціональний					
2000	5,5	9,8	8,2	11,2	8,4
2004	2,5	3,1	3,5	3,8	3,2
2005	2,4	3,1	2,7	5,0	3,3

Водночас як свідчить соціологічне опитування 2005 року, проведене Центром Разумковаⁱⁱ, в Україні переважає регіональна ідентичність. Загалом по Україні 38,2% громадян ідентифікують себе в першу чергу як мешканці певної місцевості чи міста, де вони живуть, і лише 30,7% респондентів вважають, що по-перше, вони є мешканцями України загалом. Найбільший розрив між ідентифікацією регіональною та загальнонаціональною спостерігається на користь першої саме в Центрі України (43,1% проти 25,2%), дещо менший цей розрив на Заході (39,4% проти 34,8%) і Сході (37% і 32%). Єдиний регіон, де загальнонаціональна ідентифікація переважає над регіональною – це Південь України (35,8% проти 29,8%).

Таблиця 2

Результати соціологічного опитування[15]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Мешканець місцевості чи міста, де Ви живете	39.4	43.1	29.8	37.0	38.2
Мешканець регіону України, де Ви живете	15.4	22.9	24.5	19.1	20.4
Мешканець України в цілому	34.8	25.2	35.8	32.0	30.7
Європеєць	2.4	1.8	3.3	0.2	1.6
Мешканець Землі в цілому	4.0	5.7	5.6	8.3	6.2
Важко відповісти	4.0	1.4	1.0	3.3	2.9

В той же час, слід відзначити, що соціологічне опитування того ж Центру Разумкова, але проведене в 2006 році вказує, що серед мешканців України переважає територіальна локальна ідентифікація, насамперед 44% громадян ідентифікують себе з місцем проживання, малою Батьківщиною, з Україною в цілому – 31%, з регіоном проживання – 15%. Локальна регіональна ідентичність превалює у всіх регіонах, крім Західного, 40% якого ідентифікує себе з Україною, в той час як локальна ідентичність в Центрі складає 50%, на Півдні – 49%. Рівень загальноукраїнської ідентичності зменшується з Заходу на Схід до Півдня – від 40% до 26%. Регіональна ідентичність більш властива мешканцям Сходу – 19%, менш Центру – 10% [16, с. 1]. Водночас Л. Аза вважає, що потребує окремого розгляду позиція «громадянин України», оскільки з останньою у 2006 році себе ідентифікували 47,4% опитаних українців, 34,5% росіян, 3,8% - представники інших національностей. Ситуація, яка склалася, на її думку, виглядає набагато складнішою, оскільки втрата ідентичності відбувається не лише на

індивідуальному і груповому рівнях, а й на рівні суспільства в цілому. Коли оточуюче людину соціальне середовище перестає бути для неї знайомим, зрозумілим і прозорим. На послаблення громадянської солідарності, втрату значущості її смислового параметра впливають економічне неблагополуччя, політична нестабільність, соціальна незахищеність та невпевненість у завтрашньому дні, позбавляючи ідентичність тим самим содаліризуючого змісту [17]. Як зауважують соціологи, «у другу чергу» відносна більшість громадян у всіх регіонах ототожнюють себе саме з Україною, що дає змогу зробити висновок не про формування в різних регіонах відособлених регіональних ідентичностей, а лише про більш високий ступінь близькості для людини регіональної, ніж національної ідентичності [18].

З іншої сторони, переконливим доказом на користь того, що переважній більшості громадян України глибоко чужа ідея руйнування її територіальної цілісності, стало проведене наприкінці 2007 р. дослідження Центру Разумкова «Формування загальної ідентичності громадян України: перспективи та виклики». Виявилось, що 88,2% громадян не бажали б, щоб їхні області виходили зі складу України та створювали свою державу (на Півдні — 81,4%, на Сході — 84,9%, на Заході — 90,2%, у Центрі — 93,7%). Ідея приєднання якоїсь з областей до іншої держави також не має підтримки (проти 85% громадян). Автономного статусу своїх областей не бажають 74,1% опитаних. 54,1% респондентів заявили, що оптимальним напрямом реформування відносин між центром і регіонами є розширення прав і повноважень місцевого самоврядування [19].

Таким чином, виходячи із розрізненості соціологічних даних та існуючих наукових розробок ми не можемо констатувати однозначного переважання регіональної ідентичності над загальноукраїнською, чи навпаки. Об'єктивно існують суттєві відмінності між регіонами, проте вони не виливаються в однозначне переважання регіональної ідентичності над загальноукраїнською. Це дає підстави припускати, що Україна знаходиться на другій стадії формування соціополітичного поділу на територіальній основі, коли формуються лінії поділу, але вони ще не мають своєї політичної (інституційної) складової.

Як ми вже зазначали, друга стадія формування соціополітичного поділу характеризується самоусвідомленням громадянами власної регіональної ідентичності, яка протистоїть іншій регіональній та загальноукраїнській ідентичності. Представники тієї чи іншої регіональної групи чітко усвідомлюють свою відмінність від оточення за рядом параметрів, і в першу чергу належності до того чи іншого регіону, який вони сприймають як «малу Батьківщину». Серед інших відмінностей, варто виділити мову, різне історичне минуле, релігійно-конфесійну приналежність, зовнішньополітичні орієнтації, особливості економіки, електоральні вподобання, тощо. Крім того, на другій стадії, коли вже більш-менш чітко виокремленні групи, які знаходяться в протистоянні одна до одної (наприклад галичанин-донецчанин, «західник»-«східняк», тощо) відбувається окреслення спільних для цих груп цінностей, потреб та інтересів, які здатні стимулювати представників груп до дій, спрямованих на їх досягнення. Якщо група обирає інструментом досягнення цих цілей політичне представництво через інститут регіональних партій, тоді ми можемо говорити про перехід соціополітичного поділу у свою третю (завершальну) стадію. На даний момент все таки більшість політичних партій, які знаходяться при владі в Україні позиціонують себе як загальнонаціональні політичні сили, які представляють інтереси всіх регіонів України. Таким чином ми не можемо констатувати перехід соціополітичного поділу в Україні із другої та третю (завершальну) стадію, хоча така можливість потенційно зберігається.

Отже, на даний момент існує нагальна необхідність формування єдиної національної ідентичності, основними механізмами конструювання якої виступає створення на території держави-нації спільного мовного, культурно-символічного простору, уніфікація системи освіти, конструювання власного історичного наративу, єдиного інформаційно-комунікативного поля тощо. Зазначимо, що українська національна ідентичність досі перебуває у стані амбівалентності, є неоднорідною і неструктурованою. Незважаючи на голосні заяви про те, що в Україні в результаті «Помаранчевої революції» появилася єдина нація, сьогодні існує дуже мало ознак того, що регіональні відмінності просто так

«розчиняться». Тенденція до регіонального розмежування залишається головним гальмівним чинником на шляху формування спільної національної ідентичності. Водночас потенціал консолідації населення України для формування української національної ідентичності існує, але на даний момент перебуває в зародковому стані і піддається тиску зі сторони сучасної влади. Це в свою чергу є, на нашу думку, небезпечною картою в розігруванні регіонального розмежування в Україні.

Література:

1. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Гантінгтон С. / Переклад з англійської Климчук Н. – Львів: Кальварія, 2006. – 474с.
2. Романюк А. С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи: Монографія./ Романюк А. С.– Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007.– 391с.
3. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України:Збірник наукових праць.–К.,2007.–Вип.33.–474с.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/P8doc.pdf
4. Чупрій Л. Історичне краєзнавство як засіб формування історичної пам'яті українського народу / Чупрій Л. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/2.htm>
5. Татаренко Т. М. Регіональна ідентичність в політичному просторі України / Татаренко Т. [Електронний ресурс].Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_30/Gileya30/P8_doc.pdf
6. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст / Нагорна Л.П. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.
7. Мальгин А.Украинский регионализм: массовое сознание и идеология элиты / Мальгин А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=6902
8. Сміт Ентоні Д.Національна ідентичність – К.: Основи, 1994. - 224 с.
9. Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М. Нации и национализм / Андерсон Б., Бауэр О., Хрох М. - М.:Праксис, 2002.—416с.[Електронний ресурс].-Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/anders/index.php
10. Киселев И. Ю. Образы государства в международных отношениях: механизмы трансформации/Киселев И. Ю. //Полис. – 2003. – №3. – С.50-58
11. Соціокультурні аспекти становлення української політичної нації. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/book/Analit2007/roz3.pdf
12. Мальгин А. Украина: соборность и регионализм / Мальгин А. - Симферополь: СОНАТ, 2005. - 277 с.
13. Степико М. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості / Степико М. // Стратегічна панорама. – 2004. – №1. – С. 84-90.
14. Стегній О. Г. Динаміка просторово-територіальної самоідентифікації населення України / Стегній О. Г. // Український соціум. - 2004. - № 2 (4). - С.62-74.
15. Соціологічне опитування Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=279
16. Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці / Шангіна Л. // Дзеркало тижня. - 2006. - № 31.- 19 серпня, - С. 1-3
17. АзаЛ.Етнічність у контексті національно-державної ідентифікації//Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг/Л.Аза[за ред. В. Ворони, М. Шульги].– К., 2006, - С. 94-97.
18. Ідентичність громадян України:Спільне і відмінне//Національна безпека і оборона.– 2006.–№ 7.[Електронний ресурс].Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD79_ukr.pdf
19. День.2007.19грудня.[Електронний ресурс].Режимдоступу:http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=400

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ

*Денисюк Світлана Георгіївна,
кандидат політичних наук,
докторант кафедри політичних наук
НПУ ім. М.П. Драгоманова*

УДК 32.019

**ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ЧИННИК
СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ**

В статті аналізується роль сучасних засобів масової інформації в якості трансформаційного чинника політичної комунікації і політичної системи суспільства.

***Ключові слова:** засоби масової інформації, політична комунікація, вибори, відчуженість.*

В статье анализируется роль современных средств массовой информации в качестве трансформационного фактора политической коммуникации и политической системы общества.

***Ключевые слова:** средства массовой информации, политическая коммуникация, выборы, отчужденность.*

In the article role of modern mass medias is analysed as transformation factor of political communication and political system of society.

***Key words:** mass medias, political communication, elections, estrangement.*

В умовах сучасної демократії для політичних лідерів важливо завоювати прихильність, довіру електорату, оскільки від цього залежить їх перебування на владному олімпі. Прихильність громадян, активна участь в політичному житті, підтримка певних політичних сил створює стабільну основу для функціонування оптимальної комунікації між політичною елітою і населенням. Так, для завоювання симпатій населення політичні діячі використовують різні засоби, в тому числі — ЗМІ. Однак, не дивлячись на потужний вплив ЗМІ на громадян, сьогодні показовим є погіршення ставлення населення до держави і політики як в Україні, так і в розвинених країнах світу.

Проте парадокс полягає в тому, що саме ЗМІ часто руйнують комунікацію між владою і населенням, стають самостійними гравцями, які трансформують ці взаємини. Отже, важливим є вивчення причин зміни ставлення населення до політики саме через діяльність ЗМІ. В певному сенсі варто, як видається, оцінити, яку загрозу для демократії і політичної системи це становить.

Сьогодні особливу увагу дослідники політичної сфери суспільства приділяють його комунікативним аспектам, проблемам функціонування ЗМІ та зв'язків влади з громадськістю. Серед них — Дж. Бенігер, Д. Бродер, Дж. Кері, Р. Ентман, М. Харгрівз, С. Ліхтер, Н. Луман, М. Мак-Люхан, Д. Мак-Квайл, В. Паттерсон, Дж. Пауелл, Ю. Хабермас, Г. Почепцов, Г. Ріді, Л. Сабато, М. Шрам, Дж. Спір, З. Вурмен, А. Уледов, М. Власенко, С. Зорько, М. Сиротич та ін. [1; 2].

В статті нами використані праці таких дослідників, як В. Андрущенко, О. Бабкіна, В. Бебик, В. Бех, К. Гаджиев, В. Горбатенко, О. Заславська, О. Зернецька, В. Кравченко, В. Корнієнко, Т. Хлівнюк та ін. [3-7]. Не дивлячись на значний масив наукових досліджень, вивчення трансформації політичної комунікації під впливом ЗМІ в них не достатньо відображено.

Виходячи з цього, метою нашої статті є аналіз впливу ЗМІ на трансформацію політичної комунікації, настрої громадян і політичну систему країни. На наш погляд, досягнення поставленої мети обумовлює завдання проаналізувати взаємозалежність ставлення громадян до політики і діяльність в цьому процесі сучасних ЗМІ; оцінити

функціональні і дисфункціональні сторони політичної системи і системи ЗМІ, охарактеризувати сучасний інструментарій комунікації й з урахуванням цього показати можливі наслідки впливу ЗМІ на місце комунікації в політичній системі.

Відомо, що «...комунікація (від лат. *communicatio* – повідомлення, передача, бесіда) – це процес передачі, обміну інформацією, який структурує політичну діяльність і надає їй нового значення, формує громадську думку і політичну соціалізацію громадян з врахуванням їхніх потреб та інтересів [8]. Коротко політичну комунікацію можна визначити як сукупність комунікаційних процесів в рамках політичної системи, в рамках суспільства і між цими сферами. Вона є ланкою, що поєднує всі рівні політики.

Власне, в науковій літературі виокремлюють три основні способи передачі політичної інформації: завдяки ЗМІ, через організації та неформальні контакти. ЗМІ — це преса, радіо, телебачення, інтернет-видання, кінематограф, звукозаписи і відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити і панелі, домашні відеоцентри, що поєднують телевізійні, телефонні, комп'ютерні та інші лінії зв'язку. Всім цим засобам притаманні такі якості, як звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, корпоративний характер виробництва і розповсюдження інформації. Отже, ЗМІ є одним із засобів комунікації і, одночасно, її чинником, і відносно самостійною структурою.

Так, в якості прикладу розглянемо ЗМІ, які функціонують в політичній системі розвинених країн Європи. Звернемо увагу на те, що вони діють на рівні приватних і суспільних організацій, що повинно було б сприяти гармонізації комунікації між владою і громадянами. Проте в усіх сучасних демократичних державах ми бачимо драматичне зниження громадської підтримки політичних інститутів і діячів. Здавалося б, парадоксальна ситуація, адже більшості громадян цих держав забезпечені мир, свобода, можливість матеріального благополуччя. Логічно було б очікувати, що люди будуть задоволені і повинні підтримувати державу.

Але це не зовсім так. Розглянемо, наприклад, один із показників активності, прихильності громадян до певних політичних акторів — явку громадян на виборах. Наприклад, цей показник на останніх виборах до Європарламенту в Німеччині становив 43,3 %, у Франції — 40,48 %, у Польщі — 27,4 %. Особливу небезпеку в цій ситуації представляє низький відсоток участі молодих виборців, їх частка — близько 40 % [9]. Для порівняння — після Другої світової війни цей показник складав 70-80 %.

Взагалі досить важко однозначно інтерпретувати ці дані, проте така тенденція загрожує демократії. Одночасно зменшується кількість прихильників політичних партій, які віддають перевагу зареєстрованому членству. На наш погляд, поступово відбувається заміна комунікації, що передбачає активну взаємодію сторін, на взаємодію, в якій більшість громадян займають позицію сторонніх спостерігачів. Також від виборів до виборів зменшується кількість громадян, які голосують за одну і ту саму партію. При цьому одночасно зростає кількість виборців, які змінюють свої політичні погляди, тобто спостерігається втрата суспільної підтримки певної політичної партії.

Виходячи з цього, на нашу думку, можна виокремити два види підтримки: специфічну і дифузну. Специфічна підтримка — це довіра і згода з проведенням конкретних політичних заходів, тобто безпосередньо з політикою. Дифузна є підтримкою основних демократичних принципів і відіграє суттєву роль для збереження демократії. За даними наукових розвідок і соціологічних опитувань ми можемо констатувати, що специфічна підтримка поступово зменшується, і залишається незначною дифузною. Особливо таке падіння дифузної підтримки загрожує Європейському Союзу.

В Україні явка виборців досить висока і коливається в межах 62-84 % [9]. Проте, як нам видається, такий показник радше свідчить про надію на покращення життя, ніж про довіру різним політичним силам. При детальному розгляді ситуації можна відмітити такі політичні закономірності: все більше людей заперечують політичну та індивідуальну компетентність державних діячів і не вірять, що своєю участю впливають на політику. Тобто є наявним погіршення процесу політичної комунікації.

Однак втрата підтримки зовсім не нова. Американські політологи ще в 50-х роках розробили концепцію «політичної відчуженості». Спочатку вважалося, що політична відчуженість характерна для громадян з низьким рівнем доходів, але в 60-70-ті рр. американські науковці встановили подібні відхилення серед громадян середнього класу. На наш погляд, подібне розповсюдження негативного ставлення до політики в суспільстві багато в чому пов'язане з інтерпретацією політики ЗМІ, а саме з тим, що на телебаченні головне місце зайняли інформаційно-розважальні і аналітичні передачі. Телебачення не ставить перед собою мету надавати аналіз політичних подій.

Тут слід звернути увагу на ще один парадокс. З одного боку, кількість людей, що цікавляться політикою, поступово зменшується. Вони проявляють і меншу зацікавленість в особистій участі в політичних структурах. З іншого боку, спостерігається зростаючий інтерес до того, як вирішити нагальні проблеми, тобто громадяни більш зацікавлені у розв'язанні конкретних проблем. Так, першу категорію інтересу і залучення можна назвати традиційною, а другу – нетрадиційною політичною комунікацією.

Отже, сьогодні склалась така ситуація: політична комунікація стає пасивною, такою, що розхитує політичну систему. Слід чекати, що політична система зробить все можливе, щоб відновити достатній рівень суспільної підтримки. На нашу думку, діяти необхідно саме у сфері комунікації. Щодо ролі ЗМІ, то вони поставляють численні факти і теми для обговорення, теоретично забезпечуючи успішну суспільну комунікацію. Насправді, в наш час модно говорити, що ЗМІ – це стандартний типовий ринок. З цієї точки зору, функцією ЗМІ було б забезпечення для себе цільової аудиторії і заробити гроші. Однак, такий підхід до проблеми далеко не вичерпний.

Сьогодні збільшились обсяги продукції ЗМІ, наприклад, телепрограм, Інтернет-видань тощо. Проте в порівнянні із загальною кількістю інформації, що поступає до населення, частка політичної інформації знизилася. В протилежність цьому значно збільшилась частка саме розважальних передач. З розширенням ЗМІ, почала і продовжує розвиватися концентрація і об'єднання підприємств. На нашу думку, в майбутньому доведеться споглядати нових світових гравців в секторі ЗМІ. Політика ж може бути видалена з цієї сфери. Розширення ЗМІ і видалення політики і суспільних засобів інформації відбувається разом із зміною техніки і методів комунікації. Багато вчених говорять про перемогу негативізму, персоналізації, надмірності тощо, причому ці якості є атрибутами розважальної сфери, що сприяє концентрації суспільної уваги на найбільш загальній інформації.

Це можна проаналізувати, використовуючи теорію інформаційної цінності, розробленої J. Galtung і M. Holmoe Ruge. Вони встановили, що інформація, яка відповідає принципам негативізму, персоналізації, відносно проста, коротка, нова і зустрічає значний інтерес аудиторії. Чим вище конкуренція на ринку ЗМІ, тим сильніше розвиваються ці принципи. Ми впевнені, що ці наслідки є негативними для сфери політичної комунікації.

Ще одним аспектом розвитку ЗМІ є те, що пошук власної інформації стає менш привабливим для окремої газети або телеканалу. Не важко помітити і на українському телебаченні, що поширено копіювання інформації, переданої іншим журналістам. У зв'язку з тим, що гарантованість авторства в журналістиці не досяжна, кожен може користуватися інформацією, що отримана іншою людиною. В результаті ми маємо розчинення і певне зникнення критичної, допитливої журналістики.

Як підтримати політичну комунікацію, враховуючи такий вплив ЗМІ? На нашу думку, необхідно спочатку з'ясувати характер їх взаємин з політичною системою. Це питання розглянемо, ґрунтуючись на фундаментальних принципах теорії систем Т. Парсонса. Згідно із його теорією ми уявляємо соціальну систему як сукупність індивідів, структур і культур, кожна з яких виконує певну функцію в суспільстві. Ми вважаємо, що всі соціальні системи взаємопов'язані з іншими системами, наприклад, політична система пов'язана із ЗМІ. При цьому, кожна система повинна реалізовувати різного роду інновації і модернізуватися, щоб гарантувати загальне виживання. Для кожного індивіда роль ЗМІ зростає, тому що тільки з їх допомогою можна сприйняти реальність. Так, ЗМІ сьогодні стають пріоритетними порівняно

із державною політикою, вони є політично важливішими, ніж сама політика. У цьому сенсі ЗМІ вирішують, які проблеми входять до порядку денного, які з них будуть вирішені, хто стане новим президентом тощо. Відповідно до цього твердження вчені називають подібний лад телекратія (telecracy) замість демократії, телевибори (telelections) замість виборів (elections). Інші вчені говорять про поступове «усихання» державної політики, яка стає швидше видимістю, ніж реальністю.

Деякі дослідники вважають, що державна політика усвідомлює цю перемогу ЗМІ і намагається зменшити їх вплив, тобто прагне контролювати. Наприклад, у щорічному звіті міжнародної організації «Репортери без кордонів» щодо свободи слова і діяльності журналістів у 169 країнах світу Україна отримала 89 позицію (2008 р. – 87, 2007 р. – 92) [10]. Ще одним доказом цього є те, що впливові медіа-компанії пов'язані з політиками.

Щодо теорії суперсистем, то вона визначає, що ЗМІ і політика розвинулися в єдину систему із загальною метою контролю над громадянами, яка включає одних і тих самих людей і має загальну структуру. На нашу думку, такий стан речей поки що не став реальною дійсністю. Ми вважаємо, що ЗМІ є найважливішим чинником підтримки політичної системи і комунікації на всіх рівнях. Але чи є така роль ЗМІ сприятливою для суспільства? Розвиток демократії привів до розширення громадянського суспільства, яке поступово зростає внаслідок індивідуалізації. Так і ЗМІ, розробляючи нові передачі, стандарти, документи, диверсифікують громадськість. Можна сьогодні побачити тяжіння окремих груп громадян до виокремлення і замкненості. Обмін інформацією між цими острівцями громадськості є досить важкою роботою, але ще складніше організувати повне і рівноцінне освітлення будь-якої події. Проте як ці тенденції впливають на державну політику? Політики вимушені адаптувати свої комунікативні стратегії до кожної із суспільних груп. Зрозуміло, що в сучасній державі практично неможлива взаємодія з громадськістю, як з єдиною категорією. Взагалі є невелика кількість людей, які постають ключовими фігурами суспільної взаємодії (лідери громадської думки) і мають зв'язки в різних сферах суспільного життя. На жаль, це наслідок збільшення кількості інформації в суспільстві при одночасному розшаруванні громадськості.

В розв'язанні цих питань може допомогти політична комунікація, одним із завдань якої є формування громадської думки, що впливає на прийняття певних політичних рішень. Проте, на наш погляд, є тенденція до зменшення значення комунікації в рамках політичної системи, тоді як в суспільстві значну роль грає саме спілкування, яке стосується політики. Можна сказати, що сьогодні не актуальне ухвалення стратегічних рішень в політичних партіях за принципом «знизу-нагору». Тут ми виходимо на такі категорії комунікації, як навмисна і ненавмисна форми. Навмисною політичною комунікацією можна назвати свідомий вплив політичних партій і лідерів, спрямований на отримання підтримки громадян. Ненавмисна комунікація існує завдяки діяльності журналістів, її можна назвати вільними ЗМІ. На наш погляд, журналістика своїми діями створює об'єктивну тенденцію послаблення комунікації в межах політичної системи і її посилення в суспільстві. Проте політична система намагається визначати процеси комунікації, що існують поза суб'єктами політики.

Що стосується інструментів комунікації, то, зокрема, використовується характерна техніка і сталі прийоми сучасної журналістики. У державній політиці часто інформація надається так само, як і в журналістиці. Значне прагнення до короткостроковості в інформації, до негативізму, персоналізації є американізацією політичної комунікації, що спрямоване на те, щоб викликати максимальну увагу громадян і журналістів.

Так, короткостроковість означає, що політична інформація все менш стосується довго або середньострокових подій. Вона також означає, що теми для обговорення і проблеми формулюються в короткостроковому періоді і негайно виносяться на порядок денний. Ці теми обираються так, щоб покращити власні політичні позиції. До такої техніки відноситься, наприклад, створення «інформаційного приводу», псевдоподії, яка не відбулася б, якби їх не освітлювали ЗМІ. Науковці вважають, що багато політичних подій є насправді лише штучно створеними інформаційними приводами.

Персоналізація полягає в тому, що увага фокусується на політичних лідерах, при одночасному її зниженні до ідеології і програми політичної партії. При персоналізації кандидат представляється як всемогутній менеджер, здатний розв'язувати будь-які політичні проблем, а конфлікти щодо політичних програм відходять на другий план. Негативізм означає проведення «негативної стратегії» політичної компанії, в контексті якої за допомогою різноманітних засобів, перш за все, розповсюджується негативна інформація про опонента. Такою роботою займаються фахівці з комунікації, які здатні за короткий термін організувати компанію для партії або кандидата, уміють додати комунікації новий напрям.

Звичайно, результати сучасної політичної комунікації зручно аналізувати на прикладі їх сучасного варіанту – виборчих кампаній. Американізація є символом їх сучасного виду. Так, в короткостроковому періоді виборчі кампанії привертають додаткову увагу суспільства, але не впливають на привабливість партій. Виборчі кампанії підсилюють розколи, які намічаються. У довгостроковому періоді вони навіть можуть бути руйнівними.

Отже, сьогодні специфічний характер політичної комунікації породжує високий ступінь суспільних очікувань. Громадяни розглядають державних діячів, політиків як висококваліфікованих менеджерів, здатних швидко і якісно розв'язати будь-які проблеми. Проте насправді політичний процес характеризується довгостроковістю, багатоаспектністю проблем і неоднозначністю рішень, повільністю впровадження їх в життя. Ймовірно, політичний процес в сучасному глобалізованому світі стає більш складним. Очевидно, що для громадян це важко зрозуміти: великі надії, покладені на політиків завдяки засобам політичної комунікації, виявляються марними і як наслідок виникає політична відчуженість. Сьогодні політична комунікація перетворюється скоріше на спілкування про політику на рівні ізольованих соціальних груп.

Втрата політичною системою підтримки в суспільстві змушує її активніше займатися комунікацією, однак це є ефективним тільки при використанні культурних установок сучасної системи ЗМІ, які можна описати як тріумф розважальної індустрії з переважаючим персоналізмом, негативізмом, короткостроковістю і агонією довгострокової аналітичної політичної інформації. З наукової точки зору, цей процес потребує постійного відслідковування, аналізу та відповідної політичної оцінки, тому дана тема, на наш погляд, є актуальною для подальших наукових розвідок.

Література:

1. Луман Н. Власть / Никлас Луман ; перевод с немецкого А. Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2001. – 250 с.
2. Хабермас Ю. Политические работы / Юрген Хабермас ; [сост. А. В. Денежкина ; пер. с нем. Б. М. Скуратова]. – М. : Праксис, 2005. – 361 с.
3. Хлівнюк Т. П. Вплив засобів масової інформації на політичний простір сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Хлівнюк Тетяна Петрівна. ; Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2008. – 18 с.
4. Зернецька О. В. Глобальні трансформації систем масової комунікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра політ. наук : 23.00.04 / Зернецька Ольга Василівна. ; НАН України ; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2000. – С. 5.
5. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніки паблік рілейшнз : монографія. / Бебик В. М. – К. : МАУП, 2005. – 440 с.
6. Кравченко В. И. Власть и коммуникация в информационном обществе: проблемы теории и методологии : автореф. дис. на соискание учен. степ. д. полит. наук : 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / Кравченко Владимир Иосифович ; СПбГУ. – СПб., 2004. – 26 с.

7. Заславська О. О. Політичні «паблік рілейшинз» і політична реклама як ефективні комунікативні технології впливу на електорат / О. О. Заславська. // Політологічний вісник : збірник наукових праць. – К. : ІНТАС, 2007. – Вип. 29. – 344 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
9. Вибори-2010: аналіз явки виборців. – Назва з екрану : <http://polityka.in.ua/info/348.htm>.
10. У рейтингу свободи слова Україна наздогнала Монголію й Сенегал. – Назва з екрану : <http://tsn.ua/ukrayina>.

Кавка Віктор Васильович,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології і права

Вінницького Національного технічного університету

УДК 32.019

ІНТЕРНЕТ ЯК ЗАСІБ МЕРЕЖЕВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається проблема залученості Інтернет-ресурсів в процес мережевої війни. Аналізуються суть, структура і учасники мережевої війни як специфічного соціально-політичного явища. Виокремлюються основні проблеми контролю над Інтернетом з метою забезпечення безпеки суспільства, держави і особи.

Ключові слова: мережева війна, ресурси, безпека, Інтернет, правове регулювання.

В статье рассматривается проблема вовлеченности Интернет-ресурсов в процесс сетевой войны. Анализируются сущность, структура и участники сетевой войны как специфического социально-политического явления. Вычленяются основные проблемы контроля над Интернетом в целях обеспечения безопасности общества, государства и личности.

Ключевые слова: сетевая война, ресурсы, безопасность, Интернет, правовое регулирование.

The problem of Internet resources in the process of net war is considered in the article. The essence, the structure and participants of the net war as a specified social-political phenomenon is analysed. The main problems of Internet control with the aim of providing security of the society, the state and the person are separated.

Key words: net war, resources, security, Internet, legal regulation.

На сучасному етапі розвитку суспільства Internet як сукупність інфокомунікаційних технологій та техніки є глобальним засобом мас-медіа, що конструює принципово новий інформаційний простір суспільно-політичної сфери. Він є потужним джерелом впливу на громадян і надання їм інформації. Проте актуальним, на наш погляд, є вивчення його впливу на політичну сферу життя суспільства, питання контролю над інформацією, пошук балансу між свободою слова і певною загрозою у вигляді інформаційних атак.

У науковій літературі останнім часом виявляється значний інтерес до вивчення впливу Інтернету на настрої громадян, перебіг виборчих процесів тощо. Варто назвати таких науковців, як О. Бабкіна, В. Бебик, В. Бех, В. Горбатенко, А. Дугін, О. Заславська, Н. Комльова, В. Корнієнко та інші. Розробкою теоретичних та методологічних засад дослідження масової комунікації займалися як українські (Н. Костенко, С. Барматова, Ю. Сорока, С. Кашавцева, Л. Скокова та ін.), так і зарубіжні вчені (У. Ліпман, Г. Лассуелл, Т. Адорно, Е. Катц, П. Лазарсфельд, Б. Берельсон, Ж. Бодрійяр та ін.). Концепції постіндустріального (інформаційного) суспільства представлені в працях Д. Белла, О.

Тоффлера, К. Боулдінга, З. Бжезинського, А. Турена, Дж. Гелбрейта, Р. Арона, П. Серван-Шрайбера, М. Понятовського, М. Хоркхаймера, Ю. Хабермаса, Н. Лумана, М. Маклюєна. Ці вчені розглядають високотехнологічні інформаційні мережі, що діють в глобальних масштабах, як основну умову формування інформаційного суспільства.

Попри те, що розглядаються різні аспекти функціонування Інтернету як засобу ЗМІ, відсутнє його дослідження як ресурсу ведення саме мережевої війни. Тим часом кібернетичний простір активно використовується для проведення інформаційних атак, як прихованих, так і відкритих. Виходячи з цього, метою даної статті є визначення специфіки мережевої війни і місця Інтернет-ресурсів в її здійсненні. Почнемо із визначення місця Інтернету в межах суспільно-політичного дискурсу. Наразі прийнято виокремлювати його три основні підсистеми: технічну – засоби комунікації та комп'ютери; соціальну – соціальна взаємодія, що виникає завдяки Інтернету та комунікативне поле, що конструюється користувачами в процесі трансмісії інформації та визначається як віртуальна інформаційна реальність. Така структура є теоретико-методологічним підґрунтям двох базисних підходів до визначення предмету соціологічного аналізу Інтернету. Відповідно до першого підходу, Інтернет – це сукупність мережних відносин, соціальних інститутів, технологій та технічних засобів, що пов'язані за допомогою комп'ютерно-опосередкованих ліній та характеризуються єдиним часом та простором. Виходячи з іншого підходу, Інтернет – це складна мозаїчна соціотехнічна система, що здійснює процес створення, розповсюдження та обміну інформацією за допомогою інтерсуб'єктивної масової комунікації в глобальних комп'ютерних мережах та створює віртуальну інформаційну реальність.

Розглядаючи роль Інтернет-ресурсів у мережевій війні, визначимо сутність поняття «війна». Так, війна є виразом антагоністичного протистояння, що має за мету знищення супротивника, тобто кардинальна зміна його базових характеристик для підпорядкування тотальному контролю з боку ініціатора війни. Залежно від природи акторів, зацікавлених у веденні війни і типу простору, в якому вона здійснюється, розрізняються війни економічні, інформаційні (що ведуться як в кібернетичному, так і в ідеологічному просторі) і війни традиційні — з метою захоплення географічного простору [1].

У будь-якому випадку ініціатор війни прагне отримати ресурси розвитку, такі як: сировина; народонаселення; доступ до промислового або фінансового сектора супротивника; комп'ютерні мережі та інші системи зв'язку (інформаційний ресурс); символічний капітал, що забезпечує, згідно із М. Вебером, «престиж могутності» [2]. Чим важливіший ресурс і чим більший його потенційний обсяг, тим в більшому ступені розгортаються бойові дії.

Для отримання ресурсів суспільства, що є об'єктом атаки, необхідно перенести агресію з географічного простору в економічний і інформаційний простір і, перш за все, зробити операцію із зміни «настроїв» ментального поля цього суспільства. Це означає зміну його традиційних цінностей з тим, щоб фактична атака ззовні сприймалася цим суспільством як заохочення до подальшого розвитку.

В ході так званої «холодної війни» у другій половині ХХ ст. були значною мірою відпрацьовані технології мережевої війни як форми тотального руйнування геополітичного супротивника. «Холодна війна» — тип геополітичного протистояння держав, основним змістом якого є боротьба за стратегічне домінування в економічному та інформаційно-ідеологічному просторі [3]. Цей тип війни в силу специфіки просторів, в яких вона ведеться, не вимагає використання збройних сил. «Холодна війна» між наддержавами набуває глобального рівня і зазвичай супроводжується локальними «гарячими» війнами.

З розвитком інформаційного суспільства на рубежі ХХ–ХХІ ст. з'являються численні технології прихованої руйнівної дії, що мають комплексний характер і війни, що в сукупності утворюють новий тип — мережеву війну [3]. На наш погляд, мережева війна — це тотальне руйнування базових характеристик певної нації у всіх типах геополітичних просторів одночасно, що здійснюється переважно в прихованій формі.

Щодо мети мережевої війни, то вона полягає у значному закріпленні всієї сукупності ресурсів суспільства-супротивника за геополітичним агресором, причому «передача» цих

ресурсів агресору здійснюється досить часто добровільно, оскільки сприймається як додатковий імпульс до розвитку. Тому мережева війна є набагато складнішою в здійсненні, ніж традиційна, але є і найефективнішою. Щодо результатів, то мережеві війни можуть існувати століттями до того моменту, поки не зміняться самі актори-агресори і їх потреби.

Як ми зазначали, основний фронт мережевої війни розташовується в ментальному просторі, де метою супротивника є руйнування традиційних базових цінностей певної нації та імплантація власних. Факт ведення і структуру цього типу війни неможливо розпізнати на рівні масової свідомості. Якщо ж політична еліта суспільства, що стала об'єктом мережевої війни, не має достатньої кваліфікації для виявлення такої агресії і організації адекватної відповіді, то таке суспільство приречене на поразку. Для мережевих війн, як зазначалося, характерне поєднання агресивної дії на супротивника в різних геополітичних просторах, причому через це активні учасники бойових дій мають нетрадиційний характер. По суті справи, до процесу мережевої війни залучаються всі інститути суспільства. На рівні держави — це органи вищого державного керівництва і регулярні збройні сили. На рівні громадянського суспільства стають задіяними приватні військові контингенти, ЗМІ, релігійні організації, установи культури, правозахисні організації та інші елементи недержавної організації суспільства. Фахівці відзначають і таку особливість мережевих війн, як відсутність чіткої ієрархії в структурі-агресорі, що не дозволяє її відстежити.

Щодо специфіки мережевої війни, то її технологічна структура (сукупність технологій, що використовуються для боротьби з суспільством-супротивником) дуже складна. Технології мережевих війн включають складні комбінації, за якими часто не видно замовника [1]. Головне полягає в тому, що мережеві війни постіндустріальної інформаційної епохи характеризуються прагненням безкровного вирішення завдань перерозподілу просторів і ресурсів. Тут, на наш погляд, діє установка на підтримку іміджу «розвинених демократій», які і ведуть такі війни у всіх типах геополітичних просторів під гаслом дотримання прав людини. «Завдяки сучасним технологіям і накопиченому досвіду навіть геноцид можна вести без газових камер і масових розстрілів. Досить створити умови для скорочення народжуваності і збільшення смертності. Більшого успіху можна досягти, обдурюючи народ, міняючи його стереотипи і поведінкові норми з тим, щоб навіть силовий розвиток подій сприймався ними як належне» [2]. Розглянемо основні технології мережевих війн за сферами. Так, можна виокремити такі групи: *у географічному просторі*: контроль з боку великих держав; контроль територій за допомогою космічних апаратів; підтримка тероризму в різних його формах; «кольорові революції»; *в економічному просторі*: надання кредитів; економічні санкції різної інтенсивності дії; провокації; *в інформаційно-ідеологічному просторі*: використання спотвореної інформації; підміна понять; *в інформаційно-кібернетичному просторі*: хакерські атаки на кібернетичні системи супротивника; використання «вірусів» і «черв'яків», «логічних бомб» тощо [3].

Перераховані технології не вичерпують весь арсенал засобів боротьби з супротивником, що застосовується в мережевих війнах. Одним з елементів технологічної структури мережевої війни є інформаційна війна, що розуміється нами як цілеспрямоване руйнування ментального простору певної нації, тобто заміщення базових цінностей даного суспільства сукупністю цінностей, що формують психологічні установки, вигідні агресорові. Значну роль в цьому процесі відіграє такий кібернетичний ресурс, як Інтернет.

Поява Інтернету надала принципово нові можливості ведення інформаційної війни в кібернетичному просторі, поставила до порядку денного наступні питання: які межі свободи слова і як слід трактувати — в моральних і правових відносинах — прояви неприязні одних людей (організацій, політичних сил) по відношенню до інших? Відповівши на ці питання, світова спільнота могла б чітко визначити суть мережевої війни і представити ступінь відповідальності тих, хто бере участь в розв'язуванні такого роду конфліктів.

Однак ці питання так і не отримали чітких відповідей в міжнародному праві. Відповідно немає ясності і в практичній їх реалізації. У сучасній дослідницькій практиці утвердилось думка про те, що Інтернет кинув виклик традиційним ЗМІ, запропонувавши

принципово нові форми ведення інформаційної війни. Разом з тим складно заперечувати і те, що Інтернет, по суті, запозичував інструментарій емоційної дії, властивий традиційним ЗМІ. Проте, на відміну від будь-яких інших ЗМІ, що функціонують в умовах вже розробленої законодавчої бази, Інтернет, як і раніше в цьому відношенні залишається «темною конячкою». Правове оформлення поки не встигає за розвитком нових технологій. За справедливим твердженням Д. Маквейла, фахівця в галузі масових комунікацій, Інтернет сьогодні функціонує на напівлегальній основі [4].

Зауважимо, що Рада Європи і ОБСЄ поставили на обговорення питання, чи можливий контроль над рухом інформації в Інтернеті? В ході цього обговорення мова фактично зайшла про те, чи можна зберегти баланс між свободою слова і обмеженнями, спрямованими проти розповсюдження агресивної і неетичної інформації [5]. Забігаючи наперед, відзначимо, що питання й досі залишається відкритим. Зрозуміло, що практичний контроль над регулюванням Інтернету і припинення можливих мережевих війн залишаються складними. Насправді, Інтернет не підкорюється певному регулюючому органу, не має власників, не просуває жорстко сконструйовані політичні ідеї, не має територіальної «прописки». Унаслідок цього його інформаційна діяльність не отримала належного юридичного обґрунтування. Так, з одного боку, Інтернет залишається без власника і тому дає можливість для ініціації в кібернетичному просторі будь-яких сумнівних дій, а з іншого — є об'єктом постійної критики з боку окремих держав, політичних і суспільних груп з приводу протизаконних ідей, що вільно транслюються. Проте ця критика, судячи з усього, виявляється малоефективною.

Зазначені питання є актуальними для України з урахуванням зростаючого ступеня її комп'ютеризації. Не дивлячись на невизначеність юридичного статусу Інтернет-сайтів, українські офіційні особи бачать їх потенційну небезпеку в розповсюдженні різних форм загрози, «чорного піару» тощо. Для дослідження цієї проблеми В. Остроухов розділив всі сайти на чотири групи: сайти, що використовуються для відкритого розповсюдження ідей екстремізму, сепаратизму і тероризму; сайти, спрямовані на розповсюдження релігійних доктрин і сект; сайти, що поширюють ксенофобські ідеї на основі певної расової або національної належності; сайти, що спонукають чинити незаконні дії [3].

Досить переконливим був Ю. Чайка, який виступив з ініціативою закриття веб-сайтів, що містять екстремістську інформацію. За допомогою сучасних Інтернет-технологій, що діють в режимі он-лайн, новачки засвоюють терористичні прийоми [1]. Аль-Каїда, наприклад, ініціювала створення веб-сайту, що розповідає і показує, як використовувати на практиці різні види зброї, зарядні пристрої для виготовлення бомб, як організувати викрадання людей [5]. Відсутність чітких, зрозумілих для всіх країн правил регулювання Інтернету приводить до невизначеності і колізій, коли справа стосується реальних життєвих ситуацій. Існування веб-сайту www.kavkazcenter.com з очевидністю це ілюструє. Як відомо, через декілька тижнів після трагедії в Беслані тодішній Президент Росії В. Путін зробив офіційну заяву, закликавши держструктури, громадські організації і всіх громадян об'єднатися в боротьбі проти тероризму (<http://president.kremlin.ru/eng>, 2004). В. Путін поставив цю ідею в розряд найважливіших для Російської держави. З цієї причини вона відразу ж стала привабливою для ЗМІ, які висловлювали думки і будували прогнози з приводу небезпеки виникнення нових терористичних погроз.

Серед вогнищ цієї небезпеки інформгентство «Інтерфакс» неодноразово озвучувало офіційний сайт «Кавказ-центра» www.kavkazcenter.com, який веде підривному роботі проти Росії. На цю тему на прес-конференції, організованій «Інтерфаксом», виступив віце-прем'єр Чечні З. Сабсабі. За його словами, цей веб-сайт постійно дезінформує світову громадськість щодо подій в Чечні за допомогою розпалювання пристрастей з приводу одних подій і замовчання інших. Це спричиняє спотворення інформації західними ЗМІ, які є користувачами цього веб-сайту (www.interfax.ru).

Напевно невідомо, хто конкретно стоїть за сайтом www.kavkazcenter.com, що виник ще в 2003 р. і представляє інтереси прихильників Шаміля Басаєва. Проте оперативність

інформації і професійний рівень її обробки дозволяють говорити про серйозні фінансові вливання в цей сайт. Чеченська опозиція діє сьогодні не тільки через www.kavkazcenter.com, а й через інші сайти (www.chechenpress.com, www.kvestnik.org, www.daymokh.info). Зрозуміло, що Росію не влаштовувала ситуація безкарного Інтернет-віщання, націленого проти її інтересів. Проте добитися закриття сайту вона поки не в змозі внаслідок труднощів правового регулювання Інтернету в міжнародному масштабі. Отже, все це з очевидністю підтверджує, що сучасні комп'ютерні технології створюють реальну основу для підриву національної безпеки Росії, України і взагалі всіх країн світу, що інформаційна загроза виявляється надзвичайно небезпечною для них. Сьогодні необхідно розробити нові інформаційні стратегії, без яких неможливо країні відстояти свої інтереси.

На нашу думку, мережеві війни сьогодні стали реальним чинником, що формує глобальну конфліктність. Вони примушують засумніватися в тому, що технічний прогрес несе в собі тільки позитивний зміст. Проблемна ситуація, на наш погляд, визначається невирішеністю багатьох питань, пов'язаних з існуванням Інтернету як найбільш потужного і розгалуженого джерела передачі інформації. Розвиток Інтернету із самого початку базувався на ідеї вільної передачі інформації як необхідної умови існування істинно демократичного суспільства. Натомість реалії сучасного світу ставлять на порядок денний питання про те, наскільки безперешкодно, поза будь-якими обмеженнями може функціонувати у всесвітній мережі інформація, чи повинна існувати в цьому інформаційному просторі цензура і як конкретно вона повинна виглядати. Актуальність цих питань визначається тим, що традиційним правом будь-якого демократичного суспільства залишається право на отримання об'єктивної і оперативної інформації. Проте Інтернет-інформація, що долає будь-які територіальні межі, може створювати серйозні соціально-психологічні проблеми як для окремих держав, так і для всієї цивілізації.

В умовах реального ведення мережевих війн світовій спільноті необхідно прояснити цілий ряд принципів моментів, що стосуються законодавчої бази в області інформації. Важливо прийти до єдиного висновку, чи допустимо вважати Інтернет засобом масової інформації. І якщо так, то відповісти на питання, чи застосовувати до Інтернету правові норми законів про ЗМІ, прийняті в багатьох країнах. Як і раніше невизначеними залишаються можливості контролю над інформацією, яка часто носить провокаційний, конфліктний характер, підштовхуючи до здійснення екстремістських або навіть терористичних дій.

Очевидно, що для розв'язання цих питань потрібні зусилля різних міжнародних структур, а також органів державної влади, здатних запровадити в життя конкретні програми з подолання соціально-політичної конфліктності. Важливо надалі проводити дослідження в цьому напрямку і стратегії і тактики забезпечення інформаційної безпеки України.

Література:

1. Дугин А. Мир охоплен сетевыми войнами / А. Дугин. — Назва з екрану: <http://www.kreml.org/media>.
2. Комлєва Н. А. Основы геополитики / Н. А. Комлєва. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2008. — 324 с.
3. Сетевая война и «бархатные революции». — 13.03. 2009. — Назва з екрану: <http://www.pravda.ru/print/politics/parties/other>
4. McQuail D. McQuail's Mass Communication Theory / McQuail D. — 4th ed. London : Sage Publ., 2000. — P. 29.
5. Щербина В. Сітьова кіберкомунікація як соціальний феномен / В. Щербина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1. — С. 109.

МОЛОДЬ ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ

Карнаух Анна Анатоліївна,

кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 32:008-053.81: [07+379.823]

**ВПЛИВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ НА ФОРМУВАННЯ
ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ**

Дана стаття присвячена проблемі дослідження й визначення таких понять як „засоби масової інформації”, „політичне маніпулювання”, „молодь” та ін. Здійснено спробу визначити: яким чином засоби масової інформації впливають на формування політичної культури молоді?

Ключові слова : засоби масової інформації, молодь, політична культура, політичне маніпулювання, політичний лідер.

Данная статья посвящена проблеме исследования и определения таких понятий как «средства массовой информации», «политическое манипулирование», «молодежь» и др. Было осуществлено попытку определить: каким образом средства массовой информации влияют на формирование политической культуры молодежи?

Ключевые слова: средства массовой информации, молодежь. Политическая культура, политическое манипулирование, политический лидер.

This article is devoted to the research problems and define such conceptions as „Mass Media”, „political manipulation”s, „youth” and ebc. It was made eggort to degine how does Mass Media ingluence on gormation of political culture of youth?

Key words: Mass Media, youth, political culture, political manipulation, political leader.

У сучасному суспільстві засоби масової інформації (ЗМІ) перетворилися у могутній політичний інститут, без якого неможливо уявити функціонування публічної влади.

Актуальність даної статті полягає в тому, що у сучасному світі роль засобів масової інформації постійно зростає, без газет, радіо, телебачення, Інтернету молодій людині важко зорієнтуватися у складних політичних процесах. Засоби масової інформації є одним з найвпливовіших факторів соціалізації, так як саме вони сприяють поширенню певної культури, формуванню установок, цінностей, зразків поведінки.

Наукове опрацювання проблеми формування політичної культури проводиться вченими різних галузей знань. Методологічні проблеми вивчення феномена політичної культури розглядаються в працях зарубіжних та вітчизняних вчених М.Амеліна, А.Арнольдова, М.Блінова, Є.Головахи, А.Демідова, А.Міграняна, Ю.Пахомова, В.Рєбкала, О.Рудакевича С.Рябова, М.Чурилова та ін. Різні аспекти питань політичної культури досліджуються в працях В.Андрушенка, В.Бабкіна, О.Бабкіної, В.Бебика, Н.Гайворонюка, В.Горбатенка, В.Кременя, І.Кресіної, В.Лісового, О.Лузана, І.Мигоровича, М.Михальченка, Л.Нагорної, М.Остапенко, В.Потульницького, В.Рєбкала, Ю.Римаренка, Ф.Рудича, С.Рябова, В.Табачковського, М.Шульги та інших.

Різноманітні аспекти ролі молоді України в сучасних суспільних процесах досліджують В.Бебик, В.Боровик, І.Вдовичин, М.Головатий, В.Головенько, О.Корнієвський, Л.Овдієнко, В.Перебенесюк, В.Рєбало, Н.Черниш, О.Уварова та ін.

Метою даної статті є дослідження основних характеристик засобів масової інформації та їх впливу на формування політичної культури молоді.

Завданням статті є: дати визначення поняття „засоби масової інформації”, розглянути їх функції; визначити поняття „політичне маніпулювання”; проаналізувати вплив засобів масової інформації на формування політичної культури молоді.

Засоби масової інформації – це розгалужена мережа установ, що займаються збором, обробкою, поширенням інформації. У цю мережу входять теле-, радіопрограми, газети, журнали, інформаційні агентства, кінодокументалістика. Сьогодні в українському політичному процесі активно починає використовуватися Інтернет. Сучасні ЗМІ є установами, створеними для відкритої публічної передачі за допомогою спеціального технічного інструментарію різноманітних відомостей будь-яким особам [1, с.108].

Законодавство України про інформаційну діяльність складають: Конституція, закони „Про інформацію”, „Про друковані засоби масової інформації (пресу)”, „Про телебачення і радіомовлення”, „Про видавничу справу”, „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, „Про бібліотеки і бібліотечну справу”, міжнародні договори в сфері свободи слова та інформації, ратифіковані Україною.

Саме засоби масової інформації забезпечують інформування громадян, зокрема, молодь (у прийнятому Законі України „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді” із змінами, внесеними згідно із Законом від 23.03.2004 записано: молоддю вважаються молоді громадяни віком від 14 до 35 років), про діяльність уряду, парламенту, діяльність державних органів влади та органів місцевого самоврядування; сприяють розповсюдженню офіційно доступної інформації; формують громадську думку за допомогою відбору інформації і критичних коментарів.

Слід також визначити, а що таке інформація? Інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі (Ст. 1 Закону України „Про інформацію” від 2 жовтня 1992 року). Так, всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій.

До друкованих засобів масової інформації (преси) належать періодичні видання, які виходять під постійною назвою з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року – газети, журнали, бюлетені і разові видання з визначеним тиражем. Додатки до друкованих засобів масової інформації у вигляді видань газетного та журнального типу є окремими періодичними і такими, що продовжуються, друкованими виданнями і підлягають реєстрації на загальних підставах. Друковані видання можуть включати до свого складу інші носії інформації (платівки, дискети, магнітофонні та відеокасети тощо), розповсюдження яких не заборонено чинним законодавством України. Аудіовізуальними, електронними засобами масової інформації є радіомовлення, телебачення, кіно, звукозапис, відеозапис, Інтернет тощо [2, с.302].

У сучасному суспільстві формування політичної культури значною мірою забезпечують засоби масової інформації, саме ЗМІ найбільш повно втілюють у собі головну ознаку демократично організованого суспільства. За певним „ідеальним” способом свого існування діяльність ЗМІ є не чим іншим, як концентрованим виразом ідеї відкритого публічного дискурсу, соціальним інститутом з організації політичного діалогу, громадянського консенсусу. Звичайно, не слід забувати й про соціально-деструктивні можливості ЗМІ (можливість ідеологічної „обробки” населення, прищеплення потрібних владі думок та поглядів тощо). Проте завдання преси, радіо та телебачення полягає в тому, щоб бути носієм плюралізму думок, поглядів, орієнтацій і джерелом всебічної інформації, яка справді впливала б на формування громадської думки, а коли треба, то разом з іншими інститутами громадянського суспільства виступала б стосовно неї протиположною, запобігаючи можливим зловживанням владою [3, с.91-92].

Засоби масової інформації супроводжують людину протягом усього її життя. Вони виконують функції соціальної комунікації, інформування і виховання, формування громадянських цінностей, створюють відповідний соціально-політичний клімат. Зокрема, вчені К.Райт та Г.Ласуел виділили такі функції засобів масової інформації:

- інформаційна (розповсюдження знань про дійсність, інформування громадян про найважливіші для них і влади події);
- освітня (доповнює діяльність спеціальних навчальних закладів – шкіл, технікумів, університетів тощо);
- соціалізаційна (впливають на перетворення індивідуума в повноцінного, активного громадянина);
- критики та контролю, або соціального контролю та керування, реалізація яких спирається на громадську думку та закон;
- мобілізаційна (спонукання людей до певних дій чи свідомої бездіяльності);
- інноваційна (виявляється в ініціюванні політичних змін шляхом постановки важливих проблем перед владою й громадськістю);
- формування суспільної думки;
- розповсюдження культури

Завдяки реалізації зазначених функцій засоби масової інформації справляють вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства, соціально-психологічний і духовно-культурний розвиток кожного члена суспільства.

Щодо впливу засобів масової інформації на населення в цілому, в тому числі й на окремі вікові категорії, то слід зауважити, що ЗМІ істотно сприяють засвоєнню людьми різного віку широкого спектра соціальних норм та формуванню у них ціннісних орієнтацій у сфері культури, політики, економіки, права тощо. Без преси, радіомовлення, телебачення жоден громадянин не може правильно зорієнтуватися у політичних процесах, визначити свою політичну орієнтацію, приймати відповідальні рішення.

Хоча слід зауважити, що засоби масової інформації є не лише основним каналом поширення політичної інформації, але й активним учасником процесу впливу на формування громадської думки, тобто політичного маніпулювання. Під поняттям „політичне маніпулювання” розуміють приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей з метою примусити їх до дії (бездіяльності) всупереч власним інтересам. Маніпулювання здійснюється непомітно для тих, ким управляють. Політичне маніпулювання переважно ґрунтується на систематичному впровадженні у масову свідомість соціально-політичних міфів [4, с.110].

У науковій літературі існує багато визначень поняття „маніпулювання”, розглянемо, зокрема, деякі з них:

- український політолог В.Бєбик вважає, що маніпуляція – це „приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей у певних політичних інтересах” [5, с.303];
- М. Головатий дає таке визначення: „маніпуляція – це вид психологічного впливу, досконале здійснення якого веде до прихованого спонукання в іншій людини намірів, що не збігаються з її актуально існуючими бажаннями” [6, с.357];
- С.Кара-Мурза підкреслює, що маніпуляція – це спосіб домінування шляхом духовного впливу на людей через програмування їх поведінки. Цей вплив спрямовано на психічні структури людини, він здійснюється приховано і має на меті змінити думки, мотиви і цілі людей у необхідному для влади напрямку [7];

Інформацію можна легко спотворити за допомогою неповної, односторонньої подачі, додавши власні домисли та коментарі або інтерпретувати її у вигідному для маніпулятора світлі чи просто приховати.

Наведемо деякі прийоми політичного маніпулювання: пряма підтасовка фактів; замовчування невігідної інформації, розповсюдження брехні та наклепів, напівправа (ЗМІ детально висвітлюють незначні деталі, а натомість замовчують важливі факти); навішування ярликів для компрометації політиків чи політичних ідей; відволікання уваги (за допомогою відео ряду. Розбавлення повідомлень непотрібною інформацією, які відволікають увагу від важливої суспільної події; принцип контрасту (детально описується інформація про політичних опонентів, яка має негативне забарвлення, а поряд з нею подається позитивна інформація про „своїх” політиків тощо.

У період масових політичних кампаній різноманітні прояви маніпулювання свідомістю стають нормою нашого життя. У передвиборчих перегонах застосовуються як вже існуючі міфи політичної свідомості, так і нові, що створюються політичними технологами. Під впливом політичних міфів особистість зникає, її місце займає „людина натовпу”, яка легко керована, залежить від зовнішніх сил, не несе відповідальність за свої вчинки, оскільки рішення приймаються за неї. Сила впливу ЗМІ складається у тому, що через них транслиуються авторитетні думки, засвоюються індивідом, а потім видаються за свої власні висновки [8, с.63].

Також слід зауважити, що у період виборчих кампаній ЗМІ грають значну роль у формуванні громадської думки щодо того чи іншого кандидата або партії, впливають на електоральну поведінку соціальних груп та верств населення. Вже давно відомо те, що люди формують своє сприйняття дійсності, беручи до уваги все, що вони чують, бачать, читають, майже не замислюючись і не задумуючись про достовірність та правдивість інформації, яка надходить. Все це сприяє зростанню впливу мас-медіа не лише на свідомість людей але й формує певні соціальні настанови.

Слід зауважити, що політичні лідери активно використовують всі ресурси, якими володіють засоби масової інформації для своєї користі, з їх допомогою політики мають можливість справити сприятливе враження на публіку, поширювати в суспільстві знання про свої цілі і діяльність. Досягнення політичним лідером високої посади, успіх його діяльності та ставлення до неї виборців великою мірою залежать не лише від його реальних вчинків, але й від того, яким чином вони будуть представлені в мас-медіа. Для публічного політика в сучасному світі надзвичайно важливо постійно бути присутнім у засобах масової інформації. За допомогою PR-технологій створюється позитивний імідж політика, щоб виборці йому симпатизували. Політична реклама, що надається кандидатам згідно із законодавством про вибори, є одним із головних тактичних засобів виборчої кампанії. Саме телевізійна картинка дозволяє виборцю визначити, викликає певний політичний лідер довіру чи ні? Варто відзначити, що громадяни більше довіряють виступам на телебаченні, ніж написаним про них публікаціям у пресі, оскільки телебачення дає змогу аудіовізуально оцінити виступ політичного лідера. Таким чином, телеглядачі бачать в телевізійному просторі не реального кандидата, а його політичний імідж.

В сучасних умовах використання політичними діячами засобів масової інформації є найбільш ефективним механізмом політичного впливу, оскільки залучення мас-медіа до політичних технологій сприяє формуванню у громадян „потрібних” політичним лідерам цінностей та моделей поведінки. Впливовість ЗМІ спричинено масштабами охоплення аудиторії, високою технічною ефективністю, швидкістю поширення інформації. Мас-медіа використовують чимало способів впливу, які забезпечують формування в аудиторії політично важливих уявлень, таким чином вони істотно впливають на картину політичного світу.

Телебачення та радіо пропонують різні види мовлення: інформаційне, суспільно-політичне, спортивне, навчальне, художнє, для дітей та юнацтва тощо.

Користуватися телебаченням значно дешевше, аніж передплачувати або купувати пресові видання, саме тому українська молодь переважно задовольняє свою інформаційну потребу за допомогою телевізора. Велике значення, зокрема, становлять відеосюжети кризових становищ, конфліктів, бойових дій, масових безпорядків, повні виступи, інтерв'ю політичних лідерів, представників державної еліти, ток-шоу політичних лідерів, коментарі з боку політологів, експертів, аналітиків іноземної держави [9, с.26].

Однак телевізор виступає для них не стільки засобом отримання інформації, скільки засобом отримання задоволення від видовищ. Зростають споживацькі настрої молоді, зорієнтовані перш за все на сферу розваг. Падає інтерес юнаків і дівчат до художньої літератури, мистецтва, духовної спадщини взагалі. Негативно впливають на молоде покоління низькопробні зразки іноземної масової культури, зокрема – кінематографу, які

перенасичені елементами жорстокості, порнографії, пропагандою чужих для українського народу моральних і світоглядних цінностей.

Засоби масової інформації мають значний вплив на суспільну мораль, і далеко не завжди їх роль у цій делікатній сфері є прийнятною для суспільства. зокрема, молодого покоління. В останні десятиліття значно зросла розважальна сторона діяльності мас-медіа, що позначилося і на тому, як подають політичні події в багатьох ЗМІ. Намагання театралізувати політичне життя, підмінити аналітичність карнавальними діями та шоу негативно позначається на інтелектуальному рівні аудиторії, псує її смаки [10, с. 402].

Економічна криза, складні соціальні проблеми негативно вплинули на структуру дозвілля молоді, його обсяги, духовно-культурний зміст. Зменшилася частка молодих людей, яка свій вільний час використовує для відвідування музеїв і театрів. Погіршується матеріальна база багатьох традиційних закладів культури, недостатнє фінансування призводить до того, що вони не спроможні створити індустрію розваг, яка б відповідала вимогам часу і могла привернути до себе увагу сучасної молоді.

Слід зазначити, що сьогодні бракує художніх і телефільмів про сучасні Збройні сили України, їх реформування, підготовку військових кадрів усіх рівнів. Тому вітчизняні телеекрани заповнила зарубіжна телепродукція, яка за допомогою мистецьких засобів з позицій інших держав показує розвиток військово-промислового комплексу, формування світогляду та морально-бойового духу воїнів відповідних армій [11, с.146].

Серед різноманітних електронних інформаційних джерел найбільшу цінність становить глобальний інформаційний ресурс «Інтернет» - це джерело інформації практично будь-якого тематичного спрямування. Інтернет – це всесвітня інформаційна система загального доступу, яка логічно пов'язана глобальним адресним простором та базується на Інтернет-протоколі, визначеному міжнародним стандартом. Інтернет може використовуватись для отримання відкритої документальної інформації політичного, соціально - економічного характеру, також це може бути отримання інформації для співставлення, доповнення та підтвердження наявних даних, відстеження публікацій, періодичних електронних видань тощо. Але основним недоліком Інтернет сайтів є дуже рідке їх оновлення, а також їх достовірність.

До базових послуг, що надаються за допомогою Інтернету, належать:

- електронна пошта (e-mail) – найбільший поширений засіб листування, а також обміну невеликими за обсягом блоками будь-яких даних;
- група новин – засіб надання інформації для загального огляду (телеконференції або електронні дошки оголошень);
- передача файлів – засіб пошуку та пересилання будь-яких інформаційних файлів, без огляду на їхні зміст та призначення;
- WWW („Всесвітня павутина”) – послуга доступу та надання гіпертекстових документів, які ще називають веб-сторінками.

До похідних послуг відносять:

- доступ до інформаційних ресурсів, таких як бази даних, електронні архіви, бібліотеки тощо;
- електронна комерція – створення віртуальних магазинів, реклама, продаж і здійснення розрахунків засобами інформаційно-комунікаційних технологій;
- телебанкінг (Інтернет-банкінг) здійснення через Мережу міжбанківських розрахунків і банківського обслуговування клієнтів;
- дистанційне навчання – надання методичної та інформаційної підтримки для навчання незалежно від віддаленості того, хто навчається, від навчального закладу;
- IP – (Інтернет) телефонія – здійснення двостороннього голосового контакту відділених абонентів через мережу Інтернет [12, с.42-43].

Підсумовуючи, слід зазначити, що інформація, яка поширюється за допомогою ЗМІ впливає на уподобання молоді майже у всіх сферах її життя – взаємовідносинах, музиці, одязі, манері себе поводити, отже метою демократичних ЗМІ має стати виховання громадян з незалежним, допитливим і аналітичним світоглядом. Засоби масової інформації здійснюють

свою політичну, управлінську роль у політичній системі шляхом обговорення, підтримки, критики й осуду різних політичних програм, платформ, ідей і пропозицій окремих осіб, громадських формувань, політичних партій, фракцій. Саме засоби масової інформації повинні показувати зразок політичної культури. Преса, інші засоби масової інформації покликані виховувати політичну культуру в суспільстві. Політична культура передбачає добросовісність у викладі точки зору опонента, недопустимість навішування ярликів, підміни переконливих аргументів емоційними засобами суперечок і звинувачень.

Література:

1. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – Львів : „Магнолія Плюс”, 2006. – 188 с.
2. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К.: МАУП, 2005. – 792 с. – С. 738.
3. Дмитренко М.А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: Монографія. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – 192 с.
4. Піча В.М., Хома Н.М. Політологія: конспект лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – Львів : „Магнолія Плюс”, 2006. – 188 с.
5. Бебик В. Політологія для політика та громадянина: [монографія] / В. Бебик. – К.: МАУП, 2003. – 424 с.
6. Головатий М. Соціологія політики: [навч. посібник] / М.Головатий–К.:МАУП,2003.–504с.
7. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. (Серия: История России. Современный взгляд). – Алгоритм, 2000. – 688 с.
8. Дмитренко М.А. Тенденції політичного розвитку України.–К.: НКЦ СБ України,2005.–76с
9. Телешун С.О., Баронін А.С. Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації, - К., Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2001. – С.112.
10. Основи демократії: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій, Ін-т вищої освіти. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К.: Вид-во „Ай Бі”,2004. –668с.
11. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України: аналітично-інформаційні матеріали. – К.: Державний ін-т проблем сім’ї та молоді, 2003. – 191 с.
12. Харченко Л.С., Ліпка В.А., Логінов О.В. Інформаційна безпека України: Глосарій / За заг. ред. Р.А. Калюжного. – К.: Текст, 2004. – 136 с.

Мороз Андрій Сергійович,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 327(477)(091)

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ ОЧИМА МОЛОДІ: ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглядаються базові принципи формування ціннісно-політичних орієнтацій молоді в сфері зовнішньої політики. Окреслюються головні періоди та причини трансформації зовнішньополітичних орієнтацій молоді протягом незалежного існування України в геополітичному просторі.

Ключові слова: політичні цінності, ціннісно-політичні орієнтації, молодь, громадянська позиція, електоральна конфліктність, національне самовизначення, зовнішня політика.

В статье рассматриваются базовые принципы формирования ценностно-политических ориентаций молодежи в области внешней политики. Очерчиваются главные периоды и причины трансформации внешнеполитических ориентаций молодежи на протяжении независимого существования Украины в геополитическом пространстве.

Ключевые слова: *политические ценности, ценностно-политические ориентации, молодежь, гражданская позиция, электоральная конфликтность, национальное самоопределение, внешняя политика.*

The basic principles of formation of youth valued-political orientations in the sphere of Ukrainian foreign policy are examined in this article. The main periods and reasons of transformation of foreign-policy orientations of youth during the independent existence of Ukraine in geopolitical space are outlined.

Keywords: *political values, valued-political orientations, youth, civil position, electoral conflict, national self-determination, foreign policy.*

Україна, як самостійна і суверенна держава існує в геополітичному просторі вже протягом майже двох десятиліть. Однак чітка ієрархія пріоритетів щодо розвитку зовнішньої політики досі не напрацьована. Вона змінюється протягом всього періоду незалежності із зміною владної еліти. На зміну «двовекторності» Л.Кучми приходять «проєвропейськість» В.Ющенка, далі – декларована «багатовекторність» В.Януковича. Але зовнішньополітична діяльність жодного із них не приносить реальних результатів в процесі становлення України на міжнародній арені як країни регіонального лідера. Навпаки, часта зміна стратегії виступає, скоріше, дестабілізуючим чинником, що поглиблює і без того суттєвий розкол українського суспільства.

Об'єктивною причиною невизначеності зовнішньополітичного курсу України є, насамперед, її географічне положення. Будучи центром Європейського континенту, Україна виконує потужну геополітичну роль головного «посередника» між країнами Європи та Азії. Як наслідок її територія часто виступає об'єктом геополітичних інтересів головних світових лідерів. Не дарма німецький канцлер Отто фон Бісмарк зазначав: «хто контролює Україну – контролює Європу, хто контролює Європу – керує всім світом».

Проте існує і ряд чинників внутрішньополітичного характеру, що впливають на формування головних засад зовнішньої політики. Відсутність української національної ідеї, недосконалість законодавства, превалювання фінансово-промислових інтересів над державницькими, відсутність консолідованої позиції громадян щодо цих питань є тими причинами, що гальмують успішну інтеграцію України до світового співтовариства. Саме без консолідації громадськості, а особливо такої прогресивної її частини як молодь, щодо актуальних проблем сьогодення, неможливий майбутній розвиток держави, започаткування важливих загальнодержавних реформ та реалізація їх на рівні системних політичних, економічних та соціальних перетворень. «Від здатності молоді бути активною, дієздатною та творчою силою залежать перспективи державорозбудовчого процесу в Україні» [7; с.7]. Виходячи з цього, головним завданням нашого дослідження є з'ясування позицій молодого покоління у визначенні векторів зовнішньополітичного розвитку України на різних етапах її становлення. В сучасній політичній науці проблема зовнішньополітичних орієнтацій молоді досліджена поверхово. Серед вітчизняних науковців, які розглядають політичні цінності молоді в контексті таких явищ як політична культура, соціалізація, політична система, можна виділити В.Бебика, М.Головатого, В.Горбатенка, А.Левенця, С.Рябова, П.Сліпця, Ю.Шайгородського та інших. В історико-соціологічному зрізі ціннісною проблематикою займаються І.Гавриленко, П.Мельник та М.Недюха. Більш ґрунтовні дослідження, власне, ціннісних орієнтацій молоді протягом незалежності здійснювали працівники Державного інституту розвитку сім'ї та молоді (в минулому – Український науково-дослідний інститут проблем молоді) О.Балакірева, В.Головенько, Л.Волинець, О.Корнієвський, В.Ребало, О.Яременко та ряд інших. Особливу роль в моніторингу громадської думки молоді щодо

актуальних проблем сучасності (в т.ч. зовнішньої політики) відіграють сьогодні Інститут соціології НАН України та Український центр економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова. Здійснюючи комплексний аналіз матеріалів моніторингових соціологічних досліджень, які проводилися різними консалтинговими компаніями та соціологічними агенціями протягом 1991 – 2010рр., спробуємо прослідкувати динаміку зміни відношення молодіжної громадськості щодо головних векторів зовнішньополітичного розвитку України.

Якщо проаналізувати стратегічний зовнішньополітичний курс України через призму ціннісно-політичних орієнтацій, то слід відмітити що серед молоді присутня певна амбівалентність поглядів стосовно вибору того чи іншого вектору розвитку. Така неоднозначність існує протягом всього періоду незалежності та спричинена значними розбіжностями у розумінні ключових переваг та недоліків, котрі очікуватимуть нашу країну у випадку приєднання до будь-якої міжнародної структури. На підставі здійснених досліджень вважаємо за необхідне виділити окремі періоди розвитку ціннісних зовнішньополітичних орієнтацій молоді. На нашу думку, таких періодів є чотири:

1. «Постсоціалістичний» період. (1991 – 1994рр.)

Становлення України в 1991р. як окремої незалежної держави поставило перед її керівництвом зокрема та суспільством загалом ряд викликів політичного, економічного та соціального характеру, від вирішення яких залежало подальше існування України на політичній мапі світу. Перш за все необхідно було юридично оформити механізми реалізації влади всередині країни як на загальнодержавному так і на регіональному рівнях. Водночас відбувся крах системи колективістських цінностей та розпочався процес становлення якісно нової системи ціннісно-політичних орієнтацій молоді. Українське суспільство та молодь в тому числі повинні були визначитися з перспективами міжнародних відносин, які на той час не мали ознак багатовекторності та здебільшого визначалися двома парадигмами – або ставати на цілковито самостійний шлях розвитку, або підтримувати союз з Росією та іншими країнами постсоціалістичного простору в межах СНД. В такій ситуації, за даними соціологічного дослідження проведеного в травні 1991р. Українським НДІ проблем молоді, 63% молодих громадян вважали, що Україна повинна бути політично незалежною державою, а 26% що вона повинна увійти до Союзу Суверенних Держав (сьогодні СНД) [3; с.76]. Поглиблення протягом наступних років кризових явищ в економічній, соціальній та культурній сферах змістили акценти молоді стосовно зовнішньополітичних орієнтацій країни. Тому впродовж 1992 – 1994 років зросла кількість молодих людей, які підтримують курс на об'єднання країн СНД в єдину державу, - якщо у 1992 році вони склали лише 18,4% опитаних, у 1993 – 26,3%, то у 1994 році – 44,7%. Однак частка тих, хто виступав за вихід з СНД і проведення незалежної політики зменшилась незначно [2; с.63].

Головними факторами що впливали тоді на формування ціннісних орієнтацій молоді було поглиблення економічної кризи, недосконало здійснені заходи щодо управління державою, зниження попиту на молодіжну робочу силу, що не давало можливостей молоді для самореалізації свого потенціалу. Брак інформації щодо можливих векторів міжнародної інтеграції, наслідки ідеологічної ізоляваності українського суспільства від цивілізованого світу перешкоджали молоді здійснити правильний вибір, оскільки не було вибору як такого. Початок перехідного періоду розвитку українського суспільства обумовив кардинальне коливання оціночних суджень молоді від позитивних до негативних стосовно довіри до нової влади та впевненості в ефективності її функціонування. В молодіжних колах формувалася усталена думка про те, що молода держава не здатна буде самотужки забезпечити їм гідний рівень життя. Як результат відбулася досить парадоксальна ситуація, коли українська молодь ревно виступаючи за незалежність України, вже через чотири роки самостійного геополітичного функціонування почала все частіше підтримувати об'єднання країн СНД в єдиній державі, що фактично мало означати відновлення діяльності Радянського Союзу тільки вже під іншою назвою.

2. «Самостійницький» період (1995 – 2002рр.)

Кінець 1994р. по праву можна вважати переломним періодом в зовнішній політиці України. Протягом попереднього етапу розвитку відбулася нормативно-правова регламентація зовнішньополітичної діяльності (Верховною Радою України прийнято постанову № 3360-ХІІ «Про основні напрями зовнішньої політики України» (2 липня 1993р.), Україна приєдналася до Організації з безпеки і співробітництва в Європі (30 січня 1992р.), та до Ради євроатлантичного партнерства (10 березня 1992р.), підписано договір із НАТО про співробітництво в рамках програми «Партнерство заради миру»). Відтак набули правових основ відносини між Україною та ЄС які започаткували взаємовигідне співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. Така ситуація дещо вплинула на молодіжну свідомість та змістила акценти ціннісних орієнтацій молодого покоління з проросійських на самостійницькі. «У 1995р. 21% з числа опитаних молодих громадян України взагалі заявили, що СНД не має майбутнього, 25% що це має бути економічний і політичний союз держав, а 51% молодих респондентів зазначили, що Україна має розвивати рівноправні стосунки з усіма країнами Сходу і Заходу при зміцненні власної незалежності» [3; с. 76]. Утвердження самостійницьких тенденцій в молодіжному ціннісному просторі простежуються і в подальшому, що підтверджують дані іншого соціологічного опитування проведеного у травні 1997р. центром «Соціальний моніторинг» та Українським НДІ проблем молоді. Згідно цього дослідження, ідея формування політичного об'єднання в межах СНД із створенням гіпотетичних політичних надбудов у вигляді єдиних структур влади, армії, спільної зовнішньої політики не має перспектив для існування. Четверть респондентів таке об'єднання не підтримала, половина – заперечила, ще чверть не змогла визначитися. [1; с.173 – 174]. Ще один соціологічний моніторинг громадської що проводився Інститутом соціології НАН України за сприяння фонду «Демократичні ініціативи» засвідчив, що в 1994р. кількість тих хто підтримував першочергове розширення в межах СНД становила 40,5%, в 1998р. таких людей вже було 23,8%, а в 2002 – 13,4%.

Однією з визначальних характеристик, що вплинула на трансформацію зовнішньополітичних ціннісних орієнтацій молоді стала зміна соціально-політичних та економічних умов її життєдіяльності. Так, після доволі нестабільних перших років становлення української державності, відбулося певне налагодження політичної, економічної, фінансової та соціальної сфер. Зокрема 27 березня 1994р. були проведені дострокові вибори до Верховної Ради, а в червні – липні 1994р. вибори Президента. Оновлення правлячої еліти, хоча й досить умовне, сприяло стабілізації економічної ситуації. В таких умовах, порівняно з попередніми роками, в свідомості молоді виникла нова орієнтаційна детермінанта у вигляді надії на майбутній успішний розвиток країни, що суттєво вплинуло на підвищення молодіжного національного самовизначення. Самостійницькі тенденції ще більше утвердились після прийняття 28 червня 1996р. Конституції України, яка закріпила здобутки суверенної України і визначила фундаментальні права та свободи людей на безпеку, здоров'я та самовизначення у власній країні.

Поступово почали також викристалізовуватися паростки громадянського суспільства, зокрема його молодіжного сегменту. Молодіжний рух протягом цього періоду набув ознак кількісного та якісного розширення. Порівняно з 1995р., коли в Україні існувало 28 зареєстрованих всеукраїнських молодіжних організацій, в 2002р. таких організацій вже було 97 [7; с. 109]. Поряд з цим розвивався й характер їхніх ідеологічних орієнтацій. Зокрема появились такі, котрі орієнтувалися на інтеграцію до євроструктур та виступали за демократичні перетворення. Наприклад, член молодіжної громадської організації «Демократичні перетворення України» О.Гонтарук зазначав, що «найважливішими передумовами поступу України у Європейське співтовариство є швидке подолання залишків старої адміністративно-командної системи і тоталітаризму, гуртуючи суспільство у єдину політичну націю і з єдиним ментальним простором та високою культурою» [4; с.75].

3. «Проевропейський» період (2003 – 2008рр.)

Початок ХХІ ст. привніс багато новизни в систему соціально-політичних відносин. Еволюція міжнародних правових систем та модернізація політичних процесів суттєво вплинули на характер взаємодії між державами в геополітичному просторі. Набули нових ознак головні функції держави, серед яких дедалі більшої пріоритетності отримували тенденції до першочергових орієнтацій на права та свободи людини. Переосмислення національних інтересів країни в першу чергу відбувалося в ключі забезпечення нею захисту своїм громадянам їх прав та свобод за межами країни, підтримка українців за кордоном. Після того як в 2002р. Україна проголосила курс на євроатлантичну інтеграцію палкі дискусії політичного та наукового істеблшменту щодо доцільності приєднання до міжнародних організацій колективної безпеки набули нового формату, під час якого особливо актуальним постало питання національного самовизначення молоді, суть якого полягає у «вільному і суверенному визначенні кожною нацією чи іншою етно-соціальною спільністю своєї долі, державних форм свого існування і взаємовідносин з іншими народами (етносами)»[10; с.145]. Національне самовизначення молоді в контексті зовнішньополітичної інтеграції України означає, на нашу думку, вибір нею такого шляху розвитку, відповідно до якого будуть максимально враховані інтереси титульної нації, що її населяє. Протягом цього періоду рівень підтримки молоддю зовнішньополітичного курсу України зазнав помітних трансформацій. За даними моніторингу громадської думки, що проводився соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова з лютого 2002р. по квітень 2008р. традиційно молоді громадяни визначали для України два варіанти геополітичного розвитку (ЄС - Росія), однак в цей період простежується тенденція до зміщення акцентів молоді в сторону прозахідних орієнтирів. Так, на початку 2003р. 36,3% найбільш соціально активної вікової групи молоді віком від 18 до 29 років вбачала що Україні слід віддавати перевагу розвитку контактів з ЄС. А починаючи з травня 2006р. їх число помітно збільшилося, і в лютому 2008р. досягло максимальної відмітки – 47,1% [9; с.37]. Поряд з цим суттєво зменшилася кількість респондентів, котрі пов'язували майбутню долю України з СНД.

Головними факторами, що визначали зміст зовнішньополітичних орієнтацій молоді в цей період, на нашу думку, були:

- стан політичної системи України на початку ХХІ ст., розмитість політичного простору, що унеможливило встановити єдині правила гри для всіх політичних таборів. Неструктурованість і непрозорість політичного простору заважала формуванню громадянської ідентичності у політичній свідомості молоді.

- прихід до влади представників «помаранчевої» команди та їх курс на євроінтеграцію. Залучення представників світової громадськості та експертного середовища для спостереженнями за політичними подіями в Україні.

- прийняття новою владною елітою ряду рішень стосовно інформування громадськості про переваги європейської та євроатлантичної інтеграції України. Зокрема прийнято Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004-2008 роки», в якому окремим завданням держави було забезпечення інтеграції молоді до світової та європейської молодіжної спільноти [5].

- розвиток, порівняно з попередніми роками, свободи слова, що спричинило появу численних коментарів з боку представників різних політичних таборів стосовно перспектив зовнішньої політики України.

- дії політичних сил та їх симулякрів під час виборчих кампаній, зростання електоральної конфліктності внаслідок політичної боротьби, в основу якої закладалися інтереси фінансово-промислових груп, а не громадян.

- зростання негативного відношення молоді до політичної діяльності та органів державної влади, через нездатність останніх виконувати свої прями обов'язки із забезпечення молоді гідним рівнем життя.

- зміна механізмів соціалізації, лібералізації й емансипації, що спричинила відповідні зміни в процесі інтеграції молоді в політичну сферу українського суспільства, тощо.

4. «Проросійський» період. (Грудень 2008р. – Липень 2010р.)

Сучасний стан суспільних настроїв щодо зовнішньополітичних ціннісних орієнтацій молоді дедалі частіше стає об'єктом спостережень науковців, політиків, соціологів. Очевидно наукова еліта та громадськість усвідомили, що без консолідованої громадянської позиції, прийняття будь-яких стратегічних рішень щодо інтеграції України до міжнародних формувань не можливе. Щоправда еліта політична цього не усвідомила і продовжує й надалі загострювати протиріччя серед населення західних та східних, північних та південних регіонів країни, маніпулюючи фактами, оперуючи цифрами та свідомо перекручуючи інформацію. «Наріжним каменем основних суперечностей, - вважає С. Телешун, - є боротьба за контроль над власністю і розподілом функціональних повноважень, що регулюють взаємовідносини між власниками і встановлюють контроль над бюджетними ресурсами. Крім того, структурні зміни всередині суспільства істотно корелюються потужними зовнішньополітичними впливами основних світових та регіональних лідерів, які прагнуть формувати підконтрольні їм групи впливу для реалізації власних національних інтересів» [11; с.3 – 4].

На сьогоднішній день існує ряд чинників, що об'єктивно впливають на формування політичної думки молодого покоління про орієнтацію України в геополітичному просторі. Український науковець В.Онищук серед них виділяє наступні:

- колишнє розшматування етнічної території між країнами-сусідами, що не могло не позначитися на ментальності населення різних регіонів України та науково-політичних підходах до розв'язання проблеми суверенітету;

- пошуки приязні сусідів, наміри співіснувати з ними на рівних;

світова фінансово-економічна криза, яка поглибила жалюгідний стан вітчизняного виробника, довела до втрати фінансової спроможності пересічного українця і привела до політичного збурення усього населення та поглибила існуюче безробіття працездатних, що особливо відчула молодь [8; с.46]. Додавши до цих чинників ще й такий як нездатність владного бомонду, за наявності відносно високої підтримки громадськості, після «помаранчевої революції» довести населенню практичними кроками переваги європейського та євроатлантичного інтеграційного курсу країни, отримуємо цілком очікуваний результат у ціннісній свідомості молоді. Його можна охарактеризувати як новий етап переорієнтації цінностей. Іншими словами серед молоді зріс «попит» на деякі цінності радянського зразка – стабільність, порядок, моральність, тощо. Як наслідок, рівень підтримки молоддю відносин з країнами ЄС та Росією зазнав помітних коливань в діаметрально протилежній пропорції. Якщо в квітні 2008р. за відносини з ЄС виступали 44% молоді, то в листопаді 2009р. їх частка зменшилася до 35,3%. Натомість прихильників проросійського курсу побільшало з 34,9% до 40,2% [6; с. 39]. Останнє дослідження зафіксувало найнижчий за весь період рівень підтримки дорослим населенням контактів з країнами ЄС (23,8%) і найвищий – з РФ (52,5%) [6; с.39].

Однією з найбільш ймовірних причин таких змін є проведення президентської виборчої кампанії 2009-2010рр., під час якої спостерігалися сплески антизахідної риторики і активні спекуляції на проросійських настроях населення східних областей країни, та прихід до влади команди, що орієнтована на співпрацю з РФ. Взагалі існує чіткий взаємозв'язок між проведеннями виборчих кампаній та зміною молодіжних цінностей. Це відбувається насамперед через нав'язування населенню своєї, часто антагоністичної, ідеології конкуруючими таборами. Цю проблему прийнято вважати проблемою електоральної конфліктності, як способу розвитку і здійснення електоральної поведінки в різних її формах.

Отож, протягом останніх двох років існує помітна загальноукраїнська тенденція переорієнтації зовнішньополітичного вектору із проєвропейського на проросійський. Представники Центру ім. О. Разумкова припускають, що «пріоритетність російського напрямку значною мірою обумовлена тим, що сьогодні відносини Києва і Москви знаходяться

у кризовому стані і громадяни усвідомлюють важливість їх покращення. Водночас, тенденція зниження евросимпатій в українському суспільстві, зокрема, пояснюється тим, що курсу на наближення до ЄС бракувало практичних результатів, що, по суті, дискредитувало саму ідею руху до Європи» [6; с.39]. Можна частково погодитись з такою позицією, однак існує також ряд інших факторів, котрі детермінують останнім часом орієнтаційні погляди молодого населення. Серед інших необхідно виділити наступні:

- відсутність практичних кроків «помаранчевої» влади щодо підтримки євроінтеграційного курсу України, окрім того що 16 травня 2008р. Україна набула повноправного членства в СОТ. Однак, навіть після вступу до цієї організації українські громадяни та молодь в тому числі не відчули якісних змін в повсякденному житті, не були вирішені жодні їхні проблеми.

- прихід до влади проросійського кандидата В.Януковича, який впродовж останніх років виступав за першочерговість відносин з Росією і за надання російській мові статусу другої державної та протягом перших місяців своєї діяльності зумів переорієнтувати країну з Заходу на Схід;

- ліквідація Президентом України ряду координаційних органів державної влади, головним завданням яких було сприяння інтеграції України до ЄС та НАТО. (Міжвідомча комісія з питань підготовки України до вступу в НАТО, Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України, тощо.);

- розгортання новою владою пропагандистських інформаційних кліше щодо пріоритетності просхідного зовнішньополітичного розвитку та поширення антинаївської риторики в ЗМІ.

- наслідки світової економічної кризи, що спричинила високий рівень молодіжного безробіття та поглибила ряд інших молодіжних проблем та нездатність українських високопосадовців керувати країною в кризових ситуаціях, тощо.

Таким чином, бачимо що протягом незалежного існування України на політичній арені, можна виділити чотири етапи становлення ціннісної детермінанти молоді в сфері зовнішньополітичних відносин. Вони, як правило, є результатом неефективної діяльності державних керманів, що спрямована здебільшого на задоволення корпоративних інтересів, аніж на реалізацію державотворчого процесу. Як наслідок, спостерігаємо досить сповільнені, порівняно з іншими країнами Східної Європи, темпи демократичних змін. Стан транзитного переходу українського суспільства охоплює вже другий десяток років і результати таких трансформацій мають двоякі наслідки. З однієї сторони розвиваються демократичні інституції, утверджується свобода слова, виникає численна кількість нових громадських організацій, поширюється плюралізм думок. З іншої спостерігається нерозвиненість політичних інститутів, недосконалість законодавства, слабкість громадянського суспільства, недовіра народу до влади внаслідок бездіяльності останньої, криза моралі і політичної свідомості та ряд інших. Взаємодія в політичному житті суспільства позитивних та негативних наслідків трансформаційних перетворень призводить до виникнення своєрідного соціально-політичного кітчю, який вимагає від молоді нового політичного і економічного мислення. Становлення нових політичних цінностей в таких умовах має відбуватися через усвідомлення кожною людиною необхідності соціально-політичних змін. Держава, в свою чергу, повинна забезпечити такі умови життєдіяльності для молоді, в яких молодий громадянин своїм розумом та працею на користь держави забезпечить їй успішну інтеграцію до міжнародної спільноти. Тому від зовнішньополітичних орієнтацій молодого покоління, що продовжить жити після нас і творити майбутнє, залежить подальший розвиток українського суспільства. Зовнішня політика нової влади має бути збалансованою та продуманою, побудованою на консолідованій громадській думці. Завдання політиків - відшукати механізми збереження і поглиблення добросусідських відносин з Росією поряд із забезпеченням вступу країни до європейського співтовариства.

Література:

1. Балакірева О.М. Соціально-політичні орієнтації та громадянська позиція молоді в умовах формування громадянського суспільства в Україні / О.М. Балакірева, В.І. Мельниченко, Я.В. Немирівський // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання: Збірник наукових публікацій Українського інституту соціальних досліджень за підсумками виконаних програм і проектів у 1997 році.– Х. : НВФ «Студцентр», 1998.–Вип.7.–С.173–179;
2. Балакірева О.М., Волинець Л.С., Головатий М.Ф., Головенько В.А., Корнієвський О.А. Молоде покоління нової України: Ескіз соціального портрету / Український НДІ проблем молоді / В.В. Барабаш (ред.кол.та упоряд.). – К. : А.Л.Д., 1995. – 89с.;
3. Бебик В.М. Проблеми формування політичної культури сучасної молоді / В.М. Бебик, М.Ф. Головатий, В.А. Ребкало // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання. Збірник наукових публікацій Українського НДІ проблем молоді за підсумками виконання наукових програм і проектів у 1995 р. – К. : А.Л.Д., 1996. – вип. 5. – С. 76 – 90;
4. Гонтарук О. Роль молодіжних громадських організацій в українському суспільстві / О. Гонтарук // Молодь – громадські організації – громадянське суспільство. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (Київ, 27 – 28 вересня 2001р.). – К. : Міленіум, 2001. – С. 75 – 81;
5. Закон України «Про Загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 – 2008 роки» № 1281-IV від 18.11.2003 [Електронний ресурс] // Інтернет-портал Верховної Ради України. – Електронні дані. – Дата доступу: 01.09.2010. – Режим доступу <http://zakon1.rada.gov.ua>.;
6. Зовнішня політика очима громадян. Соціологічне дослідження//Нац. безпека і оборона.– К.:Центр економічних і політичних досліджень ім.О.Разумкова,2010.–№2(113).–С.39–72;
7. Нове покоління незалежної України(1991 – 2001 роки):Щорічна доповідь Президентів України,Верховній Раді України,Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні(за підсумками 2001р.).–К.:Державний інститут проблем сім'ї та молоді,2002.–212с;
8. Онищук В. Соціальні технології упровадження моделей євроатлантичної інтеграції України та формування світоглядних орієнтирів молоді/В. Онищук//Молодіжна політика: проблеми та перспективи: Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. (Дрогобич, 5–16 травня 2009р.)/Наук.ред.С.А.Щудло.–Дрогобич.–2009.–С.46–49;
9. Співробітництво України з ЄС: оцінки громадян. Соціологічне дослідження // Національна безпека і оборона. – К. : Центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2008. – № 6(100). – С. 37 – 56;
10. Тадевосян Э.В. Словарь-справочник по социологии и политологии / Э.В. Тадевосян. – М. : Знание, 1996. – 272с.;
11. Телешун С.О. Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства / С.О. Телешун // Політичний менеджмент. – К. – 2008. – № 1. – С. 3 – 8;

Колісніченко Роман Миколайович,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 342.8-053.67:327(477)

**ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ (ЧАСТИНА II)**

Перша частина статті опублікована у Науковому Часописі Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. - Випуск 3. – К., 2010. – С. 78 – 84.

За результатами опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. О. Яременка та Центром „Соціальний моніторинг” у вересні 2007 року у всіх регіонах України на запитання «На Ваш погляд, у якому союзі держав було б краще жити

народу України: у Європейському Союзі чи в союзі з Росією та Білорусією?» лише 24,7% опитаних віддали перевагу ЄС [4]. Проте, за тогочасними даними Центру Разумкова на запитання «Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу?», що було поставлено мешканцям усіх областей України та Автономної Республіки Крим кількість респондентів, які надали позитивну відповідь (представників європейської економічно-політичної електоральної культури) становила 45,7% [7]. Як бачимо, респонденти дають різні відповіді на різні за формою, але однакові за змістом запитання, що підтверджує тезу про важливість ролі емоційної складової в структурі електоральної культури суспільства та засвідчує низьку компетентність населення у питаннях міжнародної політики.

Результати дослідження Центру Разумкова вірогідно є об'єктивнішими, оскільки були підтверджені даними наступного року (44,7%) та корелюють із результатами повторних виборів Президента України 7 лютого 2010 року, за якими 45,4% виборців проголосували за Ю. Тимошенко, котра активно підтримує євроінтеграційний курс України [3; 7]. При цьому у грудні 2008 року значна частина опитаних (35,2%) виявилися противниками вступу до ЄС [7]. Спробу пояснити причини відсутності бажання інтегруватися до європейської спільноти у значній кількості громадян зробили фонд «Демократичні ініціативи» та фірма «Юкрейніан соціолоджі сервіс», за результатами всеукраїнського дослідження яких 31% респондентів вступ до ЄС лякає припливом іноземців та «розпродажем країни», 27% - збентежені ймовірною еміграцією співвітчизників за кордон і 20% опитаних переживають за погіршення стосунків із країнами СНД [2]. Проте аналіз наведених аргументів не підтверджує адекватності усіх висловлених прогнозів. Значного припливу іноземців для постійного проживання в Україні очікувати не варто, оскільки вітчизняні рівень та якість життя є набагато нижчими у порівнянні з країнами ЄС. Приватизація державної власності, під якою розуміється «розпродаж країни» активно здійснюється вже сьогодні, при чому основні недоліки приватизаційних процесів, такі як порушення тендерних умов чи невиконання інвесторами взятих на себе зобов'язань продукуються українськими чиновниками, що часто відбувається за ініціативою вітчизняних та російських промислових кіл. А прогнозоване істотне збільшення надходжень європейських інвестицій могло б дати потужний імпульс зростанню економіки України. Не зважаючи на перебування нашої держави за межами ЄС, за часи незалежності в результаті економічної скрути близько 7 - 8 млн. громадян виїхало за кордон (переважно у європейські країни). У разі вступу країни до ЄС українці матимуть можливість вільно пересуватися у європейському безвізовому просторі, проте масова еміграція громадян стримуватиметься такими факторами як істотне покращення життєвих умов на Батьківщині та відсутність бажання у більшості населення мешкати за кордоном, що підтверджується результатами соціологічних досліджень. Так, за результатами опитування, проведеного Центром Разумкова в усіх областях України та АРК на запитання «Якби Ви могли обирати, в якій країні Ви хотіли б жити?» більшість опитаних (57%) не виявили бажання змінювати місце проживання, 18,2% - прагнуть переїхати до ЄС, 16,4% - віддали б перевагу Росії і 8,4% респондентів не визначилися [11]. Побоювання населення щодо погіршення зносин з країнами СНД, зокрема, з Росією у разі успішного завершення курсу України на європейську інтеграцію є безпідставними, оскільки, за прогнозами експертів, вступ до ЄС навпаки сприятиме гармонізації відносин з РФ, яка, в разі такого вступу, вимушена буде рахуватися з інтересами української держави. Основними негативними наслідками євроінтеграції для України можуть бути припинення діяльності неконкурентоспроможних підприємств, як результат відкритості національної економіки, а також необхідність сплати істотних фінансових внесків до фондів ЄС. Проте, як засвідчує досвід новоінтегрованих країн, переваг від входження до єдиного ринку значно більше ніж ризиків. Основними причинами нерозуміння значною частиною населення вигод, які Україна могла б отримати від вступу до ЄС є згадана вище надмірна поширеність радянських стереотипів та дезінформативна антиєвропейська діяльність багатьох ЗМІ (особливо російських), підконтрольних політичним силам, які задля отримання електоральних дивідендів працюють над зміцненням у свідомості виборців проросійських симпатій. У такий

спосіб забезпечується утримання вкрай низького рівня об'єктивної поінформованості громадян щодо європейської інтеграції. Зокрема, переважна більшість громадян України не володіє достатньою інформацією навіть щодо територіальних меж ЄС, так точними знаннями про кількість країн-членів ЄС володіє лише 2% населення [2], а 20% виборців (серед осіб віком від 60 років – 25,7%) не визначилися щодо необхідності вступу до Європейського Союзу [7], що також свідчить про низьку обізнаність населення у питаннях євроінтеграції. Викладені обставини підтверджують, що за рівнем політичної компетентності виборців (щодо кандидатів, політичних сил, їх діяльності, ідей, програм, пропозицій та інших політичних питань, включно з питаннями зовнішньої політики) електоральну культуру варто поділяти на компетентну та некомпетентну [1]. А необхідність формування у населення бажання щодо отримання інформації про ЄС доводить доцільність поділу електоральної культури за прагненням до політичної компетентності на прогресуючу, що відрізняється наявністю такого бажання, та незмінну, яка характеризується відсутністю прагнень до пошуку європейської інформації. Зовнішньополітичну складову компетентного, некомпетентного, прогресуючого та незмінного типів електоральної культури за основними напрямками зовнішньої політики України слід поділяти на євроінтеграційну, євроатлантичноінтеграційну та російську. Відповідно демократична електоральна культура молоді за рівнем політичної компетентності та за прагненням до політичної компетентності відноситься до компетентної та прогресуючої.

Найбільша кількість прихильників європейського курсу України виявлена у західній та центральній частині держави (70,7% та 57,9%), найменша - на Сході та Півдні країни (40,8% та 32,9%). Заперечують необхідність вступу до ЄС у Західному і Центральному регіонах 12,8% і 24,9% населення, у східних та південних областях – 34,5% та 47,8% громадян [8]. Виявлена різниця у поглядах зумовлена як вищеописаними історичними обставинами, так і особливостями вітчизняного інформаційного простору. Якщо на Заході та в Центрі країни рівень своєї поінформованості про ЄС низьким вважають 41,5% та 47,1% населення, то у Східному і Південному регіонах – відповідно 49,0% і 50,8% [13]. При цьому по мірі просування із Західної України у південно-східному напрямку кількість бажаючих отримати більше інформації про ЄС також зменшується, чим підтверджується тенденція до збільшення ролі стереотипів у структурі електоральної культури та домінування стереотипного мислення у свідомості населення Південного регіону, більшість якого відноситься до носіїв євроінтеграційної незмінної електоральної культури. Зокрема, тоді як у західних та центральних областях до знань про європейську спільноту прагнуть 62,9% і 59,1% виборців, на Сході і Півдні держави частка бажаючих отримати таку інформацію становить лише 50,3% і 43,9% населення відповідно [10]. Спостерігається істотна різниця у поглядах щодо ЄС представників різних вікових груп. Якщо серед виборців віком від 60 років до вступу України в ЄС прагнуть тільки 38,9%, а серед громадян у віці 50 – 59 років – 48,2%, то більшість населення, що відноситься до вікових категорій 40 - 49 рр. (52,9%), 30 – 39 рр. (57,8%) та 18 – 29 рр. (60%) підтримують євроінтеграційний курс своєї держави [6]. Поширення серед молоді європейських симпатій пояснюється вищезгаданою свободою свідомості молодих людей від радянських стереотипів, сильнішими прагненнями до отримання нових знань та кращою поінформованістю у порівнянні з представниками старших поколінь. Так, якщо серед населення віком від 40 рр. кількість громадян, які не володіють жодною інформацією про ЄС становить 8,2% (серед осіб віком від 60 рр. – 15%), то частина таких виборців, які належать до вікових груп 29- 39 рр. і 18 – 29 рр. становить лише 4,3% і 3,8% відповідно [12]. Тоді як кількість бажаючих отримати якомога більше інформації про ЄС серед людей старше 39 рр. дорівнює 52,7% (серед громадян у віці від 60 рр. – тільки 44,3%), частина виборців, що прагнуть більше дізнатися про ЄС віком 29 – 39 рр. та 18 – 29 рр. складає відповідно 56,4% та 62,7% [9]. Як бачимо, найгірше поінформованими та найменш бажаючими бути поінформованими щодо ЄС виявляються старші покоління південно-східних регіонів, чим пояснюється найменша кількість прихильників європейської інтеграції серед цієї категорії населення. Відповідно найоб'єктивнішими знаннями про

європейську спільноту та найсильнішими прагненнями до здобуття нової інформації характеризуються молоді люди Західної України, які відповідно найактивніше підтримують вступ до ЄС. Таким чином, спостерігається пряма залежність поширення європейської політично-економічно електоральної культури від рівнів розвитку компетентної та прогресуючої електоральних культур. Чим більше серед населення представників євроінтеграційного компетентного та євроінтеграційного прогресуючого типів електоральної культури тим більше спостерігається носіїв європейської політично-економічної культури. І навпаки, чим менша питома вага носіїв євроінтеграційних компетентної та прогресуючої культур, тим менш поширеною є європейська політично-економічна електоральна культура. Не зважаючи на те, що у молодіжному середовищі нараховується більша кількість представників євроінтеграційних компетентної та прогресуючої електоральних культур ніж серед старших поколінь, ступінь поширення таких типів культури серед молодих людей є недостатнім, чим обґрунтовується необхідність проведення молодіжних заходів політичного виховання з метою подальшого розвитку демократичної електоральної культури молоді. За даними фонду «Демократичні ініціативи» та фірми «Юкрейніан соціолоджі сервіс», найбільше у приєднанні до ЄС громадян України приваблює свобода пересування людей за кордон (35%), підвищення життєвого рівня населення (33%) та більш вільний доступ молоді до навчання у європейських університетах (19%) [2]. Усі із перелічених очікуваних населенням результатів вступу нашої держави до ЄС співпадають з прогнозами експертів і можуть вважатися адекватними. Окрім того, підтримка молодими людьми курсу на євроінтеграцію може бути пояснена наступними аргументами:

- демократизація суспільного життя, приведення правової системи до європейських стандартів, ефективний захист прав і свобод людини, подолання корупції та формування ринкової економіки, здатної конкурувати у єдиному ринку є основними вимогами до країн – претендентів на входження до Європейського Союзу, які мають бути виконані Україною до моменту вступу до ЄС;

- сьогодні до складу Європейського Союзу входять найбагатші країни світу, їх частка в загальному обсязі прямих іноземних інвестицій в економіку України складає понад 80%. У разі реалізації євроінтеграційних прагнень нашої держави прогнозується значне збільшення обсягів інвестування з боку країн-членів ЄС у вітчизняну економіку, що призведе до створення нових робочих місць, істотного поживлення процесу наповнення державного і місцевих бюджетів та підвищення темпів економічного зростання;

- ЄС є найбільшим торгівельним партнером України. Вихід на найбільший у світі єдиний ринок сприятиме інтенсифікації просування українських товарів до європейських країн. Посилення конкуренції для вітчизняних виробників змусить останніх, долучаючись до економічних програм структурних фондів ЄС та запроваджуючи новітні технології, модернізувати виробництво, в результаті чого прогнозується значне підвищення конкурентоспроможності національної економіки та поліпшення якості товарів і послуг;

- на відміну від країн ЄС, де переважна більшість населення відносяться до середнього класу, майже дві третини громадян України перебувають на межі бідності у той час, як кланово-олігархічні угруповання володіють близько 70% національного багатства. Вступ до ЄС матиме наслідком обмеження соціальної нерівності та формування чисельного середнього класу. Долучення України до соціальних програм структурних фондів ЄС, за якими значні кошти виділяються на підтримку найманих працівників, відкриття нового бізнесу, фінансування освітньої галузі, науки, соціальної інфраструктури тощо, відкриє доступ до європейської системи освіти, охорони здоров'я та сприятиме наближенню соціальних умов в українській державі до європейських стандартів;

- інтеграція до європейського культурного простору сприятиме інтенсифікації культурного обміну з європейськими народами та становлення України і як інтегрованої частини глобалізованого світу, і як національної держави.

Зазначені аргументи переконливо доводять необхідність інтеграції нашої держави до ЄС та відповідно приналежність демократичної електоральної культури молоді до

європейського економічно-політичного типу. Рівень підтримки громадянами України євроінтеграційного курсу не є стабільним і характеризується значними коливаннями. В цілому, з 2002 р. до грудня 2008 р. питома вага прибічників вступу до ЄС серед дорослого населення України зменшилася з 65,1% до 44,7% [7]. Але, враховуючи значне поширення європейських симпатій серед молоді (близько 60%) можна припустити збільшення кількості прихильників євроінтеграції в середньостроковій перспективі. Проте достатньо актуальною залишається необхідність активізації інформаційно-роз'яснювальної діяльності з метою формування європейської економічно-політичної демократичної електоральної культури молоді в Україні. За ціннісно-цивілізаційним підходом електоральна культура поділяється на східний та західний типи [1]. Тоді як західна електоральна культура характеризується міцністю європейських демократичних цінностей, невід'ємними ознаками східної електоральної культури є тяжіння до авторитарного типу правління, заперечення значення впливу громадянина на державну владу та визнання патронату держави над особистістю [1]. Відповідно демократична електоральна культура молоді за вказаним підходом відноситься до західної електоральної культури. Відомий американський дослідник С.Хантінгтон відзначив, що межа західної цивілізації пролягає «між країнами Балтії та Росією, розмежовує Білорусію і Україну, звертає на захід і відділяє Трансільванію від іншої частини Румунії» [5]. З цього можна зробити висновок про те, що особливістю української електоральної культури є її поділ майже навпіл на східний та західний типи. Відмічена регіональна ознака поширення східного та західного різновидів електоральної культури підтверджується особливостями формування її європейського і євроазіатського, а також незалежницького і колоніального типів, оскільки, як зазначено вище, якщо на Заході та в Центрі країни виборці підтримують переважно ті політичні сили, які декларують наміри європейської інтеграції та відповідно сповідують західні демократичні цінності, то на Півдні та Сході найбільш популярними політиками є прихильники входження до міжнародних організацій очолюваних Росією, а отже східних авторитарних традицій. Зокрема, за результатами повторних виборів Президента України 7 лютого 2010 року у центральних та західних областях найбільшу кількість голосів отримала Ю.Тимошенко, яка підтримує курс України на вступ до ЄС, а у південних та східних регіонах переміг В.Янукович, котрий орієнтується на захист культурних інтересів російськомовного населення та зближення з РФ [3].

Аналогічний висновок впливає з вікового розподілу української електоральної культури за рівнем залежності від колишньої метрополії та за орієнтацією кандидатів і політичних сил на євроінтеграцію чи зближення зі східними державами. Так, більшість молодих людей є прихильниками вступу України до ЄС, а значить орієнтується на західні цінності і очевидно є носіями західної електоральної культури. Більшість же громадян пенсійного віку вважають необхідним інтеграційний рух України у російському напрямку, мислять східними недемократичними категоріями і тому відносяться до представників східного типу електоральної культури. Визначені особливості у поглядах населення обумовлюють необхідність створення необхідних умов для формування в Україні західної демократичної електоральної культури молоді. До таких умов, зокрема, відноситься:

- розробка, затвердження, забезпечення необхідним фінансуванням та ефективна реалізація урядової програми формування зовнішньополітичної складової демократичної електоральної культури молоді, яка передбачатиме проведення потужної інформаційної кампанії, спрямованої на формування незалежницької, західної, компетентної та прогресуючої європейської електоральної культури в молодіжному середовищі. Прикладом такої програми може стати вже затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 р., але не повністю втілена в життя «Державна цільова програма інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2008 - 2011 роки»;

- обмеження діяльності російських засобів масової інформації в українському інформаційному просторі та надання рекомендацій діючим національним та регіональним ЗМІ щодо зосередження особливої уваги на питаннях об'єктивного інформування населення щодо особливостей зовнішньополітичної складової демократичної електоральної культури,

зокрема, шляхом організації тематичних телепередач, теледебатів, виступів експертів, показу відповідних фільмів, запровадження рубрик тощо;

- забезпечення поглибленого вивчення зовнішньополітичної стратегії України учнями і студентами середніх та вищих навчальних закладів, розміщення інформаційних стендів у закладах освіти та культури;

- утворення відповідних структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій і органів місцевого самоврядування та залучення до участі у формуванні електоральної культури молоді громадських організацій;

- створення системи активно діючих просвітницьких центрів в АРК, областях, містах Києві та Севастополі, а також у містах обласного значення, районах та районах у містах. Зразком таких організацій можуть бути обласні центри європейської та євроатлантичної інтеграції, утворені Інститутом трансформації суспільства;

- системне проведення тематичних диспутів (зокрема у навчальних закладах за участю студентів, громадськості та представників ЗМІ), конкурсів, олімпіад, наукових конференцій, прес-конференцій, розміщення статей у ЗМІ, розповсюдження інформаційних матеріалів, а також організація інших заходів молодіжного спрямування за визначеною тематикою.

Формування зовнішньополітичної складової демократичної електоральної культури молоді є важливою умовою практичної реалізації європейської національної стратегії української держави, в залежності від ефективності виконання якої остаточно визначатиметься наша цивілізаційна приналежність, довгострокова перспектива розвитку, а також особливості співвідношення і взаємовпливу демократичних та авторитарних режимів на європейському континенті. Актуальність теми дослідження обумовлює необхідність та перспективність подальших розвідок у даному напрямку.

Література:

1. Колісниченко Р. М. Поняття, структура, типологія та функції електоральної культури молоді // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць.-К.:«ІНТАС»,2009.-Вип. 44. -С.272-299
2. Опитування: Половина українців проти НАТО і 64% - за вступ до ЄС. - <http://novynar.com.ua/politics/18603>
3. Повторне голосування з виборів Президента України 07 лютого 2010 року. - <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>
4. Політична ситуація у дзеркалі громадської думки: липень 2007 р. - <http://www.uisr.org.ua/monitoring>
5. Хантингтон Сэмюэль. Столкновение цивилизаций? // «Полис», 1994, №1, с. 33-48.
6. Чи потрібно Україні вступити до Європейського Союзу? (віковий розподіл). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=122
7. Чи потрібно Україні вступити до Європейського Союзу? (динаміка, 2002-2008). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=387
8. Чи потрібно Україні вступити до Європейського Союзу? (регіональний розподіл). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=121
9. Чи хотіли б Ви отримати більше інформації про Європейський Союз? (віковий розподіл). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=127
10. Чи хотіли б Ви отримати більше інформації про Європейський Союз? (регіональний розподіл). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=126
11. Якби Ви могли обирати, в якій країні Ви хотіли б жити?. - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=411
12. Як Ви оцінюєте рівень своєї поінформованості про ЄС? (віковий розподіл). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=125
13. Як Ви оцінюєте рівень своєї поінформованості про ЄС? (регіональний розподіл). - http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=124

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН

Волощук Юлія Іванівна,
аспірантка кафедри політичних наук
НПУ імені М.П.Драгоманова

УДК 327.58 (498) – 054,57 (=161.2)

**УКРАЇНСЬКА МЕНШИНА РУМУНІЇ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО
ДІАЛОГУ РУМУНІЇ ТА УКРАЇНИ ПІСЛЯ ПАДІННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ**

В статті автор аналізує найважливіші етапи розвитку взаємовідносин України та Румунії, їх вплив на покращення становища української меншини в Румунії. Характеризує важливість двосторонніх зустрічей на різних державних рівнях. Акцентує увагу на їх вихід на доволі напружений рівень останніми роками.

Ключові слова: національна політика, Румунія, Україна, територіальна цілісність, державний кордон, національна меншина.

В статье автор анализирует важнейшие этапы развития взаимоотношений Украины и Румынии, их влияние на улучшение положения украинского меньшинства в Румынии. Характеризует важность двусторонних встреч на различных государственных уровнях. Акцентирует внимание на их выход на значительно напряжённый уровень в последние годы.

Ключевые слова: национальная политика, Румыния, Украина, территориальная целостность, государственный рубеж, национальное меньшинство.

In this article the author examines the major stages in the development of relationships between Ukraine and Romania and their impact on the advancement of Ukrainian minority in Romania. The importance of bilateral meetings at various government levels is characterized. Focuses on their way out of a rather intense level in recent years.

Keywords: national politics, Romania, Ukraine, territorial integrity, border, ethnic minority.

Зовнішня політика держави – це продовження внутрішньої, яка залежить від політичного курсу владних кіл, політичних партій та інших суб'єктів політичного процесу. Україно-румунські відносини завжди були не простими, а останніми роками вони вийшли на доволі напружений рівень. Саме аналізу їх становлення, розвитку та сучасній проблематиці авторка спрямувала дане дослідження.

Основними джерелами, що несуть інформацію про сучасні україно-румунських відносини, автор вважає засоби масової інформації, як періодичні, так і INTERNET-видання. В даному дослідженні проаналізовано статті українських видань: "Голос України"[7], Урядовий кур'єр"[11], "Україна молода"[9], "День"[12], а також часописів Союзу українців Румунії (СУР) "Вільне слово"[2;13], "Український вісник"[1]. Не мало важними є дані поточного архіву МЗС України[8].

Метою даної статті є на основі аналізу україно-румунський відносин після падіння тоталітарного режиму показати процес двосторонніх зв'язків та зокрема дій уряду України на досягнення конструктивізму у вирішенні спірних питань.

Падіння тоталітарного режиму Чаушеску і приход до влади в Румунії демократичних сил у грудні 1989р., а також проголошення незалежності України у 1991р., внесли суттєві зміни в українсько-румунських відносини. Перед румунським парламентом і урядом, політичними партіями і громадськими організаціями постала проблема розробки нової стратегії двосторонніх стосунків, а також проблем, пов'язаних з життям національних меншин.

Після революції 1989р. в Румунії була створена Рада з питань національних меншин при уряді Румунії. Це є консультативний орган уряду. До Ради увійшли представники всіх національних меншин і вона має 12 міністерств, але не має керівництва. Цим органом керують комісії, які до нього входять і обираються на один рік. Комісії пропонують матеріали до обговорення. Але згідно з регламентом Ради будь - хто може виносити на

розгляд проблему. У рамках Ради всі меншини рівні. Кожна має право на один голос. Це – найдемократичніша форма, яка існує в Румунії.

В 1991 р. українське населення Сучавського округу звернулись до уряду України та комісії Верховної Ради України в закордонних справах про необхідність відкриття в столиці Румунії Бухаресті посольства чи консульства України, за посередництвом якого вони могли б вирішувати свої проблеми, мали б кращі можливості для контактів з Україною [15, с.90].

8 січня 1992р. Румунія визнала незалежну Україну, а 1 лютого 1992 р. встановила дипломатичні відносини з нею. Для Румунії Україна найважливіший сусід з політичної, економічної точок зору, є найбільшою країною, з якою межує Румунія, є дуже важливим ринком для неї і, не в останню чергу, є країною, в якій проживає румунська національна меншина, є країною, до якої включені території, які були складовою частиною румунської національної держави. Тому відносини з Україною мають для Румунії "пріоритетний характер". Співробітництво Румунії з Україною в Чорноморському басейні, одній із зон напруги у російсько-українських відносинах, бачиться країні як важливий "козир, який слід негайно використовувати" [16, с.5].

24 вересня 1992р. було засновано Посольство України в Румунії. Одразу після встановлення дипломатичних відносин Генеральне консульство Румунії в Києві було трансформовано у Посольство Румунії в Україні. Це дало можливість не тільки вирішувати між державні політичні та економічні відносини, але й сприяти усуненню проблем у житті української меншини.

Плідну роботу по розширенню і поглибленню зв'язків з співвітчизниками проводить Чернівецька обласна державна адміністрація. В 1992р. в м. Сучава був підписаний Протокол економічного і культурного співробітництва між Чернівецькою областю України і Сучавським повітом Румунії на 1992-1994рр. та Протокол намірів про співпрацю культурологічних, освітянських та громадських організацій Сучавського повіту та Чернівецької області України [8, с.31].

Посли України систематично відвідують місця постійного проживання українців, вивчають проблемні питання, на вирішення яких очікують етнічні українці. Представники Посольства беруть участь у проведенні всіх культурних заходів, пов'язаних із виявом національної свідомості українців, тісно співпрацюють із Союзом українців Румунії, письменницькими та державними організаціями. Лише протягом 2009р. Посольство і СУРу спільно провели понад 30 акцій і культурно мистецьких заходів, що були присвячені визначним подіям історії та культури України, українським традиціям і звичаям [1].

Важливим кроком у формуванні законодавчих основ взаємовідносини між двома сусідніми державами було підписання і ратифікування в 1997р. Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Румунією. Президент Румунії Еміль КонстантINESКУ дав власну оцінку відносинам України та Румунії та договору в 2002 р., коли з рук Президента Л.Кучми одержував орден Ярослава Мудрого I-го ступеня: "Великий політичний договір між Україною та Румунією, на мою думку, має особливе історичне значення. Я б сказав не тільки для Румунії та України, але й для всієї Європи" [12].

Цілий ряд статей стосується співпраці в галузях культури, науки та освіти. У Договорі підкреслено, що Україна та Румунія "заохочуватимуть співробітництво та прямі обміни між архівами, бібліотеками та музеями і забезпечуватимуть доступ до існуючих у них документальних джерел для наукових співробітників та інших громадян". Особливо вони "заохочуватимуть вивчення української мови в Румунії та румунської мови в Україні і з цією метою створюватимуть належні умови та можливості, зокрема шляхом сприяння у підготовці викладачів та організації навчання" [6, с.56].

У найбільшій статті Договору, тринадцятій, викладені взаємні зобов'язання щодо забезпечення культурно-національних інтересів і прав українців у Румунії та румунів в Україні.

Ще до укладення базового договору, а особливо після цього підписано ряд угод і протоколів, що його конкретизують, або спрямованих на його виконання. Серед них варто

назвати Угоду між Урядом України і Урядом Румунії про спрощений порядок перетинання спільного державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних районах і повітах, укладену в Ізмаїлі Одеської області 29 березня 1996р.[14].

На виконання норм базового договору в галузі науки та освіти спрямована Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про взаємне визнання і еквівалентність документів про освіту, наукові ступені, виданих в Україні та Румунії, укладена 19 лютого 1999р. у Бухаресті. Те саме стосується Протоколів про співробітництво у галузі освіти між Міністерством освіти і науки України та Міністерством національного виховання Румунії, які підписуються по чергову у столицях обох держав на кожен наступний навчальний рік [6, с.57].

У налагодженні добросусідських відносин між Україною та Румунією мало велике значення підписання Договору про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань (2003р.). У рамках спільної прес-конференції, що відбулась після підписання Договору, глава Української держави кваліфікував цей акт як "історичну подію" у відносинах між Україною та Румунією, а сам Договір – документом, котрий "ґрунтується на нормах сучасного міжнародного права і відповідає інтересам обох держав і народів". У свою чергу, Президент Румунії назвав Договір "важливим документом для майбутнього наших відносин", юридичним інструментом, що відповідає "європейським стандартам"[5, с.37].

Для подальшої реалізації положень даного Договору найбільш спірним було питання щодо острова Зміїний, цей спір вирішив міжнародний суд справедливості у Гаазі (2009р.). Він оголосив свій вердикт у справі про делімітацію між Україною і Румунією континентального морського шельфу та виняткових економічних зон. Із загальної площі 12 тис. кв. км. Румунія здобула 9.7 тис. кв. км., тобто понад 79% площі шлейфу. Лінія поділу морських обширів, вказана судом ООН дуже близька до тієї, яку прагнула провести румунська сторона, започаткувавши судову тяжбу ще 2004р. Рішення суду оскарження та перегляду не підлягає. Завершення цієї суперечки дає широкі можливості для розвитку і поглиблення двосторонньої українсько-румунської співпраці. Дуже важливо, що в україно-румунських стосунках знято одну із найбільш проблемних ситуацій [10, с.6].

Посольство України в Румунії, попри свою потужну дипломатичну традицію, не могло задовольнити всі потреби української національної меншини Румунії, а особливо тих, які проживають на півночі країни. Саме тому у грудні 2001 р. було відкрито Генеральне консульство України в м. Сучава [7]. Наші дипломати намагаються якнайефективніше вирішувати проблеми українців і доносити їх проблеми до державних органів влади.

Вирішенню проблем українства в Румунії значною мірою сприяють зустрічі на найвищому рівні, яких за роки незалежності було чимало:

Візити на рівні глав держав:

- Президент України Леонід Кучма здійснив 2 червня 1997р. офіційний візит до Румунії, під час якого був підписаний, у Констанці, Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією.
- Президент Румунії Еміль Константінеску відвідав 27-28 травня 1999р. з офіційним візитом Україну, міста Київ та Чернівці.
- Президент Румунії Іон Ілієску здійснив 17-19 вересня 2002р. офіційний візит до України, міста Київ та Одеса.
- Президент Румунії Іон Ілієску здійснив 17 червня 2003р. робочий візит до України, місто Чернівці, в рамках якого було підписано Договір між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань.

Візити по парламентській лінії здійснили Голови Верховної Ради України Іван Плющ (1992р.), Володимир Литвин (2003р.) та Голова Палати Депутатів Андріан Нестасе (1993р.). Майже щорічно відбуваються взаємні візити Міністри закордонних справ України та Румунії, під час яких обговорюються найбільш проблемні питання міждержавних відносин.

Важливо серед візитів на найвищому рівні відзначити візити колишнього Президента України В.Ющенка. Перший відбувся в 2005р., під час якого він виступив на спільному засіданні Сенату та Палати Депутатів Румунії та підписав з Президентом Румунії Траяном Басеску політичну декларацію, яка формулює підходи двох держав до проблем Європейської та регіональної безпеки, бачення двохстороннього співробітництва на короткострокову і довгострокову перспективу. Не обминув В.Ющенко і питання життя української общини. У європейських цінностях терпимості і рівності Україна бачить також основу для задоволення національних потреб співвітчизників у сусідніх країнах. Сподівається, що українська громада у Румунії матиме реальні можливості для задоволення своїх національних, освітніх, культурних, релігійних та релігійних потреб на такому ж рівні, який забезпечений румунській національній меншині в Україні.

Другий візит В.Ющенка відбувся в 2007р. Важливо, що зустріч двох президентів відбулася в м. Сігеті – Мармаціей, де є численна українська громада. Екс-президент зустрівся з українською громадою, взяв участь у відкритті "історичного мосту" і пункту пропуску "Солотвино – Сігету – Мармаціей". Було домовлено про безвізовий режим з Румунією та Україною.

Екс-президент України Віктор Ющенко висловив сподівання, що румунська сторона піде на зустріч прагненням української громади в Румунії та відновить роботу двох українських ліцеїв. Про це Президент заявляв на прес-конференції в м. Сігету - Мармаціей після зустрічі зі своїм румунським колегою Траяном Басеску [2].

В.Ющенко наголосив, що захист прав національних меншин українців і румунів повинен здійснюватися на паритетних засадах. Він нагадав, що кілька років тому було домовлено про відкриття в Чернівцях румунського ліцею, а в Одеській області – окремих класів із викладанням румунською мовою. Водночас українська громада в Румунії висловила прохання про відкриття двох українських ліцеїв. "Ми свою частину зобов'язань виконали і сьогодні звертаємося до румунської сторони підтвердити готовність відновити роботу двох ліцеїв, які свого часу були закриті", – сказав В.Ющенко. Він висловив сподівання, що Україна й Румунія в цьому питанні перебувають у повному порозумінні і мають бажання йти назустріч одна одній. Зі свого боку, Президент Румунії запевнив що прохання української громади має підтримку на урядовому рівні. Він наголосив, що румунська держава зробить усе можливе, щоб допомогти українській меншині зберегти свої традиції і культурні надбання [13].

Аналізуючи громадські організації та національно-культурні товариства, які діють в Румунії та в Україні, відмічаємо те, що в Україні діє 17 румунських громадських організацій, які хоч і не фінансуються з державного бюджету, але мають більш незалежну матеріальну і політичну свободу. Державою фінансується на конкурсній основі окремі проекти, представленні національно-культурними об'єднаннями, у тому числі і румунськими. В Румунії етнічні українці на державному рівні представлені Союзом українців Румунії (СУР), який фінансується з державного бюджету Румунії, на що постійно наголошує румунська сторона. Водночас, таку фінансову підтримку мають не всі національно-культурні організації, а тільки визначенні румунськими властями, цим самим вони попадають в певну залежність від держави.

Звичайно, політичний діалог Румунії і України має немалі досягнення, неухильно вступає у фазу прагматичного, взаємовигідного розвитку. Але поряд із вирішенням старих проблем, виникають нові. В Румунії є сили, які не можуть змиритись з тим із сучасними кордонами Румунії, відкрито висловлюють свої територіальні претензії щодо України (партія "Велика Румунія"). Особливо це відчувалось під час передвиборчих змагань у 2004 та 2008рр. та набирають нової гостроти сьогодні. Керівництво партії "Велика Румунія" з трибуни Європейського парламенту заявляє, що Україна є штучною державою, яку необхідно тримати під контролем міжнародної громадськості за участю Росії, за їх словами, Україна "тримає румунські території", зокрема, Північну Буковину [3, с.11]

Наслідки таких заяв високих румунських політиків з відвертими територіальними претензіями Бухареста до Києва досить помітно відчуються щодо судноплавства у гирлі

Дунаю. Румуни роблять все, щоб скомпрометувати нас як транзитну державу, підірвати авторитет українського головного суднового ходу (ГСХ) "Дунай-Чорне море". Своє занепокоєння позицією Румунії, яка в односторонньому порядку проводить роботи з розширення гирла Дунаю з тим, щоб переорієнтувати вантажопотоки на свої порти, нещодавно уряд України заявив комісару Європейської комісії з питань регіональної політики [11, с.18]

Територіальної цілісності України стосується на сьогодні і питання громадянства. Парламент Румунії на початку 2009р. затвердив поправки до закону про громадянство, що спрощує отримання румунського паспорту жителям "іконно румунських територій" Молдови та українських Буковини й Бассарабії. Усі, хто проживав на цих теренах до 1940р., та їхні нащадки до третього коліна можуть вільно отримати румунське громадянство, незалежно від знання мови. Такий паспорт дає можливість вільного виїзду в країни ЄС. "Моральний і політичний обов'язок Румунії і румун – боротись за те, щоб наші сім'ї на східному березі Пруту повернулись додому, в Європу", - заявляв президент Басеску з трибуни Європарламенту [9, с.9].

Негативно позначаються на розвиток українсько-румунських відносин спроби певних політичних сил і засобів масової інформації Румунії фальсифікувати політику України щодо румунської національної меншини. Націонал-радикальні кола в Румунії, друковані органи проводять відверту антиукраїнську пропаганду. Так, у статті "Троглодитний хохлізм", надрукованій в газеті "Флакера", підкреслювалося, зокрема, що "В Україні найгірше ставилися і ставляться до румунів, а серед сусідніх країн найбільша ворожість проявляється до Румунії", що "в переслідуванні північнобуковинських румунів, яким руйнують церкви, оскверняють могили, грабують майно, забороняють школи і культурну діяльність, пресу, у всьому цьому і в багато в чому іншому винні хохли". Подібні матеріали в румунській пресі не поодинокі [4, с.162].

Ці приклади свідчать про те, що в Румунії створюється ідеологічне підґрунтя агресивного етнічного протекціонізму щодо України. На це вказують такі дії як: "потрібне" замовчування громадської думки, ізоляція громадянського суспільства національними мас-медіа від правдивої інформації про стан забезпечення прав і потреб національних потреб у сусідній державі та інші. Цим самим румунська сторона ігнорує правову базу що створена останніми роками у відносинах з Україною.

Як бачимо, не прості україно-румунські відносини сьогодні вийшли на доволі напружений рівень. Керівництво України робить усе можливе для їх успішного вирішення, залучаючи до цього Євросоюз, щоб у його нового члена, Румунії, поменшало прикордонних територіальних претензій до України, а в питаннях судноплавства Дунаєм вона поводитиметься більш цивілізовано, коректно, поважаючи конкурента. Присутність в обох країнах національної меншини іншої сторони зумовлює надання україно-румунським відносинам важливого місця у зовнішній політиці обох країн. Національні меншини можуть зіграти важливу роль не лише в процесі зміцнення двостороннього партнерства, а й побудові спільного європейського дому.

Література:

1. Виступ Надзвичайного і Повноваженого Посла України в Румунії.// Український вісник. – 2010. - № 3-4 (лютий).
2. Відкриття "історичного мосту".// Вільне слово. – 2007. - № 1-2 (січень).
3. Задирко Г. Країна має почати реагувати на загрозу з боку Румунії.// Голос України. – 2010. – № 100(4850). - 3 червня. – С.11
4. Карп Ю. Українсько-румунські відносини на сучасному етапі. Проблеми та перспективи. Актуальні проблеми зовнішньої політики України.–Чернівці,2009–С.162
5. Макар Ю. Сучасний стан і перспективи розвитку україно-румунських міждержавних відносин. Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів.–Чернівці: Букрек, 2006.–С.34-50

6. Макар Ю. Україно – румунські відносини: історія та перспективи розвитку. Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин. – Чернівці: Букрек, 2002. – С.56-57.
7. Марциновський А. Чи легко бути українцем в Румунії?// Голос України. 2002. - №21. - 14 листопада.
8. МЗС України. – Фонд№8. – Опис№172. – Справа№7 – С.31
9. Музиченко Я. Мертві "герої" – за Велику Румунію?// Україна молода. – 24 грудня 2009р. – с.9
10. Острів невезіння.//Україна молода. 2009. – 4 лютого.- С.6.
11. Прокопчук С. "Малий Босфор" просить захисту.//Урядовий кур'єр. – 2010. - № 136. – 27 липня. – С.18.
12. Солодкий С. Інтерес Румунії – у сильній Україні.// День. – 2002. - №81.
13. Сподівання на підтримку румунською владою української громади в Румунії // Вільне слово. – 2007. - № 1-2 (січень).
14. Угода між Урядом України і Урядом Румунії про спрощений порядок перетинання спільного державного кордону громадянами, які проживають у прикордонних районах і повітах. – Поточний архів МЗС України – 1996. – 29 березня.
15. Українці Румунії звернулися до уряду України. // Київ. – 1991. - №10. – С. 90.
16. Meleşcane T. România a trecut din tabăra candidaţilor la integrarea euro - atlantică, în tabăra potenţialilor membri ai acestei alianţe. // Românul. – 24 dec. 1994 – 8 ian. 1995.- P. 5.

Коцур Віталій Вікторович,
*аспірант Переяслав-Хмельницького
державного педагогічного університету
імені Григорія Сковороди*

УДК 328.18 (477+478)

УКРАЇНА І РЕСПУБЛІКА МОЛДОВА: ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИН ТА СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА В ХХ СТОЛІТТІ

Використовуючи напрацювання науковців та експертів, автор статті здійснив комплексний аналіз пріоритетних напрямків українсько-молдовських міждержавних взаємин в контексті проголошеного керівництвом України і Республіки Молдова курсу на формування відносин стратегічного партнерства.

Ключові слова: *стратегічне партнерство, зовнішньополітичні пріоритети, Придністровська проблема, зовнішньоекономічні зв'язки, гуманітарна сфера.*

Использовав научные наработки ученых и экспертов, автор статьи провел комплексный анализ приоритетных направлений украинско-молдавских межгосударственных отношений в контексте провозглашенного руководством Украины и Республики Молдова курса на формирование отношений стратегического партнерства.

Ключевые слова: *стратегическое партнерство, внешнеполитические приоритеты, Приднестровская проблема, внешнеэкономические связи, гуманитарная сфера.*

Using the papers of scientists and experts the author of the article carried out a comprehensive analysis of the priority issues in the relations between Moldova and Ukraine in the context of the declared by the states leaders' policy of shaping a strategic partnership.

Key words: *strategic cooperation, foreign-policy priorities, Transdniestrian issue, foreign economic relations, arts.*

Одним із найважливіших зовнішньополітичних завдань України є розбудова відносин найвищого рівня із стратегічними партнерами – країнами, що мають пріоритетне значення для нашої держави. На цьому, зокрема, наголошувалось у постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України», акцент в якій було зроблено на розбудову особливих відносин з сусідніми державами. В документі, зокрема, зазначалось, що зовнішньополітичні зусилля України «мають бути постійно спрямовані на те, щоб прикордонні держави утворювали навколо України надійну смугу миру і стабільності. В цьому контексті кожна прикордонна держава є стратегічним партнером України» [10, с.41]. Однією з таких держав, безперечно, є південно-західна сусідка України – Республіка Молдова, для якої найважливішими партнерами на міжнародній арені є Румунія, Росія й Україна.

Попри те, що в науковому і експертному середовищі триває обмін думками щодо критеріїв стратегічного партнерства, ці відносини, на відміну від звичайних двосторонніх взаємин, які слугують для досягнення тактичних (локальних) цілей або налагодження співробітництва в певній окремій сфері, спрямовані на довгострокову перспективу. Тобто, стратегічне партнерство країн визначається життєво важливими для них економічними, воєнно-політичними й іншими чинниками довготривалого характеру.

Такими чинниками, на думку експертів Українського центру економічних і політичних досліджень (УЦЕПД), можуть бути: забезпечення народногосподарського комплексу життєво важливими ресурсами (енергетичними, товарними, фінансовими); гарантування надійного й безпечного доступу до життєво важливих регіонів; спільне розв'язання проблем безпеки (протидія організованій злочинності, нелегальній міграції, контрабанді зброї та наркотиків, агресивному сепаратизму й тероризму). Необхідною передумовою особливих міждержавних відносин є наявність спільних поглядів і підходів у ключових проблемах міжнародної політики, глобального й регіонального розвитку. Також стратегічне партнерство передбачає поглиблений розвиток міждержавних контактів, як правило, не в одній, а в кількох важливих сферах [12, с.19-20].

Сутність стратегічного партнерства, як зазначають вищезгадані експерти, «полягає в наявності такої міждержавної взаємодії, яка дозволяє партнерам, поєднуючи зусилля, досягти життєво важливих внутрішніх і зовнішньополітичних стратегічних цілей». Стратегічна взаємодія має бути комплексною та охоплювати кілька важливих сфер співробітництва й мати довготривалий характер. А міцність стратегічного партнерства «визначається взаємною готовністю сторін враховувати інтереси одна одної, наявністю дієвих механізмів реалізації співробітництва і дисциплінованістю партнерських взаємин» [12, с. 22]. Чи відповідають цим критеріям українсько-молдовські міждержавні взаємини?

Відповідь на це питання частково дають розвідки В. Кулика [4], О. Нантоя [7], Г. Перепелиці [8], С. Пирожкова [9], В. Твердохліба [13], автори колективних монографій [11, 14], в яких досліджуються такі аспекти міждержавної взаємодії України і Молдови як: участь України у врегулюванні Придністровської проблеми, забезпечення прав української етнічної спільноти в Молдові, перспективи завершення демаркації українсько-молдовського кордону, участь країн в роботі ГУАМ тощо. Автор даної статті, використовуючи напрацювання своїх попередників, пропонує комплексний підхід до оцінки стану сучасних українсько-молдовських відносин в контексті проголошеного керівництвом двох держав курсу на формування відносин стратегічного партнерства.

Відносини з Молдовою посідають важливе місце у системі зовнішньополітичних інтересів України, що зумовлено, у першу чергу, наявністю спільного кордону, проживанням в Молдові численної етнічної групи українців, близькістю зовнішньополітичних пріоритетів, значним потенціалом розвитку взаємовигідного економічного співробітництва. Договірнорправову базу міждержавних відносин складають договори про добросусідство, дружбу і співробітництво від 23 жовтня 1992 р. і про державний кордон від 18 серпня 1999 р. Договір 1992 р., спрямований на розвиток дружніх, добросусідських, партнерських відносин між обома державами, заклав основу широкого двостороннього співробітництва в політичній,

економічній, культурній та ін. сферах. Він визначає базові елементи безпекової політики обох держав. Зокрема, у випадку, якщо одна із сторін стане об'єктом агресії, інша – не надасть підтримки агресору і сприятиме вирішенню конфлікту, використовуючи процедури та механізми ООН і ОБСЄ. Угода 1999 р. встановила державний кордон відповідно до документів делімітації, які є невід'ємною частиною цього договору: протоколу-опису проходження лінії державного кордону між Україною і Республікою Молдова та альбому топографічних карт державного кордону між двома державами, складених у результаті делімітації українсько-молдовського кордону, проведеної в 1995-1999 рр.

Наявна нормативно-правова база є важливим підґрунтям для розбудови широкої та змістовної системи двосторонніх відносин, основою яких має стати спільність стратегічних завдань та практичних пріоритетів, що стоять перед обома державами. У розрізі внутрішньої політики таким стратегічним пріоритетом є системна модернізація наших країн на засадах конкурентної ринкової економіки, верховенства права, плюралістичної демократії та відкритого суспільства. Зовнішньополітичним пріоритетом для обох країн є розвиток глибоких інтеграційних відносин з Європейським Союзом на засадах «політичної асоціації та економічної інтеграції» при збереженні дружніх і продуктивних відносин з іншими зовнішньополітичними партнерами, зокрема, Російською Федерацією. Обидві країни бачать своєю стратегічною метою приєднання до Євросоюзу і співпрацюють з ним в рамках програми «Східне партнерство», що об'єктивно створює ґрунт для спільного просування інтересів України і Молдови на євроінтеграційному напрямку.

Обидва зазначені виміри – внутрішній і зовнішній – є цілком компліментарними і не суперечать один одному. Більше того, їхнє послідовне поєднання може забезпечити гармонію та несуперечливість внутрішньої та зовнішньої політики, відсутність розриву між окремими елементами державної політики, та, що важливо для двосторонніх відносин, створити міцний фундамент для довгострокового партнерства між двома державами із спорідненими стратегічними інтересами.

В цілому ж, зовнішньополітичні пріоритети і України, і Молдови співпадають і не суперечать один одному. Загальна зацікавленість в розвитку багатосторонніх відносин щодо інтеграції в Євросоюз роблять країни природними союзниками і стратегічними партнерами. Особливо актуальним є таке співробітництво у питанні врегулювання конфлікту в Придністров'ї, що є проблемою національної безпеки як Молдови, так і України.

Україна зацікавлена у територіальній цілісності Республіки Молдова у її міжнародно визнаних межах. Ця позиція - не лише реверанс міжнародному праву. Україна має життєвий інтерес саме в існуванні Молдови у її нинішніх легітимних кордонах саме тому, що всі інші сценарії розвитку несуть в собі явно виражені загрози українським інтересам. Україна має сприяти знаходженню найпринциповішого політичного рішення – порозуміння між владою Молдови та придністровського регіону на засадах відновлення цілісності Республіки Молдова.

Після невиконання «плану Ющенко» щодо врегулювання придністровської проблеми та поступового витіснення України із переговорного процесу по Придністров'ю сучасний стан українсько-молдовських відносин та взаємин між сторонами придністровського конфлікту можна охарактеризувати як інерційний. Політичні еліти Молдови та Придністров'я на сьогоднішній день не зацікавлені у радикальній зміні формату переговорного процесу та вирішенні проблемних питань врегулювання конфлікту. Просування цього процесу вигідне третім сторонам, у першу чергу, Європейському Союзу, який зацікавлений у відновленні формату «5+2», а також Російській Федерації, що має своє бачення щодо процесу врегулювання у форматі «2+1». Щодо останньої схеми, то інтереси Києва в ній майже не враховуються.

Визнання Росією незалежності Південної Осетії та Абхазії після п'ятиденної російсько-грузинської війни 2008 р. створило підґрунтя для виникнення нових підходів до вирішення «заморожених конфліктів». Однак з огляду на новітні ініціативи керівництва Росії у сфері європейської безпеки, є певні підстави прогнозувати, що врегулювання придністровського

конфлікту за зразком грузинських конфліктів ймовірно не відбудеться. Адже Москва переглянула свою стратегію щодо вирішення «заморожених конфліктів» та відмовилась від «пакетного» підходу на користь диференційованого. Крім того, наслідки подій в Грузії утримали радикально налаштовану молдовську еліту від застосування силових методів у вирішенні придністровського конфлікту.

Для України врегулювання придністровського конфлікту є стратегічно важливим завданням, однак для його реалізації, до запропонованого українською стороною «плану Ющенка», слід внести якісно нові корективи. До того ж, Україна не має необхідної ресурсної бази для втілення власних ініціатив. Дії української сторони стосовно врегулювання придністровського конфлікту відбуваються або у фарватері політики Євросоюзу, або є такими, що не суперечать позиції РФ, що має як позитивні, так і негативні наслідки. До останніх належить втрата Україною своєї ініціативності в даному питанні.

Обмежений вплив української сторони на процес врегулювання конфлікту пов'язаний також із відсутністю взаєморозуміння між Кишиневом та Києвом у вирішенні проблемних питань двосторонніх відносин. Серед них варто виділити завершення демаркації українсько-молдовського державного кордону в районі водозливної греблі Дністровського буферного гідровузла, ділянок кордону в районі населених пунктів Джурджулешть і Паланка; визнання права власності на українські об'єкти на території Молдови та молдавських на території України; завершення процедури юридичного оформлення у власність України земельної ділянки під частиною української автомобільної дороги Одеса-Рені в районі населеного пункту Паланка; завершення демаркації центральної ділянки українсько-молдовського державного кордону.

Україна за останні роки, принаймні, двічі пропонувала молдовським колегам чіткі механізми взаємовигідного вирішення зазначених питань. Так, 27-28 листопада 2009 р. у МЗС України відбулись українсько-молдовські експертні консультації та переговори на рівні заступників міністрів закордонних справ України та Республіки Молдови з питань договірно-правового оформлення українсько-молдовського кордону та інших питань, включених до Графіка вирішення першочергових питань українсько-молдовських відносин. В ході консультацій сторони домовилися про завершення у можливо стислі терміни робіт з демаркації центральної (придністровської) ділянки українсько-молдовського державного кордону. Сторони також погодилися з необхідністю вжиття дієвих кроків для прискорення процесу остаточного завершення договірно-правового оформлення державного кордону.

Україна та Молдова погодилися також прискорити врегулювання комплексу питань щодо взаємного визнання прав і врегулювання відносин власності шляхом підписання ближчим часом відповідного Протоколу. Було домовлено про спільні кроки з метою збереження та примноження екосистеми басейну ріки Дністер. Сторони відзначили готовність підписати українсько-молдовську Угоду про забезпечення прав національних меншин. Учасники консультацій констатували важливість якісного зміцнення двосторонніх відносин: посилення політичних, торговельно-економічних та міжособистісних контактів. Було, зокрема, наголошено на важливості відновлення роботи Спільної українсько-молдовської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва.

Також Україна, як країна-гарант у переговорному процесі щодо статусу Придністров'я, виступає за справедливе і остаточне врегулювання придністровської проблеми на основі дотримання суверенітету і територіальної цілісності Молдови з урахуванням інтересів населення Придністров'я. Ці та інші принципи врегулювання були закріплені у Спільній заяві президентів Російської Федерації та України з придністровського врегулювання від 17 травня 2010 р. Незважаючи на всі складнощі внутрішньополітичної ситуації як в Україні, так і в Республіці Молдова, у першій половині 2010 р. сторонам вдалося не лише підписати низку важливих двосторонніх угод і розпочати процес демаркації центральної ділянки українсько-молдовського державного кордону, але й значно просунути у вирішенні проблемних питань, що дісталися нам у спадщину після розвалу колишнього Радянського Союзу.

Важливою складовою стратегічного партнерства між державами є стан економічної співпраці. У зв'язку з цим слід констатувати, що на її поглиблення значною мірою впливають відносини між Молдовою та РФ, зокрема вплив останньої на керівництво Придністров'я. Попри те, що обсяг українських товарів у зовнішньоторговельному товарообігу Республіки Молдова у січні - квітні 2010 р. склав 10,8% [3], і за цим показником Україна перебуває на другому місці серед країн СНД, ці цифри не відповідають реальним можливостям і потребам наших країн. Адже далеко не весь потенціал задіяний, а в деяких галузях, як-от у сфері постачання української електроенергії в Молдову, Україна втратила свої позиції. Між тим, резерви для поглиблення економічного співробітництва двох країн є не лише у сфері електроенергетики, але й у поставках сільськогосподарської техніки, продуктів харчування, у сфері транспорту, переробки продукції.

Важливе значення має налагодження зовнішньоекономічних зв'язків України з Придністровським регіоном Молдови, адже воно може сприяти вирішенню придністровського конфлікту, оскільки могло б стати певною альтернативою малопродуктивному впливу РФ, яка з метою ослаблення Молдови вбачає доцільність в невизначеному статусі Придністров'я як механізму впливу на Молдову. Для цього Москва має значні економічні важелі впливу. До того ж, за неофіційними даними, російський бізнес намагається захопити та монополізувати придністровську економіку, протидіючи бізнес-контактам на високому та частково на середньому рівні бізнес-структур інших держав, в тому числі й України.

Наслідком російської економічної експансії в Придністров'ї є те, що найпривабливіші об'єкти економіки скуплені оптом і задешево. Так, наприклад, Молдавська ГРЕС у Придністров'ї, що забезпечує електроенергією усю Молдову, продана дочірньому підприємству РАТ «СЕС Росії» - Інтер РАТ за 20 млн дол. США, при тому, що її ринкова вартість становить близько 150 млн. У 2007 р. власністю «Уральської сталі» російського олігарха А. Усманова став Молдавський металургійний завод в Рибниці, експорт продукції якого забезпечує 30% бюджетних надходжень Придністров'я. Крім того, російські бізнесмени стали власниками таких придністровських підприємств, як винзавод «Букет Молдавії», Бендерський шовковий комбінат, взуттєва фабрика «Флоаре», завод з виробництва зброї «Прилад» тощо. На черзі – ще близько 100 не приватизованих підприємств, в їх числі - придністровські електромережі й відомий завод з виробництва коньяків «KVINT». Більшість з нерозпроданої придністровської державної власності, на думку експертів, отримає нових власників, переважно з Росії [1].

Натомість перед Україною, в контексті економічного співробітництва з Придністров'ям, стоїть дилема, суть якої полягає в тому, що з одного боку Київ зацікавлений в економічній співпраці на транскордонному рівні з Молдовою (Придністров'ям), з іншого боку – активізація та поглиблення співробітництва створює формальні передумови для визнання Придністровської Молдавської Республіки (ПМР), та підтримки цього самопроголошеного утворення. В даному зв'язку досить складно знайти той необхідний баланс який би сприяв економічному зростанню Придністров'я та його реінтеграції до РМ, та не сприяв би відцентровим діям ПМР щодо РМ. Необхідною умовою економічного розвитку могли б стати трьохсторонні контакти бізнес-структур Молдови, України та Придністров'я, що могло б мати позитивний вплив не тільки для окремо взятих держав, але й для регіону, оскільки ефективна інтеграція може відбуватися, як свідчить приклад Європейського союзу, на підставі економічних чинників, які в подальшому сприяють інтеграції політичній. Відтак, вкрай важливо знайти необхідні схеми, коли б цілісність Молдови та вирішення придністровського питання (безпека та інтеграція) відбулося шляхом забезпечення за рахунок економічних та демократичних важелів.

Важливим напрямом регіонального партнерства України і Молдови є прикордонне співробітництво, що регулюється договором між урядами України і Республіки Молдова про співробітництво прикордонних областей України і адміністративно-територіальних одиниць Республіки Молдова від 11 березня 1997 року. З огляду на взаємну економічну

зацікавленість розвивається співробітництво у створенні потужних пропускних пунктів на кордонах, будівництві сучасних авто- і залізничних шляхів. Розвивається й транскордонне співробітництво України, Молдови й Румунії в рамках функціонуючих єврорегіонів «Верхній Прут», «Нижній Дунай» і новостворюваного регіону «Дністер».

Єврорегіон «Верхній Прут» було утворено 22 вересня 2000 року в м. Ботошань (Румунія). Його засновниками виступили Чернівецька область України, Белцький і Єдинецький повіти Молдови, Ботошанський і Сучавський повіти Румунії. З 15 жовтня 2003 р. до складу єврорегіону «Верхній Прут» входять Чернівецька та Івано-Франківська області з боку України, Ботошанський та Сучавський повіти з боку Румунії, Фалештський, Єдинецький, Глоденський, Окницький, Ришканський та Бриченський райони з боку Республіки Молдова.

До єврорегіону «Нижній Дунай» увійшли Одеська область України, райони Кагул і Кантемір Республіки Молдова та румунські повіти Тульча, Бреїла і Галац. Саме в Галаці у серпні 1998 р. була підписана угода про створення організації, що об'єднала прикордонні території в басейні Дунаю для вирішення спільних для трьох країн завдань - забезпечення гармонійного і збалансованого розвитку економіки, що відповідає рівню зайнятості і соціального захисту населення, екологічної безпеки, розвитку транспортної інфраструктури тощо. За дванадцять років тісного співробітництва в рамках організації сторонам вдалося значно активізувати взаємини в гуманітарній сфері. Засновано фестиваль «Вінок Дунаю», проведено чимало спортивних і культурних заходів, налагоджується освітній обмін між Україною, Румунією та Молдовою. У той же час стратегічні економічні проекти залишаються поки що в планах. Це, зокрема, стосується будівництва паромних комплексів Орловка-Ісакча та Ізмаїл-Тульча, організації комерційних туристичних маршрутів територією трьох країн, низки інших проектів [2].

Також Молдова та Україна 2009 р. досягли домовленості про створення єврорегіону «Дністер», до складу якого увійдуть Флорештський, Дондюшанський, Шолденештський, Сорокський і Кам'янський райони Молдови та Вінницька область України. Єврорегіон «Дністер» дозволить створити сприятливі умови для зміцнення співпраці Молдови та України у сфері соціального, економічного та культурного розвитку за рахунок залучення європейських фондів. Створення єврорегіону «Дністер» передбачає стимулювання місцевої публічної влади з обох берегів Дністра до участі в залученні додаткових фондів, виділених Європейською комісією за допомогою трьох інструментів фінансування: Тристоронньої операційної програми Румунія-Україна-Молдова з бюджетом 126 млн. євро, Програми країн Чорноморського басейну на 2007-2013 рр. із загальним бюджетом 18 млн. євро та Програми транскордонної співпраці для Південно-Східної Європи з бюджетом 2 млн. євро. Створення єврорегіону «Дністер» дасть змогу створити гнучку структуру спільного менеджменту, що сприятиме розвитку транскордонної торгівлі Молдови й України, просуванню туризму, зміцненню культурної і соціальної співпраці та взаємодії з питань довкілля тощо [5].

Важливим чинником українсько-молдовських відносин в цілому і фактором, що безпосередньо впливає на вирішення придністровської проблеми, є відносини в гуманітарній сфері. Адже однією з причин активізації сепаратистських рухів в Молдові в останні роки існування Молдавської РСР стала реальна чи удавана перспектива інтеграції Молдови з Румунією, яка чисельною українською, російською, гагаузькою та іншими національними меншинами Молдови сприймалася як небажаний варіант. Повернути довіру нацменшин влада Молдови може лише гарантувавши на законодавчому рівні захист їх національних прав. Українська національна меншина – найчисельніша в Молдові. За даними останнього перепису населення у 2004 р., в Молдові українців нараховувалося 282,4 тис. осіб або 8,4% населення, а в Придністровському регіоні - 178,2 тис. осіб або 28,8% населення [3]. Багато українців бажать, щоб їх діти у дошкільних і у середніх навчальних закладах вивчали поряд з державною мовою і рідну українську. Наразі з 1500 середніх навчальних закладів у Молдові лише у 52 викладається українська мова як окремий предмет, яку вивчають близько 6 тис. учнів (у 2006 р. таких закладів було 57, а українську мову вивчали більше 8 тис. дітей).

Скаржаться українці Молдови на фактичну відсутність української преси, радіо і телебачення. На телеканалі «Молдова 1» двічі на місяць транслюється півгодинна програма українською мовою «Світанок», щочетверга виходить в ефір радіожурнал «Відродження». У Молдові транслюється лише один український телеканал «Інтер+», причому лише у мережі кабельного телебачення. Звичайно, цього недостатньо для задоволення інформаційних потреб українців. Крім того, на думку українських експертів з Групи безпекових та стратегічних студій та Інституту демократії ім. Пилипа Орлика, висловлену ними за результатами комплексного дослідження «Придністровська проблема: погляд з України», пасивна позиція України у вирішенні Придністровської проблеми та стосунках з Молдовою сприяє асиміляції молдовських українців та призводить до ігнорування їхніх прав [11, с. 266].

Натомість влада Придністров'я, де мешкає понад 100 тис. громадян України, більшість яких є етнічними українцями, вважає їх не етнічною меншиною, а однією з трьох основних національностей (поряд із молдованами та росіянами), які живуть на його території. Щорічно понад 150 майбутніх придністровських студентів починають навчання на теренах етнічної Батьківщини. В Придністров'ї видається україномовна газета «Гомін», що виходить раз на тиждень, транслюється п'ять українських телеканалів, але щоб дивитися чотири з них, придністровці мають платити неабиякі гроші. Серед результатів «гуманітарного прориву» України в Республіку Молдова - українська школа в місті Рибниця й українська гімназія в Бендерах. Україна сподівається, що належному забезпеченню прав і задоволенню потреб українців у Молдові ефективно сприятиме діяльність Змішаної міжурядової українсько-молдавської комісії з питань національних меншин, утворення якої передбачено Угодою між Україною і Молдовою щодо співробітництва із забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин [3]. Серед першочергових завдань для налагодження продуктивної комунікації між двома країнами стоїть потреба розбудови довіри між політичними елітами та відповідними державними структурами, які вже тривалий час не мають продуктивних комунікацій, бо зав'язли у розв'язанні проблем, вирішення яких потребує політичної волі та здатності до компромісів. Відповідальні посадові особи з обох боків мають усвідомити, що тривале зволікання розв'язання технічних питань, таких як завершення оформлення прав України на 7 км автодороги в районі села Паланка, делімітації та демаркації кордону в районі Новодністровської ГЕС та порту Джурджулешти не є нашою перевагою, а лише грає на зниження міжнародного авторитету як України, так і Республіки Молдова. У цих питаннях політики мають або якнайшвидше виконати досягнуті домовленості там, де вони вже були досягнуті (Паланка), або продемонструвати здатність до відповідального діалогу та компромісу там, де зберігаються спірні питання (Новодністровськ, Джурджулешть та деякі інші питання).

Однак навіть попри окремі невіршені проблеми з Молдовою, зазначимо, що Україна і Молдова, як держави-сусіди, зробили конкретні кроки у формуванні відносин стратегічного партнерства. В цілому ж українсько-молдавське партнерство перебуває сьогодні на початковому етапі, а для його поглиблення є чимало резервів у політичній, економічній і гуманітарній сферах, вмиле використання яких сприятиме виведенню міждержавних відносин України і Молдови на стратегічний рівень.

Література:

1. Гамова Светлана. Кусок Молдавии уходит в собственность России / Светлана Гамова // Независимая газета. – 2006. – 17 апреля.
2. Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації: Зб. наук. праць. - Чернівці, Букрек, 2004. - 254 с.
3. Інтерв'ю посла України в Молдові С. Пирожкова інформаційному агентству «Інфотаг» з нагоди 14-річчя Конституції України 28 червня 2010 р. / [Електронний ресурс] // <http://www.infotag.md/comments/583940/>

4. Кулик В. К вопросу о роли Украины в Приднестровском урегулировании / В. Кулик // Приднестровье в геополитической системе координат XXI века. – Тирасполь: РИОПГУ, 2002. – С. 58-68.
5. Молдова та Україна створюють єврорегіон «Дністер» / [Електронний ресурс] // <http://www.unian.net/ukr/news/news-303031.html>.
6. Мошняга В. Молдово-румыно-украинские еврорегионы: реальность и ожидания / В. Мошняга // Республика Молдова в европейском контексте и в аспекте политики безопасности. Материалы конференции в г. Гамбурге, 18-19 июня 2001 года. - К.: Заповіт, 2001. - С.89-93.
7. Нантой О. Приднестровский конфликт и взаимоотношения Молдовы и Украины / О. Нантой // Контекст. - 2001. - № 10. - С. 26.
8. Перепелица Г. Н. Конфликт в Приднестровье: причины, проблемы и прогноз развития / Г.Н. Перепелица. – К.: СтилоС, 2001. – 147 с.
9. Пирожков Сергій. Україна та Молдова: від сусідства до партнерства / Сергій Пирожков // Україна дипломатична: Науковий щорічник. Випуск VIII. – К., 2007. – С. 550-568.
10. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» // Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів (1991 – 1995 рр.). У 2-х кн. / Упор. В.В. Будяков та ін.; Редкол. Г.Й. Удовенко (відп. ред.) та ін.; МЗС України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – Кн. 1. – С. 41.
11. Придністровська проблема: погляд з України. – К.: Істина, 2009. – 272 с.
12. Стратегічні партнери України: декларації і реалії. 1. Стратегічне партнерство України з іншими державами: підходи та оцінки // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 2. – С. 3-22.
13. Твердохліб В. Молдова не задоволена Україною / В. Твердохліб // Дзеркало тижня. – 2002. – № 28 (403). – 27 липня - 2 серпня.
14. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива: Колективна монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; За заг. ред. С.І. Пирожкова. - К.: НІПМБ, 2001. – 624 с.

*Дубровський Руслан Володимирович,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ імені М.П. Драгоманова*

УДК 327:33 (477)

«ПІВНІЧНИЙ ПОТІК» І УКРАЇНА: ЕНЕРГЕТИКО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проводиться аналіз впливу запуску і подальшого будівництва газопроводу «Північний потік» як на можливості газотранспортної системи України так і на майбутні політичні зміни, пов'язані з розподілом сфер впливу на енергетичному ринку європейського континенту.

Ключові слова: *"Північний потік", газотранспортна система, енергетичний ринок, енергетична політика.*

В статті проводиться аналіз впливу запуску і подальшого будівництва газопроводу «Северный поток» як на можливості газотранспортної системи України так і на майбутні політичні зміни, пов'язані з розподілом сфер впливу на енергетичному ринку європейського континенту.

Ключевые слова: *"Северный поток", газотранспортная система, энергетический рынок, энергетическая политика.*

The article analyzes the impact of start-up and further construction of pipeline "Northern stream" as a possible transportation system of Ukraine and on future political developments related to the distribution of spheres of influence in the energy market of the European continent.

Keywords: "Nord Stream" pipeline system, energy market, energy policy.

Намагання Росії на початку XXI століття закріпити за собою роль однієї з провідних держав світу буде залежати, насамперед, від можливостей реагування її зовнішньої політики на потенційні або наявні конфлікти і кризи та ефективності превентивних стратегій і конкретних заходів її реалізації. В сучасному світі провідним фактором, що впливає на геополітичне розташування стає енергетика. Енергетична диференціація світового простору формує геоенергетичні лінії між країнами та регіонами, що заміщують старі геополітичні союзи та об'єднання. Отже, на сучасному етапі енергетична безпека відіграє важливу роль регулятора міжнародної стабільності.

Росія, яка визнана міжнародним співтовариством однією з провідних енергетичних держав світу, безперечно бере активну участь у формуванні нової глобальної енергетичної парадигми і дуже часто її геополітичні прагнення беруть гору над об'єктивними економічними розрахунками.

Як відомо, 9 квітня 2010 року під Виборгом (РФ) відбулася офіційна церемонія початку будівництва першої нитки газопроводу "Північний потік", який проляже в обхід України. Про його значення для Росії та Європи свідчить склад високопоставлених осіб, які зібралися на його відкриття: президент Росії Медведєв, экс-канцлер Німеччини та нинішній голова комітету акціонерів оператора проекту Герхард Шредер, єврокомісар з питань енергетики Гюнтер Еттінгер та нідерландський прем'єр Ян-Петер Балкененде.

До консорціуму "North Stream", який має швейцарську реєстрацію, входять російський "Газпром" з 51% акцій, німецькі компанії Ruhrgas та Wintershall (дочірні газотранспортні підприємства енергетичного конгломерату E.ON та хімічного гіганта BASF відповідно) по 20% кожна, а також нідерландська Gasunie - 9%. [5]

Впродовж 2009 року, коли перспективи будівництва "Північного потоку" стали набувати реального характеру, в Україні дедалі частіше стали лунати різні оцінки щодо можливого впливу нового трубопроводу на газотранспортні можливості української ГТС.

В експертних колах ще на початкових етапах розробки "Північного потоку" в наводилися думки, що новий трубопровід може вплинути не стільки на газотранспортні потужності України, скільки на транзит блакитного палива через Білорусь.

Це пояснювалося тим, що український газопровід, який має щорічні транзитні потужності до 120 мільярдів кубометрів, орієнтований, головним чином, на країни Центральної, Південної та Західної Європи. Білоруська ж труба, яка є ділянкою магістралі "Ямал-Європа", живить російським газом Польщу (далі Німеччину), країни Балтії та розходиться ще на кілька інших країн ЄС.

Проектні можливості європейського транзиту по білоруському трубопроводу не перевищують 33 мільярдів кубометрів на рік, однак фактичні обсяги транспортування палива коливаються в набагато менших межах.

Зрозуміло, що "Північний потік", націлений на постачання газу, насамперед, до Німеччини, Великої Британії, Нідерландів, Франції й Данії, в географічному контексті стає альтернативою, у більшій мірі, для транзитних функцій білоруської ГТС, вважали експерти. Але, з огляду на те, що у 2009 році "Газпром" зупинив розробку нових родовищ - Штокманівського (у Баренцевому морі) та Бованенківського (півострів Ямал), які були цільовими в проекті "Північного потоку". Саме на ці родовища (визнані одними з найбільших у світі за запасами газу та конденсату), згідно із задумом 90-тих років мав бути орієнтований новий трубопровід, аби забезпечити транспортування до 55 мільярдів кубометрів блакитного палива на рік.

Це призведе до перерозподілу потоків постачання російського газу в країни Євросоюзу. Адже додаткових джерел видобутку немає, а трубопроводів з'являється все більше. І

найбільша перспектива втратити цей об'єм газу існує саме для України (в перспективі для нашої ГТС лишиться біля 80 млрд. кубометрів, тобто втрата майже третини об'ємів)

Є очевидним той факт, що «Газпром» багато уваги приділяє будівництву газопроводів і дуже мало — видобувній базі. За словами експертів у найближчі 5 років не буде суттєвого збільшення видобутку газу. В цей період існує величезна ймовірність того, що основні ресурси для «Північного потоку» будуть забрані з білоруського або українського маршрутів.

За словами провідного експерта енергетичних програм Центру Разумкова Володимира Омельченка "У Росії знижується видобуток. Старі родовища - Уренгойське та Ямбургське - вичерпано на 60-80%. Було введено в експлуатацію Південноруське родовище, але воно лише компенсує загальне падіння видобутку", - пояснює Омельченко.

Тепер газ із цих родовищ, який зараз транспортується територією України, спрямують до "Північного потоку", щоб забезпечити його максимальне заповнення. Країнам Південної Європи доведеться споживати зріджений танкерний газ. "Мінімум на 50% "Північний потік" заповнять газом з української труби. З проектних 55 мільярдів кубометрів мінімум 27,5 мільярда кубометрів візьмуть з нашої ГТС", - оцінює експерт.

За його словами в Україні є два напрями, якими можна просуватися. Є високі перспективи отримувати серйозні ресурси на великих глибинах — понад 3 кілометри. Але, на жаль, це потребує дуже великих інвестицій і поки що українські компанії майже не займаються цим питанням. Другий напрям — освоєння шельфів Чорного та Азовського морів. Ми знаємо, що на сьогодні це є одним із найменш розвіданих регіонів у світі. Тому не буде дива, якщо українська частина Чорного моря колись перетвориться на «Північне море». [6]. Як зазначено в «Стратегії розвитку нафтогазової промисловості України» потреба України в нафті та продуктах її переробки у 2005 році становила 18 млн.тонн, з яких 4,3 млн.тонн забезпечувались нафтогазодобувними підприємствами України, а решта імпортувалась з Росії та Казахстану.

Згідно з базовим сценарієм розвитку обсяги власного видобутку нафти з газовим конденсатом зростатимуть, досягнувши рівня 5,1 млн.тонн/рік до 2010 року та 5,3 млн.тонн/рік у 2015 році. У подальшому обсяги видобутку нафти з власних родовищ стабілізуються на рівні 5,4 млн.тонн/рік. Усього за прогностичний період (2006 - 2030 рр.) буде видобуто 133,9 млн.тонн нафти з газовим конденсатом. [7]

На мою думку, вмівши використовувати власну ГТС, Україна не тільки могла б мати багато козирів у відносинах з Росією, але й забезпечила власну енергетичну безпеку. Але нинішня «проросійська» влада не тільки нічого для цього не робить, а й дуже часто "ведеться" на російські інформаційні провокації, які є невід'ємним елементом їхньої зовнішньої політики. Останнім часом почастишали заяви на кшталт "якщо росіян не пустити в українську ГТС, вони дуже скоро побудують «Південний потік» і весь газ РФ піде в обхід України." Це, в свою чергу, призводить до розмов про створення російсько-українського газотранспортного консорціуму з декількома власниками і т.п. Варто лише пам'ятати, що українська транзитна система пов'язана з внутрішньою системою розподілу газу, тобто якщо допустити «Газпром» до української ГТС, це може впливати і на внутрішній розподіл природного газу, а це – повна втрата енергетичної незалежності.

Але під проектом "Північний потік" ховається і серйозна політична складова, що може призвести не тільки до посилення політичного тиску на Київ і Мінськ, а й до серйозного політичного розколу всередині Європейського союзу. Йдеться про сам маршрут "Північного потоку" в обхід не тільки України та Республіки Білорусь, а й Польщі, Литви, Латвії та Естонії. Новий газопровід відкриває можливість Росії для величезного тиску на них.

Зростаючий попит на імпортований газ з кожним роком буде збільшувати залежність Європи від Росії та інших країн-імпортерів цього виду палива. До 2020 року потреба європейських країн в газі зросте майже на 70% і складе 515 млрд.кубометрів на рік. Причина – зростання кількості електростанцій, що працюють на природному газі, а також той факт, що внутрішні ресурси європейських країн з кожним роком невпинно скорочуються. С 2000

по 2007 р. використання газу в енергетиці країн ЄС зросло на 32% - з 141,1 до 182,7 млрд. кубометрів на рік.[1, с.24]

За словами американського експерта Михайла Корчемкіна (East European Gas Analyses, США): "Газопровід "Північний потік" дозволить "Газпрому" повністю припинити постачання в Польщу або Білорусь без збитків для експорту в інші країни. "... Нові проекти Газпрому ("Північний потік" і "Південний потік") дадуть можливість Росії вибіркового відключення поставок газу в Білорусь, Німеччину, Польщу, Угорщину, Румунію, Болгарію і Грецію. Таким чином, енергетична безпека цих країн знизиться".

У зв'язку з цим група міжнародних експертів (Україна, Румунія, Молдова) нещодавно провела дослідження причин та наслідків останньої "газової війни" між Києвом і Москвою.

Найбільш "кризогенними елементами" в цьому контексті називаються "непрозорість та негнучкість газового ринку Європи, його залежність від монопольних постачальників та заполітизованість газових відносин." [2, с.16-17] Дослідження засвідчило, що наразі зберігаються умови, за яких може виникнути ситуація використання енергетичного чинника як інструмента політичного тиску. Не виключено, що наступними після України можуть стати окремі країни-члени Євросоюзу. Про це, зокрема, йдеться в аналізі українських експертів Гончара та Малиновського: "Створення Росією диверсифікованої системи експорту газу має на меті варіювання обсягами, напрямками та цінами експортних постачань на внутрішньо неінтегрований ринок ЄС з метою максимізації доходів, а також здійснення тиску на ту чи іншу країну-члена ЄС і НАТО шляхом загрози обмеження/припинення постачань, особливо у поєднанні з інформаційно-психологічною кампанією".

Реалізація "Північного потоку" за безпосередньої підтримки, насамперед, Німеччини, є бажаною та своєчасною для "Газпрому". Справа в тому, що в Західній Європі швидко розвиваються спот-ринки як для природного, так і для скрапленого газу, де фігурують набагато нижчі ціни, ніж їх встановлює російський монополіст.

Крім того, зараз відкриваються перспективи освоєння так званого сланцевого газу, великі поклади якого виявлені, зокрема, у ФРН, Франції, Польщі, Угорщині, Швеції, Нідерландах. За попередніми оцінками, йдеться про сумарні запаси до 35 трильонів кубометрів по всій Європі (для порівняння, потенціал Штокманівського родовища — це 3,7 мільярдів кубометрів природного газу). У США вже достатньо добре освоєні технології видобутку газу зі сланцевих порід, і цей досвід може бути успішно перенесений на Європейський континент. Завдяки цим факторам країни ЄС можуть, по-перше, зменшити проблему диверсифікації енергопоставок, а по-друге, уникнути довгострокових контрактів, де встановлені певні обов'язки, фіксовані ціни та обсяги мінімальних закупок блакитного палива.

Однак "Північний потік" (більша частина будівництва якого вже профінансована) продовжує утримувати позиції "Газпрому" на європейському ринку, де "зацікавлена" Німеччина відіграє не останню роль. Утім, за нових ринкових умов російський газ у Європі дедалі більше відчуватиме зростання конкуренції, і в "Газпромі" це добре розуміють. Варто лише звернути увагу на одне з положень Енергетичної стратегії РФ до 2030 року, яким передбачається "знизити ризик монозалежності російського енергетичного сектору від експорту енергоносіїв у Європу, а також збільшити прибутковість та ефективність міжнародної діяльності російських паливно-енергетичних компаній без істотного збільшення обсягів експорту первинних енергоносіїв". Там також зазначено, що ринок країн Західної та Центральної Європи залишиться для Росії в період до 2030 року найбільшим енергетичним ринком. У зв'язку з цим будуть здійснені заходи щодо розвитку і вдосконалення транспортної інфраструктури, що забезпечує надійність поставок російських енергоносіїв і їх незалежність від політичної кон'юнктури. [4]

Так чим же є «Північний потік»: серйозним економічним проектом, що матиме значний вплив на розподіл енергоресурсів у Європі і ціни на них чи геополітичною провокацією Кремля з метою впливу на «неслухняні» країни?

Неоднозначними є оцінки будівництва газогону європейськими експертами, наприклад австрійська газета – «Ді Прессе» – називає початок будівництва «Північного потоку» «демонстрацією сили кремлівським газовим гігантом – «Газпромом». Газета також називає цей проект політичним, бо навіть зростання газового споживання в Європі не потребувало додаткових експортних маршрутів. «Ді Прессе» наводить думку впливового експерта, який наголошує, що «лише у крайньому випадку той газ, котрий зараз проходить через Україну наземною ГТС, буде просто перенаправлений до «Північного потоку», а так балтійський газогін просто не буде використовуватися. Це політичний проект», – наголошує європейський газовий експерт, а «Дер Штандарт» стверджує, що в Польщі, Україні і балтійських державах цей проект викликав гостру критику, бо названі країни бояться, що Москва могла б відрізати їх від подачі газу, якщо вона не буде потребувати їхньої транзитної ролі. [8]. І хоча важко собі уявити виникнення газової кризи у Польщі, однак один із наслідків будівництва «Північного потоку» є невідворотним: втрата Польщею (та й Білоруссю) свого ключового значення як транзитної держави і різке подорожчання енергії в країні над Віслою. [3, с.7]

Будівництво «Північного потоку», за умов якщо воно буде завершено і даний проект почне функціонувати, безумовно матиме дуже серйозний вплив не тільки на розподіл газових ринків та геополітичну ситуацію в Європі.

З огляду на існуючу ситуацію, єдине що можуть зробити противники цього проекту, — затягувати процес і готуватися до абсолютно нового газового розкладу сил, який з'явиться в Балтійському регіоні після 2014 року. Москва і Берлін таки досягли того, чого хотіли: всупереч багатьом застереженням, Швеція, Данія та Фінляндія погодилися на будівництво «Північного потоку» (Nord Strim). І хоча це ще не означає, що усунуто всі перешкоди для будівництва балтійської труби, та все ж таки найскладніші бар'єри подолано.

В найгіршому становищі, судячи з усього, опиняться Польща та Білорусь, оскільки Москва не приховує, що саме через ці держави у першу чергу значно зменшить транзит свого газу. Те, що таке відключення існуючого транзиту відбудеться, у Кремлі ніхто навіть не приховує. В теорії, газ для «Північного потоку» мав би надходити з нового родовища Штокман та через трубопровід Грязовець—Виборг. Однак ні одного ні другого немає і швидше за все не буде. І це зрозуміло, оскільки після будівництва «Північного потоку» загальна кількість російського газу, який експортується на Захід, не збільшиться. Газ просто заберемо з труб, які йдуть через Польщу та Білорусь.

Введення в експлуатацію «Північного потоку» означатиме значне зменшення обсягу газу, який Росія транспортує через Ямальський газопровід. А це поставить у не вигідне становище Білорусь і Польщу. Причому «Газпром» намагається змусити Варшаву більшу частину газу отримувати за реверсним маршрутом з Німеччини, саме з «Північного потоку».

Останнє може мати певні позитивні наслідки для України, оскільки дорога енергія в Польщі спонукатиме інвесторів шукати альтернативні місця для розміщення промислового виробництва, в тому числі в Україні та Білорусі.

Наша країна, скоріше за все, в найближчому майбутньому від введення в дію «Північного потоку» безпосередньо не постраждає — проблеми з'являться лише після будівництва альтернативного проекту «Південний потік». До того часу шлях транспортування газу територією України буде «Газпрому» потрібен, аби забезпечити поставки палива в Словаччину, Чехію, Австрію та далі на південний захід Європи. Однак нова ситуація для Києва однозначно не буде комфортною.

Література:

1. Портнягина И.И. Газовая внешняя политика России в условиях современного мирового кризиса // Вестник МГУ. Сер18. Социология и политология. – 2009. - №3.- С. 24.
2. Російсько-Українська газова криза 2009: порівняльний погляд з Києва, Бухареста та Кишинєва", ІЄАС, Київ-2010.- С. 16-17.

3. Я. Логінов. Шукай Nord Strim на осі Москва—Берлін.- Дзеркало тижня. - № 48 (776) 12 — 18 грудня 2009.- С. 7.
4. Энергетическая стратегия России на период до 2030 года / Режим доступа: <http://www.inreen.org/node/89>
5. Я. Довгопол. "Північний потік". Перспективи газотранспортного сектору України / газета «Українська Правда», № 10/608, 13 квітня 2010 року. / Режим доступу:
6. Я. Довгопол "Північний потік". Перспективи газотранспортного сектору України /. - № 10/608, 13 квітня 2010 року
7. А. Захарченко. Північний потік: Україна програла двічі / Економічна Правда. - 8 квітня 2010 року. / [Електронний ресурс] / Режим доступу: А. Захарченко. Північний потік: Україна програла двічі / Економічна Правда. - 8 квітня 2010 року.
8. Стратегія розвитку нафтогазової промисловості України до 2030 року // Стратегія розвитку нафтогазового комплексу / [Електронний ресурс] / Режим доступу: Стратегія розвитку нафтогазової промисловості України до 2030 року
9. В. Зілгалов. Лавров вимагатиме від України поступок за повною програмою (європейська преса) / Радіо "Свобода". – 8 квітня 2010 року / [Електронний ресурс] / Режим доступу: В. Зілгалов. Лавров вимагатиме від України поступок за повною програмою (європейська преса) / Радіо "Свобода" 08.04.2010.

Таран Євгеній Іванович,

*аспірант кафедри суспільно-політичних наук,
глобалістики та соціальних комунікацій
Університету «Україна»*

УДК 327.51

МІСЦЕ УКРАЇНИ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТАХ ОБХІДНИХ ГАЗОТРАНСПОРТНИХ МАРШРУТІВ

У статті здійснено дослідження відносин між країнами Європи, Росією та Україною з питань транспортування енергетичних ресурсів, побудови альтернативних газопроводів та місце України у сучасних тенденціях Європи.

Ключові слова: «Північний потік», «Південний потік», «Набукко», «диверсифікація»

В статье осуществлено исследование отношений между странами Европы, России и Украины по вопросам транспортировки энергетических ресурсов, построения альтернативных газопроводов и место Украины в современных геополитических тенденциях Европы.

Ключевые слова: «Северный поток», «Южный поток», «Набукко», «диверсификация»

The research was made in relations of Europe, Russian and Ukraine concerning transporting energy resources, building of alternative gas pipelines and place of Ukraine in modern European geopolitics tendencies.

Key words: “Northern Stream”, “South Stream”, “Nabucco”, “diversification”

Постановка проблеми. Історично так склалося, що на Євразійському континенті попит на енергетичні ресурси країн Західної та Центральної Європи забезпечувався їх поставками з території країн Східної Європи та Азії. Незважаючи на зміну політичного клімату, географічна ситуація зі шляхами транспортування природного газу не змінилася. З розпадом Радянського союзу – зникла з географічної мапи світу і держава, що будувала енерготранспортні маршрути, а вони перейшли під управління новостворених держав, які, починаючи від часів свого утворення, намагаються знайти максимально ефективні шляхи задоволення взаємних інтересів, що виникають у сфері видобування, транспортування і споживання енергетичних ресурсів.

Постановка завдання. Визначити транзитне становище України у зв'язку з будівництвом нових обхідних газотранспортних маршрутів поза її територією. Проаналізувати ефективність побудови обхідних газових магістралей з економічної та політичної точок зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема побудови обхідних газотранспортних маршрутів поза територією України є досить новою, але в той час такі українські дослідники як В. Саприкін [7], В. Омельченко [5], М. Гончар тощо, приділяють значну увагу даному питанню.

На сучасному етапі розвитку країн відбувається перегляд підходів до вирішення питання енергетичного забезпечення. Якщо ще десять років тому у західних споживачів не виникало сумнівів про надійність постачальників, то після ряду конфліктів, які виникли на тлі двосторонніх відносин між постачальниками і транзитерами: Росія – Україна, Росія – Білорусь, західні країни із застереженням вірять у надійність таких поставок та знаходяться у пошуку шляхів диверсифікації енергоносіїв. Це питання протягом останніх десятиліть дедалі більше бентежить країни Європи. Зростання попиту на енергоресурси і разом з тим вичерпаність власних запасів у країнах Європи робить її небезпечно залежною від імпортованих енергоносіїв. Головними енергетичними ресурсами Європейських країн і сьогодні залишаються нафта та природний газ. Саме ці два енергоресурси частіше за все підпадають під кризи переривань поставок через внутрішні двосторонні конфлікти між задіяними державами та відсутністю потужних альтернативних джерел поставок.

На Європейському континенті чи не провідну роль у вирішенні енергетичної безпеки відіграють три суб'єкти: ЄС – Росія – Україна. В той час ці три суб'єкти енергетичних відносин – ЄС, або окремі країни-члени, як імпортери, Україна, як імпортер і транзитер і Росія, як експортер, мають подібні, але різнонаправлені інтереси.

До їх спільних інтересів можна віднести:

- 1) підвищення безпеки та надійності роботи енергетичних об'єктів як складних технічних систем з високим рівнем експлуатації;
- 2) зменшення політичного впливу на процеси енергозабезпечення

Однак, у створенні ринку поставок енергоносіїв і як наслідок – в отриманні прийнятної цінової пропозиції зацікавлений насамперед споживач, тоді як постачальник зацікавлений у монополізації ринку та усуненні конкуренції. Натомість, в отриманні грошових надходжень від транзиту енергоносіїв зацікавлений насамперед транзитер, тоді як експортер і споживач – навпаки, у зменшенні вартості транзиту.

За такої ситуації, ускладненої далекими від конструктивних україно-російськими відносинами в енергетичній сфері, проблема диверсифікації джерел і шляхів енергопостачання стає дедалі гострішою для усіх цих трьох суб'єктів [2, с. 3]

За такої ситуації Європейський Союз проводить політику забезпечення енергетичної безпеки на основі проектів по диверсифікації джерел постачання енергоресурсів. Україну можемо охарактеризувати з боку низької якості державного управління, відсутності політичної волі та непередбачуваної політики. Щодо Росії, то їй властиві поєднання не лише політичних і економічних мотивів енергетичної політики, а також і випадки переважання політики над економікою. Саме цей чинник є чи не найголовнішим, що ускладнює врегулювання відносин між цими трьома суб'єктами господарювання.

ЄС є одним з найбільших імпортерів енергоресурсів у світі. Залежність ЄС від імпорту вуглеводів складає 53,8 %.

Близько 40% поставок газу до ЄС здійснюється з Російської Федерації в той же час на практиці поставки з Росії стають все більше проблемними. Основною проблемою яких є систематичні російсько-українські та російсько-білоруські «газові війни» [1, с. 24]:

- обмеження поставок газу до Білорусії у лютому 2004 р.;
- скорочення поставок газу Україні у 2005-2006 рр.;
- обмеження поставок нафти Білорусії у січні 2007 р.;
- скорочення поставок газу Україні у березні 2008р.;

- припинення постачання газу до України та ЄС у січні 2009 р.

Така ситуація знижує рівень енергетичної безпеки та змушує країни Європейського Союзу шукати нові джерела диверсифікації вуглеводнів, зменшуючи цим самим залежність від Росії.

Питання диверсифікації у газовому секторі ЄС регулює такий документ як Директива Ради ЄС 2004/67/ЄС про забезпечення надійності постачань природного газу, яка відносить диверсифікацію джерел і шляхів газопостачання до переліку інструментів досягнення стандартів безперебійності поставок газу. Дана Директива регламентує диверсифікацію газопостачання шляхом будівництва терміналів для прийняття зрідженого природного газу (ЗПГ).

Водночас, Директива, як і жоден інший документ ЄС, не встановлює необхідної мінімальної кількості джерел та маршрутів постачання з точки зору надійності постачань. Вважається доцільним наявність трьох джерел поставок [2, с. 5].

З 2004 року Європейські країни почали міркувати над створенням власного трубопроводу, який би максимально наближував країни Європи до виробників газу. Таким проектом став проект будівництва газопроводу «Набукко». Не бажаючи миритися з існуючим становищем, а саме залежністю від країн-транзитерів, Росія розпочала масштабні проекти, які повинні з'єднати родовища природного газу, що знаходяться на території Росії з кінцевими споживачами – країнами Європейського союзу.

Конкуренція між газопроводом «Набукко» та російськими проектами полягає в тому, що ці проекти ведуть до одного споживача – Європейського союзу. Найбільші переваги може отримати той, хто закінчить свій проект першим. На даний час російські проекти випереджають конкурентів у побудові системи доставки вуглеводнів каспійського басейну, запаси якого оцінюються як другі після запасів Перської Затоки [6, с. 79].

Найшвидше з обхідних альтернативних маршрутів планується ввести в дію проект «Північний потік». Даний газопровід матиме маршрут від м. Виборг (РФ) і пройде через Балтійське море до м. Грасфальд (Німеччина). Він може мати розгалуження до Великої Британії, Нідерландів, Франції, Данії та до інших країн. Оскільки його введення в експлуатацію планується здійснити найшвидше (перша черга у 2011 р., а повне введення газопроводу – 2012р.), то цей проект передбачається буде мати важливе значення для країн Північної Європи. В той же час даний проект суперечить національним інтересам України, оскільки може суттєво зменшити обсяг транзиту газу через територію України у зв'язку з перенаправленням його до «Північного потоку».

Другим проектом, який має вводити в експлуатацію (початок поставок газу – 2010р., повне введення газопроводу – 2019р.) є проект газопроводу «Набукко». Його маршрут охоплюватиме максимальну кількість країн і територій (Туркменістан – Каспійське море – Азербайджан – Грузія – Туреччина – Болгарія – Румунія – Угорщина – Австрія). Першочергово цей проект було представлено у 2004 році і він передбачав поставку газу в Європу з газового родовища Ірану Південний Парс – через Туреччину до одного з Європейських газорозподільних центрів в м. Баумгартен (біля Відня, Австрія). Але у 2006 році у зв'язку з конфліктом навколо іранської ядерної програми проект було додано додатковими підключеннями газу з родовищ Казахстану, Туркменістану, Узбекистану та Азербайджану.

У середині 2008 року Туреччина значно зацікавилася у реалізації даного проекту, який повністю підпадає під її стратегічні плани по перетворенню у значний вузол енерготранзиту і вона домовилась з Азербайджаном, що той буде постачати по Південно кавказькому газопроводу (Баку – Тбілісі – Ерзрум) частину свого газу, для «Набукко». Але одного азербайджанського газу недостатньо і на сьогоднішній день проблема полягає у тому, щоб приєднати до «Набукко» газ зі східного берегу Каспію. Цей газопровід по праву може називатися загальноєвропейським. В той же час він не відповідає інтересам України, оскільки відволікає ресурси з традиційної або потенційної для України сировинної бази.

Газопровід «Південний потік» має проходити по маршруту Росія – Чорне море – Болгарія – Сербія – Угорщина – Австрія; може мати відгалуження Болгарія – Греція – Італія. Планове введення даного газопроводу в експлуатацію говорить про те, що у випадку реалізації двох вище перерахованих маршрутів, у газопроводі «Південний потік» країни Європи не матимуть значного сенсу і країнам-учасникам даного газопроводу доведеться витратити чимало зусиль, аби переконати Європейських споживачів у його ефективності. В той же час даний маршрут суперечить інтересам України, оскільки можливе часткове зменшення обсягів транзиту газу через Україну у зв'язку з перенаправленням його до проекту «Південний потік».

Такі теоретичні проекти як «Ямал – Європа – 2» та «Південний потік – 2» можуть мати сенс у разі різкого зростання попиту на природний газ в Туреччині та у деяких країнах Європи. Хоча початок будівництва та введення в експлуатацію даних газопроводів не визначений, їх можлива реалізація може мати для України негативне значення і суперечити національним інтересам України оскільки вони зможуть відволікти об'єми газу, що прокачується по Українській ГТС.

Слід зазначити, що вартість побудови більшої частини нових газотранспортних маршрутів є досить значною і в декілька разів перевищує аналогічне прокачування газу по Українській газотранспортній системі, але з метою впливу на сусідні країни та отримання політичних дивідендів у Європі, Росія продовжує розробляти заздалегідь не вигідні газотранспортні маршрути, що говорить про їх політичний, а не економічний зиск.

На даний час Український Уряд намагається переконати як Європейську так і Російську сторони в більшій ефективності української ГТС, а ніж у «Південному потоці». Модернізація українських газопроводів дозволить постачати газ у ту ж саму точку Європейського Союзу, а саме у Бургас, що у Болгарії, таку саму кількість газу, яку Росія планує постачати по Південному потоку. Але на сьогоднішній день цей проект знаходиться у стадії технічної пропозиції, тому про нього говорити завчасно [4].

Найголовніше переконання, яке приводить Російська сторона щодо своїх економічно-нерентабельних проектів – це надійність постачань, у порівнянні із вже існуючими проектами, транзит по яким на думку Росії залежить від третіх сторін і не завжди був безпечний і надійний.

Росія намагається досягти двох основних поставлених цілей – побудова власних газопроводів та мінімізація можливостей з будівництва проекту «Набукко», оскільки «Набукко» викликає у Москві застереження не лише як альтернативний російським маршрутам проект постачання центрально азійського газу до Європи, але і як конкурент по закупівлях газу у країн – його виробників, ресурсна база яких недостатньо вивчена і вимагає незалежного аудиту, а декларативні темпи нарощування експортного потенціалу викликають сумнів.

Для відміни будівництва альтернативних газопроводів, які використовують газ Центральної Азії, Росії необхідно:

- замкнути на себе по можливості великі об'єми газу в регіоні через укладання довготермінових угод з місцевими виробниками;
- надати адекватні потужності для транзиту наявних та перспективних об'ємів центрально азійського газу у країни Європи, для яких необхідно нарощувати потужності існуючих та прокласти нові газопроводи, які з'єднали б родовища у країнах-виробниках з російськими магістральними газопроводами;
- запропонувати країнам-виробникам привабливу цінову та транзитну політику;
- пов'язати контрактами очікуваний приріст газу в регіоні;
- розширити свою участь у сучасних газо видобувних та газотранспортних проектах [6].

Перспективи завантаженості української ГТС залежать від трьох основних чинників. Перший з них полягає у тому, яким буде рівень споживання газу у Європі до 2020-2030 років. У зв'язку з прийняттям програми «Європа – 2020» Європейський Союз робить скорочення і по споживанню природного газу. Крім того, зараз в Євросоюзі велика увага

приділяється будівництву терміналів зрідженого газу, тобто робиться усе для того, щоб зменшити залежності від постачань російського газу.

Другий чинник – це можливості Росії видобувати необхідний об'єм газу для заповнення усіх труб. На сьогодні таких можливостей у неї немає. За оцінками експертів, до 2020 року у Європейському напрямі знадобиться 150-180 мільярдів кубічних метрів природного газу, тоді як пропускна спроможність нинішніх чинних газопроводів перевищує цей показник і складає 200 мільярдів кубічних метрів.

У разі будівництва «Північного потоку» пропускна спроможність газопроводу з Росії в Європейському напрямі складе близько 255 мільярдів кубічних метрів, а якщо буде побудований ще і «Південний потік», то 318 мільярдів кубічних метрів. З цього видно політичну складову, адже можливості попиту на природний газ в Європі значно нижче за пропускні спроможності які зараз створюються «Газпромом».

З цього випливає, що усі спроби нашої держави створити консорціум, або якийсь ще спільне підприємство з «Газпромом», в обмін на гарантовані обсяги постачання на довгостроковий період, ні до чого не призведуть, оскільки з побудовою «Північного потоку», обсяги постачання територією України знизяться з нинішніх в середньому 110 мільярдів кубічних метрів до 70-80 мільярдів. У разі реалізації «Південного потоку» Росія зможе обійтись без України, оскільки остання втратить решту обсягів прокачування газу.

В той же час «Південний потік» не є конкурентом Української ГТС, яка, з економічної точки зору, є незрівнянним проектом. Тариф, який оплачує замовник послуг у ГТС в 2-2,5 рази нижчий за тариф, який планують платити по «Південному потоку», тому це чисто політичний проект.

У грудні 2010 року начальник департаменту з управління проектами ВАТ «Газпром» Л. Чугунок пояснив, що близько € 10 млрд. буде коштувати прокладка газопроводу по морській території і близько € 5,5 млрд., по території суші, сумарно € 10,5 млрд. [3], а це майже у два рази перевищить вартість раніше названої суми у € 8 млрд. Враховуючи, що маршрут трубопроводу ще не визначено і концерну необхідно буде розширювати російські труби для прокачування газу, то це ще додаткові витрати. В майбутньому вони повинні бути включені у собівартість фінансування, яка зростатиме відповідно до збільшення вартості побудови самого газогону.

Для Європи даний проект представляє інтерес у тому, що компанії отримають замовлення на постачання труб, електронного устаткування, засобів зв'язку на будівельні роботи, а це мільярди доларів. Цей проект лобіюється не з погляду економіки споживача Європейських країн, а з погляду інтересів конкретних фінансових європейських груп, які зацікавлені у збуті своїх товарів і наданні певних послуг на мільярдні суми [5].

Висновки. За результатами вищевикладеного можна констатувати, що підключення до постачання газом європейських споживачів шляхом «Південного потоку» та «Північного потоку» є псевдо диверсифікацією, оскільки джерело сировини та компанія-постачальник залишаються тими самими. Єдина їх відмінність – те, що постачання газу з Росії до ЄС буде виключати країни-транзитери.

Враховуючи те, що побудова таких масштабних проектів, як газопроводи, вимагає значних ресурсів і матеріально-технічного забезпечення, країнам Європи вигідне саме будівництво таких маршрутів, оскільки європейські компанії отримають великий зиск від участі в них. Проте про кінцевий результат говорити завчасно, оскільки колосальні вкладення коштів у ці проекти будуть вимагати їх повернення шляхом додавання частини вартості до ціни газу, що транспортуватиметься, тому ціна майбутнього газу, що буде прокачуватися цими трубопроводами може бути надто високою у порівнянні з вже існуючими магістралями.

Українська ГТС потребує негайних реформ, аби модернізувати та поновити свої потужності. Чим більше Україна буде затягувати проведення реформ, тим більше вона буде підпадати під вплив Росії і з рештою Україна може опинитися в такій ситуації, коли ГТС вже не зможе забезпечити потреби споживачів, а в обхід Української території з Півдня на

Північ вже будуть побудовані інші газопроводи. Тоді українська ГТС зі стратегічно важливого для держави об'єкта може перетворитися на купу брухту, який втратить свою економічну і політичну цінність.

Література:

1. Взаимоотношения Украины и России в энергетической сфере [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2009. - № 4. – С. 24-27.
2. Диверсифікація енергопостачань в Європейському Союзі, Росії та Україні: загальні підходи, наміри і проблеми [Текст] // Національна безпека і оборона. – 2009. - № 6. – С. 3-20.
3. Золотой поток [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.neftegaz.ru/news/view/97777/>>. – Назва з екрану.
4. Николай Азаров предлагает альтернативу «Южному потоку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <www.neftegaz.ru>.
5. Омельченко В. / Будівництво «Південного потоку» означатиме, що корупція в Європі перемагає [Текст] / В. Омельченко // Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <www.razumkov.org.ua>.
6. Резник Г. / Європейський транзит [Текст] / Г. Резник // ТЄК. – 2007. - № 12. – С. 72-79.
7. Саркисян С. / Геополітика газопроводом в чорноморсько-каспійському регіоні [Текст] / С. Саркисян // Фонд НОРАВАНК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <noravank.am/rus/>.

ЗАРУБІЖНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ДОСВІД

Кононенко Наталія,

кандидат політичних наук, науковий співробітник
Інституту політичних та етнонаціональних досліджень
ім. І. Кураса НАН України

УДК 321.7

**ВИБОРЧА СИСТЕМА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК МЕХАНІЗМ
МАНІПУЛЯЦІЇ ПРОЦЕСОМ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ СУБ'ЄКТІВ
(КІНЕЦЬ ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

Стаття присвячена аналізу впливу еволюції виборчого законодавства на суб'єктний потенціал російської влади. Інструментом регулювання кількості і якості політичних суб'єктів і наприкінці ХХ ст., і на початку ХХІ ст. була виборча система.

Ключові слова: російська виборча система, політична суб'єктність, політичний провайдер, Борис Єльцин, Володимир Путін, Дмитро Медведєв, бюрократія, політичний клас.

Статья посвящена анализу влияния эволюции избирательного законодательства на субъектный потенциал русской власти. Инструментом регулирования количества и качества политических субъектов и в конце XX века, и в начале XXI века была избирательная система.

Ключевые слова: русская избирательная система, политическая субъектность, политический провайдер, Борис Ельцин, Владимир Путин, Дмитрий Медведев, бюрократия, политический класс.

This article analyzes the impact of the evolution of electoral laws on the subjective potential of the Russian government. Instrument for regulating the quantity and quality of political actors and in the late XX century, and at the beginning of the XXI century. was the electoral system.

Keywords: russian electoral system, political subjectivity, political, provider, Boris Yeltsin, Vladimir Putin, Dmitry Medvedev, the bureaucracy, the political class.

Доба Єльцина: на шляху до нової політичної суб'єктності чи «змагальна олігархія»

Найважливіша відмінність єльцинської політичної системи від політичної моделі доби Путіна-Медведєва – це можливість першої системи підтримувати конкурентноздатність суб'єктів. І вибори (чи не в першу чергу) той елемент системи, який в 90-их рр. ХХ ст. працював на підтримку існування політичної конкуренції.

Виборча система - продукт конституційної реформи 1993-1995 рр. Щодо центрального законодавчого органу влади, то Державна Дума обиралася (до 2007 р.) по змішаній системі: 50% формували партії (з прохідним бар'єром на рівні 5%), 50% - обирались на мажоритарних округах, де діяв принцип відносної більшості. До Ради Федерацій, починаючи з грудня 1995 р., автоматично зараховувались губернатори (які обирались населенням суб'єкту Федерації з 1995 по 2005 рр.) та голови законодавчих зборів суб'єктів Федерації.

Планувалось, що така система виборів центрального представницького органу сприятиме структуруванню Державної Думи (через зменшення кількості партій, що мають свої фракції у парламенті) і створенню парламентської більшості. Раду Федерації (після надання губернаторам у 1996 р. права обиратись на керованих ними територіях на прямих виборах) планувалось функціонально зробити більш лояльною до виконавчої влади, що мало б сприяти, на думку архітекторів змін, реалізації прогнозованої політики.

Результатом єльцинського етапу в новітній політичній історії Росії є те, що, по-перше, не дивлячись на багаторічну моноцентричну політичну традицію здійснення влади, у цей час в Росії почали формуватись і функціонувати на конкурентних, плюралістичних умовах велика кількість суб'єктів політичного процесу, серед яких політичні інститути (президент,

Державна Дума, уряд), партії та партійні блоки, новий політичний клас (олігархи, бюрократи, регіональні еліти). Політичний режим доби Єльцина класифікується російськими дослідниками як «змагальна демократія» або як «режим обмеженої конкуренції» політичних суб'єктів. Обмеженість конкуренції полягала, наприклад, в тому, що зміна урядів жодного разу не стала наслідком виборів, а була результатом закулісного торгу між олігархічними кланами, що стояли за кожною з партій. Конкурентними, на думку російських дослідників, можна вважати вибори і президента (1991, 1996 рр.), і вибори Державної Думи (1993, 1995 рр.).

Кульмінацією практики плюралістичного існування нових політичних суб'єктів стала серйозна конкуренція протягом 1999 року двох фракцій правлячого класу, сформованих в середині виконавчої влади, що прагнули її очолити та сформувати нову урядову коаліцію.

Дещо іншою була історія із регіонами (суб'єктами Федерації) і, відповідно, із Радою Федерації. Після підтримки Єльцина на президентських виборах 1996 р., Кремль був змушений ввести 1). обрання губернаторів на прямих регіональних виборах, 2). автоматичне входження губернаторів та глав регіональних законодавчих зборів до Ради Федерацій, 3). спрощення режиму функціонування Ради Федерацій (наприклад – Рада Федерацій не працювала постійно). Ці кроки спровокували зростання політичної автономії регіональних еліт

По-друге. Нові політичні суб'єкти не запропонували чіткої, публічно артикульованої, узгодженої й зрозумілої суспільству мети як власної діяльності, так і трансформаційного руху країни. Максимум, на який були здатні російські політичні суб'єкти, як показує аналіз публічного дискурсу 90-их рр. ХХ ст., - публічно підтримувати необхідність дотримання демократичних норм при формуванні політичного режиму та ринкових принципів – при реформуванні економіки.

Поряд із відсутністю публічної та інтеграційної мети науковий та медійний дискурс того часу містить чисельні посилання на обговорення не публічної стратегії діяльності нових суб'єктів. Якщо стисло, то тіньова стратегія полягала у створенні інституційних умов для формування недержавного сектору економіки та приватного капіталу. Технологія реалізації цієї мети передбачала забезпечення безкоштовного доступу до державного майна і сировини. Лише нагадаємо, що перший період формування класу нових російських капіталістів тривав з 1986 по 1994 рр. У цей час відбулась «номенклатурна приватизація» (1986-1992 рр.) фінансових установ і експортоорієнтованих галузей «класом уповноважених», сформованим адаптованою до нових реалій радянською номенклатурою з представників центральних керівних органів ВЛКСМ для здійснення підприємницької діяльності. Другий період еволюції російської бізнес-еліти (1994-2000 рр.) пов'язаний із переходом великої стратегічної власності до бізнесу через механізм заставних аукціонів, початком формування як загальноросійських, так і регіональних фінансово-промислових груп та режиму олігархату.

Саме безпрецедентний обсяг російських сировинних запасів, яких вистачало для задоволення економічних та політичних апетитів переважної більшості нових російських суб'єктів, не стимулював останніх виробляти інноваційні (модерні) сценарії економічного розвитку країни, про які не соромно «казати вголос» - розробляти законодавчі та регуляторні акти, обговорювати в парламенті, в науковому середовищі та ЗМІ. У свою чергу, процес же формування економічного капіталу, який відбувався методами корумпованого, пільгового, не конкурентного привласнення державної власності під протекторатом держави, формував запит на інституціональну не публічність, збереження політичного status quo, який передбачав обмеження конкуренції (демократії) на всіх рівнях - і в економіці, і в політиці. Фактично, російське політичне життя мало справу із таким парадоксом – суб'єктів було багато, а от провайдерів, справжніх модераторів руху до кращої якості життя суспільства серед них практично не було.

По-третє: серед політичних суб'єктів нової Росії були відсутні великі соціальні групи, інтереси яких ураховувались би в політичному процесі. Про що йде мова? Здійснювати

вплив та домагались реалізації власних планів мали можливість всі як апріорі включені в систему інститутів суб'єкти (уряд, президент, парламент, політичні партії), так і суб'єкти (олігархи, бюрократи), які прагнули до інституціалізації свого впливу. Соціальні групи – інтелігенція, середній клас та решта – не встигли набути - через різні чинники - суб'єктного статусу.

Путін – Медведєв: від реформ - до «тандему»

Наскільки ж змінилася ситуація в перші десять років XXI ст.?

По-перше. Росія Путіна-Медведєва повернулася до традиційних моноцентричних (з 2008 р. – дуалістичних) владних конструкцій. Саме реформа виборчого законодавства стала тим інструментом, за допомогою якого з переліку суб'єктів було виведено регіональні еліти і політичні партії, а згодом – і Державну Думу в цілому. Першими кроками обмеження політичного впливу регіональних суб'єктів стали:

- запровадження в 2000 р. 7 великих федеральних округів, на чолі яких перебували мегагубернатори, виведені за межі легітимізації свого статусу на виборах;
- надання президенту можливості розпускати регіональні парламенти в разі ухвалення останніми законів, що суперечать нормам федерального законодавства;
- виведення за межі легітимізації власного статусу на виборах керівників регіональних одиниць - призначення губернаторів президентом;

В якості механізму, який би повністю «розкрив» регіональні режими для Центру, було обрано федеральні партії. Новий закон про вибори, ухвалений у 2001 році і доповнений протягом наступних років, був спрямований на скорочення партійних пропозицій та встановлення повної підконтрольності виборчого процесу не місцевій, а федеральній владі [8, с.26; 13, с.36-39]. Мова йде про те, що:

- прохідний бар'єр для обрання в Державну Думу було збільшено для партій до 7%;
- було заборонено участь у виборах (федеральних та регіональних) блоків;
- було запроваджено регіональні квоти щодо підтримки партій;
- було запроваджено кількісні обмеження для партій, які прагнули брати участь у виборах (федеральних та регіональних);
- було знищено пункт «проти всіх»
- створювались «запасні» партії влади (наприклад, у 2006 р. партія «Справедливая Россия»)

З 2008 року Державна Дума обирається виключно за пропорційною системою.

В результаті виборчих новацій, спрямованих на створення більш прогнозованої діяльності владного механізму, найбільш впливова фракція політичного класу – бюрократична - отримала повну підконтрольність виборчого процесу, залежність результатів виборів від власних розпоряджень, пропрезидентську конституційну більшість в Державній Думі, повну контрольованість законодавчого процесу і бездіяльну «клубну» другу парламентську палату – Раду Федерації.

Фактично, зведення чисельних політичних суб'єктів до одного (період 2000-2008 рр.) в особі президента (в т.ч. і за рахунок виборчого законодавства), інтелектуальною, адміністративною та інституційною базою якого був мілітарний сегмент залежної від нього бюрократії, означали завершення періоду політичної конкуренції.

Перехід після обрання президентом РФ Д.Медведєва до дуалістичної схеми існування політичних суб'єктів не повернуло російському політичному режиму плюралістичну культуру. Існування двох центрів влади (В.Путін та Д.Медведєв) зробило політичне життя трішки яскравішим, але не наповнило його новими політичними змістами. Оскільки конкуренція по лінії Путін-Медведєв – це не конкурента боротьба комплексних підходів щодо майбутнього розвитку Росії, а це лише надання російській бюрократії права вибору сюзерена.

По-друге. Нова влада ініціювала інтелектуальну діяльність, спрямовану на розробку та запровадження в суспільний обіг зрозумілого, сучасного, враховуючого зовнішні чинники, провайдерського концепту політичної діяльності. Першою зведеною і формалізованою

версією ідеологічного концепту нової російської влади стала теорія «суверенної демократії». Один з розробників цієї теорії В.Сурков запропонував під «суверенною демократією» розуміти такий політичний варіант життя суспільства, в умовах якого влада, її органи і дії обираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією заради досягнення матеріального добробуту, свободи та справедливості всіма громадянами і соціальними групами. Пізніше тема «суверенної демократії» трансформувалась у «план Путіна», який передбачає розвиток національної (російської) моделі демократії, півторاپартійну систему, справедливе суспільство, економіку інновацій, ставку на великі корпорації, консолідацію «російського світу» та інституційну спадкоємність. [19]

З обранням президентом Російської Федерації Д.Медведева модернізаційний ідеологічний концепт Путіна було доповнено новими тезами. А саме:

- свобода краще, ніж несвобода [14]

- подальший розвиток громадянських та економічних свобод, створення нових громадянських можливостей.[15]

По-третє. Новий суб'єкт (нові суб'єкти – після 2008 р.) мав вузьку, обмежену соціальну базу, що позбавляло їх можливості ефективного виконання провайдерських функцій. Сценарій, реалізований російськими президентами В. Путіним (2000-2008 рр.) і Д. Медведевим (2008 - до т.ч.), концептуально перебував у традиційному тренді поведінки російської влади, у разі здійснення останньою масштабних модернізаційних перетворень (епоха І.Грозного, Петра Першого, Й.Сталіна) і маневреність якої обмежується часом, соціальними і зовнішньополітичними чинниками. Як правило, суб'єкт російської модернізації - харизматичний лідер - обирав стратегію зростання тиску держави на економічну та соціальну сфери суспільства. Політичним базисом (найбільш задіяною фракцією політичного класу у розробці і реалізації політичних рішень) російських авторитарних режимів ставала лояльна до автократа бюрократія (та її мілітарна страта), залежність якої від лідера, що привів її до влади, є абсолютною.

Найбільш впливова - бюрократична - фракція політичного класу (вплив якої фактично не залежав від результатів виборів, представники якого приходили до влади разом із патроном) часів президентства Путіна складалась з 4 груп: «родинна» група, ліберали, технократи й силовики.

«Родинна» група об'єднувала тих представників політичного класу, які прийшли у владу за часів президента Б.Єльцина і була надзвичайно наближеними до родини першого російського президента.

Група «путінських лібералів» представлена економістами, що прийшли до влади разом із Путіним, серед яких найбільш впливовими і відомими фігурами були Герман Греф (до 2007 р. міністр економічного розвитку та торгівлі) та Олексій Кудрін (міністр фінансів).

Група «технократів» очолювалась керівником правління РАО «Газпром» О.Міллером (колишній підлеглий Путіна по зовнішнім зв'язкам в мерії Санкт-Петербургу) і тоді - першим віце-прем'єром - Д.Медведевим (колишній радник мера Санкт-Петербургу Анатолія Собчака) і на той момент міністром регіонального розвитку РФ Д.Козаком .

Найвпливовішою групою бюрократичної фракції політичного класу часів президентства Путіна були «силовики». За даними соціолога О.Криштановської, вже на період 2002 року кожен четвертий представник політичного класу був військовим, що дозволило дослідниці запропонувати вважати режим Путіна «ліберальною мілітократією». [10, с.159-180] Проведене під керівництвом М.Афанас'єва дослідження суб'єктного потенціалу російського політичного класу фіксує, що «силовики» демонструють мінімальне прагнення (порівнянно з іншими елітними групами) до впровадження модернізаційного курсу.[2]

Ідеологія «силовиків» передбачала, що вплив бізнесу на владу потребує корекцій шляхом підпорядкування бізнесу владі і створення в привабливих сировинних та інших експортоорієнтованих галузях монополій із державною участю в якості ключового власника. Цікаву думку з приводу діяльності представників «силової» частини російського політичного

класу, декларативно спрямовану на розширення державного сектору економіки, висловив аналітик А.Макаркін, переконаний у тому, що державні корпорації за часів Путіна нарощують ознаки, що характерні до олігархічного бізнесу. [14, с.19-29]

Напочатку XXI ст. пріоритети економічної модернізації в Росії були втілені у низку реформ (податкова, пенсійна, земельна та інші). Політична ж модернізація зазнавала фіаско, що проявлялося в обмеженні громадянських свобод та політичної (електоральної) конкуренції. «Програму авторитарної модернізації до завершення другого терміна президента В.Путіна, - стримано резюмує російський політолог В.Гельман, - було виконано частково: ознаки авторитаризму були очевидні, про просування шляхом модернізації мова вже не йшла». [6, с.21]

Економічні результати президентства В.Путіна – спірні та неоднозначні. Впливовий американський *The Wall Street Journal*, аналізуючи економічні результати президентства Путіна, зазначає, що економіка не лише повернула собі втрачені в середині 90-их рр. позиції, а й створила життєздатний сектор послуг, який був практично відсутній у Радянському Союзі.[8; с.26] Втім, російський аналітик О. Полухін, зазначає, що економічне зростання обумовлене не політикою урядів Путіна, а зростанням цін на нафту, різкою девальвацією рубля у 1998 році та ліберальними реформами 90-их рр. XX ст.[20]. Найбільш системну критику економічних результатів сучасної Росії, а, відповідно, модернізаційної сутності сучасної російської влади надають представники опозиції В.Мілов та Б.Немцов. На думку російських опозиціонерів, головними недоліками економічного розвитку Росії доби Путіна є:

- скромні темпи економічного зростання. Ціни на нафту були в 2,4 рази більше, ніж за часів Єльцина. Цей факт мав би обумовити зростання економіки на 10-15% в середньому щорічно, як це було у Казахстані та Азербайджані. Втім, Росія показували зростання на 6-7% на рік - один з найнижчих результатів в СНД.

- відсутність структурних реформ, проведення замість них чергового перерозподілу власності та нестворення сприятливого інвестиційного клімату – причини більш ніж повільного економічного зростання Росії на початку XX ст.

- жорстокі дії щодо приватного капіталу загальмували інвестиції у виробництво, економіка зростала за рахунок зростання видатків.. Темпи зростання інвестицій у не фінансові активи були дуже малими – у 2000-2007 рр. вони склали в середньому 12,7% щорічно. Тоді як в Китаї середньорічні темпи зростання інвестицій в основний капітал перевищували 26%.

- накопичення боргу державними корпораціями (Газпромом, Роснафтою, державними банками).

- зростання видатків на утримання державного апарату та спецслужб.

- створення держкорпорацій, монополізація економіки. [17]

Президентство Д.Медведева принципово не змінює механізм функціонування владних суб'єктів. Тренд залишається тим самим – суб'єкти є, а провайдерський зміст – вихолощено. 2009 рік – перший рік самостійного президентства Д.Медведева, який за оцінками російських політологів, було витрачено не на ефективне керівництво країною, а на пристосування політичної системи як до тандему Путін-Медведев, так і до економічної кризи. Результат «переналаштування» системи, на думку російського політолога М.Петрова, чисельні збої з ухваленням рішень, що свідчить про «вкрай неефективну систему управління, яка б ще, не виключено, змогла би впоратись або із «тандемом», або із кризою, але впоратись водночас і з тим, і з іншим – для неї виявилось забагато». [27] Криза дійсно сприяла певній децентралізації політичного життя Росії (що знайшло своє втілення у певній лібералізації виборчих практик навесні 2009 р.), але поки що не повернула у повноцінне політичне життя таких суб'єктів як Державна Дума, партії та регіональні еліти. «Кінець політики», - назвав в одному з українських політичних шоу нещодавню ситуацію навколо відставки мера Москви український журналіст В.Портніков. «В країні відсутня політика, якщо президент і прем'єр-міністр, без жителів Москви, вирішують, хто буде наступним мером російської столиці», - наголосив політичний оглядач. [30]. Отже, не дивлячись на

зростання протестних настроїв у російському суспільстві, казати про те, що ера «путінського соціального контракту» (влада забезпечує зростання рівня життя, а суспільство не втручається в політичне життя) минула, було б перебільшенням.

Література:

1. Vanhanen's index of democracy//www.prio.no/sptrans/1460568725/file42501introductionpdf/
2. Афанасьев М. Российские элиты развития – запрос на новый курс. – М. – 2009. – 185 с.; В. Гельман Тупик авторитарной модернизации// Pro et Contra. - М. – сентябрь-октябрь 2009. – с.51-61 .
3. Волков В. Госкорпорации: институциональный эксперимент // Pro et Contra. – М. – 2008. – сентябрь-декабрь. – С.75-88
4. Там само. – С.75-88
5. За. О.Гаман-Голутвина Российский парламентаризм в исторической ретроспективе и сравнительной перспективе // Полис. – М. – 2006. - №2. – С.36
6. В. Гельман Тупик авторитарной модернизации// Pro et Contra. - М. – сентябрь-октябрь 2009. – с.51-52 .
7. Цит. за: Зазначена праця. – С. 51.
8. Томас Грэм. Царь — модернизатор // The Wall Street Journal, 22 января 2008. – <http://inosmi.ru/stories/01/05/29/2996/239054.html>
9. Голосов Г. Электоральный авторитаризм в России // Pro et Contra. - М. 01-02.2008—С.26;
10. Запад боится русских денег//Российская газета.—26.03.2009.- <http://www.rg.ru/2008/03/26/zapad.html>
11. История Государственной Думы Российской Федерации // <http://www.duma.gov.ru/>
12. О.Крытштановская «Режим Путина: либеральная милитократия» // Pro et Contra. – М. - 2002. - № 4. – С.159-180
13. Любарев А.Е. Российские выборы: от перестройки до суверенной демократии. – М.: Аспект Пресс. – 2006. – С.36-39
14. Макаркин А. Российские элиты и кремлевские атомы // Pro et Contra. - М. – 2007. – июль-сентябрь. – С.19-29
15. Д.Медведев «Россия 2008—2020. Управление ростом». Выступление на V Красноярском экономическом форуме - 15.02.2008. - <http://ru.wikisource.org/wiki>
16. Д.Медведев Выступление на церемонии вступления в должность Президента России- 7.05.2008.http://archive.kremlin.ru/appears/2008/05/07/1235_type63374type812234062.shtml
17. В.Милов,Б.НемцовПутин.Итоги//Грани07.02.2008.[http://grani.ru/Politics/Russia/m. - 133236.html](http://grani.ru/Politics/Russia/m.-133236.html)
18. Новый режим и политические реформы. - <http://humanities.edu.ru/db/msg/28130>
19. Д.Орлов План Путина // РИА Новости.21.05.2007.[http://www.rian.ru/authors/ - 20070521/65794202.html](http://www.rian.ru/authors/-20070521/65794202.html)
20. Алексей Полухин. К нефти легко примазаться. // Новая газета. – М. – 2008. - № 01. - <http://www.novayagazeta.ru/data/2008/01/10.html>
21. Рогов К. Демократия 2010: прошлое и будущее плюрализма в России// Pro et Contra. – Москва. – Фонд Карнеги. – 2009. – С. 6-13
22. Салин П. Третий срок президента Путина: кадры решают все//Политический класс. – 2008. - №48 (декабрь). – С. 24-32
23. В Сурков Национализация будущего // Эксперт. – Москва. - №43 – 20.11.2006 - http://www.expert.ru/printissues/expert/2006/43/nacionalizaciya_buduschego/
24. Див.: Там само.
25. В.Сурков: Наша политическая система справится с кризисом // rbc.ru – М. - 2009.- 3 марта. - <http://top.rbc.ru/politics/03/03/2009/284110.shtml>
26. Петров Н. Россия: портрет на фоне кризиса// Московский центр Карнеги. – Брифинг. – Т.12, в.1. – 02.2009. - http://carnegieendowment.org/files/PetrovBriefing_february_2010_Rus1.pdf

27. Петров Н. Зазначена праця -
http://carnegieendowment.org/files/PetrovBriefing_february_2010_Rus1.pdf
28. Петров Н. Россия: портрет на фоне кризиса// Московский центр Карнеги. – Брифинг. – Т.12, в.1. – 02.2009. -
http://carnegieendowment.org/files/PetrovBriefing_february_2010_Rus1.pdf
29. Петров Н. Зазначена праця -
http://carnegieendowment.org/files/PetrovBriefing_february_2010_Rus1.pdf
30. Шустер Live // ТРК Україна. – 01.10.2010 -
http://shuster.kanalukraina.tv/ua/video/6703_komu_meshala_politreforma/

Панчак-Бялоблоцка Надія Василівна,
*аспірантка кафедри політології філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка*

УДК 328.18

ПОЛІТИЧНА СТРУКТУРИЗАЦІЯ ПАРЛАМЕНТІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ НА РІВНІ ПОСТІЙНИХ КОМІТЕТІВ

Визначено поняття "парламентський комітет". Запропоновано класифікацію парламентських комітетів. Досліджено структуру та розміри постійних комітетів у парламентах країн Центральної Європи. Розглянуто позиціонування підкомітетів у структурі парламентів оцінюваних країн. Описано маркери, які позначають процес інституціоналізації постійних комітетів. Логічно відображено взаємозв'язок між структурою комітетів та політичною структурізацією парламентів.

Ключові слова: парламентський комітет, політична структурізація парламентів, цілі комітетів, постійні комітети, кількість і розмір комітетів, підкомітети, інституціоналізація комітетів.

The article is dedicated to analyzing the concept of parliamentary committee. The author made the classification of parliamentary committees, described the structure and size of standing committees in Central-European parliaments, researched positioning of subcommittees in the structures of rated countries' parliaments, defined markers which denote the process of standing committees institutionalization. The article logically shows the relationship between the structure of committees and political structuring of parliaments.

Keywords: parliamentary committee, political structuring of parliaments, goals of committees, standing committees, the number and size of committees, subcommittees, committees' institutionalization.

Определено понятие «парламентский комитет». Предложено классификацию парламентских комитетов. Исследовано структуру и размеры постоянных комитетов в парламентах стран Центральной Европы. Рассмотрено позиционирование подкомитетов в структуре парламентов рассматриваемых стран. Дана характеристика маркеров, которые обозначают процесс институционализации постоянных комитетов. Логически отражено взаимосвязь между структурой комитетов и политической структуризацией парламентов.

Ключевые слова: парламентский комитет, политическая структуризация парламентов, цели комитетов, постоянные комитеты, количество и размер комитетов, подкомитеты, институционализация комитетов

Парламентські комітети традиційно є одним із найбільш розглянутих аспектів структурізації національних парламентів: це стосується як вітчизняної політичної науки, так і зарубіжної. Попри це, ми вважаємо, що занадто мало уваги приділено розгляду

взаємозв'язку між структурою та кількістю постійних комітетів, а також їхнім впливом на структуру парламентів в цілому. Задля виправлення цього непорозуміння пропонуємо звертатись до теоретико-методологічних й емпіричних даних, які описують постановку питання на прикладі країн Центральної Європи.

Об'єкт наукової роботи – парламенти країн Центральної Європи; предметом постає політична структуризація парламентів у країнах Центральної Європи на рівні постійних комітетів. Мета дослідження – це вироблення чіткого уявлення з приводу того, що становить собою структура постійних комітетів у Центральній Європі, яким чином вона зачіпає організацію національних парламентів, а також як дотична до інституціоналізації комітетів і парламентів. Тому фундаментальне завдання – це емпіричне наповнення терміну "постійний комітет", компаративний аналіз даної категорії на прикладі парламентів країн Центральної Європи.

В теоретичному наповненні структуризації парламентів на рівні комітетів і порівняльному аналізі їх атрибутів ми оперуємо методологічними та емпіричними даними, отриманими переважно з західних наукових джерел, на підставі яких було сформовано зрозумілу методику оцінювання структуризації парламентів. Серед дослідників, які займаються оцінюванням і наповненням категорії парламентських комітетів і їх інституціоналізації використано доробки А. Агха [1], Е. Дамгаарда [3], В. Френсіса [4], Г. Ілонзські [6, 7], К. Крехбейл [8, 9], І. Меттсона і К. Строма [11], Д. Олсона [13-15], М. Шова [17], К. Шепсла [18, 19], Г. Сміта [20], С. Сміта та К. Дірінга [21], К. Строма [22], Ч. Тідмарча [23] тощо.

Депутати національних парламентів наділені, на думку Д. Олсона та К. Леслі [15], 3 базовими способами одночасного членства: у парламенті як у політичній установі, у партіях в межах парламенту, а також у системі комітетів парламенту. Законодавчі органи – центральні установи розвинених демократій, що виконують цілий комплекс функцій у процесі формування політики, репрезентації інтересів, адміністративного нагляду. А комітети парламентів дуже часто означені як базові організаційні показники їх діяльності, незалежно від впливу виконавчої влади на розробку державної політики. Розуміння парламентських комітетів має важливе значення для оцінювання тієї ролі, яку відіграють законодавчі органи у контексті їх внутрішньої структуризації.

Парламентські комітети мають 2 різних, але пересічних ознаки: є сховищами досвіду та знань, а також засобом вираження політичної влади. Вони розвивають знання в секторі державної політики, оскільки дуже часто (якщо не завжди) діють паралельно зі структурами міністерств, і, крім того, вони є постійними, а тому й вибудовують ядро найдосвідченіших учасників політичного процесу. К. Стром визначає комітети, як внутрішню організаційну функцію парламенту, мінімальну вимогу тої ідеї, щоби парламенти впливали на виконавчо-законодавчі відносини. Іншими словами, комітети – це ключовий механізм, за допомогою та через який законодавча влада розвиває свою здатність встановлювати баланс щодо переваг виконавчої влади в плані реалізації політичного курсу [22].

Законодавці створюють різні парламентські комітети з нескінченної кількості причин. Найважливіші серед них, як правило, відображають основні організаційні завдання: законотворчість, бюджетування й адміністративний нагляд. Крім того, законодавці регулярно створюють комітети для нагляду за справами в середовищі парламенту або ж для виконання функцій сполучної ланки щодо установ, з якими співпрацюють законодавчі органи, в тому числі з міжнародними організаціями. М. Шов розрізняє наступні цілі комітетів: 1). законодавча; 2). фінансова; 3). слідча; 4). адміністративного нагляду; 5). господарська. Остання найменш традиційна, але комітети, які реалізують її, мають високий статус і значні повноваження, зокрема, регламентний комітет, структури управління персоналом, комітети з етики [17].

Одна із найважливіших властивостей парламентських комітетів – це термін їх повноважень. Деякі комітети створюють задля підтримки довгострокових цілей, інші – задля вирішення конкретних (однофакторних) питань. У літературі звично виводять відмінності

між постійними та спеціальними комітетами. Перші мають фіксовану кількість членів і юрисдикцію (спеціалізацію) протягом законодавчого терміну або довше (але в крайньому випадку протягом всієї парламентської сесії). Спеціальні (ad hoc) комітети не мають чітко встановленого терміну повноважень і в цілому припиняють своє існування після того, як виконали своє завдання.

Постійні комітети, які діють паралельно зі структурами міністерств, мають більше можливостей політичної активності, ніж комітети, що мають тимчасовий характер або описані на підставі різних принципів свого формування: такої думки дотримуються М. Мезі та Д. Олсон [14], а також І. Меттсон і К. Стром [11]. Всі парламентські комітети у демократичних країнах Центральної Європи реалізують практику першого принципу. Структура комітетів тісно пов'язана із функціями комітетів. Постійні комітети, особливо, якщо вони у своїй діяльності паралельні з міністерствами, можуть розглядати законопроекти, чітко пов'язані з відповідним міністерством, а також проводити свої запити в апарати відомств.

Виходячи з цього зауваження, очевидно, що системи комітетів відрізняються кількістю останніх. Існує припущення: кількість комітетів позитивно корелює з їх силою. Проте Г. Сміт доводить, що є зворотна залежність між кількістю комітетів та виконавчою владою за логікою: "Чим більша кількість малих груп, тим важче уряду контролювати їх, ніж якщо вони одинарні та великі" [20, с. 167].

Найбільше навантаження в порівняльному оцінюванні комітетів зроблено на їхньому законотворчому різновиді (стосовно постійних комітетів). Ми отримуємо висновок, який кореспондується з даними стосовно консолідованих демократій: у більшості парламентів Центральної Європи кількість спеціалізованих комітетів коливається в межах 10-20. Тільки у 3 парламентах (при чому тільки у 2 на даному етапі) реалізовано більше 20 постійних комітетів з підготовки законодавчих актів: у Польщі, Словенії, Угорщині (до 2010 р.). Крім того, функціонування постійних комітетів є базовим принципом реалізації позицій парламентів. Також очевидно, що за законодавством та моделями комітетів парламенти у Центральній Європі структуровані по лінії спеціалізованих комітетів однофункціонального характеру: Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія, Словенія, або ж по лінії спеціалізованих багатофункціональних комітетів: Естонія, Латвія, Литва.

Таблиця 1

Кількість постійних комітетів у парламентах (нижніх палатах) країн Центральної Європи, 1990-2010 рр.

Вибори	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словацчина	Словенія	Угорщина	Чехія
1-2	20	10	15	11	24	14	17	23	14	н.д.
2-3	20	10	16	13	27	15	17	26	17	12
3-4	17	10	16	14	25	15	16	20	22	14
4-5	17	11	17	15	25	17	16	22	25	15
5-6	17	11	16	15	25	17	16	22	22	18
6-7	-	-	-	-	25	-	16	-	19	17
Різниця між 7 і 1	-3	+1	+1	+4	+1	+3	-1	-1	+5	+5

Системи комітетів у парламентах Центральної Європи подібні до глибоко інституціоналізованих комітетів у парламентах країн Західної Європи. Орієнтовані на реалізацію політичного курсу комітети є, як правило, постійними, а їх кількість коливається в межах 10-25, при чому доволі помірних розмірів. Помітним є і той момент, що кількість комітетів дуже не збільшилась за 2 десятиліття. Стабільною кількістю комітетів залишається

у проміжку не менше як 10 років у Болгарії (17), Польщі (25), Румунії(17), Латвії (16), а також Словаччині (16). Дещо збільшилась кількість комітетів у Естонії (11), Литві (15), Чехії (17). Зменшилась їхня кількість у Словенії (з 23 у 1992 р. до 22 у 2010 р.) та Словаччині (також на 1). Найцікавішу картину демонструє Угорщина, де кількість комітетів не стабільна, а змінюється в залежності від потреб, перед якими стоїть країна на різних етапах розвитку свого парламентаризму: 14 комітетів у 1990 р., 25 у 2002 р., 19 у 2010 р. Різномасштабна зміна кількості комітетів не говорить про розширення їх спеціалізації, що властива без винятку всім парламентам у Центральній Європі. Помітна наступна тенденція: кількість і розмір комітетів залежать від розміру парламенту (нижньої палати).

Як показує зведена практика країн регіону, комітети у своїй кількості (а тому складі, тобто розмірі) змінюються у незначній пропорції. Значні зміни сталися у незначній кількості випадків, наприклад, в Угорщині після травневих виборів у 1998 р., коли відбулась реструктуризація помітної кількості комітетів (замість попередніх 17 комітетів було створено 22). Зворотна тенденція властива Словенії у 2000 р., коли внаслідок партійної структуризації парламенту за результатами виборів було обмежено кількість комітетів із 26 до 20. Багато в чому практика останньої кореспондується, на думку Х. Ромметведта [16], з розвитком комітетів у скандинавських країнах. Та кількість комітетів Центральної Європи не виважено рівномірна: посткомуністичні парламенти відрізняються від західного зразку, де кількість комітетів є стабільною [11]. Серед посткомуністичних країн цим можуть похвалитись лише Польща та Словаччина.

Наступною структурною особливістю є розмір комітетів. Малі комітети, як доведено, збільшують власну спеціалізацію: бо можливість монополізації знань у парламенті збільшується в міру зменшення середнього розміру комітетів. Крім того, інформаційні перспективи особливо корисні в країнах із малими комітетами. Але оптимальний розмір органів розроблення законодавчих рішень є предметом наукових та політичних дебатів. Дж. Буханен та Г. Таллок [2] описують проблему розміру з погляду внутрішніх і зовнішніх витрат на прийняття рішень. Дж. Сарторі далі розробляє даний аргумент і стверджує, що, зазвичай, комітети розглядають як оптимальні одиниці прийняття рішень, бо вони працюють з добре укоріненим, але гнучким оперативним кодом взаємної компенсації, дозволяючи обґрунтування й обговорення розробки рішень, врахування нерівної інтенсивності їх переваг. У порівняльному огляді парламентських комітетів В. Френсіс [4] довів: 9 членів є ідеальним розміром комітетів з урахуванням внутрішніх та зовнішніх витрат на прийняття рішень. Проте ідеальний розмір комітетів відрізняється у залежності від розміру парламенту, а також від використання практики підкомітетів.

Загально прийнятим і базовим принципом, який визначає розмір комітетів у Центральній Європі, є той факт, що законодавці дуже рідко є членами більш, ніж двох комітетів: в деяких країнах діють, за словами І. Меттсона і К. Строма [11], а також Е. Дамгаарда [3], спеціальні обмеження, виняток становить тільки Словенія (депутат займає посади у не менше як трьох комітетах). Крім того, для оцінюваної вибірки країн властиве й таке поняття як "тіньові політичні кола, приховані лобі": даний термін припускає, що парламентські комітети діють, за словами А. Агха, в площині ширшого кола учасників, які впливають на прийняття політичних рішень [1, с. 447]. Тому робочі відносини в комітетах багато в чому залежать, на думку Г. Ілонські, від особистих якостей їх керівників, а також впливу груп інтересів [6].

В більшості постійних комітетів у парламентах Центральної Європи загальна кількість членів комітетів перевищує розміри парламентів. Найменше це властиво Литві та Румунії, а зовсім нехарактерно для Угорщини (депутат може бути членом 1 комітету). В певних випадках співвідношення депутатів у комітетах до розміру парламентів є дуже значним: Латвія, Польща, Словенія і Чехія. З методологічного погляду потрібно наголосити: можливі випадки, коли кількість депутатів-членів комітетів менша за сукупний розмір парламенту – така картина мала місце лише в Естонії у 1995-1999 рр. та Угорщині в 1994-1998 рр.

Таблиця 2

Розмір постійних комітетів у парламентах (нижніх палатах) країн Центральної Європи, на 2010 р.

Індикатор	Болгарія	Естонія	Латвія	Литва	Польща	Румунія	Словацьчина	Словенія	Угорщина	Чехія
Середня чисельність постійних комітетів у парламентах (нижніх палатах), №										
2010 р	19	11	12	11	31	22	13	14	20	20
Сумарна кількість депутатів-членів комітетів парламентів (нижніх палат), №										
2010 р	329	124	199	162	785	358	219	309	386	348
Склад національних парламентів (нижніх палат), №										
2010 р	240	101	100	141	460	334	150	90	386	200
Співвідношення сумарної кількості депутатів-членів комітетів до кількості депутатів парламенту, %										
2010 р	137,1	122,8	199,0	114,9	170,7	107,2	146,0	343,3	100,0	175,0
Структура комітетів парламентів (нижніх палат): за два десятиліття (в цілому) та останнє десятиліття (сучасний стан)										
1990-2010	Змінна	Змінна	Змінна	Змінна	Змінна	Змінна	Змінна	Змінна	Змінна	Змінна
2000-2010	Постійна	Постійна	Постійна	Постійна	Постійна	Постійна	Постійна	Змінна	Змінна	Змінна

Варто підкреслити, що деякі парламенти відносно малі (наприклад, в Естонії, Латвії, Словенії та Чехії), що різко обмежує як кількість їхніх комітетів, так і їхній розмір. Якщо малий розмір комітетів підвищує їх ефективність, а також, можливо, й позапартійність у контексті великих інституцій, тоді малий розмір парламенту зменшує його репрезентативність, і також обмежує здатність комітету вирішувати, на думку Р. Хазана [5], велику кількість завдань (особливо у випадку Словенії).

Для більш детального оцінювання структурних детермінант парламентських комітетів у країнах Центральної Європи запропоновано зведені дані. За словами Д. Олсона і В. Кровтера [13], зміни представництва комітетів стосуються Болгарії: до 2001 р. кількість комітетів встановлена на рівні 20, і тільки на підставі виборів вона була скорочена до 17. При цьому повна кількість членів комітетів у період 1997-2001 рр. дорівнювала 312 депутатами, або ж по 15 депутатів у середньому в кожному комітеті. Наступний цікавий момент полягає у тому, що розмір комітетів у цей період коливався від 17 до 34 мандатів. В цілому ж очевидно, що відбулась незначна інституціоналізація комітетів у напрямі їх західноєвропейських зразків: зменшення кількості (до 17) та збільшення розмірів комітетів (до 19 членів).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз розміру та кількості постійних парламентських комітетів у країнах Центральної Європи, на 2010 р.

Країна	Склад палати	Кількість комітетів	Загальна кількість членів	Мінімальний розмір комітету	Максимальний розмір комітету	Середній розмір комітету	Кількість підкомітетів	Середній розмір підкомітетів
Болгарія	240	17	329	5	26	19	3	6
Естонія	101	11	124	8	15	11	-	-
Латвія	100	16	199	6	20	12	9	15
Литва	141	15	162	7	24	11	-	-

Країна	Склад палати	Кількість комітетів	Загальна кількість членів	Мінімальний розмір комітету	Максимальний розмір комітету	Середній розмір комітету	Кількість підкомітетів	Середній розмір підкомітетів	
Польща	1	460	25	785	4	51	31	421	9
	2	100	16	188	7	19	12	-	-
Румунія	1	334	17	358	6	35	21	6	16
	2	137	16	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.	н.д.
Словаччина		150	16	219	11	26	13	-	-
Словенія	1	90	22	309	7	19	14	-	-
	2	40	8	62	3	10	7	-	-
Угорщина		386	19	386	8	27	20	-	-
Чехія	1	200	17	348	15	30	20	31	1
	2	81	9	99	9	13	11	5	11

Зворотна характеристика властива для Чехії. До уваги беремо парламент, що було обрано в 1992 р. В Палаті депутатів кількість мандатів була меншою, аніж на даному етапі розвитку (12); це саме стосується і розміру комітетів – 18 (у 1992 р.) проти 20 (у 2010 р.). При цьому розмір комітетів коливався в межах від 11 до 26 членів. Тому очевидно: відбулось зближення із системою, яка властива Болгарії, проте з протилежного напрямку (це корелюється з розміром парламентів (нижньої палати) двох країн). Стосовно Сенату слід наголосити, що його система комітетів залишилась практично стабільною: їх кількість збільшено у 2010 р. до 8 (замість 9 у 1992 р.), відповідно мінімально зріс і розмір комітетів (на 1 депутата).

Доволі цікава особливість описує перші парламентські комітети естонського Рійгікогу: кількість (10 у 1995 р. та 11 в 2007 р.), а також розмір комітетів (9 у 1995 р. і 11 в 2007 р.) майже однакові. Проте помітним є той факт, що в перших парламентах сумарна кількість членів комітетів була нижчою, аніж повний склад національного парламенту: у 1995 р. 10 комітетів, розмір яких коливався від 7 до 12 депутатів, об'єднували 97 членів при складі парламенту в 101 депутат. Також слід наголосити, що протягом короткого періоду часу така ж особливість доречна й для системи комітетів в Угорщині: в 1994-1998 рр. сумарна кількість членів комітетів була рівна 375 депутатам при повному складі парламенту 386 обранців (при цьому всі інші індикатори інституціоналізації комітетів у цій країні в 1994 р. були абсолютно точними з даними на 2010 р.).

Практично не змінився розмір комітетів у Литві: в 1996 р. він становив 12 депутатів, а в 2008 р. – 11. Проте кількість комітетів зменшилась за цей проміжок часу на 2. Причиною незвичної кореляції стала зміна мінімальних і максимальних розмірів комітетів: 1996 р. – відповідно 8 і 13; 2008 р. – відповідно 7 і 24 членів. В дечому практика (в оберненій площині) перекликається з Польщею, якій властива найстабільніша в оцінюваному регіоні система комітетів: у Сеймі їхня кількість традиційно встановлена на межі 25, проте в 1993 р. створено 27 комітетів (це було пов'язано з необхідністю виходу з соціально-економічної кризи). Середній розмір комітетів становив 28 членів (сьогодні 31) і корелював від 4 до 41 представника. Аналогічно, в Сенаті система комітетів є практично незмінною.

Підкомітети теж впливають на законодавчий процес і його результативність в силу кількох обставин. По-перше, невеликий розмір і відносно мала спеціалізація підкомітетів, що результується поділом праці в площині комітетів, може звужити коло політичних інтересів, які представлені на стадії розгляду законопроектів у комітеті. Обмеження вузькості юрисдикції підкомітету може бути посилене, лише якщо членство в підкомітетах є вибудоване на підставі вільного вибору, про що наголошують С. Сміт та К. Дірінг [21, с. 161]. Таким чином, існує ризик того, що підкомітети більше, на думку К. Шепсла та Б. Веенгаста, відрізнятяться своїми уподобаннями від складу палати (парламенту), ніж їхні

провідні комітети [19]. Як наслідок, законодавство може бути переформатоване в більш упереджене щодо вузких інтересів за рахунок широких інтересів суспільства. Такий факт може бути основою недовиробництва законів із високим ступенем агрегування колективних вигод, а також надвиробництва багатьох дрібних законопроектів на регіональному рівні, які проводять, за даними К. Крехбейл, спеціальні секційні вигоди. Але дане міркування можна поставити під сумнів представниками інформаційного підходу. Створення підкомітетів є причиною того, що їх члени можуть ефективно впливати на реалізацію законів низького суспільного значення. Тим не менше, відповідно до погляду, підкомітети будуть складатись із значно меншої кількості представників суттєвих вимог, ніж із фахівців, які наділені різними вподобаннями. Перспективи партійної координації, у свою чергу, будуть припускати, що члени підкомітетів є відібрані відповідно щодо довіри колег по партії, а тому матимуть якості носіїв партійної марки [8, 9].

По-друге, якщо підкомітети зміцнюють представництво інтересів, то це може викликати більше конфліктів у провідному комітеті та парламенті, ніж це було би властиво у випадку з декількома простими депутатами, які представляють певні інтереси. Оскільки витрати на прийняття внутрішніх рішень завжди слабшають через подальший поділ праці та фактичне зменшення розміру провідного комітету, що приймає рішення, то відбувається збільшення зовнішніх ризиків.

По-третє, підкомітети становлять компроміс між перевагами розподілу праці серед членів і витратами на додатковий крок у законодавчому процесі. Розподіл праці підвищує продуктивність розгляду безлічі одночасних питань. А додаткові кроки у законотворчому процесі можуть призвести до потенційних перешкод на шляху ефективного законодавства. Тому науковці доводять: активні підкомітети мають тенденцією зростання юрисдикційних (по певній спеціалізації) конфліктів не тільки між комітетами, а й усередині комітетів [21, с. 161]. У разі, коли витрати перевищують вигоди, буде прийнято менше законів, аніж очікується.

У країнах, де кількість підкомітетів конституційно або якимось іншим чином не регулюється, це може бути предметом політичних суперечок. Дуже помітно це у випадку, коли депутати мають мотиви стати членами підкомітетів. Такі мотиви можуть, наприклад, бути пов'язані з ресурсами підкомітетів або ж їх керівними посадами. Може виявитись, що з погляду витрат дешевше лобіювати збільшення кількості підкомітетів, аніж конкурувати за місця у вже існуючих підкомітетах. Кількість підкомітетів тим самим зростає, що властиво для Сейму в Польщі, де існує "стільки підкомітетів, скільки й депутатів" [12, с. 97]. Парламенти Болгарії, Латвії, Польщі, Румунії та Чехії використовують підкомітети. Інші ж парламенти офіційно не передбачають процедури їх формування.

Хоча підкомітети й існують у половині центральноєвропейських парламентів, тим не менш, їхні повноваження суттєво відрізняються. Очевидно, що підкомітети відіграють дуже важливу роль у Сеймі в Польщі (на зразок системи підкомітетів у США, за словами К. Шепсла та Б. Веєнгаста [18] і Ч. Тідмарча [23]), але їх роль у решті посткомуністичних країн Центральної Європи більш обмежена. Загалом до країн оцінюваного регіону застосовується правило, що використання підкомітетів є джерелом ускладнення діяльності парламентів, бо їх практика проводить більш різноманітні за структурою, складом і функціями утворення в межах парламентів, ніж це характерно для постійних комітетів. Останні вважаються більш гнучкими й інноваційними, ніж склад парламенту (його палати), але саме підкомітети стають, за словами К. Строма, площинами інновацій та імпровізацій у демократизованих парламентах [22, с. 39]. Більшість підкомітетів є тимчасові: їх створюють із метою задоволення нагальних потреб, і саме тому вони є гнучкими та змінними в межах конкретного парламенту, або тим більше – серед усіх органів законодавчої влади. Проте в Угорщині та Чехії, за висловлюванням Г. Ілонзські [7] та З. Мансфелдової [10], деякі підкомітети є постійними в межах своїх провідних структур комітетів.

Таблиця 4

Порівняльний аналіз розміру та кількості парламентських підкомітетів у постійних комітетах країн Центральної Європи, на 2010 р.

Країна	Кількість підкомітетів постійних комітетів	Мінімальний розмір підкомітетів	Максимальний розмір підкомітетів	Середній розмір підкомітетів
Болгарія	3	5	7	6
Естонія	-	-	-	-
Латвія	9	6	22	15
Литва	-	-	-	-
Польща	421	2	20	9
Румунія	6	9	29	16
Словаччина	-	-	-	-
Словенія	-	-	-	-
Угорщина	-	-	-	-
Чехія	31	1	1	1

Парламенти використовують підкомітети задля розробки різних конкретних законопроектів або ж задля вивчення певних проблем. У чеській Палаті депутатів підкомітети працюють для вирішення чітких проблем, та не несуть законодавчої відповідальності. Тому раціонально зазначити: діяльність підкомітетів проводить ризики, які полягають у залученні зовнішніх учасників законодавчого процесу – експертів або лобістів. У польському Сеймі запроваджено практику використання спеціальних підкомітетів: призначаються як засіб координації на рівні декількох комітетів. Якщо 2 та більше комітети частково поділяють свою юрисдикцію щодо певного законопроекту, тоді вони створюють спеціальний підкомітет із членів від кожного з комітетів з метою прийняття спільного рішення по законопроекту.

Загалом підкомітети потрібно оцінювати як дистинктивні форми діяльності депутатів, адже вони на практиці не властиві всім аналізованим парламентам. Про це наголошує А. Агх та його висновки корелюють із отриманими нами даними: у звичній формі підкомітети діють у Болгарії, Латвії, Польщі (Сейм), Румунії, Чехії; але досвід їх постійного формування не притаманний решті парламентам у країнах Центральної Європи. Така логіка повністю співпадає з методикою використання підкомітетів у країнах Західної Європи.

Окрім отриманих результатів структуризації парламентам країн Центральної Європи на рівні постійних комітетів, слід зазначити, що суттєвий вплив на даний предмет дослідження також мають такі особливості й атрибути як спеціалізація та досвід членів комітетів; участь у них членів-індивідів без депутатського мандату; їх партійна структуризація; відносини партій, які формують конкретні комітети; реалізація принципу паралельних комітет-міністерських відносин; як реалізовано механізм впливу комітетів на зміст законодавства; автономія комітетів. Все це у сукупності визначає інституціоналізацію постійних парламентських комітетів. Не вникаючи в ґрунтовний аналіз запропонованих індикаторів, пропонуємо наступні отримані висновки:

Комітети в парламентах посткомуністичних країн Центральної Європи, на відміну від інституціоналізованих органів західних демократій, менш стабільні в тривалості та спеціалізації, не завжди паралельно корелюються з міністерськими структурами. Проте середній розмір комітетів у країнах Західної (крім Франції) та Центральної Європи (крім Польщі) становить 10-20 депутатів. Чисельність змін серед членів комітетів вища у парламентах посткомуністичних країн: поступова інституціоналізація комітетів і парламентам сприяє зменшенню обігу депутатів у парламенті: завдання комітетів повинні розподілятися до принципу відношення їх членів до виборчих округів і персональних навичок. Партійні відносини стосовно звичайних членів і керівних посад у комітетах набирають більш пропорційного та послідовного характеру на підставі зростання

інституціоналізації парламентів, а також навпаки. Відносини між комітетами та партіями стають більш передбачуваними та чіткими в процесі інституціоналізації парламентів. Зростання чисельно парламентських структур позитивно впливає на те, що члени комітетів отримують більш точні знання про політичні погляди власних партій та більш послідовно беруть участь у розвитку позицій партій через думки в межах своєї спеціалізації у комітетах.

Зі збільшенням інституціоналізації парламентів комітети отримують значно більшу автономію, аніж у менш інституціоналізованих органах. Внаслідок цього таким комітетам властивий більший контроль над власними графіками та більша свобода ініціації законопроектів і поправок до них, ширша практика використання доповідей меншості в кордонах комітетів та парламенту; збільшується послідовна координація комітетів і двопалатних парламентів (комітети стають безпосереднім посередником відносин між палатами). В ході інституціоналізації і структуризації парламентів комітети отримують додатковий контроль стосовно розгляду проектів на засіданнях парламенту. Тому рішення, прийняте в комітеті, має більше шансів отримати позитивне схвалення парламенту в цілому. Саме такий механізм веде до формування системи сильних комітетів і голосуючого парламенту. Поступова інституціоналізація або ж стабілізація парламентів сприяє більш чітким відносинам між комітетами та відповідними міністерствами: це стосується процедур звітності і контролю. Зріст інституціоналізації парламентів і комітетів є причиною того факту, що комітети одержують додаткові матеріальні ресурси, а також більш кваліфікований персонал і більший доступ до документації.

Література:

1. Agh A. Europeanization and Democratization : Hungarian Parliamentary Committees as Central Sites of Policy-Making / Attila Agh // Longley L. Working Papers on Comparative Legislative Studies II : The Changing Roles of Parliamentary Committees / Lawrence Longley, Attila Agh. – Appleton, WI : Research Committee of Legislative Specialists, IPSA, 1997. – P. 443-459.
2. Buchanan J. The Calculus of Consent, Logical Foundations of Constitutional Democracy / James Buchanan, Gordon Tullock. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1962. – 361 p.
3. Damgaard E. How Parties Control Committee Members / Erik Damgaard // Doering H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe / Herbert Doering. – New York : St. Martin's Press, 1995. – P. 308-325.
4. Francis W. Legislative Committee Systems, Optimal Committee Size, and the Costs of Decision Making / Wayne Francis // Journal of Politics. – 1982. – Vol. 44. – P. 822-837.
5. Hazan R. Conflict and Cooperation in the Committees of the Israeli Knesset / Reuven Hazan // Paper presented at "New and Old Parliaments : An International Conference", University of North Carolina at Greensboro, May 30 – June 2, 1998.
6. Pionszki G. Parliament and Parliamentarians in Hungary in a Comparative Perspective / Gabriella Pionszki // Ágh A. The Emergence of East Central European Parliaments : The First Steps / Attila Ágh. – Budapest : Hungarian Centre for Democracy Studies Foundation, 1994. – P. 237-251.
7. Pionszki G. Towards Functional Clarification and Activity of Parliamentary Committees in Hungary / Gabriella Pionszki // Olson D. Committees in Post-communist Democratic Parliaments : Comparative Institutionalization / David Olson, William Crowther. – Columbus : Ohio State University Press, 2002. – P. 21-43.
8. Krehbiel K. Information and Legislative Organization / Keith Krehbiel. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1991. – 314 p.
9. Krehbiel K. Spatial Models of Legislative Choice / Keith Krehbiel // Legislative Studies Quarterly. – 1988. – Vol. 13. – No. 3. – P. 259-319.
10. Mansfeldova Z. Committees of the Parliament of the Czech Republic / Zdenka Mansfeldova, Jindriska Syllova, Petr Kolarz, Petra Rakusanova // Paper presented at "New and Old Parliaments : An International Conference", University of North Carolina at Greensboro, May 30– June 2, 1998.

11. Mattson I. Parliamentary Committees / Ingvar Mattson, Strom, Kaare // Doering H. Parliaments and Majority Rule in Western Europe / Doering Herbert. – New York : St. Martin's Press, 1995. – P. 249-307.
12. Mayhew D. Congress : The Electoral Connection / David Mayhew. – New Haven-London : Yale University, 1974. – 194 p.
13. Olson D. Committees in Post-Communist Democratic Parliaments : Comparative Institutionalization / David Olson, William Crowther. – Columbus, OH : Ohio State University Press, 2002. – 213 p.
14. Olson D. Legislatures in the Policy Process : the Dilemmas of Economic Policy / David Olson, Michael Mezey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1991. – 221 p.
15. Olson D. Members of Parliament as Members of Committees : The Experience of Central Europe / David Olson, Christopher Leslie // Longley L. Parliamentary Members and Leaders : The Delicate Balance / Lawrence Longley, Attila Ágh, Drago Zajc. – IPSA Research Committee of Legislative Specialists, 2000. – 586 p.
16. Rommetvedt H. Committees in an Established Democratic Parliament : the Case of Norway / Hilmar Rommetvedt // Paper presented at "New and Old Parliaments : An International Conference", University of North Carolina at Greensboro, May 30 – June 2, 1998.
17. Shaw M. Conclusions / Malcolm Shaw // Lees J. Committees in Legislatures : a Comparative Analysis / John Lees, Malcolm Shaw. – Oxford : Martin Robertson, 1979. – P. 361-434.
18. Shepsle K. Legislative Politics and Budget Outcomes / Kenneth Shepsle, Barry Weingast // Mills G. Federal Budget Policy in the 1980s / Gregory Mills, John Palmer. – Washington : Urban Institute, 1984. – 468 p.
19. Shepsle K. Positive Theories of Congressional Institutions / Kenneth Shepsle, Barry Weingast. – Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1995. – 314 p.
20. Smith G. Politics in Western Europe : a Comparative Analysis / Gordon Smith. – London : Heinemann, 1980. – 400 p.
21. Smith S. Committees in Congress : 2nd edition / Steven Smith, Christopher Deering. – Washington : Congressional Quarterly Press, 1990. – 259 p.
22. Strom K. Parliamentary Committees in European Democracies / Kaare Strom // Journal of Legislative Studies. – 1998. – Vol. 4. – P. 21-59.
23. Tidmarch C. Politics, Power, and Leadership in Congressional Subcommittees / Charles Tidmarch // Peabody R. New Perspectives on the House of Representatives : 4th edition / Robert Peabody, Nelson Polsby. – Baltimore : John Hopkins University, 1992. – P. 108-139.

*Семенець-Орлова Інна Андріївна,
аспірант кафедри політичних наук
НПУ імені М.П.Драгоманова*

УДК 323.364

ЕВОЛЮЦІЯ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА ПРИКЛАДІ ЗАХІДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Досліджено проблему трансформації різних типів сімейної політики в залежності від історичного контексту, проаналізовано задачі в сфері захисту сім'ї та гарантування сімейного добробуту, з якими зіштовхувалися держави на різних етапах свого розвитку.

***Ключові слова:** сімейна політика, сучасна і традиційна сімейна політика, держава загального добробуту.*

Исследовано проблему трансформации разных типов семейной политики в зависимости от исторического контекста, проанализированы задачи в сфере защиты семьи и гарантирования семейного благосостояния, с которыми сталкивались государства на разных этапах своего развития.

Ключевые слова: семейная политика, современная и традиционная семейная политика, государство всеобщего благосостояния.

Transformation of the different types of the family policy depending on a historical context and all tasks in the sphere of the defence of the family and guaranteeing of the family well-being, which the states had on the different stages of their development, are analysed.

Keywords: family policy, modern and traditional family policy, welfare state.

Наукове вивчення сімейної політики обумовлено існуючими проблемами в розвитку соціально-демографічних процесів у сучасних західних демократіях, зокрема суспільною панікою стосовно питань розміру населення в цілому та його вікової структури.

Перші теоретико-аналітичні праці з питання становлення сімейної політики соціальної держави з'явилися наприкінці 1970-х років. [5, с.387; 9, р.420] У наукових дослідженнях практика сімейної політики в західних демократіях розглядалася з урахуванням територіальних та історичних відмінностей. Адже для кожної держави наявні особливі моделі сім'ї, традиційних сімейних відносин, схеми державних допомог сім'ям, відмінні норми сімейного законодавства.

Останнім часом, у зв'язку з назрілою необхідністю трансформації традиційної сімейної політики стали популярні дискусії про найбільш ефективну модель державної допомоги сім'ям. Комплексне вивчення даної проблеми можливе в контексті аналізу виникнення і динаміки розвитку сімейної політики в країнах Західної Європи у призмі взаємовідносин сім'я – держава.

Аналіз концепцій впливу держави на демографічні процеси і сім'ю представлені в роботах Готьє А., Демені П., Камермана С., Карлсона А., Кауфманна К., Коула А. тощо. Кореляцію концептів сучасної і традиційної сімейних політик виконано в роботах Дункана С., Дюмона В., Кайлової О., Мосса П., Сардина Ж., Чернової Ж., Хантрайс Л.

На думку О.Кайлової, становлення і розвиток сімейної політики детермінували, передусім, соціально-демографічні процеси у країнах ЄС в період 1970-2000 рр. [1, с. 22] Для детального аналізу характеру впливу політичних, економічних та соціально-демографічних змін на сімейну політику Ж. Чернова вважає доцільним вивчення основних напрямів, заходів та організаційно-правового забезпечення сімейної політики з кінця ХІХ ст., тобто із своєрідного зародкового етапу становлення соціальної держави, коли національні уряди почали законодавчо реалізувати перші норми захисту жінок із дітьми. [6, с.37]

Задача даного дослідження – розгляд світової практики становлення сімейної політики на основі ретроспективного аналізу крізь призму виокремлення окремих етапів розвитку системи державної допомоги сім'ям за показниками ступеню залученості різних акторів у сферу підтримки материнства і батьківства, рівнем матеріального й духовного росту сімей та соціальної активності підростаючого покоління, зумовленого результатами сімейної соціалізації. Вищезазначений аспект дослідження сімейної політики досі не був комплексно досліджений у вітчизняній науковій літературі.

Виникнення і розвиток сімейної політики в країнах Західної Європи відбувалися у контексті формування держав загального добробуту (welfare state). З цим пов'язано те, що зазвичай моделі сімейної політики західноєвропейських країн співпадають з типологією режимів держав загального благоденства.

У сучасній політологічній науці виокремлюють традиційну і сучасну сімейну політику. [10, р.4] Об'єктом консервативної сімейної політики є традиційна нуклеарна сім'я (чоловік і жінка знаходяться у офіційному шлюбі) з однією дитиною або з кількома дітьми, при чому хоча б один член сім'ї є працевлаштованим на повний робочий день. Завдання держави за традиційної сімейної політики – зберегти традиційні сімейні зв'язки; основна відповідальність за благополуччя родини покладається на її членів (як правило, одного працюючого батька або двох працюючих батьків). Окремим об'єктом для традиційної сімейної політики є неповні родини (материнські чи батьківські), які визначаються неблагополучними.

Сучасна сімейна політика має своїм об'єктом різні альтернативні типи сімей, включаючи гомосексуальні, монопарентальні тощо. У США до цього переліку додають ще й сім'ю, що складається з однієї людини. [12, р.223] На нашу думку, в контексті наукового вивчення сімейної політики її об'єктом варто розглядати сім'ю, що складається як мінімум з двох осіб – чи двох дорослих чи одного дорослого і однієї дитини, – оскільки саме батьківство і розподіл турботи про дітей якнайкраще охоплює базову проблематику сімейної політики. Відповідно, генезу сімейної політики слід вивчати у призмі розподілу соціальної турботи між державою, ринком і сім'єю. При чому, як вважає Ж.Чернова, сім'я стає об'єктом сімейної політики з моменту народження дитини, а не з початку співжиття партнерів. [6, с. 39]

Спектр державної підтримки сім'ї включає пряму та непряму матеріальну підтримку (допомоги, виплати, податкові пільги), сервісні допомоги, що надаються працюючим батькам, практичну допомогу, соціальну підтримку та захист. За Аристотелем, який суперечить у цьому плані Платонові, сім'я визначається як спільнота (ойкіа або ойкос), що є основою для міста (полісу). Вона організована в ієрархічну структуру, спрямовану на принцип патріархального домінування. Отже, за логікою Аристотеля, місту, в якому руйнуються сім'ї, які є його базовими складовими, загрожує анархія.

Традиційна нуклеарна сім'я є завершенням тривалої еволюції – з XVI по XVIII ст. – упродовж якої ядро «батько-мати-дитина», яке К.Леві-Стросс абсолютизує в процесі темпорального аналізу сім'ї як суспільно-політичного феномену [14, р.15], відокремилось від того, що становило сім'ю раніше і включало слуг, родичів, інших близьких.

На думку Франсуа де Сенглі, у процесі аналізу генези сімейної політики слід систематизувати процес еволюції самої сім'ї, яку він подає у такій періодизації:

1. Традиційна сім'я (I–кінець XVIII ст.) – сімейний осередок базується на підпорядкуванню владі батька, остання представлена екстраполяцією влади божественного правителя;

2. Новітня сім'я (кінець XVIII–середина XX ст.) – сімейний осередок створюється внаслідок появи можливості вільного вибору партнера і характеризується розподілом праці між членами подружжя; зі сторони держави зростає бажання втрутитися у виховання та сімейну соціалізацію дітей;

3. Постновітня сім'я (1960-ті роки і до нашого часу) – сімейний осередок становить відносно і недовготривале поєднання двох індивідуумів, збільшується кількість розлучень і «перетасованих» сімей. На цьому етапі детермінується закономірність: чим більше у правовому порядку узаконюються розлучення, тим більше нуклеарна сім'я зводиться до шлюбної діади, яка весь час змінює свій склад. [11, р.54] Таке явище постало великою державною проблемою.

Ж.-Ж. Руссо писав: «найдавніше з усіх суспільств і єдине природне – це сім'я. Але й у сім'ї діти пов'язані з батьками, коли мають потребу в цьому. Щойно ця потреба зникає – природній зв'язок рветься. Діти, звільнені від необхідності коритися батькові, і батько, вільний від обов'язку турбуватися про дітей, знову стають незалежними. Якщо вони залишаються разом, то не з природної необхідності, а з добровільності, – сама сім'я починає триматися лише на угоді. Отже, сім'я – це прообраз політичних суспільств; правитель – це подоба батька, народ – подоба дітей, всі народжені вільними і рівними, якщо ж відчужують свою свободу, то лише для своєї ж користі». [4, с.89] Лінн Хант підкреслює, що справді, до XIX ст. більшість європейців дивилися на своїх керівників як на батьків, а на свої нації – як на сім'ї у широкому сенсі. Пізніше, у своїй «Філософії права» В.Ф.Гегель наголосить на тому, що сім'я у системі відносин індивіда, суспільства і держави є однією з базових структур суспільства, і без неї держава матиме відносини тільки з неорганізованими групами, натовпом.

У риториці взаємозв'язків сімейного і суспільного Жан Боден наголошує на наступному: чоловічий початок слід віднести до ряду розуму, а жіночий – до ряду чуттєвості (подібне бачимо у аналітичній психології відомого представник неофрейдизму К.Юнга.

Аніма, у його філософській інтерпретації, – жіночий початок у несвідомому чоловіка – базується на емоційному підґрунті, Анімус – чоловічий початок у несвідомому жінки – базується на раціональній основі). За логікою Жана Бодена, жіноче, як джерело безладдя має бути скуте законами шлюбу, а жінка – підпорядковуватись чоловікові. Отже, закони держави мають забезпечити чоловіку домінуюче місце в сім'ї таким чином, як забезпечують керівнику держави лідерство на політичному полі. [11, р.23]

Насправді, панування батька у сім'ї залишалось постійним тільки до кінця XIX ст. Але і цей процес відбувався всупереч тим значним змінам, які принесла Велика Французька революція 1789-1799 рр. Показовими у цьому змісті є слова Оноре де Бальзака: «Французька революція, відтявши голову королю Людовіку XV 21 січня 1793 р., стяла голови всім чоловікам – батькам у сім'ях». [11, р.50]

Однак після Французької революції батько певним чином зумів відстояти свою втрачену гідність, ставши насамперед «патріархом промислового підприємництва». Господар підприємства, як колись батько, захищає робітника від нападів навколишнього світу, забезпечуючи його роботою та житлом, надає в розпорядження послуги з охорони здоров'я. Отже, батько-господар для ефективнішого забезпечення своєї влади починає ототожнювати біологічну та економічну сім'ю (це є прикладом буржуазної моделі сім'ї). Насправді, дійсність була далека від такого ідеалу – про це свідчить В.Гюго в романі «Знедолені» (1862 р.), що викриває три пороки, якими індустріальне суспільство обтяжило сім'ю:

1. Деградацію чоловіків через пролетаріат;
2. Занепад жінки через голод (щоб вижити жінки були змушені систематично іти на аморальні вчинки (протитуцію);
3. Атрофію дитини через вимушену нічну працю. [4, с.99]

Цивільний кодекс Наполеона 1804 р. надав главі сім'ї – батьку ряд широких прав, наприклад, право таких виправних заходів стосовно своїх непокірних дітей, як ув'язнення. Таким чином, держава намагалася виступити гарантом батьківської влади. Однак, як належить, у дусі теорій Просвітництва, наголошувалось, що батько має справедливо ставитися до своїх дітей і не використовувати вищезазначене право на власний розсуд.

Після Французької революції шлюб перетворюється із нерозривного сімейного пакту на контракт, вільно укладений чоловіком і жінкою. Грунтуючись на взаємних симпатіях (а не на попередніх домовленостях батьків подружжя, як це було раніше), він триває стільки, скільки тривають самі симпатії. Закономірним було і отримання парою право на розлучення. У Франції останнє було запроваджене в 1792 році (заборонене в епоху Реставрації 1816 р. і відновлене в період Республіки 1884 р.)

Наприкінці XVIII ст. почала відроджуватися ідея, що незаконна, позашлюбна, покинута дитина має рівноцінне право на сім'ю, і 28 червня 1793 року Конвент закріпив принцип таємниці пологів із покладанням на державу обов'язку знайти дитині матір, яка забезпечить малюка всім необхідним. З однієї сторони, це була турбота про безплідних сімей, з іншої – вияв піклування про сиріт. [4, с.108] *На нашу думку, саме з таких суспільних змін, які принесла Велика Французька революція, склалися передумови для становлення держави загального добробуту і формування політичної теорії welfare state.*

З початком XX ст. сім'я перетворюється на інститут, який невдовзі починає доповнюватися іншими органами – державними інституціями, нацією, батьківщиною. Цей процес прискорився у ті часи коли батьківська влада в сім'ї почала слабнути, а чоловіче начало потребувало духовно заохочення, піднесення в умовах частих військових протистоянь.

Французька дослідниця А.Готьє на основі аналізу таких факторів: рівень народжуваності, економічне положення сімей з дітьми; участь жінок у оплачуваній праці виділяє з кінця XIX до кінця XX ст. 5 етапів розвитку сімейної політики у Західній Європі (див. *Табл.1*). Оскільки число заходів, що приймаються різними державами в рамках проголошеної державної допомоги сім'ям досить широке, А.Готьє типологізує сімейну

політику західноєвропейських країн у історичній перспективі. [8, р.192] Дана періодизація включає основні проблеми, з якими зіштовхнулися національні уряди в умовах необхідності надання сім'ям певних соціальних гарантій і шляхи вирішення цих проблем.

Таблиця 1. Історична періодизація сімейної політики (за А.Готьє) [8, р. 193-196]

Етапи	Характеристика
1870-1929 рр.	Перші схеми надання декретної відпустки жінкам (оплачувана і неоплачувана). Деякі заходи, адресовані матерям і дітям по наданню медичних і соціальних послуг. Грошові допомоги виплачуються лише бідним жінкам, вдовам, сиротам. Законодавство строго забороняє добровільне переривання вагітності та контрацепцію
1930-1944 рр.	Грошові допомоги виплачуються працюючим батькам, які мають на своєму утриманні дітей (надбавки до заробітної плати у зв'язку із зміною прожиткового мінімуму, допомога багатодітним сім'ям). Експліцитна пронаталістська сімейна політика у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії.
1945-1959 рр.	Універсальні допомоги багатодітним сім'ям (спочатку виплачувались лише обмеженій кількості сімей, потім стали поширюватись на всі сім'ї). Покращені схеми оплати і надання декретної відпустки жінкам. Інші види державних допомог сім'ям в області соціального страхування, житла та охорони здоров'я.
1960-1974 рр.	Державна допомога адресується лише сім'ям з низьким рівнем достатку, спеціальна підтримка надається батькам-одинакам. Реформа схем виплати податків залежить від наявності дітей в сім'ї та їхнього віку. У ряді країн лібералізовано законодавство у питаннях добровільного переривання вагітності та контрацепції.
1975 р. – до сучасного етапу	Подальше покращення схем надання і оплати декретної відпустки. Інші види допомог, що адресовані державою працюючим батькам. Всестороння сімейна політика (у ряді країн). Збільшення числа дитячих дошкільних закладів. Реформа матеріальних виплат багатодітним сім'ям, що включала введення перевірки економічного становища конкретної сім'ї перед виплатою допомоги (США).

На думку Готьє, загальний вектор спрямованості сімейної політики розвивається від мінімального втручання держави в життя сім'ї і надання обмеженої за розміром допомоги малозабезпеченим верствам до значної і різноманітної допомоги зі сторони держави уже різним типам сімей і громадянам з сімейними обов'язками [8, р.192]. Розглянемо детальніше етапи розвитку сімейної політики в країнах Західної Європи.

Етап 1 (1879–1929). Профілактична сімейна політика. Цей період характеризується швидкою індустріалізацією та урбанізацією майже всіх західноєвропейських країн. Більшість сімей з дітьми змушена була погодитись на маленьку заробітну плату, погані умови життя, шкідливі для здоров'я умови роботи. Подібні несприятливі зміни в структурних умовах життя сімей почали усвідомлюватися багатьма європейськими державами як важлива проблема, у вирішенні якої саме державні органи повинні взяти участь.

У цей період вперше було зафіксовано безпосередній зв'язок між багатодітністю і високим ризиком бідності. Це зумовило сімейну політику за своєю суттю носити профілактичний характер. Вона включала допомогу бідним сім'ям, зниження рівня дитячої смертності, заходи по захисту працюючих жінок (а саме, введення перших схем надання декретної відпустки жінкам, створення перших центрів для матерів і дітей), вперше почала виплачуватися грошова допомога вдовам і сиротам. Прямі виплати найбіднішим сім'ям часто замінювались додатковою зарплатою чи матеріальними бонусами працюючим членам таких сімей. Матеріальні бонуси не були прерогативою державної діяльності, а, в основному,

були предметом домовленостей між роботодавцем та робітником та надавалися за зразкову трудову дисципліну. Таким чином, роботодавцю було вигідно заохочувати своїх робітників.

На даному етапі законодавчо закріплено право сім'ї на податкові пільги в залежності від кількості дітей. Цікаво, що інша область життя сім'ї, в яку в цей час починає активно втручатися держава, – це область репродукції. З кінця XIX ст. загальна тенденція, характерна для західноєвропейських країн, полягала в постійному зниженні рівня народжуваності і зменшенні числа дітей в сім'ї. Це явище було зумовлено рядом факторів. Наприкінці XVIII ст. держава для того, щоб стимулювати народження у шлюбі, використовувала законодавчі механізми утиску прав позашлюбних дітей. У XIX ст. дитина стає повноправним суб'єктом сім'ї, а не річчю, як раніше. Жан-Луї Фландренг писав: «Саме в усвідомленні обов'язків любові та виховання навколо дитини утворилася сучасна сім'я як базовий осередок нашого суспільства.» [14, р.16]. Під таким гаслом відбулася демографічна революція XIX ст., внаслідок якої подружжя стало відчувати себе відповідальним за майбутнє своєї дитини, воно дійшло до планування народжуваності, в результаті цього показники фертильності зменшились. Відповідно, уряди ввели обмеження або заборону на продаж і використання контрацептивних засобів. Зменшення рівня народжуваності тоді постало серйозною соціальною проблемою. Чисельність і структура населення гарантували життєздатність держави, оскільки були важливим ресурсом як для розвитку економіки країни, так і для її виживання під час війни. Отже, в результаті демографічної революції XIX ст. дітей почали розглядати як «спосіб» вигідних інвестицій з боку держави в контексті довгострокового планування зростання добробуту суспільства.

Протягом цього періоду почали складатися відмінності між моделями сімейної політики, яку проводила та або інша країна. Франція і Англія є найбільш наочними прикладами, які можуть проілюструвати різну позицію держави стосовно сім'ї. Так, Франція була однією з перших європейських країн, яка почала розглядати демографічну проблему як загрозу національній безпеці. Французький уряд запровадив премії за народження дитини і грошову допомогу багатодітним сім'ям. У Великобританії, навпаки, держава надавала підтримку лише найбільшій сім'ям.

Сімейна політика даного періоду орієнтувалася на певну модель сім'ї – працюючого чоловіка-годувальника і дружину-домогосподарку. Гаслом цього періоду могли б стати слова З.Фрейда: «Сім'я – це необхідність цивілізації, яка опирається на примушення до праці і на необхідність матері бути з дитиною, а чоловіка – з жінкою». [12, р.223] Із занепадом монархії та падінням авторитету батька посилюється фемінізація суспільства. З кінця XIX ст., стверджує З.Фрейд, батько перестає бути єдиним чинником передачі дітям психічного і тілесного, а ділить цю функцію наполовину з матір'ю. Це спричинило появу нової індивідуалістичної організації сім'ї, породженої громадянським суспільством.

Етап 2 (1930–1944). Пронаталістська сімейна політика. Цей період, згідно А.Готье, охоплює час, коли Західна Європа готувалася до нової світової війни. Тому вирішення демографічних проблем для кожної держави поставало запорукою національного виживання, гарантією військової і політичної потужності як в сьогоденні, так і в майбутньому. Протягом даного часу відбулися значні зміни в сфері шлюбної поведінки, а саме: збільшення числа громадянських шлюбів, зростання кількості випадків співмешкання, підвищення рівня розлучень, поступове послаблення влади чоловіка в сім'ї. Ці зміни вважалися загрозою для родини як одного з фундаментальних суспільних інститутів. Уряди держав змушені були організувати спеціальні комітети і комісії, в завдання яких входило вивчення демографічної ситуації і розробка заходів щодо зміцнення інституту сім'ї в цілому. Наприклад, основною метою сімейної політики Швеції в цей період було зменшення розриву між економічним станом сімей з різною кількістю дітей. Опісля наукового аналізу демографічних проблем було вирішено створити спеціальні центри для здоров'я матері і дитини; скоротити податки в залежності від збільшення числа дітей в сім'ї; ввести новий «податок на допомогу сім'ям», який повинні були платити самотні (неодружені) робітники та службовці. [10, р.14]

На даному етапі держава загального добробуту робить подальші кроки задля покращення матеріального становища дітей і подолання дитячої бідності. Наприклад, 1939 р. у Франції, а пізніше й в інших країнах, було прийнято закон-декрет, який урівняв в правах всиновлених дітей і тих, які народилися в офіційному шлюбі. Таким чином було зменшено показники бідності серед так званих «незаконних» дітей [12, р.234]

Характерно, що у ці часи виробники сімейної політики намагалися сформувавши гендерну рівність шляхом надання жінкам можливості поєднання материнства і професійної зайнятості. Найбільш показовим прикладом реалізації пронаталістської сімейної політики в даний період є нацистська Німеччина, демографічна політика якої була направлена на зберігання чистоти нації і мала на меті підвищення рівня народжуваності певної групи населення – німців. Конкретні пронаталістські заходи були реалізовані не тільки у країнах фашистського режиму, а й в Франції та Японії.

У інших європейських державах заходи сімейної політики, як і раніше, носили вузький і обмежений характер – в першу чергу, у Великобританії. Основним інструментом такої політики Великобританії були тимчасові, в період економічних криз, грошові виплати працюючим чоловікам, що мали неповнолітніх дітей. Загалом, всі англосаксонські країни продовжували політику мінімального втручання у справи сім'ї. Країни Швеції і Данії, навпаки, все більшу увагу почали приділяти розширенню державної підтримки якнайбільшого числа сімей.

Етап 3 (1945-1959). Патерналістська сімейна політика. Т. Адорно писав, що близьким постає той час, коли людство не захоче розмножуватись. [14, с.15] Однак, він помилявся. Після Другої світової війни рівень народжуваності стрімко піднявся вгору в більшості європейських країн, звільнених від нацистського насильства. Так сім'я, шляхом демографічної експансії, прагнула відвернути небезпеку жахів війни.

Цей період еволюції сімейної політики співпадає з часом розвитку і становлення держав загального благоденства. Відновлення післявоєнної економіки означало швидке зростання витрат на соціальні потреби. Більшість європейських країн швидко створили систему соціального страхування, яка охоплювала випадки безробіття, нещасні випадки на виробництві, хвороби і пенсії. У післявоєнний період різко збільшилися об'єми допомог матерям і багатодітним сім'ям. У 1959 р. практично всі країни, за винятком США і Японії, стали виплачувати сімейну допомогу. Доходи сімей збільшилися швидко. Як відзначає А. Готьє, це був **«Золотий вік держави загального добробуту, заснованого на принципі універсальності і підтримки, що надається всім»** [8, с. 194]. Саме у цей період допомога, що виплачується сім'ям з дітьми припинила розглядатися як тимчасова або разова допомога, а стала універсальною. Логіка даних змін пов'язана з виникненням суспільної і політичної дискусії про права кожної дитини на певний рівень добробуту, який не повинен залежати від того, чи працюють її батьки і який у них соціально-економічний статус.

У цей час в багатьох країнах почала складатися мережа дошкільних освітніх установ, роботою яких, проте, могли скористатися далеко не всі сім'ї. Наявність і доступність суспільних послуг з догляду за дитиною впливали на професійну зайнятість жінок. Проте надання подібного сервісу для сім'ї істотно відрізнялося у національних державах. Так, наприклад, скандинавські країни, де сімейна політика орієнтувалась на гендерну рівність, велику увагу надавала доступності подібних послуг для всіх категорій сімей.

Характерно те, що демографічні проблеми на даному етапі відходять на другий план. В цілому, післявоєнний період відмічений підвищенням рівня народжуваності і зміцненням моделі нуклеарної сім'ї, відродженням традиційних сімейних цінностей. Тогочасна сімейна політика та суспільний дискурс підтримували усталений консервативний розподіл гендерних ролей, стимулюючи жінок залишатися вдома і виховувати дітей. Не дивлячись на те, що як і раніше уряди прагнули поліпшити положення працюючих жінок під час декретної відпустки і відпустки по догляду за дитиною, більша увага все-таки приділялася заохоченню жінок до виконання своєї материнської ролі. *Даний період можна назвати часом появи сімейної політики в сучасному політологічному розумінні.*

Важливо те, що держава почала виявляти прагнення все більшого втручання у інтимно-сімейні відносини індивідів під приводом виконання своєї патерналістської функції. На думку Е.Рудинеску, на даному етапі у Франції сім'я стала головним питанням, завдяки якому нація забезпечувала своїм членам небачений в історії людства розвиток і захист. [4, с. 156] У преамбулі Конституції Франції говориться, що нація забезпечує особистості й сім'ї умови, необхідні для їхнього розвитку.

Логіка патерналізму сімейної політики на даному етапі наступна. З настанням другої хвилі фемінізму, жінки починають боротися за свої права. У відповідь на це, для попередження руйнування сім'ї зсередини, виробники сімейної політики починають плекати цілі, які не суперечать розквітові нової ідентичності жінки. На сім'ю стали дивитися по-новому, з розумінням необхідності її зміцнення, планування, облаштування. З цією метою держава взяла на себе ослаблені функції батька і матері. *Отже, заклади виховного, соціального, медичного та культурного призначення починають організовувати приватне життя кожного так, щоб зробити з сім'ї нормативний осередок громадянської і демократичної особистості.*

Етап 4 (1960-і – 1970-і рр.). Адресна сімейна політика. У цей час одна група країн, в яку входили Великобританія, Нідерланди, США і Японія, була стурбована проблемою перенаселення і можливим браком ресурсів суспільного використання в майбутньому. Друга група – Бельгія, Німеччина, Греція, Франція, – навпаки, висловлювали побоювання стосовно депопуляції в результаті зниження рівня народжуваності. Якщо в першому випадку мова йшла про можливе звуження підтримки сім'ї, то в другому – про пошук способів, здатних стимулювати народжуваність.

Положення сімей з дітьми почало погіршуватися ще на початку 1960-х рр., внаслідок економічного спаду та зменшення бюджетних асигнувань. У цей період знову головною проблемою в політичному порядку денному стала проблема бідності. [8, р. 195] Якщо в післявоєнний період домінував принцип універсальності сімейних виплат, то за умови швидкого зростання числа тих, хто потребує державної підтримки, національні уряди звернулися до *вибіркової і цільової допомоги*. У багатьох країнах фокус сімейної політики перемістився до адресних виплат, направлених на підтримку найбідніших самотніх жінок з дітьми.

Саме у цей період скандинавські країни почали відрізнитися від інших західних країн в області соціальної і сімейної політики. [8, р.196] Якщо на ранніх етапах розвитку ефективність скандинавської сімейної політики була нижче за інші європейські країни, то в 1960–1970-і рр. ці країни почали достатньо енергійно розвиватися. Так, наприклад, з 1960-х рр. тут була значно покращена схема надання і оплати декретної відпустки. Якщо інші західні демократії підтримували традиційну роль жінки, то в скандинавських країнах особливо в Швеції і Фінляндії, держава активно заохочувала участь жінок в професійній зайнятості.

З середини 1960-х рр., під впливом другої хвилі фемінізму, Західною Європою і США посилювалися вимоги вільного суміщення жінкою професійних і сімейних обов'язків. У суспільстві наростали вимоги надання жінкам можливості працювати неповний робочий день (part-time work) та гарантування їм рівної оплати праці в порівнянні з чоловіками. З 1970-х років сім'я стає співбатьківською – копарентальною, у якій батько-голова змушений поділити з матір'ю владу над дитиною. 1975 р. був прийнятий закон про добровільне припинення вагітності у Франції (у деяких країнах Європи це було дозволено раніше). З цього часу жінки почали тримати повний контроль над дітонародженням. *Це право вони вибороли ще до відвоювання рівноправності в соціальних і політичних правах.*

1975 р. виробники сімейної політики у Франції доповнюють закон про розлучення положенням про взаємну згоду. [3, с.203] Впродовж цього періоду аж до кінця ХХ ст. аналогічні закони приймаються в Європі, США та інших країнах Заходу. Подібні державні заходи були зумовлені противладними бунтами молоді в 1960-1975 рр. у США та Європі проти старого патріархального ладу. Молодь виявляла небажання воювати у колоніальних

війнах (Алжир, В'єтнам тощо). З протестами молоді зникав символічний патріархальний лад, лад минулих високих цінностей нації та Батьківщини.

Бейбі-бум, який переживали західні країни у післявоєнний період, до середини 1960-х рр. пішов по низхідній лінії. Збільшення числа самотніх батьків зумовили перехід держави від сім'єцентристської політики до так званої дітоцентристської орієнтації. Було суттєво збільшено державну підтримку дітей. На цьому етапі також закладаються основи вибудовування нової моделі сім'ї, а *наприкінці 1960-х починає формуватися сучасний дискурс про сім'ю*.

Отже, трансформація структури сім'ї призвела до необхідності зміни змісту сімейної політики. До цього часу вона спрямовувалась переважно на демографічні та епідеміологічні проблеми: народжуваність і здоров'я населення.

У середині ХХ ст. сім'я стає предметом політики регулювання, спрямованої на профілактику соціальних і психічних аномалій. Аналізуючи сучасні проблеми сім'ї всі науковці визнали, що слід підсилити всілякі форми нагляду та спостереження приватного життя за рахунок різних соціальних, освітніх і психологічних родинних служб. *Таким чином, держава намагалася почати керувати батьківською владою*.

Етап 5 (1975 р.–). «Політика, дружня до сім'ї» – всестороння сімейна політика. Сучасний етап розвитку сімейної політики визначається подальшою плюралізацією форм сімейних відносин, поширенням громадянських шлюбів, гомосексуальних союзів, самотніх батьків. На думку Е.Дюркгейма, інститут традиційної сім'ї має тенденцію до зменшення тією мірою, як розширюються суспільні відносини і розвивається капіталізм, виводячи на світ індивідуалізм.

Неухильно знижується рівень народжуваності у всіх західноєвропейських країнах. Проблема низького рівня народжуваності, яка з середини 1970-х рр. знову стала актуальною для багатьох країн, призвела до того, що *деякі держави знову проголошують пронаталістську сімейну політику і вводять заходи, що заохочують збільшення числа дітей в сім'ї, сприяють поєднанню професійних та сімейних обов'язків. Ці заходи назвали як «політика, дружня до сім'ї»*.

У цей період остаточно формуються відмінності між моделями сімейної політики, яку проводить та або інша країна. Наприклад, у Великобританії явище зниження показників народжуваності не оцінювалося негативно. Це пов'язано із *загальноприйнятою для англосаксонських країн позицією максимальної відповідальності громадян за власний сімейний добробут*. Тому державна політика Великобританії відносно самотніх матерів орієнтована на якнайширше залучення участі батька, який проживає окремо, в матеріальному забезпеченні дитини. В рамках інших моделей сімейної політики держави розробляють заходи, спеціально направлені на підтримку самотніх батьків (наприклад, у скандинавських країнах).

Практично для всіх європейських країн на сучасному етапі розвитку сімейні питання стають важливою частиною політичної риторики. Заходи, що проводяться в рамках сімейної політики, направлені на поліпшення підтримки батьків, що працюють, самотніх батьків і сімей з низьким рівнем прибутків. Експліцитна пронаталістська сімейна політика проводиться в таких країнах, як Греція, Люксембург, Франція; сімейна політика, направлена на забезпечення і підтримку гендерної рівності характерна для скандинавських країн; сімейна політика, орієнтована на традиційну модель сім'ї і обмежене втручання держави в сімейне життя, реалізується у Великобританії, Канаді, США.

Сьогодні панує позитивістська позиція в розумінні сім'ї, яка спрямована на контроль за стихійним руйнуванням західноєвропейської сім'ї. Ми погоджуємося з позицією Т. Адорно, який стверджував, що колективістський порядок, викликаний смертністю сім'ї і підйом якого ми спостерігаємо, є лише карикатурою безкласового суспільства. ***Сім'я вважається необхідною для будь-якої форми суб'єктивного бунту, характерного для постмодерного дискурсу, в тому числі громадян проти держави.***

Як бачимо, сучасна сім'я вирішила бути ослабленою, але такою, що прагне відтворити між чоловіками і жінками ту рівновагу, яку їм не могло принести суспільне життя. Адже для держави «зручніше» надати переваги і права жінці в сім'ї, замість її переваг і прав у суспільстві. Державні лідери, в абсолютній більшості чоловіки, вважають, що подібними заохоченнями можна вирішити різні проблеми гендерного змісту.

Етап 6 (2010 р. –). Постсучасний дискурс сімейної політики – звужено-соціальна сімейна політика. На нашу думку, слід виокремити 6-ий етап еволюції сімейної політики, який розпочався з середини 2010 р. Початок цього етапу вважаємо за потрібне приурочити до такої події: 3 серпня 2010 р. один з судів Німеччини задовільнив позов батька 11-річного хлопчика на визнання недійсним право вето матері на спільну опіку над дитиною. Ця невеличка судова справа спричинила багато дискусій у західному світі. [5, с.395] Чиновники стверджують, що тепер законодавство Німеччини буде змінюватись у напрямку усунення надмірного державного регулювання зі сфери сімейних відносин.

Потребу змін у концептах патерналізму сімейної політики, що склалися історично, зумовлено безрезультативністю агресивних намагань держави укріпити сім'ю традиційними методами. [2; 7] Характерні ознаки шостого періоду можна звести до наступних:

1. зменшення втручання держави у інтимно-сімейні відносини, державне заохочення контрактного регулювання шлюбних відносин (останні значно звужають можливості біднішого члена подружжя, зазвичай жінки, маніпулювати дитиною заради отримання частки майна багатшого члена подружжя та аліментів у процесі розлучення і, певною мірою, стимулюватимуть укріплення сім'ї);

2. диференціація грошових допомог матерям-одиначкам в залежності від причини їх самотності (сучасна соціальна держава не розрізняє матерів, які стали одначками за рахунок не залежних від них причин та інших, наприклад тих, які, зважаючи на власну недбалість, забули або навіть не знали ім'я батька своєї майбутньої дитини і намагаються тепер вирішити свої проблеми за рахунок добросовісних платників податків);

3. зменшенням числа державних соціальних служб у справах сім'ї та молоді, їх комерціалізація (статистично доведено, що за останні три роки суттєве збільшення соціальних працівників в Україні не призвело до збільшення рівня народжуваності та якості сервісу обслуговування сім'ї) [5, с.394]

Таким чином, в сучасному розумінні сімейна політика західноєвропейських країн є результатом тривалого розвитку. *З кінця XIX ст., задовго до інституціоналізації сімейної політики, заходи соціальної підтримки громадян, що надавалися різними державами, уже мали конкретну сімейну направленість.* Сімейна політика починалася як набір обмежених заходів, направлених на захист інтересів виключно матерів та дітей. У ході свого історичного розвитку вона почала включати найрізноманітніші інструменти прямої і непрямой матеріальної допомоги та сервісної підтримки, що надаються державою всім типам сімей. Однак, тенденції до зменшення втручання держави у інтимно-сімейні відносини, що почали зароджуватися у європейських країнах на сучасному етапі свідчать про **закономірність розвитку сімейної політики по спіралі.**

На основі проаналізованої історичної періодизації сімейної політики ми можемо стверджувати, що *етапи звуження системи державної допомоги сім'ям чергуються із періодами її розширення.* На різних етапах розвитку виробники сімейної політики просто замінюють одні інструменти вирішення назрілих сімейних проблем іншими, але вектори руху державної допомоги сім'ям залишають однаковими – від полюсу широкого патерналізму до полюсу звуженої адресності, і так само у зворотному напрямку.

Даний аспект наукової проблематики ще потребує додаткового вивчення і детального темпорального аналізу.

Література:

1. Кайлова О. Семейная политика в странах Европейского Союза (социально-демографические аспекты): дис. ... кандидата экон. наук : 08.00.05 / Кайлова Ольга. — М., 2004. — 202 с.
2. Кризис института семьи в постиндустриальном обществе: анализ причин и возможности преодоления / [Кочеткова О., Русакова Е., Яновский К., и др.] ; под ред. К.Яновского. — М.: ИЭПП, 2007. — 243 с.
3. Кузьмина А. Трансформации модели семьи и потребностей в социальной защите в условиях социально-демографических и социально-экономических перемен / А.Кузьмина. — Журнал исследований социальной политики. — 2008. — №2. — С. 200—216.
4. Рудинеско Е. Розладнана сім'я / Елізабет Рудинеску ; [пер. з франц. Є. Марічевський]. — К.: Смолоскип, 2004. — 232 с.
5. Семенець-Орлова І. Криза сім'ї у постіндустріальному суспільстві: аналіз деяких аспектів деструктивного впливу на становище сім'ї сімейної політики сучасної соціальної держави / Інна Семенець-Орлова // Гілея. — 2010. — Випуск 39. — Київ: Вид-во УАН ТОВ «НВП «ВІР». — С.386—396.
6. Чернова Ж. Семейная политика в Европе и России: гендерный анализ / Жанна Чернова. — СПб.: Норма, 2008. — 328 с.
7. Crisis of the Family Institution in the Post-Industrial Society: Analysis of Causes [Internet Resource] / Family Policy Institute of Washington. — Mode to access: <http://www.fpiw.org/index.php?section=7>
8. Gauthier A. The State and The Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries / A.Gauthier. — Oxford: Clarendon Press, 1996. — 404 p.
9. Kaufmann K.-X. Politics and Policies towards the Family in Europe: A Framework and in Inquiry into their Differences and Convergences // Family Life and Family Policies in Europe / Ed. by F.-X. Kaufmann, A. Kuijsten, H.-J. Schulze, K. Strohmeier. — Oxford: Oxford University Press, 2002. — Vol. 2. — P. 419—491.
10. Kurczewski J. «Family» in Politics and Law: In Search of Theory // Family Law and Family Policy in the New Europe / Ed. by J. Kurczewski and M. Maclean. — Dartmouth, 1997. — P. 3—26.
11. Philipov D. Portrait of the family in Europe // Policy Implications of changing family formation / Ed. by L. Hantrais, D. Philipov, F.C. Billari. — Council of Europe Publishing, 2006. — P. 19—62.
12. Rymcza M. Social-Cultural and Ideological Aspects of the Evolution of Family Policies in Liberal Societies // Family Law and Family Policy in the New Europe / Ed. by J. Kurczewski and M. Maclean. — Dartmouth, 1997. — P. 221—245.
13. Strohmeier K. Family Policy – How Does it Work? // Family Life and Family Policies in Europe / Ed. by F.-X. Kaufman, A. Kuijsten, H.-J. Schulze, K. Strohmeier. — Oxford: Oxford University Press, 2002. — Vol. 2. — P. 321—362.
14. Zimmerman Sh. L. Understanding Family Policy: theoretical approaches. — Sage Publications, 1998. — P. 13—23.

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Бабкіна Ольга Володимирівна,
завідувач кафедри політичних наук
Національного педагогічного
університету ім. М.П.Драгоманова,
доктор політичних наук, професор

УДК 321.01:316.3:34

**МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ
(матеріали до лекції)**

У сучасній системі громадянського виховання та політичної освіти важливе місце відведено знанням про соціально-правову державу. Ця стаття є методичними матеріалами на допомогу викладачу та складає частину теоретичного модулю, присвяченого аналізу ролі держави у політичному житті суспільства. На запропонованому занятті розглядаються моделі соціально-правової держави. Матеріал зорієнтований на студентів, що навчаються за спеціальністю «політологія» і їх викладачів, та може бути використаний при підготовці та читанні лекції з політології як навчальної дисципліни.

Ключові слова: соціально-правова держава, моделі соціальної держави, проблематика соціально-правової держави, концепції та національні варіанти держави загального добробуту.

В современной системе гражданского воспитания и политического образования важное место отведено знанием о социально-правовом государстве. Эта статья является методическими материалами в помощь преподавателю и составляет часть теоретического модуля, посвященного анализу роли государства в политической жизни общества. На предлагаемом занятии рассматриваются модели социально-правового государства. Материал ориентирован на студентов, обучающихся по специальности "политология" и их преподавателей, и может быть использован при подготовке и чтении лекции по политологии как учебной дисциплины.

Ключевые слова: социально-правовое государство, модели социального государства, проблематика социально-правового государства, концепции и национальные варианты государства всеобщего благосостояния.

In modern systsem of political education the important place is given to the knowledge of the social state of law. This article is a methodological material for the profesors. This is a part of a theoretical module, devoted to the role of state in the political life of society. At the proposed employment is seen models of socio-legal state. This material is focused on students majoring in political science and their teachers, and can be used in the preparation and reading lectures on political scientist as an academic discipline.

Key words: socio-legal state, lawfull state, models of the social state, problems of social and legal state, national versions of the concept of the welfare state.

Однією з важливих передумов здійснення суспільно-політичних перетворень в Україні є розвиток демократичної, соціально-правової державності, визначення співвідношення регуляції та дерегуляції суспільних процесів, економічної доцільності та соціальної справедливості. Це зумовлює потребу поглиблення теоретичного осмислення сутності, функцій, структури такої держави, її місця і ролі в політичній системі, перспектив її становлення та розвитку в Україні. Тож, при підготовці майбутніх політологів та викладачів соціально-політичних дисциплін, особливо важливо наголосити на значимості даної проблематики в контексті проходження ряду нормативних курсів, таких як «Вступ до спеціальності», «Загальна теорія політики», «Сучасна західна політична наука» тощо. Більше того, у багатьох навчальних планах підготовки магістрів та спеціалістів політології така ціль

розв'язується через впровадження окремої дисципліни – спецкурсу «Соціально-правова держава».

Сьогодні вже не викликає сумніву той факт, що означена тема є багатоаспектною, а на її вивчення студентами-бакалаврами передбачається більше, аніж традиційних 2-3 лекційних та семінарських занять. У запропонованій нами статті розглядається одна зі складових теоретичного блоку лекцій, присвячених проблематиці соціально-правової держави, а саме її моделей. Тут треба підкреслити, що розкриття різних національних, доктринальних та інших варіантів впровадження ідеї держави загального добробуту є логічним продовженням циклу занять, де студенти вивчають еволюцію поглядів на роль держави в історії політико-правової думки, поняття «правова держава» та «соціальна держава», особливості соціал-демократичної політичної ідеології, та нарешті сутність і функції соціально-правової держави у сучасному політичному житті суспільства. Тож на початку лекції варто актуалізувати раніше набуті студентами знання з даного предмету.

Перед тим, як перейти до власне викладу нового матеріалу, викладачеві доцільно окреслити коло питань, що будуть розглядатись під час лекції. Пропонуємо наступний план заняття:

1. Перші спроби класифікації соціально-правових держав

1.1. "Інституціональна" і "залишкова" моделі соціальної держави за Г.Віленським і Ч.Лебо;

1.2. "Позитивна держава", "соціальна держава" і "держава загального добробуту" за Н.Фурнісом і Т.Тилтоном;

2. Сучасні національні моделі соціально-правової держави (континентальна, англосаксонська, середземноморська, скандинавська).

Для продуктивної самостійної підготовки студентів до семінару з даної теми викладач рекомендує опрацювати не лише навчальні підручники і посібники з політології, але й окремі монографії, першоджерела, наукові публікації, довідково-енциклопедичні видання (список рекомендованої літератури додається в кінці статті).

1. Світовий досвід свідчить про те, що головним суб'єктом процесу становлення і розвитку демократії може бути лише сильна дієздатна соціально-правова держава. Функції такої держави спрямовані на забезпечення політичної стабільності, громадянського миру, гарантування соціальних прав особи і посилення адресності соціальної підтримки, обмеження масштабів збіднення, зростання добробуту населення, умов гідного існування людини.

Однією з найбільш цікавих проблем вивчення теорії і практики соціально-правової держави є визначення її моделей. Існують різні їх класифікації.

1.1. Одна з перших спроб такої класифікації належить американським дослідникам Г.Віленському і Ч.Лебо, які виділили "інституціональну" і "залишкову" моделі соціальної держави. За першої моделі перерозподіл матеріальних благ вважається функцією, котра органічно властива державі загального добробуту. З другої ж — такий перерозподіл слугує начебто надзвичайним заходом. Це означає, що "залишкова" модель передбачає надання державної підтримки особі лише у разі, коли індивідуальні потреби не можуть бути задоволені іншими соціальними інститутами, зокрема, сім'єю, громадою, благодійними фондами. За такого підходу фінансова допомога і соціальні послуги покладають на їх одержувачів певні зобов'язання у вигляді, наприклад, залучення їх до виконання "громадських робіт" (у разі отримання допомоги у зв'язку з безробіттям). Принцип "залишковості соціального добробуту" характеризується ще й тим, що державна підтримка повинна здійснюватися на короткостроковій основі (тільки у критичній ситуації) і припинятися, коли людина або сім'я знову зможуть піклуватися про себе самостійно.

У соціальній державі "інституціональної" моделі реалізація програм соціального добробуту розглядається як природна, узаконена функція сучасного індустріального суспільства, спрямована на надання людині можливості самореалізуватися. Прихильники цієї моделі вважають, що труднощі, які виникають у житті окремої людини, породжуються

суспільством і державою. А відтак, останні повинні взяти на себе відповідальність за удосконалення соціальних інститутів, що мають важливе значення для всебічного розвитку кожної особи.

Отже, принципова відмінність між двома описаними моделями соціальної держави полягає в основному у різних масштабах державного втручання в соціально-економічну сферу. Так, у "залишкової" моделі заходи "держави добробуту" спрямовані вибірково, на найбільш вразливі прошарки населення, за наявності доволі слабо вираженої прогресії податків, у той час як у державі "інституціональної" моделі державні заходи допомоги охоплюють значно ширше коло людей і здійснюється за рахунок податків, які стягуються на основі доволі високої прогресії.

Існування певної форми держави загального добробуту у розвинутих країнах визнається в сучасних умовах більшістю існуючих політичних сил. Докорінно заперечують її можливість лише прихильники доктрини свободи волі - лібертаріанці, для яких така держава уособлює порушення прав тих, хто має сплачувати податки для забезпечення її функціонування. Відтак, предметом суперечки між представниками різних політичних сил є, власне, лише вибір форми (моделі) соціально орієнтованої держави. Каменем спотикання в цій суперечці є те, чи слід розглядати таку державу як механізм забезпечення соціальної безпеки шляхом встановлення мінімального рівня загального добробуту, нижче якого нікому не дозволяється опускатися, чи як механізм перерозподілу багатства між багатими та бідними, що сприяє досягненню більшої рівності в суспільстві. Ці різні підходи яскраво відображають лінію розмежування між традиційним лібералізмом та соціал-демократизмом. І зводяться вони насамперед до вибору між "залишковою" та "інституціональною" моделями держави добробуту.

Засадами ліберальної ідеології, на основі яких згодом постали і її пізніші течії, а також виникли консервативні й радикальні відгалуження, є пріоритет свободи особи перед владою, секуляризація політики, підтримка таких складових держави і таких принципів права, які б обмежували державну владу і надавали би більше прав громадянам, а не державі. Звідси логічно випливало обстоювання лібералами принципу невтручання держави в соціально-економічну сферу. Проте наприкінці XIX - на початку XX століття ситуація змінюється у зв'язку з появою в Англії нової течії соціального лібералізму та нової політико-економічної теорії Дж.М. Кейнса, а в США - "прогресивних" реформаторів. Ці мислителі відкидали крайній індивідуалізм деяких лібералів XIX століття і намагалися узгодити особисту свободу із визнанням тієї міри, до якої саме суспільство й держава - а не окремі особи - є відповідальними за добробут людства, зокрема за матеріальне забезпечення бідних і створення для них можливостей отримання освіти. Відтак, місце концепції держави — "нічного сторожа" поступово починає займати ідея "держави добробуту" (у "залишкової" її моделі).

Сучасний лібералізм (неолібералізм) вбачає головну мету соціальної політики держави у тому, щоб створити сприятливі умови своїм громадянам для самостійного розв'язання ними власних соціальних проблем. При цьому сучасна ліберальна модель допускає надання державної допомоги тим, хто не зі своєї вини опинився у скрутній життєвій ситуації, але, як відзначалося, лише на короткий час і за умови виконання певних вимог.

Прикладом залишкової ліберальної держави загального добробуту, що обмежує універсальні соціальні права, протиставляє клас одержувачів соціальної допомоги іншим громадянам і віддає перевагу приватному сектору як суб'єкту соціальної політики, є Сполучені Штати Америки, Канада й Австралія.

Досвід реалізації програм допомоги свідчить про те, що цілі стримування поширення бідності не можуть бути досягнуті лише через вжиття соціальних заходів, спрямованих на незаможні групи населення. Необхідними видаються зміни у всіх структурних суспільства для забезпечення доступу до ресурсів, соціальних можливостей, державної служби всім прошаркам населення; створення економічних і правових умов для розширення джерел самозабезпечення: найманої праці, підприємництва, самозайнятості. Перенесення центру

ваги з надання соціальної допомоги на створення умов для якомога повнішого використання трудового, інтелектуального, підприємницького потенціалу працездатних громадян стало стратегічною лінією реформування американської системи соціального забезпечення на рубежі ХХ-ХХІ століть.

Найважливішою стратегічною метою соціал-демократії є рух до іншої моделі держави, яку розуміють як "інституціональну" державу загального добробуту. Найяскравішою спробою втілення у життя такої держави є "скандинавська модель", що склалася в післявоєнні десятиліття в Данії, Норвегії і Швеції. Характерними особливостями "скандинавської" ("шведської") моделі, вважають створення за порівняно короткий період високоефективної економіки; забезпечення зайнятості практично всього працездатного населення; ліквідація бідності; створення умов найрозвинутішої у світі системи соціального забезпечення; досягнення високого рівня освіти й культури. Основу змішаної економіки в цій моделі укладають органічне поєднання приватно-капіталістичної ринкової економіки і соціально орієнтованої системи перерозподілу виробленого продукту з метою забезпечення більшої соціальної справедливості. Політика держави спрямована на те, щоб підвищити рівень життя бідних прошарків населення, забезпечити умови для повної зайнятості, підтримувати розвинуту систему соціального забезпечення. Ідеал вбачається в тому, щоб скоротити існуючу соціальну нерівність через надання соціальних послуг у найважливіших сферах життя. До таких послуг належать: система виплат на дітей; безкоштовна шкільна освіта; забезпечення в старості; виплата допомоги в разі безробіття; забезпечення житлом тощо.

Шведський варіант соціальної політики характеризується універсальністю (всезагальністю) і етатизованістю соціального забезпечення та страхування. Цей варіант має низку спільних рис із системою соціальних гарантій в Радянському Союзі, яка також охоплювала все населення. Їх однотипність полягає, зокрема, у позаринковому характері надання соціальних послуг та у відсутності безпосередньої залежності між правом на соціальний захист та спеціальними внесками на його отримання. При цьому соціальні витрати шведської "інституціональної" держави добробуту перевищують половину валового внутрішнього продукту проти у середньому менш ніж третини для країн Західної Європи і чверті для усіх розвинених країн, - а працівники державно-комунального сектора соціальних послуг складають близько третини від загальної кількості зайнятих (проти приблизно 1/7 у США та Англії).

У Швеції - в рамках такої моделі - всі верстви суспільства підпадають під дію тих самих соціальних програм. І оскільки всі користуються благами, що надаються "державою загального добробуту", кожний громадянин був готовий сплачувати відповідні його доходам податки з огляду на можливість користуватись цими благами. Така система не є перерозподільною. Вона - на відміну від системи так званої адресної підтримки найбільш знедолених - є простою для реалізації у загальнонаціональному масштабі, не потребує додаткових бюрократичних структур і не практикує "позитивної дискримінації" незаможних. Окрім того, надаючи процвітаючим громадянам блага на рівні із бідними, "держава загального добробуту" прагне сформувати спільність інтересів між класами та різними за рівнем доходів соціальними групами.

Соціал-демократичний напрям вважає головною метою держави досягнення соціальної справедливості у суспільстві, "зняття нерівності", що виникає під час розподілу соціальних та економічних ресурсів. Відповідно до цього, держава гарантує певний рівень доходів та соціальних послуг незалежно від особистого трудового внеску. Потреби населення є підставою для визначення нижньої межі соціальних видатків. Витрати на соціальні послуги розглядаються як інвестиції у людський капітал, які є найвищою цінністю та умовою економічного зростання. Ця модель знімає з людини турботи про розв'язання власних соціальних проблем, включаючи самореалізацію та боротьбу за існування. Їй властиві соціальна однорідність, зниження соціальної та економічної активності населення.

Як зазначали в свій час у спільній програмній заяві "Шлях вперед соціал-демократів Європи" колишні глави урядів ФРН і Великобританії Г.Шрьодер і Т. Блер, у минулому сприянні соціальній справедливості часом плутали з вимогою рівності при розподілі. Внаслідок цього ігнорувалося і не стимулювалося значення власних зусиль і відповідальності, а соціальна демократія пов'язувалася не з творчим потенціалом, різноманітністю та видатними досягненнями, а з конформізмом і пересічністю. Шлях до соціальної справедливості був вимощений зростаючими державними видатками, незважаючи на результати чи вплив високого податкового тягаря на конкурентоздатність, зайнятість або приватні витрати.

Думка про те, що держава має усувати шкідливі збої ринкового механізму, надто часто призводила до непропорційного розширення правлінського апарату та бюрократії у рамках соціал-демократичної політики. Цінності, важливі для усіх громадян, такі, як особисті досягнення та успіхи, дух підприємництва, особиста відповідальність і чуття колективізму, занадто часто ставились нижче за універсальне прагнення до забезпечення гарантій.

Викладені негативні тенденції у кінцевому підсумку позначилися на темпах економічного зростання у соціальних державах "інституціональної" моделі, а потім призвели до необхідності певної "лібералізації" ідей соціал-демократії. Це почало явно простежуватись вже з 70-х років ХХ століття, тобто з виникненням кризових явищ в економіці країн "скандинавської моделі". Але згаданий процес є проявом двосторонньої тенденції: адже й сучасний лібералізм зазнав значного впливу соціал-демократичної парадигми. Отже, можна констатувати деякий ступінь конвергенції двох найвпливовіших соціально-політичних течій сучасності. Частково це стосується і певного зближення "залишкової" (ліберальної) та "інституціональної" (соціал-демократичної) моделей держави в пошуку такої завжди бажаної золотієї середини".

Віднесення існуючих у світі соціальних держав до "залишкової" або ж до "інституціональної" моделей є спробою найбільш недиференційованого, неточного поділу за критерієм масштабності державної "інтервенції" в соціально-економічну сферу, тому ця класифікація в майбутньому була удосконалена і розширена.

1.2. Більш досконала — тричленна — класифікація була запропонована у 1977 року (за її основу взято практично той самий критерій) англійськими вченими-суспільствознавцями Н.Фурнісом і Т.Тилтоном. Вони виділяють, по-перше, "*позитивну державу*", де соціальне забезпечення базується на індивідуалізмі та захисті корпоративних інтересів. Соціальна політика тут є лише засобом контролю, "амортизатором" соціальних конфліктів, а на соціальні потреби припадає доволі незначна частка державного бюджету. З юридичної точки зору, ця модель характеризується відсутністю розвинутої системи соціального законодавства, натомість діють численні програми соціальної підтримки населення, в які постійно вносяться поточні коригування. Тобто "позитивна держава" (США, Австралія) - це, власне, класична ліберальна, "залишкова" модель соціальної держави.

Другий вид - власне "*соціальна держава*" ("держава соціальної безпеки"), що проводить політику повної зайнятості, забезпечує усім громадянам гарантований мінімальний рівень життя і рівність шансів, але аж ніяк не матеріальну рівність (Великобританія, Франція, Греція). Якщо у позитивній державі у юридичному аспекті визнається лише право на соціальну допомогу, розмір і характер якої встановлюється самою державою, то у державі соціальної безпеки громадянам гарантується право оскарження конкретних державних рішень чи соціальної політики держави взагалі, якщо вони не відповідають загально визнаним нормам добробуту і не забезпечують встановленого реального мінімального життя для кожного члена суспільства.

Третій різновид – "*держава загального добробуту*", в якій забезпечується рівність, кооперація і солідарність членів суспільства. Соціальна політика щодо всіх винятку є однаковою. Характерними рисами такої моделі є зменшення різниці у заробітній платі, повна зайнятість, забезпечення трудящим домінуючого становища у політиці (Швеція, Нідерланди).

Варто наголосити, що, будучи лише моделями, ці види соціальної держави не були реалізовані повною мірою і свідчать тільки про певні тенденції розвитку державної соціальної політики у західному світі. При цьому історична логіка розвитку моделей соціальної держави виглядає таким чином: від найменш досконалої моделі позитивної держави - через державу соціальної безпеки - до соціальної держави загального благоденства (добробуту) як найбільш ефективної форми гарантування соціальних та економічних прав людини. А логіка державно-правового розвитку характеризується переходом від права на допомогу до права на захист, і врешті-решт, до права на гарантований гідний рівень життя.

2. В сучасній політико-правовій науці проблема класифікації типів соціально-правової державності спирається на наступні критерії: місце соціальної політики серед національних пріоритетів (як правило, йдеться про альтернативу між соціальним добробутом усіх та економічним зростанням); розподіл соціальних функцій між державою, громадянським суспільством та підприємницьким сектором; "питома вага" державного сектора, яка визначається як обсягом ВВП, що перерозподіляється, так і часткою зайнятих у державному секторі; особливості соціальної політики (щодо її цілей та інструментів здійснення), виділяються чотири основні моделі соціально орієнтованої економіки (а отже і держав, у яких така економіка існує). У відповідності до цих критеріїв виділяється чотири основні моделі соціально-правової держави.

Перша модель традиційно називається *континентальною, або німецькою*. Крім ФРН, ця модель також застосовується в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії, почасти у Франції. Для неї характерними є високі обсяги перерозподілу ВВП через бюджет (біля 50%), формування страхових фондів в основному за рахунок працедавців, розвинута система соціального партнерства, прагнення до підтримання повної зайнятості або, принаймні, високого її рівня.

Друга модель – англосаксонська – використовується у Великобританії, Ірландії, а також у Канаді. Вона передбачає більш низький рівень перерозподілу ВВП через бюджет (не більше 40%), переважно пасивний характер державної політики зайнятості, високу питому вагу приватних і громадських компаній та організацій у сфері надання соціальних послуг. Відзначимо при цьому, що за різними інтегрованими індексами комфортності та якості життя Канада в останні роки вийшла на перше місце у світі.

У країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Італія) реалізується так звана *середземноморська модель*. Обсяг ВВП, що перерозподіляється через бюджет, тут суттєво варіюється (від майже 60% у Греції та Італії до 40% в Іспанії). Соціальна політика переважно адресована соціально-вразливим категоріям громадян і немає всеохоплюючого характеру.

Нарешті, для *четвертої – скандинавської – моделі* (Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія) властивими є надзвичайно активна соціальна політика, розуміння соціального добробуту як мети економічної діяльності держави, дуже високі (50-60% ВВП) обсяги перерозподілу національного багатства через бюджет, реалізація ідей соціальної солідарності та активний превентивний характер соціальної політики. Основну роль у фінансуванні соціальних видатків відіграє держава, здійснюючи це фінансування як через бюджет центрального уряду, так і через субнаціональні бюджети.

Підводячи підсумки викладеного матеріалу, необхідно підкреслити, що світовий досвід розвитку моделей соціальної держави свідчить, що реалізація її принципів залежить від ряду чинників соціально-економічного, політичного, організаційно-правового, соціокультурного характеру. Для України суттєве значення має не стільки поступове збільшення витрат у сфері соціального забезпечення, скільки конкретне структурно-організаційне та законодавче реформування цієї системи, яка б забезпечила ефективне використання існуючих у державі матеріальних та фінансових ресурсів. Соціально-правова держава неможлива без зростання державного багатства, а воно — без зростання виробництва, яке в свою чергу стимулюється збільшенням витрат на підтримку та розвиток самої держави.

Тематика письмових робіт, яку пропонує викладач, допоможе студентам детальніше проаналізувати сутність окресленої під час лекції проблематики та поглибити свої знання за допомогою додаткової літератури. Серед іншого у цьому переліку можуть бути запропоновані такі теми: Українські реалії і специфіка соціально-правової держави; Основні параметри та цінності соціально-правової держави; Національні моделі (за вибором студента) соціально-правової державності; Погляди на соціально-правову державу в історії політичних вчень; Основні тенденції розвитку сучасної держави; Проблема вибору моделі соціально-правової держави Україною.

Знання про соціально-правову державу, набуті студентами в ході запропонованої лекції, не лише складають вагомую частину їх політичної освіти, але й закладають підґрунття до опанування подальших тематичних блоків, зокрема проблем демократії та демократизації, співвідношення держави і громадянського суспільства, транзитивних процесів тощо.

Література:

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. – К., 2006.
2. Бабкин В. Д., Селиванов В. Н. Народ и власть. – К., 1996.
3. Варзар І.М. Авторський теоретичний спецкурс «Соціально-правова держава: історіологія теоретичної концепції». Навчально-методичні матеріали на допомогу викладачу та студенту. – К., 2009.
4. Вступ до теорії правових систем. – К., 2006.
5. Кастельс М. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель: Пер. з англ. – К.: Воклер, 2006. – 230 с.
6. Политология: Политическая теория, политические технологии: Учебник для вузов / А.И.Соловьев. – М., 2005.
7. Проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина. – К., 2007.
8. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф.М.Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін. – К., 2008.
9. Рябов С.Г. Политологична теорія держави. – К., 1996.
10. Семигіна Т. В. Соціальна політика – компроміс між комуналізмом і лібералізмом? // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – 2007. – Випуск 67. – С. 166-175.
11. Семигіна Т. В. Традиційні моделі соціальної політики в умовах глобалізації // Людина і політика. – 2004. – № 1. С. 134- 143.
12. Семигіна Т. Порівняльна соціальна політика: Навчальний посібник. – К., 2005.
13. Семигіна Т. Соціальна політика у глобальному вимірі: Монографія. – К., 2003.
14. Силенко А. Социальное государство: территория перемен. – К., 2000.
15. Скакун О. Ф. Теория государства и права. – Харьков, 2000.
16. Скрипнюк О. Соціальна, правова держава в Україні. Проблеми теорії та практики – К., 2000.
17. Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні. – К., 2003.
18. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теории, принципы, механизмы. – М., 2004.

*Ситник Світлана Володимирівна,
доцент кафедри політичної аналітики та прогнозування
Національна академія державного
управління при Президентові України*

УДК 30:321.6:354.6

**МІЖ ТЕОРІЄЮ ТА ПРАКТИКОЮ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
(до відкриття нової спеціальності «Публічна політика та управління»)**

Для інтелектуально-кадрового забезпечення процесу підготовки та ухвалення рішень органами влади у 2008 р. у Національній академії державного управління при Президентові України відкрита нова спеціальність «Публічна політика та управління». У статті представлені перші підсумки реалізації даної магістерської програми, розкриті деякі методологічні аспекти викладання циклу дисциплін з даної спеціальності.

Ключові слова: публічна політика, інститути публічної політики, управління, теорія ігор, правила гри, інституціональний підхід.

Для интеллектуально-кадрового обеспечения процесса подготовки и принятия решений органами власти в 2008 г. в Национальной академии государственного управления при Президенте Украины открыта новая специальность «Публичная политика и управление». В статье представлены первые результаты реализации этой магистерской программы, раскрыты некоторые методологические аспекты преподавания цикла дисциплин данной специальности.

Ключевые слова: публичная политика, институты публичной политики, управление, теория игр, правила игры, институциональный подход.

The new speciality «Public Policy and Government» was opened at the National Academy of Public Administration the President of Ukraine for professional intelligence providing of the training for process and decision-making of government bodies in 2008. The first results of achievement of the following master's program are presented in the article, and some methodological aspects of teaching series of disciplines are described.

Key words: public policy, institutes of public policy, administration, theory of games, game rules, institutional approach.

За ініціативи та завдяки зусиллям завідуючого кафедри політичної аналітики та прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України (НАДУ) доктора політичних наук, професора С.О. Телешуна, у 2008 р. в Академії відкрита нова спеціальність “Публічна політика та управління” за освітньо-кваліфікаційним рівнем підготовки “магістр”. У 2009 р. було проведено перший набір слухачів і вже сьогодні ми можемо підвести перші підсумки за отриманими результатами. Варто зазначити, що викладання у даному навчальному закладі має свою специфіку, зумовлену тим, що у ньому здійснюється підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації державних службовців та осіб місцевого самоврядування. Одним з основних елементів ефективності роботи державного службовця є вміння використовувати отримані знання на практиці. Сформульована керівником кафедри професором С.О. Телешуном основна мета роботи колективу – забезпечення реалізації інтелектуальної складової в управлінському процесі, зумовила особливості розробки навчальних програм, методичних рекомендацій з акцентом на їх прикладному значенні та можливості використовувати отримані знання у повсякденній роботі держслужбовця.

Слухачі спеціальності «Публічна політика та управління» за перший рік навчання мали можливість опанувати ряд дисциплін, назви яких можна переглянути за блоком видань методичних рекомендацій, що подані у списку літератури [4; 5; 9; 10; 14-16; 18]. Підготовка до викладання була довготривалою і напруженою як у плані вибору наукових підходів, так і методичного забезпечення. Зарубіжна практика наукового дослідження публічної політики, яка

активізувалася у другій половині ХХ ст., зробила значний крок у напрямі концептуалізації та універсалізації публічної політики. Наукові здобутки, отримані в процесі дослідження категорій “суспільне благо”, “колективна дія” впроваджені М.Олсоном [12, 7-15], поклали початок для розробки публічної політики як сфери реалізації публічних дій та взаємодій. У різні періоди вивчення такого соціального явища, як публічна політика домінували методи дослідження різних наук, починаючи від суспільних і закінчуючи економікою та математикою. Від аналізу публічної політики як особливого процесу прийняття політичних рішень акценти зміщувалися на вивчення інтересів публічних акторів. Публічна політика поступово ставала предметом глибокого наукового аналізу, адже було зрозумілим, що зміна цілей, ресурсів, вимог акторів впливає на політичну систему та суспільний розвиток не менше, ніж вибори чи зміни до Конституцій. Тоді вже публічна політика починає розглядатися не просто як реальність політичного життя, а як реальність, що має чітко визначені межі та у якій відбувається формулювання, “форматування” змісту суспільної проблеми (наприклад питання безпеки, безробіття, зовнішні зв’язки тощо). Акцент робиться на тому, що головними у публічній політиці є її політичні та громадські актори, переплетіння інтересів яких і формує предметне поле публічної політики. Дослідженню цих питань присвячені роботи Дж.Андерсона, Дж.-К.Тьонінга, П.Мюлера, Г.Саймона, Дж.Марча, Р.Даля, П.Дюрана, Дж.Річардсона, Т.Парсонса, О.Сунгурова, В.Римського, Г.Овчіннікова, Н.Шматко.

Знаковим етапом у дослідженні публічної політики став період пошуку науковцями ефективних методів аналізу. Серед наукового доробку, який склав основу для вибору методів аналізу публічної політики, можна виділити розробки Т.Парсонса, У.Кеннона, Дж.Романса, Р.Мертонна, а також наукові здобутки К.Ерроу, Е.Доунса, Д.Блека, Дж.Бьюкенена, Д.Істона, К.Дейча, Г.Алмонда. Серед сучасних напрацювань у галузі політичного аналізу виділяються праці У.Данна, який розуміє аналіз як інтелектуальну діяльність, спрямовану на повне “вкорінення” у політичний процес; Е.Квейда, який розглядає політичний аналіз виключно як інструмент прийняття політичного рішення; У.Парсонса, який акцентує увагу на тому, що найбільш продуктивним є підхід до політичного аналізу як циклічному процесу; Д.Ваймера, який вважає, що результат політичного аналізу має конкретного адресата - особу, яка приймає політичне рішення. Процеси та інститути публічної політики стали предметом наукового аналізу також у працях російських учених О.Сунгурова, В.Римського, Г.Овчіннікова, О.Ільницького, А.Дегтярьова.

Вивчення інститутів, у тому числі й інститутів публічної політики - характерна риса сучасної суспільної думки. Інституційний підхід є найефективнішим методом аналізу процесів публічної політики. Дослідження ефективності демократії, її інститутів у контексті політичної практики належать таким вченим, як Р.Даль, С.Ліпсет, Н.Нарр. Розуміння політичних інститутів як схем та ідеальних моделей поведінки належить Т.Веблену, Дж.Коммонсу, У.Мітчеллу, У.Бейкеру, Н.Флігстину, які представляють традиційну школу інституціоналізму. Водночас як представники неоінституціоналізму (О.Уільямсон, Д.Норт, Дж.Бьюкенен, Г.О’Доннелл, Р.Коуз, С.Кроуфорд, Е.Остром, А.Степан) визначають інститути як певні правила поведінки та способи підтримки цих правил. Американський науковець М.Гравітц взагалі визначав політичну науку як вивчення того, як люди використовують інститути, що регулюють їх спільне життя. Проблемам дослідження процесів та інститутів публічної політики присвячені також праці російських вчених О.Сунгурова, Н.Шматко, В.Римського, Г.Овчіннікова, О.Ільницького.

Аналіз публічної політики є надзвичайно трудомістким процесом, оскільки основним його завданням є виявлення інтересів усіх її акторів та запропонувати найбільш ефективні методи й способи узгодження та пристосування цих інтересів. Основна проблема аналізу публічної політики полягає в тому, щоб зуміти синтезувати наукові методи та виявити “суттєве” серед усього різноманіття факторів змінної ситуації. Професор С.О. Телешун у своїх виступах зазначав, і на це зорієнтовував слухачів, що основне завдання аналізу полягає в тому, що його результатом має стати аналітичний продукт, лише у такому вигляді науковий аналіз стане корисним для реальної управлінської практики. Тому у запропонованому курсі «Теорія та

практика аналізу публічної політики» «аналіз» розуміється і як процес, і як результат цього процесу. Тобто аналіз є формою прикладного дослідження, спрямованого на розуміння стратегічного значення публічної політики у розв'язанні соціальних проблем та виявленні реальних механізмів їх оптимального вирішення. Центральною ідеєю, на якій ми намагалися фокусувати увагу слухачів, при опануванні методами аналізу публічної політики, стала та ідея, що громадяни, які сплачують податки, мають право вимагати, щоб послуги держави відповідали їх потребам. Це, у свою чергу, сформувало новий предмет дослідження, поданий новими формами взаємодії з владними структурами на основі співробітництва та у перспективі побудови управлінських мережевих структур. Відповідно основною проблемою політичного процесу була й залишається проблема прийняття та реалізації таких політичних рішень, які б, з одного боку, інтегрували різні інтереси громадян, а з другого - враховували б інтереси розвитку суспільства. Вироблення загальноколективних цілей формується на перехресті дій (чи то як називається у теорії публічної політики «у вікнах політики» [2, 118-119]), владних інститутів, громадськості та груп інтересів, які у сукупності складають процес публічної політики. Водночас через інституційні механізми публічної політики, забезпечується не стільки узгодження різнопланових інтересів, скільки їх пристосування, співіснування, чим і забезпечується взаємовигідне партнерство. Таким чином докорінно змінюється зміст загальноколективних цілей, які постають вже не результатом артикуляції та агрегації загального суспільного інтересу, а є наслідком інтерацій держави та громадянського суспільства.

Загальним підсумком європейських та американських наукових здобутків у сфері вивчення публічної політики є те, що чітко прослідковується тенденція до інструменталізації поняття «публічна політика». Це передбачає розробку нових методів та підходів, застосування яких забезпечувало б розуміння інтересів, цілей, що переслідують політичні і неполітичні актори публічної політики. Саме на таке спрямування була зорієнтована науково-методична робота кафедри політичної аналітики і прогнозування НАДУ при підготовці циклу дисциплін для спеціалізації «Публічна політика та управління». Перед тим як зупинитися на методологічних моментах підготовки навчальних курсів, хотілося б відзначити, що навіть за цей короткий термін, що був відведений для розробки навчально-методичного забезпечення спеціальності значно зросло соціальне замовлення на вивчення публічної політики не лише у США та європейських країнах, а й в країнах південно-східного регіону, Австралії, Китаю, Японії тощо. Інтернет-ресурси на сьогодні представлені безліччю навчальних програм та курсів різного рівня, починаючи з оглядових факультативів, закінчуючи магістерськими програмами. Чим зумовлена така популярність і запит на публічну політику? Тут можна виокремити декілька основних моментів. По-перше, зростання ролі держави у регулюванні соціальних та економічних процесів навіть у традиційних ліберально-демократичних системах. Звідси підвищена популярність держслужби та, відповідно, бажання кар'єрного зростання саме у цій сфері. Це є основною мотивацією й для слухачів НАДУ. Другий момент ми пов'язали б з тенденцією, яка, як не дивно, стає характерною для багатьох країн незалежно від типу державного устрою – швидка зміна урядів. У такій ситуації значно зростає запит на інтелектуальне забезпечення роботи управлінських структур. Третє, співпраця урядових, бізнес та громадських структур, яка розглядається як одна з основних умов здійснення ефективного управління. Це робить привабливою спеціальність не лише для держслужбовців, а й для всіх, хто прагне реалізувати власний інтерес у політиці.

Також хотілося відмітити наявність спільних суспільних проблем, а також проблем публічного управління. Питання, які залишає у коментарях аудиторія університетських сайтів, є однаковими. Це і вибір раціональної моделі публічної політики, і представлення зацікавлених сторін на різних етапах прийняття управлінських рішень, корупція у публічній політиці, особливості публічної політики для авторитарних держав тощо – проблеми, які однаково цікавлять, як американця, що вивчає публічну політику, так і слухача нашої академії. Чи може бути дана однакова відповідь на ці запитання?. Однозначно, ні - при всій

схожості актуальних політичних, соціальних, економічних проблем, пропонуються різні наукові підходи їх вирішення. Стосовно публічної політики, хотілося б звернути увагу на те, що аналіз цього явища ускладнюється наявністю різних наукових шкіл, відповідно, методів наукового дослідження та інтерпретацій змісту. Це перша проблема з якою ми мали справу, розпочинаючи підготовку навчально-методичних матеріалів. Проведений у травні 2009 р. в НАДУ, у рамках міжнародного проекту, семінар-практикум Петера Кньопфеля «Розробка та впровадження публічної політики» та презентована ним книга «Аналіз і пілотаж публічної політики» [8], підтвердила необхідність розробки власних методологічних підходів у вивченні та неможливості калькування іноземного досвіду аналізу публічної політики. Що таке «публічна політика»? Як співвідноситься вона з поняттям «державна політика»? Дати відповідь на це питання виявилось не так-то легко, навіть при наявності на сьогоднішній день достатньої кількості наукових розвідок, більшість з яких акцентує увагу на специфіці перекладу терміну з англійської мови на російську та українську [6, 33-40; 7, 13; 17, 15-19]. Звідси і різні тлумачення та окреслення різного предмету дослідження. При тому всьому, що й ми намагалися сформулювати чітке визначення, все ж таки зупинилися на тому, що зміст поняття «публічна політика» може варіюватися залежно від конкретного контексту. Можна навести декілька наступних дефініцій:

- публічна політика як транспарентний процес прийняття політичних, у тому числі й управлінських рішень. Ступінь публічності, у такому разі, буде визначатися наявністю каналів доступу зацікавлених груп до цього процесу і, відповідно, це дає можливість сверджувати про наявність/відсутність публічної політики;

- публічна політика як ціленаправлений вплив, здійснювальний структурами публічної влади. Таке значення публічної політики найчастіше вживається у контексті реалізації публічного управління;

- публічна політика як програма, що містить стратегії розвитку держави. Як правило, мова йде про галузеву політику (у сфері охорони здоров'я, освіти, промислову політику тощо). У такому разі поняття «публічної політики» тотожне розумінню поняття «державної політики»;

- публічна політика як визначений курс дії публічної влади. Таке значення може мати місце у контексті реалізації певної ідеології правлячого класу;

- публічна політика, сутністю якої є публічна діяльність. Остання розуміється як репрезентована у публічній сфері активність політичних та неполітичних акторів, які через взаємодію прагнуть реалізувати власний інтерес. Наприклад, діяльність держави проявляється у сфері задоволення соціальних запитів, відповідно публічна діяльність здійснюється з метою оптимізації та раціоналізації управлінських рішень. Публічною є діяльність держави спрямована на задоволення запитів соціальних груп;

- публічна політика як механізм підтримки публічного порядку. У такому контексті можна послатися на праці американського вченого Ервінга Гоффмана [3; 112-134], який стверджував, що взаємодіючи у суспільстві люди виробляють способи підтримки, руйнування та відновлення публічного порядку, який є базовим для підтримки соціального порядку – політичного та економічного.

Останній підхід розуміння публічної політики через публічний порядок, на наш погляд, є достатньо перспективний, щоб розуміти сучасні політичні процеси та передбачати їх подальший розвиток. Навіть за відсутності чіткого визначення самого поняття «публічний порядок», його зміст є зрозумілим як для політологів, так і для юристів (дана категорія запозичена з практики міжнародного арбітражу) та включає наступні параметри: державний устрій, суспільний устрій, громадянські права і свободи).

Такий методологічний підхід виявився для нас достатньо прийнятним, так як саме з поданої Гоффманом ідеї публічного порядку бере початок так звана наукова концепція «соціальної драматургії», яка дала наукове життя поняттям «теорія ігор», «правила гри», «політичні актори» тощо. Ці орієнтири зумовили і специфіку навчальних програм з дисциплін «Політичні системи» та «Політичні інститути та процеси публічної політики».

При розгляді призначення та функціонального навантаження структурних елементів політичної системи, основний акцент робився на тому, що не стільки інститут, як організаційно оформлені структури, на кшталт, держави, політичних партій, громадсько-політичних об'єднань, тощо, визначають зміст сучасних процесів публічної політики, скільки характер взаємодій політичних акторів чи то, як часто сьогодні говорять науковці, «правила гри». Політична система розглядається нами як певний інтегрований механізм, що не лише забезпечує існування суспільства як цілісного організму, але й є тією інституційною конструкцією у якій суб'єкти політики реалізують свої власні та групові інтереси, використовуючи владу. Слухачів ми зорієнтовували на те, що політична система повинна забезпечувати баланс інтересів у суспільстві, а отже їх завдання вчитися вести пошук механізмів та способів реформування політичної системи з метою забезпечення суб'єктам політики нових каналів реалізації інтересів.

Попри різне тлумачення поняття «інститут», на наш погляд, більш доцільним виявилось використання цього терміну у значенні формальних і неформальних "правил гри" [11, 13], які існують в суспільстві, структурують та упорядковують людську діяльність. Інституціоналізація публічної політики є важливою умовою, так як саме інституційна визначеність є не тільки базовим демократичним принципом, а й можливістю через публічну політику здійснювати ефективне управління.

Для розуміння суті інституціоналізації публічної політики, слухачам було запропоновано розглянути два таких ракурси [14, 15]:

- публічна політика як інститут, а отже й "нові правила взаємодії", що докорінно змінюють процес обміну ресурсами, інформацією та впливом між такими політичними акторами, як держава і громадянське суспільство, забезпечують врядування та відповідно формують новий механізм управління;

- публічна політика як процес - це сукупна діяльність інституціоналізованих і неінституціоналізованих суб'єктів політики, що переслідують певні політичні цілі та реалізують свої права у сфері влади.

Важливими інститутами процесу публічної політики є ті, які у першу чергу забезпечують формування та реалізацію політичного інтересу - невід'ємної якості всіх суб'єктів політичного процесу. Серед таких інститутів виокремлюються: інститут участі, інститути представництва та делегування, інститут зворотного зв'язку, інститут політичної конкуренції, інститут співробітництва, інститут субсидіарності тощо. Такі інститути формують поле публічної політики, упроваджуючи відповідні правила взаємодії. Особливістю цих правил є те, що вони покликані перетворювати громадян з активних споживачів державних послуг в учасників процесу вироблення державної політики.

Варто звернути увагу на те, що політичний інтерес має такі канали реалізації:

- діяльність владних структур (представницька, президентська, виконавча);
- політичний вплив партій, організацій, ЗМІ;
- тиск масових політичних сил (мітинги, страйки, забастовки тощо).

Поширення неформальних рухів та об'єднань нових неінституціоналізованих (різного типу груп інтересів) форм взаємодій засвідчують наявність політичної ініціативи громадян, здатної реалізувати політичні інтереси, які не можуть бути реалізовані в межах формальних структур із використанням державної влади. Відповідно завданням, на виконання якого зорієнтовані інститути публічної політики, є забезпечення безпеки існування та регулювання конкурентного політичного середовища.

Автором наведені лише деякі методологічні аспекти підготовки дисциплін для спеціалізації «Публічна політика та управління», пошук найбільш ефективних з них триває. Колективом кафедри політичної аналітики та прогнозування підготовлений навчальний посібник «Публічна політика та управління», який сподіваємося, допоможе у реалізації цілей і завдань Національної академії державного управління при Президентові України щодо підвищення ефективності державного управління та розбудови громадянського суспільства.

Література:

1. Інформаційно-мережеві маніпуляції у публічній політиці. Практичні рекомендації : метод. рек. до практ. та семінар. занять / уклад. : С. О. Телешун, Н. М. Дармограй, А. В. Журавльов. - К. : НАДУ, 2009. - 40 с.
2. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики; пер. з англ. – Львів: Кальварія, 2004. – 264 с.
3. Гоффман Э. Представление себя другим в повседневной жизни / Эрвинг Гоффман. - М.: КАНОН-ПРЕСС, 2000.- 321с.
4. Громадянське суспільство та публічна політика : метод. рек. до практ. та семін. занять / уклад. С. І. Вировий, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович. - К. : НАДУ, 2009. - 28 с.
5. Групи інтересів та політичні відносини в публічній політиці : метод. рек. до практ. та семін. занять / уклад. І. В. Рейтерович. - К. : НАДУ, 2009. - 32 с.
6. Дем'янчук О. Державна політика і державне управління: політологічні аспекти: монографія / О.Д. Дем'янчук. – К.: Факт, 2008. - 272 с.
7. Кілієвич О.. Англо-український глосарій термінів і понять з аналізу державної політики та економіки / О. Кілієвич. - К.: Вид-тво Соломії Павличко «Основи», 2003. – 510с.
8. Кньопфель П. Аналіз публічної політики / Пітер Кньопфель, Корінн Ларрю, Фредерік Варон, Майкл Гілл; пер. з англ. – Брістоль : The Policy Press, 2007. – 319 с.
9. Мережеві спільноти та інформаційні ресурси публічної політики : метод. рек. до практ. та семін. занять / уклад. С. О. Телешун, С. В. Ситник. - К. : НАДУ, 2009. - 36 с.
10. Нормативно-правові засади публічної політики та управління : навч. посіб. / уклад. С. О. Телешун, С. В. Ситник. - К. : НАДУ, 2009. - 80 с.
11. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт; пер. з англ. – К. : Основи, 2000. – 198с.
12. Олсон М. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп / М. Олсон; пер. з англ. – М.: Фонд Экономические Инициативы, 1995. – 165 с.
13. Парсонс В. Публічна політика: вступ до теорії і практики аналізу політики / Вейн Парсонс; пер. з англ. О.Дем'янчука. - К.: Вид дім «Києво-Могилянська академія». 2006.- 549 с.
14. Політичні інститути та процеси публічної політики : метод. рек. до семінар. занять / уклад. : С. О. Телешун, С. В. Ситник. - К. : НАДУ, 2009. - 36 с.
15. Публічна політика як соціальне явище : метод. рек. до практ. та семін. занять / уклад. С. О. Телешун. - К. : НАДУ, 2009. - 36 с.
16. Реформування управління та публічна політика : метод. рек. до практ. та семін. занять / уклад. С. О. Телешун, Н. М. Дармограй. - К. : НАДУ, 2009. - 36 с.
17. Симонов К.В. Политический анализ: учебное пособие / К.В. Симонов. - М.: Логос, 2002 - 152 с.
18. Теорія та практика аналізу публічної політики : метод. рек. до практ. та семін. занять / уклад. С. О. Телешун. - К. : НАДУ, 2009. - 44 с.

Остапенко Марина Анатоліївна,
кандидат політичних наук, доцент,
НПУ імені М.П.Драгоманова

УДК 324

ВИБОРИ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ (методична розробка лекції)

Стаття відображає матеріали лекції, підготовленої та прочитаної в Міжрегіональній академії управління персоналом у межах навчальної дисципліни «Вибори і виборчі системи».

Ключові слова: вибори, політичні вибори, види виборів, функції виборів, виборче право, виборчі системи.

Статья отображает материалы лекции, подготовленной в рамках учебной дисциплины «Выборы и избирательные системы».

Ключевые слова: выборы, политические выборы, виды выборов, функции выборов, избирательное право, избирательные системы

The article shows the lecture materials, prepared within the discipline «Elections and electoral systems».

Keywords: elections, political elections, election forms, functions of elections, electoral law, electoral systems.

За визначенням «Політологічного енциклопедичного словника» **вибори** – встановлена законодавством державно-правова процедура, під час якої громадяни віддають свої голоси за партію чи кандидата, в результаті чого формується виборний (представницький) орган влади або обирається (займає свою посаду) певна посадова особа – президент, мер, суддя тощо [1, с.47].

До цього визначення слід додати, що вибори є повноцінними і реальними лише при умові, що в конкурентному змаганні беруть участь два чи більше кандидата або декілька партій. Результати виборів, якщо вони проводяться за правилами та нормами, відображають настрої виборців, і загалом тенденцію розвитку країни. Важливий наслідок виборів – відбір політичних лідерів: громадяни можуть замінити тих, хто не виправдав їх довіри.

У конституціях багатьох країн зафіксовано, що єдиним сувереном влади є народ. Народ реалізує свої владні повноваження через вибори тих, хто буде керувати державою. При цьому обранці не є власниками влади, а швидше виконують роль менеджерів, що розпоряджаються чужою власністю – невід’ємною владою народу. Таким чином, виборці наймають тих осіб, кому вони доручають керувати країною. При цьому не назавжди і не взагалі, а для вирішення певних стратегічних питань відповідно до їх програм.

В ідеалі саме виборець визначає стратегію дій влади. Тактика вирішення найбільш суттєвих задач – це прерогатива обраної демократичним шляхом влади.

Рівень демократичності виборів тим вищий: чим різнобічні і ясні пропозиції кандидатів, партій; чим більше виборців критично їх аналізує, порівнює; чим більше можливостей для оцінки і порівняння їм надають умови і механізм організації виборів.

У Декларації міжпарламентського союзу (від 26 березня 1994 року) демократія визначається як істинне, широке і цивілізоване змагання між індивідами і організованими групами за важливі позиції державної влади завдяки регулярним, вільним і справедливим виборам.

Вибори можна вважати справедливими, якщо процедура їх проведення (законодавство, етапи, інструкції) узгоджена з усіма зацікавленими сторонами (включаючи опозицію) і чітко всіма виконується. При даних умовах сторона, яка зазнала поразки, фактично не може звинувачувати нікого іншого, крім самої себе, і відповідно, визнає результати голосування.

Саме проведення виборів на справедливій основі і визнання результатів усіма зацікавленими сторонами перетворює вибори в інструмент досягнення стабільності і згоди в суспільстві, а не подальшого загострення суперечок і конфронтації між різними силами, дестабілізації ситуації в країні.

Вибори можуть проводитися в різних організаціях: партіях, профспілках, добровільних асоціаціях, кооперативах тощо. Особливостями *політичних виборів* є те, що це процес формування керівних органів державної влади всіх рівнів; це – елемент управління, завдяки якому виражається політична воля громадян за визначеними правилами; у результаті виборів обрані кандидати наділяються владними повноваженнями; проводяться в масштабах держави, усієї політичної системи.

Ефективність виборів залежить від цілого ряду економічних, соціальних, правових, культурних умов:

- в економічній сфері – це сформовані відносини власності, які передбачають наявність ринкових механізмів і волю до підприємництва; наявність економічних інтересів потребує відповідних політичних механізмів їх артикуляції і захисту, серед яких вибори виступають одним з таких механізмів;

- у соціальній сфері – це існування середнього класу, який виступає як основа (орієнтир) формування політики держави; забезпечує суспільну стабільність;

- у політико-правовій сфері – це наявність сформованого громадянського суспільства зі структурованими інститутами; сталої законодавчої бази, яка створює умови для цивілізованої конкурентної боротьби претендентів на виборні посади; незалежного від держави функціонування ЗМІ; розвинутої багатопартійності, яка репрезентує різні суспільні інтереси;

- у соціально-культурній сфері – це сформованість демократичних традицій як основи політичної культури демократичного типу; наявність суспільно-політичного консенсусу щодо державного устрою, державних інститутів, а також поваги до закону і почуття державної відповідальності [2, с.499].

Існують наступні види виборів.

I. Класифікація на основі території їх проведення: загальнонаціональні вибори - проводяться в масштабах країни; регіональні - проводяться в межах великих територіальних одиниць (США – в межах штату; Канада – в межах провінції); місцеві вибори - охоплюють адміністративно-територіальну одиницю або місто (тобто об'єднують громадян, що живуть на певних, порівняно невеликих територіях, де функціонують місцеві органи влади).

II. Залежно від того, кого обирають: парламентські; президентські; муніципальні; вибори шерифів, суддів та ін осіб, які виконують важливі державні обов'язки і мають широкі повноваження.

III. Залежно від способу волевиявлення виборців: прямі – це безпосереднє обрання певної особи на певну посаду. При прямих виборах між виборцями і кандидатом, за якого він голосує, немає проміжних ланок. Прямими виборами в багатьох державах світу обирають президента, а також прямі вибори використовуються при формуванні парламентів; непрямі – такий вид виборів, при яких воля виборця опосередковується волею групи виборщиків або реалізується через діючий виборчий орган. Непрямі вибори завжди мають проміжну ланку.

Непрямі вибори мають наступні різновиди: другорядні і багатоступеневі. При другорядних виборах завдяки волевиявленню виборців створюється спеціальна колегія виборців (довірені особи), які від імені виборців безпосередньо обирають певну посадову особу. Багатоступеневі вибори – в якості виразника волі громадян виступає не колегія виборців, а постійно діючий орган – місцева рада, парламент або одна з його палат.

IV. Чергові і позачергові вибори. Чергові вибори – проводяться після завершення терміну повноважень певного органу, тобто терміну, що встановлюється законом (наприклад, термін повноважень Президента США – 4 роки, України – 5 років). Позачергові вибори – (дострокові) – проводяться до закінчення терміну повноважень представницького органу або посадової особи. Причиною дострокових виборів посадової особи виступає

вакансія посади. Дострокові вибори колегіального органу, наприклад парламенту, проводяться в тих країнах, де можливий достроковий розпуск парламенту. Тоді після процедури дострокового розпуску призначаються дострокові вибори і обирається новий склад парламенту.

V. Додаткові і часткові вибори.

Додаткові вибори проводяться залежно від того, чи є вакансії в колегіальному органі. Необхідність їх проведення виникає тоді, коли хтось із членів парламенту вибуває з його складу за станом здоров'я, смерті, відставки за своїм бажанням. Додаткові вибори проводяться в тих округах, де відбулося вибуття депутата. Часткові вибори – вибори регулярні, обов'язкові і передбачені законодавством. Такі вибори проводяться з метою часткового оновлення (ротації) колегіального виборного органу. Наприклад, часткові вибори проводяться кожні 2 роки при частковому поновленні Сенату США. Сенатори США обираються на 6 років, але не одночасно. Кожні 2 роки переобирається третина Сенату.

Окрім наведеної типології виборів в деяких країнах існує своя специфічна термінологія. У США використовується термін «проміжні» вибори. Так американці називають вибори, які проводяться в той рік, коли не обирається президент. Як відомо, в Америці кожні 4 роки обирається президент і водночас обирається Палата представників, третина Сенату, ряд губернаторів, мери міст. Вибори в цей рік вважаються основними, а вибори через 2 роки, коли переобирається нижня палата, частина Сенату – проміжними.

Існує поняття «первинні вибори» - це партійні вибори.

Існує поняття «обов'язкові вибори» (обов'язкове голосування). Це означає, що законодавство тієї чи іншої країни встановлює обов'язковість для громадян брати участь у виборах. Обов'язковість забезпечується шляхом використання санкцій в тому випадку, якщо виборець не брав участі в голосуванні. Так, санкція у вигляді штрафу передбачена в Австралії, Люксембурзі, Австрії. В деяких країнах більш суворе покарання. У Греції, Туреччині, Австрії деякий час було передбачено позбавлення свободи - час позбавлення невеликий – 1-2 дні. В Італії, наприклад, передбачено таке покарання, як суспільна догана. Списки осіб, які не брали участі в голосуванні, можуть бути надруковані в газетах. У Бельгії система покарань диференційована. Один раз людина не прийшла і не попередила – штраф 3 франка. Другий раз (без поважної причини) – 25 франків. Третій раз – штраф та її ім'я вказується в спеціальному оголошенні, що вивішується в публічному місці. Четвертий раз – громадянин втрачає виборчі права на 10 років, а також можливість отримати посаду на державній службі. Законодавство Аргентини передбачає у разі неявки на виборчу дільницю штраф та втрату права отримати посаду на державній службі протягом 3-х років [4].

Функції виборів:

- легітимація і стабілізація політичної системи, а також легітимація конкретних інститутів влади: парламенту, уряду, президента;
- створення функціонуючої представницької системи, завдяки якій відбувається артикуляція, агрегація і представництво різноманітних інтересів населення;
- мобілізація населення для підтримки суспільно значимих цінностей та на вирішення актуальних суспільних завдань;
- вибори – механізм формування волі більшості і вирішення конфліктів, що виникають шляхом інституційованого, мирного врегулювання;
- інтеграція різноманітних думок і формування загальної волі – за допомогою виборів забезпечується об'єднання більшості громадян навколо відповідної політичної платформи і лідерів, що її представляють, формується домінуюча в державі політична воля;
- формування нової еліти - вибори – найважливіший канал входження громадян до складу політичної еліти, здійснення політичної кар'єри; у результаті виборів оновлюється склад правлячої й опозиційної еліт, змінюється політична вага партій та їхніх представників.

У структурі *інституту виборів* можна визначити такі складові: виборче право; виборчі системи; історичні традиції виборності влади; тип партійної системи; суспільні уявлення про вибори; виборчі технології; електоральна культура.

Виборче право – це право громадян обирати осіб або бути обраним до органів влади.

Слід відрізнити суб'єктивне і об'єктивне виборче право.

Суб'єктивне виборче право – право обирати і бути обраним, яким наділяється кожний окремо взятий громадянин.

Об'єктивне виборче право – це заснована на певній системі уявлень про справедливі вибори; сукупність норм, виконання яких забезпечується державою, які регулюють процес обрання членів представницьких органів і окремих посадових осіб. Таким чином, об'єктивне право - це сукупність юридичних норм, що регулюють виборчий процес.

Об'єктивне виборче право базується на наступних принципах: всезагальність, що означає те, що усі виборчі права (передусім активне виборче право – право обирати, і пасивне виборче право – право бути обраним) визнаються за усіма громадянами, які досягають певного віку, якщо вони не страждають хворобами, що можуть перешкоджати свідомому волевиявленню; принцип рівності виборів, що означає те, що кожному громадянину надається однаковим ступенем з іншими громадянами впливати на результат виборів (кожний громадянин, який бере участь у виборах, незалежно від віку, статі, раси, національності, майнового стану, соціального статусу має однакову з іншими кількість голосів на виборах, а також в усьому іншому бере участь у виборах на рівних засадах; прямий і непрямий характер виборів; таємничість голосування, що забезпечує виборцю повну свободу волевиявлення на виборах; періодичність проведення виборів; контроль за голосуванням.

Суб'єктивне виборче право розподіляється на активне і пасивне.

Активне виборче право – право громадянина обирати осіб до складу представницьких органів влади і на окремі посади, а також право брати участь у референдумі.

Пасивне виборче право – право бути обраним, тобто право висуватися в закріпленому порядку в якості кандидата на виборну посаду.

Для активного і пасивного виборчого права є певні обмеження, які встановлюються виборчим законодавством. Подібні обмеження мають назву виборчі цензи. Виборчі цензи – це встановлені законом умови, яким повинен відповідати громадянин, щоб мати і реалізувати виборче право. Існують різні види або групи виборчих цензів.

Рівність виборчого права. Як зазначалося вище, цей принцип складається в наданні кожному громадянину можливості однаковим з іншими громадянами ступенем впливати на результат виборів. Рівність виборчого права може носити формальний і матеріальний характер. Формальна рівність виборчого права означає, що кожний громадянин, який бере участь у виборах, незалежно від віку, статі, раси, національності, майнового положення, соціального походження тощо має однакову з іншими виборцями кількість голосів на виборах, а також у всьому іншому бере участь у виборах на рівних підставах. У наш час кожний виборець звичайно має один голос. Стосовно матеріальної рівності виборчого права ситуація є складнішою. Матеріальна рівність виборчого права означає наступне. Голос кожного виборця повинен мати однакову питому вагу, що може бути досягнутим при умові, коли один член представницького органа буде обиратися від такої ж кількості виборців, як і інші члени того ж представницького органа. Повного кількісного збігу, звичайно, домогтися неможливо, але необхідно прагнути до того, щоб максимально наблизитися до такої рівності. Матеріальна рівність виборчого права втрачає свій зміст при обранні одноособового органа, оскільки обрана особа в кожному разі представляє населення всієї країни або адміністративно-територіальної одиниці, і, таким чином, питома вага голосу кожного виборця дорівнює питомій вазі голосу будь-якого іншого виборця.

Політичні системи різних країн світу відрізняються одна від одної поруч з іншими показниками ще й характером виборчої системи. Особливості виборчої системи здатні потягнути за собою широкі наслідки - від розколу партії до розпаду країни. У порівнянні з деякими іншими елементами політичної системи, виборчу систему країни легше всього змінити. Але все ж абсолютної свободи у виборі виборчої системи не існує. Те, яку виборчу систему було чи буде впроваджено в країні залежить не стільки від абстрактних міркувань

щодо справедливості виборів чи доброго правління, скільки від політичних умов та традицій даної країни. Це стосується і реформ виборчої системи. Щоб провести таку реформу, необхідно є згода членів парламенту. Загалом, вид встановленої у країні виборчої системи є наслідком особливостей суспільно-політичного розвитку, політичної культури, що склалася, розстановки політичних сил та визначених пріоритетів.

Виборча система – це сукупність установлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування. Термін виборча система використовується в широкому та вузькому сенсі. У вузькому розумінні виборча система – це законодавчо встановлений порядок виборчого процесу, яким визначаються взаємовідносини і взаємозалежність між суб'єктами даного політичного процесу. Широке розуміння виборчої системи, крім зазначеного, розглядає інституціональний простір, в якому перебувають суб'єкти виборчого процесу – політичні сили, держава, електорат, а також інформаційно-комунікативна система, яка забезпечує взаємозв'язок між ними.

З юридичної точки зору виборча система – це засіб визначення результатів голосування, а з політичної – ефективний інструмент у боротьбі за більшість місць у представницьких органах. Отже, можна зробити висновок, що виборча система – це сукупність правил, прийомів і процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування державних представницьких органів політичної влади.

Існують різні підходи щодо класифікації виборчих систем. Так, у порівняльному дослідженні світового досвіду Міжпарламентського Союзу виборчі системи поділяються на такі групи: перша - система більшості голосів, до якої входять підгрупи: а) простої більшості; б) абсолютної більшості; в) альтернативного або пільгового голосування. Ця виборча система використовується як в одномандатному окрузі, так і в багатомандатному.

До другої групи виборчих систем це дослідження відносить систему пропорційного представництва, що поділяється на: а) повне пропорційне представництво; б) обмежене пропорційне представництво.

Нарешті третя - змішана виборча система, до якої належать: а) система простого голосування без права передачі голосу; б) система обмеженого голосування; в) система кумулятивного голосування; г) система простого голосування з правом передачі голосу [3, с. 26-34].

Зазначений варіант класифікації виборчих систем характеризується тим, що в його основу покладено критерій не способу розподілу мандатів, а система голосування. Список класифікацій може бути продовжений залежно від базових критеріїв, тим більше, що світовий досвід пропонує широку гаму модифікацій виборчих систем. Сьогодні їх налічується близько 350 моделей, враховуючи вибори до представницьких органів всіх рівнів, а не лише вибори до вищих чи центральних законодавчих органів).

Згідно з другим, загальноприйнятим підходом, виборчі системи поділяються на чотири типи: представницьку (куріальну), мажоритарну, пропорційну, змішану.

Куріальні виборчі системи створюються в суспільствах, де гостро постає проблема забезпечення представництва в парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп.

Мажоритарна виборча система - це така система, при якій переможцем на виборах визнається кандидат, який отримав більшість голосів (відносну; абсолютну; кваліфіковану), що взяли участь у голосуванні (у деяких випадках - від загальної кількості виборців).

Переваги: у ній закладено можливості формування ефективно працюючого і стабільного уряду; вона дозволяє значним, добре організованим політичним партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди; безпосередні зв'язки між кандидатом і виборцями.

Недоліки: при мажоритарній системі для розподілу парламентських мандатів має значення тільки факт одержання кандидатом відносної більшості голосів; голоси, віддані всім іншим кандидатам, до уваги не беруться і втрачаються; значна частина інтересів виборців країни залишається непередставленою в органах влади; партія, що одержала на

виборах менше голосів, ніж її суперники, може виявитися представленою в парламенті більшістю депутатських місць.

Пропорційна система припускає голосування за партійними списками, поділ відповідних депутатських мандатів пропорційно числу голосів, отриманих тією чи іншою партією на виборах. При цьому майже у всіх законодавствах існує бар'єр (часто це 4 - 5 % голосів виборців), який необхідно перебороти партії для того, щоб бути представленою в законодавчому органі.

Різновиди: а) пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні. У цьому випадку виборці голосують за політичні партії у масштабах усієї країни, виборчі округи не виділяються; б) пропорційна виборча система на основі багатомандатних округів. У цьому випадку депутатські мандати розподіляються на основі впливу політичних партій у виборчих округах.

Переваги: сформовані за її допомогою органи влади відбивають реальну картину політичного життя суспільства, розстановку політичних сил; сприяють розвитку політичного плюралізму і багатопартійності; забезпечують систему зворотного зв'язку між державою і організаціями громадянського суспільства.

Недоліки: при пропорційній виборчій системі виникають труднощі з формуванням уряду. Причини: брак домінуючої партії з чіткою і твердою програмою; створення багатопартійних коаліцій, що включають партії з різними цілями і завданнями. Уряди, створені на такій основі, відзначаються нестабільністю; пропорційна виборча система призводить до того, що політичні сили, які не користуються підтримкою в межах усієї країни, можуть отримати представництво в органах державної влади; унаслідок того, що голосування відбувається не за конкретних кандидатів, а за партії, безпосередній зв'язок між депутатами і виборцями дуже слабкий; оскільки при пропорційній системі голосування йде за політичні партії, ця обставина встановлює сильну залежність депутатів від своїх партій та її керівництва. Ця обставина перешкоджає парламентарям і може негативно позначитися на процесі обговорення і прийняття важливих законодавчих актів.

Змішана виборча система включає елементи обох наведених систем. Суть змішаної системи полягає в тому, що певна частина депутатських мандатів розподіляється відповідно до принципів мажоритарної системи. Інша частина мандатів розподіляється відповідно до принципів пропорційної виборчої системи.

Враховуючи, що для підвищення ефективності державного управління в Україні надзвичайно важливо мати стабільний уряд, який би підтримувався парламентською більшістю, можна прогнозувати подальшу модернізацію виборчої системи у напрямку визначення її оптимальної моделі. У дійсності все буде залежати від реальної розстановки політичних сил.

Література:

1. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Шемшученка Ю. С., Бабкіна В. Д. – К.: Вид-во «Генеза», 1997. – 400с.
2. Політологія / За ред А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космина, В. Харченко. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – Кн. 1: Політика і суспільство. – 664 с.
3. Посібник з розробки виборчих систем / За ред. Е.Рейнолдс, Б.Рейллі / Міжнародний інститут демократії та сприянням виборам [Переклад з англ. М.Селіванової та ін.]. – К.: «Проект «Вибори та політичні процеси», 2003. –130с.
4. Чудаков М.Ф. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Минск: Новое знание, 2001. – 576с.

РЕЦЕНЗІЇ

ДІАЛОГ МІЖ ЦИВІЛІЗАЦІЯМИ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

(Рецензія на монографію Губаня Р.В. Міжнародно-правові аспекти розвитку діалогу між цивілізаціями. – К., 2010. – 226 с.)

На сьогоднішній день стає все більш зрозумілим той факт, що розв'язання глобальних проблем, які постають перед людством є неможливим без врахування культурної різноманітності сучасного світу. Міжнародне право, яке протягом тривалого часу розвивалося перш за все під впливом християнських держав західної цивілізації, в період після створення ООН зазнає все більшого впливу з боку держав Азії та Африки, які належать до інших цивілізацій. Представники цих держав наголошують на тому, що сучасне міжнародне право повинно увібрати до себе досягнення всіх регіонів, а не тільки країн Заходу. Тому не дивно, що в останні десятиріччя ідея діалогу між цивілізаціями починає все частіше знаходити відображення у документах ООН та інших міжнародних організацій. Так, ще у 1998 році Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 53/22, згідно з якою 2001-й рік був проголошений «Роком діалогу між цивілізаціями під егідою Організації Об'єднаних Націй». Ідея діалогу між цивілізаціями отримала подальший розвиток у такому важливому міжнародно-правовому документі, як «Декларація тисячоліття», яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 8 вересня 2000 року. У пункті 6 першого розділу зокрема наголошувалося, що «необхідно активно заохочувати культуру світу та діалог між усіма цивілізаціями». Особливо важливе значення мала резолюція 56/6 «Глобальний порядок денний для діалогу між цивілізаціями», прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 листопада 2001 року. У тексті цієї резолюції знайшли своє відображення визначення, мета, принципи та учасники діалогу між цивілізаціями, а також була сформульована програма дій щодо сприяння цьому процесу. Тема діалогу між цивілізаціями отримала розвиток і в документах, прийнятих під егідою таких міжнародних організацій як ЮНЕСКО, Європейський Союз, Рада Європи тощо. Генеральна Асамблея ООН також не залишала це питання поза увагою, оголосивши 2010 рік міжнародним роком зближення культур.

Тому слід вітати появу такої актуальної праці як монографія Р.В. Губаня «Міжнародно-правові аспекти розвитку діалогу між цивілізаціями». Ця досить змістовна наукова праця присвячена розкриттю доктрини та практики міжнародного права у сфері здійснення діалогу між цивілізаціями. Варто відзначити, що монографічне дослідження Р.В. Губаня це перша у вітчизняній (а можливо і не тільки у вітчизняній) міжнародно-правовій літературі спроба здійснити комплексне дослідження такого складного і багатогранного явища як діалог між цивілізаціями у контексті міжнародного права. Автор рецензованої роботи поставив перед собою досить складне завдання і варто відзначити, що йому загалом вдалося виявити особливості міжнародно-правових стандартів щодо згаданої проблематики. Монографію характеризують такі риси, як логічність і послідовність викладу матеріалу. Автор використовує солідну джерельну базу, яка включає праці вітчизняних та зарубіжних юристів-міжнародників, філософів, політологів, істориків, культурологів, а також великий масив міжнародних договорів, резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, документів інших органів ООН, матеріалів дипломатичного листування, актів внутрішнього законодавства України та інших держав. Те що автор роботи не є так би мовити «чистим» юристом-міжнародником, в даному випадку грає на користь дослідженню, оскільки проблема діалогу між цивілізаціями може бути розкрита лише з застосуванням наукового інструментарію різних соціально-гуманітарних наук. Отже, можна констатувати, що дослідження Губаня Р.В. безперечно має значну теоретичну і практичну цінність.

Як позитивну рису рецензованої роботи можна відмітити її продуману структуру, яка дає можливість читачу послідовно ознайомитися з поняттям та генезисом діалогу між цивілізаціями в міжнародному праві та побачити як цей процес втілюється в діяльності ООН. Робота складається з трьох розділів. Перший розділ присвячений визначенню поняття «цивілізація» та «діалог між цивілізаціями», а також розгляду історії міжнародного права під

кутом зору діалогу між цивілізаціями. Автор наголошує на тому, що «цивілізація – це складне динамічне соціальне явище, яке необхідно розглядати з точки зору двох аспектів. Вираженням суб'єктивного аспекту є самоідентифікація, об'єктивного – політичні, економічні, соціальні, культурні критерії, проте основним все ж є релігія і її концентроване вираження – правова система» (стор. 26). Можна погодитися з твердженням автора, що визначення діалогу між цивілізаціями, яке дається у статті 1 резолюції 56/6 Генеральної Асамблеї ООН (процес, який проходить у середині цивілізацій, та на їх межі, заснований на загальній участі та колективному бажанні вчитися, відкривати для себе та вивчати концепції, виявляти сфери спільного розуміння й основні цінності та зводити різні підходи до єдиного цілого за допомогою діалогу) носить дещо узагальнюючий та декларативний характер і не розкриває повністю зміст цього багатогранного поняття. На думку автора праці «діалог між цивілізаціями – це діалог між представниками різних філософсько-правових доктрин як на локальному, національному, так і міжнародному рівнях» (стор. 26). Досліджуючи генезис діалогу між цивілізаціями в міжнародному праві, автор приходить до висновку, що у стародавній період, а також у часи середньовіччя та навіть нового часу контакт між цивілізаціями відбувався головним чином через торгівлю та через війну, хоча зрозуміло, що сам стан постійних конфліктів ніяким чином не сприяв розвитку зв'язків між державами, які належали до різних цивілізацій. Розглядаючи історію міжнародного права під кутом зору розвитку діалогу між цивілізаціями, Р.В. Губань дійшов до цілком слушного з нашої точки зору висновку, що основним критерієм для розмежування етапів розвитку діалогу між цивілізаціями є ставлення до правомірності ведення війн (стор. 56). Однак твердження автора про становлення в міжнародному праві нового комплексного «мегапринципу» діалогу між цивілізаціями (стор. 58 та 61) є, на нашу думку, дещо спірним та передчасним, оскільки необхідною ознакою принципу міжнародного права має бути його нормативне закріплення в чинних міжнародно-правових документах, наділених обов'язковою юридичною силою, та застосування його у міжнародній судовій практиці. Декілька резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, в яких йде мова про розвиток діалогу між цивілізаціями, навряд чи дають достатньо підстав стверджувати про формування такого «мегапринципу» міжнародного права. До речі, достатньо дискусійним є і виокремлення такого принципу міжнародного права, як принцип мирного співіснування держав, на який теж неодноразово посилається автор. В той же час, автор абсолютно правий, коли стверджує, що юридичний зміст всіх основних принципів міжнародного права – це по суті і є те, що називається діалогом між цивілізаціями.

У другому розділі монографії мова йде про відображення концепції діалогу між цивілізаціями в документах ООН, а також досліджується питання реформування Ради Безпеки ООН у цьому контексті. Автор здійснив комплексний аналіз всіх документів ООН та ЮНЕСКО, які тією чи іншою мірою стосуються концепції діалогу між цивілізаціями, однак дійшов висновку, що «ці резолюції носять дещо абстрактний характер і не належним чином розкривають суть діалогу між цивілізаціями, наслідком чого є відсутність дієвих заходів на рівні світового співтовариства із її реалізації» (стор. 87-88). Заслуговує на увагу пропозиція автора розпочати підготовку проекту конвенції, яка б була присвячена діалогу між цивілізаціям і містила б обов'язок держав сприяти міжконфесійному порозумінню (стор. 88). Щодо реформування Ради Безпеки ООН, то варто відзначити, що реорганізація структури та розширення кількості членів цього органу ООН є одним з найбільш актуальних питань, що постають перед ООН на сьогоднішньому етапі розвитку цієї універсальної міжнародної організації. Хоча існує досить ґрунтовна міжнародно-правова та політологічна література з цього питання, однак спробу розглянути реформу Ради Безпеки ООН в контексті концепції діалогу між цивілізаціям, без перебільшення можна визнати новаторською. Проаналізувавши різні варіанти реформи Ради Безпеки ООН, автор пропонує свій власний, в основу якого покладено цивілізаційний критерій, оскільки він є одним з найстабільніших. «Тому нам видається прийнятним, якщо до Ради Безпеки ООН будуть входити США, як постійний член Ради Безпеки ООН і як держава, чий внесок у бюджет ООН є найбільшим, Японія, як

представниця окремої цивілізації і держава, яка вносить до бюджету ООН кошти в розмірі майже 20 % (друге місце за цим показником після США), Європейський Союз (за виділення у Раді Безпеки постійного місця для ЄС висловлюється Німеччина), Індія, Китай, Росія (як нинішній постійний член Ради Безпеки і яка може накласти вето на проект реформи у разі можливості її виключення із списку постійних членів Ради Безпеки ООН, а крім того, і представник православної цивілізації), а також мали б бути виділені місця у Раді Безпеки для країн Латинської Америки, Африканського Союзу, Організації Ісламська конференція. Крім того, саме при такому підході буде врахований і географічний критерій, про який йдеться в ст. 23 Статуту ООН», - зазначає він (стор. 112). Зрозуміло, що на практиці реалізація такого проекту неминуче зіткнеться зі значними труднощами і навряд чи така схема на сьогоднішній день отримає підтримку в Раді Безпеки та Генеральній Асамблеї ООН, однак сама постановка такого питання безперечно сприятиме пошуку оптимальної моделі реформування Ради Безпеки ООН.

Розділ III монографії присвячується розгляду впливу концепції діалогу між цивілізаціями на забезпечення прав людини в міжнародному та національному праві. Автор ґрунтовно досліджує історію розвитку міжнародно-правового регулювання права на свободу віросповідання, починаючи від Аугзбурзького миру 1555-го року, і закінчуючи Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 та іншими чинними універсальними та регіональними міжнародно-правовими документами в сфері захисту прав людини. Можна в цілому погодитися з його твердженням, що незважаючи на наявність великого масиву міжнародно-правових документів, ідея терпимості поки що не набула необхідної підтримки всього світового співтовариства. В монографії наголошується на тому, що «проблема діалогу між цивілізаціями (а в даному випадку краще сказати в середині цивілізації або на межі дотику цивілізацій) є актуальною і для України. І не лише тому, що кількість мусульман в Україні досить швидко зростає, але також і тому, що в Україні є місця компактного проживання кримськотатарського народу, представники якого в своїй переважній більшості сповідують іслам. Крім того, на території України збільшується кількість і прихильників різних християнських конфесій, як-от: православні, католики, протестанти, і між ними теж досить часто виникають непорозуміння» (стор. 148). Аналізуючи проблеми, які виникають у зв'язку з міжконфесійними конфліктами, автор наводить великий фактичний матеріал, пов'язаний з так званим «карикатурним скандалом» - тобто публікацією датською газетою серії карикатур на пророка Мухаммеда (стор. 148-153) та виходом до кінопрокату фільму «Код да Вінчі», який багатьма християнами сприймається як такий, що ображає їхні релігійні почуття (стор. 158-160). Заслужують на увагу пропозиції автора внести деякі зміни до чинних нормативно-правових актів України, спрямовані на покращення міжконфесійних взаємовідносин.

Монографія розрахована на широке коло читачів – вона може зацікавити не тільки юристів-міжнародників, політологів та істориків, але й всіх, хто цікавиться актуальними проблемами сучасного міжнародного життя.

Савчук Костянтин Олександрович

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник відділу

міжнародного права та порівняльного правознавства

Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ФЕЛІКСУ МИХАЙЛОВИЧУ РУДИЧУ – 80 РОКІВ

Історія політичної науки – це також і історія її творців, долі тих, хто заклав підвалини її подальшого розвитку. Ми неодноразово повторюємо, що політологія зрівняно молода наука у сучасній Україні. Втім вже сьогодні ті, хто стояв у її витоків, відмічають поважні ювілеї. Ці живі класики політичної науки нині слугують безцінним професійним та особистісним взірцем для цілої когорти послідовників. За їх плечима – пройдений нелегкий трудовий шлях боротьби, наукового запалу, поневірянь та невтомної надії у пошуках відповідей на непрості запитання політичного буття.

28 жовтня цього року своє 80-річчя відсвяткував один із таких фундаторів вітчизняної політичної науки, ФЕЛІКС МИХАЙЛОВИЧ РУДИЧ – відомий український вчений, доктор філософських наук, професор, академік Української Академії політичних наук.

Народився він в м. Києві у сім'ї вчителя. Після закінчення філософського факультету Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка у 1954 році тривалий час працював на комсомольській та партійній роботі. Тож перш ніж розпочати плідну наукову працю, Ф.Рудич стає на ниву громадської діяльності, де здобуває неоціненний політичний досвід. Так, він був першим секретарем Київського міського ЛКСМ України, секретарем Київського виконкому партії, завідувачим відділом науки і навчальних закладів ЦК Комуністичної партії України. Ф.Рудич обирався депутатом Верховної Ради України, дев'ятого, десятого та одинадцятого скликань. Суспільно-політична діяльність Фелікса Михайловича відмічена численними урядовими нагородами, а у 2001 році Наказом Президента України – орденом «За заслуги» III ступеня.

Прагнення до постійного саморозвитку, відкриття нових горизонтів знань, штовхає Фелікса Михайловича до пошуків наукових істин. Впевнено та послідовно він проходить віхи науково-педагогічного зростання. В 1965 році закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС, в цьому ж році блискуче захистив кандидатську дисертацію. З 1967 року - доцент. У 1985 році успішно захистив докторську дисертацію. З 1989 року - професор. В перші роки незалежності Ф.Рудич, як досвідчений практик та визнаний вчений, зосереджує свої зусилля на інтенсивному процесі становлення молоді на українських теренах науки про політику. У центрі наукових інтересів вченого постали актуальні політичні проблеми: методологічні питання політології; політична система та громадянське суспільство сучасної України; трансформація політичних систем у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи; геополітика як наука: теоретичний і прикладний контекст; місце і роль України у новому геополітичному просторі.

Визначні наукові та організаційно-методичні здобутки приводять Фелікса Михайловича до відповідальної адміністративної роботи. З 1989 по 1992 рік він займає посаду директора Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України, з 1992 року - завідувач відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Сьогодні цей Інститут, написання в його рамках колективних монографій, проведення наукових конференцій, круглих столів, диспутів не мислимі без творчого доробку Ф.М.Рудича. Саме під його майстерним керівництвом відділ став одним з авторитетних центрів політології в країні.

Характеризуючи роль політології в суспільному житті нашої країни, Ф.Рудич передусім наголошує на її навчально-просвітницькій місії, рівно відстоює необхідність викладання

політології у вищій школі, суспільну витребуваність знань про політику, що мають стати надбанням громадськості, частиною демократичної політичної культури українців. Оригінальні міркування й концепції вченого викладені у численних роботах, багато з яких слугують орієнтиром у світі сучасного політичного знання для молодших поколінь. За роки наукової роботи Фелікс Михайлович надрукував понад 250 праць. Серед них не можемо не згадати знакові для вітчизняної політичної науки наукові публікації вченого: «Чи багато влади потрібно владі?: Україна в контексті трансформації політичних структур в країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи» (К., 1998, 2010); «Політичні структури і процеси в сучасній Україні: політологічний аналіз» (К., 1995); «Політологія. Курс лекцій» (К., 2000); «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку» (К., 2002); «Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку» (К., 2010) та багато інших.

З творчою діяльністю вченого пов'язані не лише перші паростки політичного знання у незалежній Україні, але й перспективні напрямки їх розвитку у ХІХ ст. Успішно реалізовані оригінальні наукові проекти, якими керував Ф.Рудич: «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти», «Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку», «Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контекст» та багато інших. На часі його науковий колектив працює над проектом: «Політичний режим і народовладдя в Україні: проблеми взаємовідносин».

Вагомий внесок вченого в розробку теоретико-методологічних і концептуальних засад розвитку політичної науки і освіти, державних стандартів, типових програм, навчальних посібників і підручників, політологічних словників, енциклопедій та інших навчально-методичних матеріалів. Особливу увагу він приділяє підготовці кадрів викладачів, науковців, експертів, консультантів. Ф.М.Рудич - член експертної ради ВАК України з філософських, соціологічних та політичних наук (2000-2003рр.), член спеціалізованих вчених рад по захисту кандидатських і докторських дисертацій з політичних наук Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. Працелюбність, глибока ерудиція обумовлюють його участь в роботі редколегії часописів: "Трибуна", "Людина і політика", "Політичний менеджмент".

Вчений дбає не лише про розвиток політичної освіти й громадянської культури в Україні, але й про імідж вітчизняної політичної науки на міжнародній арені. Саме він представляв Україну на ХІV Всесвітньому конгресі Міжнародної асоціації політичних наук (1988 рік, м. Вашингтон), Міжнародному симпозіумі "Роль держави в розвитку суспільства: Росія і міжнародний досвід" (1997 рік, м. Москва). Проходив наукове стажування в Австрійському інституті Східної і Південно-Східної Європи (1992, 1994 роки). Його праці відомі в Росії, Білорусі, Німеччині.

Рудич Ф.М. постійно підтримує та сприяє зростанню кадрів вищої кваліфікації, проводить плідну науково-консультаційну роботу з молодими науковцями. Професор підготував понад 20 докторів і кандидатів політичних наук, філософії. Наукова праця вченого дістала високу оцінку держави та громадськості. У 2008 році він нагороджений відзнакою НАН України «За підготовку наукової зміни».

Вітаючи зі славним ювілеєм, редколегія Часопису висловлює щире подяку Феліксу Михайловичу за значний особистий внесок у розвиток і зростання авторитету політичної науки, а також зичить щастя, довгих років життя, міцного здоров'я та нових звершень на науковій ниві!

*Бабкіна Ольга Володимирівна,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук НПУ ім. М.П.Драгоманова*

Вимоги до статей у Науковому часописі

„Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін”

Редакційна колегія приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України (див. Постанову Президії ВАК України № 7–05/1 від 15.01.2003).

Стаття повинна містити такі елементи як:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів;
- висновки до даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До публікації в журналі приймаються раніше не опубліковані наукові праці. За точність цитування та наведених у статтях наукових фактів, цифр, інших відомостей відповідають автори. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань та концептуальних позицій авторів. Редакція залишає за собою право редагування текстів статей. **Обсяг статті** – до 20 тис. друкованих знаків.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються **рецензією** доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію до друку.

Вимоги для оформлення тексту: всі поля до 20мм: шрифт **Times New Roman**, кегель 12 пт, інтервал – 1 ; абзацний відступ – 10мм. Рисунки і таблиці оформляються згідно чинного держстандарту.

Рукопис статті подається в одному примірнику, надрукованому з одного боку аркуша паперу формату А-4. Разом з рукописом подається електронний варіант статті, виконаний у текстовому процесорі MS Word for Windows (збережений у форматі .doc або .rtf). Електронний варіант статті подається на диску або дискеті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів статті.

Перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком „Література” і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилок нумеруються вручну (без використання функції меню Word „Формат – Список – Нумерований”). Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, с. 87], де 5 – порядковий номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [3, с. 5- 6] або [3, с. 145; 5, с. 25; 7, с. 348].

Структура статті: прізвище та ініціали автора, назва вузу, УДК, назва статті, анотація та ключові слова (трима мовами), текст статті, література.

Зразок оформлення статті

<i>Прізвище Ім'я По-батькові, Місце роботи, посада, вчене звання</i>
УДК
НАЗВА СТАТТІ
<i>Анотація та ключові слова укр. мовою (не більше 6-ти рядків)</i>
<i>Анотація та ключові слова рос. мовою(не більше 6-ти рядків)</i>
<i>Анотація та ключові слова англ. мовою(не більше 6-ти рядків)</i>
Текст статті
<i>Література:</i>

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, імені, по-батькові (повністю); наукового ступеня, вченого звання, посади, місця роботи, а також робочої, домашньої адрес і телефонів, адреси електронної пошти.

Рукописи статей та диски авторам не повертаються.

Вартість публікації – **250 грн.**

Кожен додатковий друкований знак оплачується окремо – 0,015 коп.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ЧАСОПИС
НПУ імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

***Серія 22. Політичні науки та методика викладання
соціально-політичних дисциплін***

Випуск 4

Друкується в авторській редакції.

Матеріали подані мовою оригіналу.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіка-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Головний редактор

В.П. Андрущенко

Відповідальний редактор

О.В. Бабкіна

Верстка

О.Я. Волянчук

Підписано до друку 16.12.2010 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. др. арк. 25,58. Обл.-вид. арк. 20,80

Наклад 300 прим. Зам. № 830

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.(044) 239-30-26
